

Георгій Філіпчук

ГРОМАДЯНСЬКЕ
СУСПІЛЬСТВО:
освіта, етнокультура,
етнополітика

Георгій Філіпчук

*Георгій Філіпчук,
доктор педагогічних наук, професор,
академік АПН України*

*Народився 19 грудня 1950 р. на Буковині.
Автор багатьох наукових праць з проблем національної
освіти, впровадження в її зміст українознавчих і
етнокультурних цінностей, культурно-освітнього
розвитку національних меншин, екологічного
виховання. Серед них монографії: "Українська
етнокультура в змісті національної освіти", "Розвиток
освіти в багатонаціональних регіонах",
"Екологія і політика", "Громадянське суспільство:
освіта, етнокультура, етнополітика".*

**ГРОМАДЯНСЬКЕ
СУСПІЛЬСТВО:
освіта, етнокультура,
етнополітика**

ЧЕРНІВЦІ ЗЕЛЕНА БУКОВИНА 2002

НБ ПНУС

760665

Філіпчук Г.Г.

Ф 53 Громадянське суспільство: освіта, етнокультура, етнополітика. — Чернівці: Зелена Буковина, 2002. — 488 с.
ISBN 966-7123-64-2

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту педагогіки і психології
професійної освіти АПН України
(протокол № 10 від 28 листопада 2002 року)*

Рецензенти:

Зяюн І.А., доктор філософських наук, академік АПН України;
Ничкало Н.Г., доктор педагогічних наук, академік АПН України;
Васюта С.І., доктор історичних наук, професор.

У монографії досліджуються питання становлення громадянського суспільства і освіти в контексті етнонаціональних і глобальних процесів реального соціокультурного середовища, значимості української національної ідеї для суспільного прогресу.

Розрахована на педагогів, науковців, політиків, студентів, старшу учнівську молодь, усіх, кому не байдужа доля України.

ББК: 63.221(4 УКР-4ЧЕН)

ISBN 966-7123-64-2

76 06 65

© Філіпчук Г.Г., 2002
© Зелена Буковина, 2002

ВСТУП

Закономірністю розвитку української перспективи є становлення громадянського суспільства. Ці процеси відбуватимуться в умовах глобального поширення демократії, удосконалення гуманітарних технологій постіндустріального періоду, цивілізаційних суперечностей, поляризації світоглядних, соціальних, економічних рівнів, зростаючого конкурентного середовища.

Держави, народи, етнічні спільноти дедалі більше відчуватимуть потребу у формуванні відповідних часу політично-громадських інститутів, які б оптимізували поєднання особистих та суспільних інтересів, вироблення ціннісних орієнтирів, стимулювали суспільно-політичну активність.

Проте Україні доводиться проходити складніший шлях, якщо зважати на те, що вона знаходиться на етапі державотворчих процесів, формування політичної нації і несе в собі спадок бездержавності світоглядних вартостей. Соціальні, економічні, духовні кризові явища послаблюють мотиваційну сферу суспільства на його інтеграцію і консолідацію. Історія українських земель, їх поневолення багатьма сусідніми державами наклала свій відбиток на ментальність, національну свідомість українців Слобожанщини і Закарпаття, Волині й Криму, Галичини й Наддніпрянщини, Донбасу й Буковини. Але є те в нашій основі, що єднає, — соборна й незалежна, сильна і європейська Україна, оскільки громадянському суспільству потрібна єдність не лише конституційна й політична, але й ідейна, духовна. А тому й пріоритетом громадянської освіти має стати усвідомлення нерозривної єдності всього українського народу як єдиного шляху відродження і зміцнення держави. При цьому слід рахуватися, виходячи із національно-державницької ідеї українського просвітництва, з сумою результатів добрих і злих діл наших предків у своїй політичній творчості, динаміці громадського життя, що прийнято називати «законом мертвих...» [107, 352]. Це унеможливить творення ілюзій, утопій, аван-

тюр як на рівні політичної практики, так і у сфері суспільного виховання й громадянської освіти. Опертя на історичні етнокультурні витоки, набутий досвід, осучаснену національну ідею, європеїзм у громадянськості необхідне для того, щоб сформувати гармонійну модель синтезу загальнолюдських, національних етнічних, особистісних цінностей й інтересів. Бо лише під таким кутом можна об'єктивно оцінювати й адекватно реагувати на розвиток політичних, соціальних, духовних, економічних, глобальних ідей і тенденцій. За інших обставин звужений, упереджений, еkleктичний підхід не приведе до зміцнення громадянської, політичної, міжнародної єдності.

Цінності миру, толерантності, діалогічності, пріоритетності прав і свобод людини, принципи культуровідповідності й плюралізму, полікультурності й гуманізму особливо значимі для суспільства, в якому достатньо широкий етнічний, конфесійний, мовний і світоглядний спектр.

А тому в Україні громадянська освіта має базуватися не лише на універсальних вартостях демократичної політичної культури, загальнопедагогічних принципах, але й враховувати етнополітичні й етнокультурні чинники. Досвід інших народів у справі виховання є дорогоцінна спадщина для всіх., але не можна виховуватися за чужою педагогічною системою, якою б вона добре обдуманого не була.

Система суспільного виховання, що впливає не з суспільного переконання не буде впливати ні на особистий характер людини, ні на характер суспільства [201, 68-69].

Етнонаціональна політика держави повинна розглядати задоволення потреб української нації як першочергове завдання, при цьому не ігноруючи, а максимально задовольняючи інтереси і запити інших складових українського суспільства — національних меншин, депортованих народів, а також української діаспори, яка є частиною українського етносу. Вихідним положенням політики громадянськості є гарантування рівних прав і свобод для всіх незалежно від національної, конфесійної, політичної приналежності. Разом з тим обов'язок держави у гарантуванні прав національним меншинам повинен узгоджуватися з обов'язком всіх етносів перед державою, повагою до її історії, мови, традиції, національних святинь. Принципи рівності і демократизму в громадянській освіті

ніяким чином не мають означати уніфікованість ролей української нації як державотворчого організму, а реалізація завдань українознавчих цінностей у змісті громадянської освіти матиме виняткову значимість для формування громадянськості незалежно від етнічного походження. Концептуальні, змістові, структурні, організаційні впливи філософії українознавства як системи знань і цінностей українського народу сприятимуть виробленню якісно нової моделі громадянського суспільства, яка поєднуватиме національні, державні, загальнолюдські вартості. Адже забезпечення громадянських прав, комфортне соціально-політичне, культурне, духовне самопочуття національних меншин вирішуватиметься за умов, коли український етнос в етнополітичній ніші займатиме у всіх сферах належне місце згідно зі своїм статусом, як суб'єкта державно-політичного самовизначення. А ідея української Вітчизни і патріотизму має стати головною і суспільнооб'єднуючою для всіх. Бо «українські люди, — писав В. Липинський, — не зв'язані між собою ні в просторі (сполученнями органічними), ні в часі (спільно усвідомленою традицією), посідають сталу тенденцію до диференціації (поділу) при великій нездатності до інтеграції (сполучення)» [107,449].

Запорукою єдності може слугувати високий рівень громадянської культури, для формування якої необхідне не лише доладне законодавство, але й досконала громадянська освіта. Цілком очевидно, що вона повинна стосуватися найрізноманітніших сфер діяльності суспільства, зокрема розвитку демократії, ідей прав і свобод людини, діяльності владних і громадських інституцій соціальної і мовної політики, розвитку культурних традицій і збереження етнонаціональної спадщини, свободи світогляду і віросповідання, інформації й мистецтва, науки й економіки, соціокультурного, вихованого середовища й удосконалення мережі закладів освіти, культури.

Утвердження свободи, особистої гідності й самоповаги, рівноправності у людських взаєминах, взаємодопомога, солідарність можливі лише за сприятливих суспільних умов. Громадянська освіта спроможна формувати готовність людини служити високим ідеям, бути джерелом і рушієм морально-політичного вдосконалення країни, коли зменшуватиметься аморальність, продажність, особливо у політико-владних структурах, коли в Україні утверд-

жуватимуться загальнонаціональні ціннісні орієнтири, а державні керівники, національні лідери, політична, управлінська й ділова еліта, яка формується, ставатимуть моральним, політичним, громадським прикладом для наслідування. Є один вічний закон виховання — грішний не зможе виховувати безгрішного.

У контексті громадянської освіти повинні знайти своє обґрунтування соціоекономічні й етнокультурні фактори, які мають величезний вплив на становлення громадянського суспільства. Оскільки низький прожитковий мінімум, різке розмежування на бідних і багатих, безробіття, неспроможність значної кількості населення оплачувати навчання і лікування у поєднанні з незабезпеченістю етнокультурної, мовної, релігійної самотності громадян формують свідомість з Я-негативною концепцією. Освіта має враховувати, що будь-які насильницькі спроби уніфікувати національно-культурні аспекти і будувати громадянське суспільство на принципах позбавлення сутнісних соціальних прав загрожуватимуть загальнонаціональній і особистій безпеці.

Вона повинна бути не пасивною сферою конституції наслідків суспільного буття, а активним суб'єктом впливу і творення громадянських цінностей, потребує якісних змін у змісті й формах роботи для соціалізації особистості, її соціальної активності. Бо громадянська освіта лише тоді позитивно оцінюватиметься, коли спонукатиме громадян до духовної діяльності, внаслідок якої, за висловом В. Сухомлинського, наші політичні, моральні, естетичні ідеї, погляди, переконання, ідеали стають багатствами особистості, внутрішніми цінностями людини, нормами й правилами її поведінки [186, 259].

Основні характеристики громадянськості були б більш загальноприйнятими, якщо б вони функціонували у моноетнічному суспільстві, а становлення української нації відбулось в усіх важливих параметрах. А тому універсалізація концепцій не є гарантією того, що виховання громадянськості здійснюватиметься в різних українських землях на основі однакових ціннісних орієнтацій. Така специфіка є сьогодні закономірною в силу історичного, політичного, етнічного, мовно-культурного, релігійно-духовного розвитку. Проте вона не повинна наближатися до тієї критичної межі, за якою відбувається ігнорування загальнонаціональних інтересів. Незважаючи на існування в Україні комплексу спе-

цифічних національних, мовно-культурних, релігійних ознак й ідеалів, гетерогенної культурної ніші, загальноукраїнські пріоритети не повинні знівельовуватись. І громадянська освіта виступає тут як найважливіший інструмент національної безпеки. Такі підходи відповідають не лише внутрішнім інтересам, але й міжнародним нормам і завданням громадянського виховання. У середині 80-х років ХХ століття ЮНЕСКО визначила пріоритети, які гармонізують не лише світові, європейські, особистісні, але й загальнонаціональні й етнічні інтереси.

Це є логічним і суспільнозначущим підґрунтям змісту виховання нації, адже з державної, національної, особистої гідності, поваги до свого народу, країни, її історії, мови й традицій розпочинається шлях особистості до високих ідеалів й обов'язків. Великі і малі спільності, держави, міжнародні інституції усвідомлюють, що без оптимального вирішення аспектів загальнолюдських, особистісних і національних ілюзорною видається можливість реалізувати принципи миру і віротерпимості, діалогічності й співробітництва, розвитку національного «Я» і взаємозбагачення, завдання повноправного входження у європейське співтовариство і творення національно свідомої політичної нації. Громадянська освіта мусить виховати не лише усвідомлення кожним, що ми — різні, Європа різна, але й що ми потрібні один одному, щоб утвердити найвище прагнення українства і високу мету національної ідеї — єдності правого і лівого берегів Дніпра. І вічними цінними орієнтирами на цьому шляху є воля і розум власного народу. К. Ушинський писав, що «якщо у нас є тверді релігійні, політичні переконання, які є основами нашого державного і суспільного побуту, то, звичайно, вони вийшли з народу. Якщо переконання ким-небудь століттями зберігалися, то, звичайно, народом» [201, 535].

Це має стати моральною і політичною методологією суспільно-державної поведінки.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ОСВІТА В УМОВАХ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ І ГЛОБАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

Об'єктивна оцінка стану і перспективи розвитку України, її ціннісних орієнтацій у сучасному світі залишається однією з найбільш актуальних. Попри всю суперечливість і неоднозначність оцінок його характерними ознаками залишаються процеси глобалізації в усіх сферах суспільного життя. Загальносвітові тенденції відкритості, взаємовпливів, взаємозалежності дедалі більше проникають у сфери політики й економіки, культури й екології, інформації й освіти. Вони відбуваються на фоні різнорівневих станів розвитку націй, держав, цивілізацій. Справедливий світовий порядок, гуманний і толерантний тип поведінки, демократія і права людини як основа прогресу людських спільнот не заперечуються, але й не сприймаються однаково.

Для України ситуація видається ще більш складною, оскільки розширення й удосконалення інтеграційних зв'язків супроводжується виключно важливими, на відміну від багатьох інших країн, новими державотворчими процесами, які часто викликають неадекватну суспільну реакцію. Невирішені проблеми соціального, економічного, політичного, екологічного, духовного плану, нерозвиненість демократичних інститутів, низький життєвий рівень більшості населення, недостатність політичної культури, відсутність загальнонаціональної єдності, несформованість сильної української нації створюють атмосферу суспільної нерівноваги.

На мінімізацію негативних впливів можуть впливати різноманітні чинники, проте значимим є усвідомлення народом і державою необхідності побудови громадянського суспільства з відповідними формами політичного правління, які б забезпечували демократію, плюралізм, толерантність, принципи культури-природовідповідності, що не поєднується з авторитаризмом і деспотією.

У свій час на цьому акцентував увагу відомий англійський філософ Д.Локк, який вказував на згубність для суспільства таких форм правління, як абсолютна монархія, котра несумісна з громадянським суспільством і громадянською формою його управління. Ні для однієї людини не може бути зроблений виняток із законів громадянського суспільства, якщо вона є його членом, бо тоді нікуди буде звернутися за захистом від цієї людини, яка може приносити зло або небезпеку іншим людям [109, 52, 56]. Для України, — як зазначав Г. Ващенко, — потрібен справедливий державний устрій, який би підтримував лад у суспільстві, забезпечував особисті права й волю кожного громадянина, сприяв би розвитку в бік громадського добра [24, 174].

Передумовою розвитку демократії в Україні має стати не лише конституційне закріплення її основних принципів та інститутів, але й, насамперед, громадянська освіта й виховання кожної особи. Недарма громадянська освіта стала предметом гострих дискусій, адже від її змісту, ідеології залежатиме сутність громадянського суспільства, яке в Україні, в силу історичних, політичних, етнічних, мовних, конфесійних, соціальних факторів й особливостей трактується часто різновекторно. Виходячи саме з таких реальних умов, освіта має інтегрувати політичну традицію, історичні принципи життя, цінності демократії, національні інтереси. Лише за умов, що громадянськість ставатиме об'єднуючим чинником для неоднорідних, інколи антагоністичних, суб'єктів, уможливиться здатність оберігати й зміцнювати соціальну, духовну, політичну стабільність.

Іншою важливою особливістю для українського суспільства є те, що, на відміну від багатьох європейських народів, громадянська освіта, формування громадянина української нації мали дискретний характер, з довготривалим бездержавним станом, що відповідно породжувало громадянську пасивність, недооцінку особистості й національної позиції, індиферентність. Народ, розділений чужими державними кордонами, був позбавлений можливості творити власний загальнонаціональний ідеал гуманізму, демократії і громадянськості відповідно власній історії, традиції, культурі, моралі, інтересам нації. У країнах з досвідом громадянської освіти, де з покоління в покоління відбувалася передача певних якостей, культурних і демократичних цінностей, зберігається, у по-

рівнянні із ще донедавна роз'єднаними і бездержавними українцями, значно більше можливостей постійно і цілковито визначати громадянський характер нащадків долею предків, історією своєї держави, національною системою виховання.

А оскільки нація характеризується спільністю історичної долі, якої українцям завжди бракувало, адже Закарпаття і Волинь, Галичина і Наддніпрянщина, Крим і Буковина століттями не були єдиною спільнотою, то вона зумовлює і всезагальне виховання, загальну участь у вирішенні суспільних завдань. Для зміцнення нації, творення громадянського суспільства народу недостатньо спільності походження, народу необхідна передусім спільність виховання. Слід визнати, що навіть найбільш сильні держави, консолідовані нації завжди нестимуть елементи розладу без спільного громадянського виховання, в якому закладені тенденції розвитку єдності.

Створення в Україні оптимальних передумов для громадянської освіти і виховання стимулюватимуть процеси для політичної, духовної спільності, вироблятимуть у громадян загальну національну волю і самосвідомість.

У такому суспільстві, по-перше, формується більш сильний імунітет для збереження соціальної і політичної стабільності, мінімізації кризових явищ, подолання стереотипів упередженості, нетерпимості, агресії. По-друге, йому будуть притаманні в значній мірі ті принципи, які передбачають відкритість і свободу, інтелектуалізм і комунікативність, змагальність і взаємодовіру, пріоритетність прав і свобод людини та соціальну справедливість і солідарність.

По-третє, виховане й освічене суспільство менше піддане впливам волонтаризму, анархізму й авторитаризму.

На цю надзвичайно важливу річ звертали увагу більшість західноєвропейських просвітителів, які зазначали, що суспільство ніколи не повинно в результаті помилки будь-якої особи втрачати природне і первинне право, яким воно наділене для самозбереження [109, 122].

Зміст Конституції України, зорієнтованість її на загальноєвропейські цінності визначили за останні роки сутність громадянської освіти. Аналіз запропонованих концепцій і програм засвідчує, що вони вибудовані на якісно нових засадах, які посутньо відрізняються від багатьох попередніх.

Насамперед, прослідковується пріоритет поваги до ідеологічної, політичної, етнонаціональної, релігійної, расової різноманітності, толерантності до світоглядних доктрин і поглядів, нетерпимості до екстремізму і тероризму. Наріжним каменем громадянськості стає ідея універсальності прав людини, її правової рівності, поваги до представників і носіїв інших культур.

Але для українського суспільства стрижневим принципом громадянської освіти, яка формує особистість на основі демократичної громадянської культури, має стати і культуровідповідність, без осмислення якого гуманізм і демократія, національна ідея і полікультурність, терпимість і плюралізм втрачатимуть свою значимість. Актуальність цього підходу посилюється як успадкованими проблемами денационалізації і бездержавності, так і впливами сучасної глобалістської ідеології.

Адже цінності, знання, нові практичні і теоретичні загальнолюдські набутки, які об'єктивно запозичуються і переносяться з інших країн, культур, цивілізацій, нація чи особистість не повинні переймати механічно, а, трансформуючи їх в українському середовищі, вводити, виходячи з національних та особистих інтересів, у своє матеріальне й духовне життя. Загальнонаціональний, етнонаціональний, культурологічний чинники стають надзвичайно важливими для системи громадянського виховання, оскільки суттєво впливають на формування національної самосвідомості. Адже загальної системи виховання, — говорив К.Унінський, — не тільки не існує на практиці, але й в теорії. У кожного народу своя особлива національна система виховання [201, 53].

Це означатиме, що жодна загальна акція, ідея, політичне чи економічне рішення у період активної глобалізації не сприйматимуться автоматично, доки не оцінюватимуться під кутом загальноукраїнського інтересу, людини, держави. Громадянське виховання спонукатиме до творення такої суспільної атмосфери, щоб Україна в умовах глобалізації через національне «Я» нагадувала світу і власному народу, що не стоятиме обабіч загальних інтеграційних процесів, а своїм минулим, сучасним і майбутнім братиме активну участь у вічному європейському і планетарному плебісциті. Але інтегруючі зв'язки у світовому просторі в найрізноманітніших сферах повинні формувати не лише почуття громадянства планети чи європейського дому, але, насамперед, почуття грома-

дянина України з відповідним ставленням до рідної землі, українського народу, власної культури, мови й релігії, традиції й поваги до національних і державних святинь. Для цього необхідний більш високий рівень політичної і правової культури, соціального досвіду, самосвідомості, нові цінності, уміння та навички демократичного життя. Громадянське суспільство в Україні потребує такої громадянської освіти, яка б, зважаючи на реалії державницького становлення, опиралася на національно-оберегаючу ідеологію. Подібна позиція розглядається не як данина консерватизму традицій і, навіть, не завдання, щоб молодь і наступні покоління уподібнювалися до нинішнього, а щоб українці, пов'язані спільністю виховання, характеру, культури, мови, історії, взагалі зберегли єдність нації і розвинули її.

Чи означатиме це, що Україна, її національна система виховання й громадянської освіти у період, коли світ стає дедалі більш відкритим, намагатиметься протидіяти певним усталеним нормам, інститутам, тенденціям глобалізму, а національна самобутність у громадянському вихованні ставатиме чи не єдиним головним пріоритетом?

Напевно, крайнощі у цій сфері не вважатимуться оптимальним підходом у створенні основ громадянського виховання. Громадянська освіта, передусім у навчальних закладах, має виходити з тих оцінок, що суспільству вкрай необхідна нова якість інтегративних зв'язків у більш відкритому світі, зокрема для покращення життя і добробуту людей та їхнього розвитку, для доступу нових ідей, товарів, послуг, для розвитку інститутів демократії, для подолання конфліктів і складних суперечностей, для соціального і політичного захисту прав і свобод громадян.

Слід зважити, що численні зв'язки, взаємодоповненості є одночасно і взаємозобов'язаннями суспільств, держав і громадян, коли закономірністю стають обмеження національного суверенітету, власної національної дії і послуговування загальноприйнятими нормами. Це стосується не лише законотворчості, сфер економіки, політики і торгівлі, військової і гуманітарної, прав людини і тероризму, а дедалі активніше впроваджується універсалізм норм в освітній та інформативній галузі. Показовим є той факт, що і широкомасштабний проект «Освіта для демократії в Україні», який є частиною Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства, і концепція громадянської освіти

в Україні сформовані на основі світової наукової і політичної думки, теорії і практики.

Безперечно, що чимало геополітичних суб'єктів і локальних прагнутимуть отримувати від процесів глобалізації економічні й політичні дивіденди, але разом з тим це не заперечує доконаного факту визначальної тенденції поширення глобалізму у сфері суспільного буття.

Системно оцінюючи соціальні й економічні, гуманітарні й екологічні, торгові й технологічні, інформаційні й міграційні, військові й політичні проблеми, слід сподіватися, що глобалізація посилюватиме дві тенденції — всевітнє співробітництво і підвищення відповідальності держав, оскільки вони стають головними суб'єктами міжнародної політики, і не завжди глобальні завдання виходять за межі їхньої компетенції. Виходячи саме з таких реалій, в Україні має зреалізовуватися концепція громадянської освіти і громадянського суспільства, яка сповідує максимум «Вільний громадянин — розвинене громадянське суспільство — сильна національна держава».

На даній час вважаємо хибними тези, що, по-перше, громадянська освіта і виховання в Україні відбуватимуться при зменшенні ролі держави за рахунок наукових, громадянсько-політичних, міжнародних, релігійних інститутів; по-друге, що позитивний образ «національна держава» є суперечливий до її соціальності і демократичності. Аналіз розвитку демократії, освітніх систем у сусідніх країнах: Польщі, Росії, Румунії, Словаччині показує, що в посткомуністичному просторі якраз з боку держави здійснюються головні зусилля у впровадженні громадянськості. Україні, яка часто, хоча і не завжди вдало, повторює російські економічні, правові, політичні, гуманітарні підходи, доречно було б врахувати ідеологію урядової програми «Патріотичне виховання громадян Російської Федерації на 2001-2005 роки», де прямо зазначено, що основним інститутом, який забезпечує організацію і функціонування всієї системи виховання, є держава. Створення подібної системи передбачає консолідацію діяльності органів державної влади всіх рівнів, наукових, освітніх установ, громадських, релігійних організацій. Але все це знову ж таки здійснюється на основі єдиної державної політики, громадянського самоусвідомлення і відповідає концепції національної безпеки Росії.

У цьому контексті становлення громадянського суспільства для України через систему освіти і виховання з пріоритетною роллю держави є особливо значимим. Серед різноманітних конфігурацій суспільних інституцій не знаходиться такої, яка б стала замінником держави. Важко уявити, що при мінімізації ролі держави належно формуватиметься громадянська суспільна свідомість, вироблятиметься соціальний, політичний, правовий, етичний, психологічний імунітет нації проти таких негативних глобальних явищ і тенденцій, як масова «ерзацкультура», корупція і відмивання грошей, наркобізнес, торгівля людьми і нелегальна міграція, екологічні катаклізми і тероризм. Адже уроки глобалізації для народів приносять не лише користь, але й чимало бід і негараздів, що не може не враховуватися державою при становленні суспільства громадянської відповідальності, утвердженні ідеалів цінностей і свобод демократії.

Інформаційний світ значно розширив можливості для сприйняття чужих і шкідливих елементів з духовної і матеріальної культури неукраїнського середовища, що наростаюче негативно впливає на свідомість, психіку громадян. Зараз є достатньо відчутним не лише дефіцит патріотизму мислення і дій з боку громадянського суспільства, але й дефіцит критично-конструктивного ставлення.

Прогрес суспільного розвитку завжди стримуватиметься, якщо громадяни будуть неспроможними критично оцінювати зовнішні впливи і зв'язки, ситуацію в країні, діяльність владних структур. Вироблення власної точки зору, власного вибору, що ґрунтується на знаннях, освіченості, етиці, на освіченому патріотизмі, а не на кон'юктурі страху чи користі, є для нас доміпантою. Віддаючи належне самоосвіті й самовдосконаленню, позитивній ролі громадських організацій, слід визнати, що найбільш потенційно здатен впливати на громадянське становлення інститут держави.

Удосконалюючи демократичні інституції громадянського суспільства, держава мусить проводити політику у двох вимірах — всезагальнонародському і національному. Ставиться завдання не лише оберігати й розвивати культурну самобутність народу, етнонаціональний тип мислення, але й проводити постійне й планомірне співробітництво держави і суспільних структур з метою залучення громадян, незалежно від етнічних, конфесійних особливос-

тей у національно-культурну всеукраїнську спільність. Така політика не вважатиметься ортодоксальною, а, швидше, національно-еволюційною, оскільки не переслідується мета консервації здобутків нації, культури, свідомості й світоглядних цінностей на попередньому рівні, а, навпаки, поєднання загальнонародського й національного служитиме методологічною основою їхнього розвитку.

Громадянське суспільство стає повноцінним у тому разі, коли весь народ проймається національним оптимізмом, який завжди стійкіший оптимізму натурального. Об'єднана національним «Я» нація впродовж тривалої боротьби і праці уособлює значно більшу силу на відміну від тих спільнот, які уособлюють лише етнографічну масу чи географічну територію. Українці не можуть, навіть в силу вікової роз'єднаності, уподібнюватися до лісу, який вирубують дерево за деревом і при цьому кожне окреме дерево не відчуватиме болю сусіднього.

Енергія громадянського суспільства, окремої особистості, які повірили, що громадянське виховання можна здійснювати без історичної пам'яті, національної культури, національної ідеї, легко скеровується на хибний шлях, а праця і творіння народу нагадує політ у темряві метелика на вогонь фальшивого сонця. Тому не є об'єктивними і закономірними ігнорування або обґрунтування, що національна ідея — ідея лише національного визволення. Вона виходить далеко за межі моністичних етнохарактеристик і завжди повинна перебувати в основі самосвідомості народу, його прогресуючого розвитку, змагальності в глобальному конкуруючому середовищі. Ця ідея є природною, гуманною і справедливою, оскільки узгоджується з моральними законами та історичним призначенням народу.

У контексті змісту громадянської освіти національна ідея не суперечить ні особистісно зорієнтованому підходу, ні людиноцентристській філософії. Конкретно-історичний підхід до змісту громадянського виховання вимагає розглядати його не як вселюдську абстрагованість, а як історичну категорію, спрямовану на вирішення актуальних завдань українського суспільства відповідно до його культурного, інтелектуального, духовного, господарського потенціалу.

Слід зважити, що серед частини наукової, політичної еліти формується погляд щодо необхідності зосередження громадянської

освіти на універсальних цінностях, що відповідає ідеям глобалізації. Вони визнають, що «Україна реально опинилася в історичній смузі девальвації державницької ідеї і продовжує пошук золотої жили державного будівництва в надрах своєї архаїчної історії...». Подібні узагальнення базуються на тому, що нібито Україна замикається в собі, локалізується замість активного входження в інтеграційні світові процеси.

Справедливим є те, що справді наші темпи і результати інтеграції, зокрема в європейський простір, бажали б бути кращими. Стримуючі фактори для цього є об'єктивними, хоча з'явилось і чимало таких, які створені в Україні уже в незалежницький період останнього десятиріччя.

І все ж, аналіз інтеграційних схем у політичній, гуманітарній, економічній, військовій, освітній, науково-технічній сферах засвідчує про однозначність вибору входження України у європейський простір.

Інша справа, а з яким потенціалом, на якій основі і за яких умов нам слід інтегруватися. Стає очевидним, що більш активне входження у процеси глобалізації вимагає і більш суттєвого осмислення свого державницького і національного «Я», власного місця і ролі у цих процесах. Тому, як ніколи раніше, необхідно, щоби громадянська освіта формувала таку культуру запитів, які б стимулювали цілеспрямоване долучення і використання в інтересах людини і держави надбань як світових, так і національних цінностей. Лише оптимальне поєднання загальнонаціонального, а в умовах України й етнічного, загальнонародського факторів дозволять формувати громадянське суспільство, яке завдяки консолідації й розвитку відіграватиме позитивну роль у європейських і світових процесах.

Тому не варто стверджувати, що новий світовий порядок, глобалізація, гуманізація, зокрема освіти й виховання, нові підходи й освітні технології мають вибудовуватися лише на ґрунті загальнонародської філософії, свідомо ігноруючи та применшуючи традиційний національно-духовний фактор, а інколи й приписуючи йому всі негативи, навіть національно-етнічні війни. Така модель громадянського суспільства не лише денационалізуватиме свідомість, а й підживлюватиме достатньо хибну мету космополітизації громадянськості. Фетишизація інтернаціоналізації у змісті

громадянської освіти призводитиме до втрат ціннісних орієнтацій. Цікаву думку з цього приводу висловив у свій час М. Бердяєв. «Я негативно ставлюсь, — писав він, — до слова «інтернаціоналізм», як і до всякого слова, яке розпочинається з «інтер», оскільки він завжди неконкретний і заперечує ступінь індивідуалізації. Я обстоюю органічний універсалізм, що поєднується з патріотизмом і народністю...» [11, 251].

«Батьківщина», «нація», «патріотизм» — образи, які проходять через весь зміст європейської освіти, незважаючи на достатньо високий рівень інтеграційних процесів. Для прикладу, вся французька освіта, починаючи з початкової школи, вибудовується таким чином, що поряд з цінностями свободи, демократії, солідарності, толерантності, миру, сім'ї, власності питання поваги до французької республіки, «Марсельези», прапора, мови, національних символів і святинь, роль Франції у Європі і світі є найголовнішими завданнями громадянського виховання. Ці підходи почали активно трансформуватися після другої світової війни, коли французький народ відчув приниження окупацією, коли частина громадян зайняла колабораціоністську позицію.

Для України, яка пережила значно триваліший період національного гноблення й бездержавності, європейський досвід виховання громадянськості має бути повчальним. Історично, логічно є виправданою та перспектива суспільного розвитку, коли безконфліктно зреалізуюватимуться особистісні, національні й загальнонародські інтереси. Це наріжна формула системи громадянського виховання і є співзвучною класичній європейській педагогіці. Видатний вчений-педагог А. Дістервег зазначав, що людину слід виховувати відповідно до своєї ідентичності нації і згідно із загальнонародськими цілями, а загальнонародська освіта є національною за формою [54.1, 288].

Разом з тим для України, яка пережила різні соціально-культурні і політичні періоди, сутність національного, загальноукраїнського уособлюється ширше сутності етнічного. А це означає, що, по-перше, парадигму громадянської освіти слід розвивати у тому напрямку самоусвідомлення, при якому настає розуміння важливості національних цінностей і досягнень не лише для українського народу, але й значимості їх у сфері науковій, культурній, технічній для загальноєвропейського і світового загалу. По-дру-

ге, виходячи з об'єктивних оцінок розвитку багатьох суспільств на основі синтезу, взаємовпливів людей, етносів, культур, цивілізацій, слід визнати, що на національну свідомість, громадянську культуру впливає не лише етногенез, але й соціогенез.

Аналіз лише одного з багатьох аспектів етно-соціогенезу засвідчує, що історія і суспільна практика містять чимало яскравих фактів, коли етнічні українці в силу різних обставин соціально-політично, інтелектуально слугували крім своєї, іншим націям і державам (В.Вернадський, І. Сікорський, І. Пулюй, П.Чайковський, О.Толстой, В. Курилик, М. Парашук, Д. Мережковський, Д.Ушинський, М. Гоголь, В. Короленко та багато інших), а нетічні українці ставали фундаторами української національної ідеї, взірцем служіння українській культурі, мові, державі (П. Могіла — молдованин, П. Орлик — чех, В. Липинський, В. Антонович — поляки, Марко Вовчок — росіянка) і не за своєю національною приналежністю, а за покликанням належать до видатних діячів української історії й культури. Таке неупереджене бачення націогенезу, подолання стереотипу генетичного підходу є необхідним для українського суспільства, громадянської освіти у період становлення й розвитку політичної нації. Будь-який пошук, дослідження, історичний аналіз не гарантуватимуть однозначних й односторонніх оцінок й результатів, але на даний час ці приклади будуть завжди доречними, оскільки об'єктивне бачення вітчизняної історії й сьогодення формуватимуть на вищому рівні політичну культуру й громадянську свідомість. Втрата основи культуротворчої діяльності громадянського суспільства, — відзначав М.Драгоманов, — не призводить ні до одного із ступенів зросту громадського. Без культурної праці не може вистояти ні одна людська порода, ні одна європейська громада [64, 421].

Уже зараз відчутною стає нагальність системного й якісного удосконалення навчальних програм і підручників у контексті завдань громадянської освіти для закладів різного рівня акредитації не лише з гуманітарних дисциплін, але й фізики, математики, хімії, біології, астрономії, техніки, економіки, права, екології, мистецтва, які б висвітлювали національні досягнення, виходячи з досвіду зарубіжних країн. Лише за таких умов громадянські знання формуватимуть істинні уявлення особистості про світ, власну націю і Батьківщину.

Впровадження у зміст громадянської освіти як універсальних, так і етнокультурних надбань уможливить базувати освіченість і вихованість на національній основі, в українській інтерпретації, переосмисленні світового розвитку і глобальних процесів з точки зору наших досягнень, інтересів, ментальності. Без цього марно сподіватися, що інтелектуальний, духовний, національно свідомий розвиток нинішнього і наступного поколінь, послуговуючись здебільшого ідеями, цінностями інших народів, не формуватиметься з викривленим світоглядом. Тому суспільна праця, передусім державних інституцій, освітньої галузі мусить спрямовуватися на опанування народом першочергово власного історичного досвіду, інакше самоусвідомлення нації, її громадянська культура буде недостатньою, як і її практична самоорганізація і змагальність на початку третього тисячоліття з розвиненими економічними, політичними, інформаційними, науковими системами і технологіями.

Громадянські знання, вміння, досвід в умовах домінування глобалістських ідей повинні демонструвати якомога ефективніше здатність адекватно відображати запити і перспективи українського суспільства не лише в історичному, мовно-культурному, духовному, але й в політичному, науковому, економічному, інтелектуальному, екологічному, інформаційному вимірах.

Нинішня геополітична ситуація обумовлює громадянську культуру суспільства й особистості, зітканої з універсалізаційних й національних цінностей. У всі часи українські просвітителі не мислили освіченість поза етнокультурою. І вважали, що національно сильний характер виробляється тільки глибокою, систематичною національною освітою, що творить закінчену виховану цінність. Тому слід долати як девальвацію загальнолюдських гуманістичних цінностей, так і національного нігілізму, відірваності освіти від національних джерел [57, 7].

Але громадянському суспільству, кожному індивідууму має бути притаманною ще і власна мотивація самопізнання, саморегуляції, самовдосконалення. А тому найдосконаліша громадянська освітня концепція не компенсує дефіцит мотиваційної сфери. Згідно з Е. Кантом, у світі є лише одне абсолютне зло — це «лінощі волі». Для народів, зокрема для українського, які пережили тривалий бездержавний час у своїй історії, відсутність волі є радикаль-

ним злом, і необхідно виробляти бажання бути творцями самих себе, свого духу, своєї долі в глобальному світі.

Проте, коли йдеться про соціальні цінності, політичні й економічні права і свободи, рівноправність у суспільстві знаходиться порозуміння для формування змісту громадянської освіти. Але чим більше наближення до національно-культурних проблем, тим полярніші стають оцінки, а національну ідею часто намагаються перетворити не у фактор громадянської консолідації, а протистояння. Значна частина населення, зокрема і ті, хто не сповідує ліву ідею, залишаються прихильниками не української, а російської культурно-політичної орієнтації, і це є однією з головних складностей становлення політичної нації, оскільки важливо, щоб абсолютна більшість громадян процес незалежницького утвердження сприймала як закономірність власної історичної долі. А якщо зважити, що практика слабкого функціонування інститутів демократії, владних структур, корупційні явища і казнокрадство, незаконний розподіл власності через приватизацію, соціальна незахищеність і низький життєвий рівень, негативно впливає на свідомість людей, то стає очевидним, що процесам будівництва громадянського суспільства доведеться проходити непростий шлях. За цих умов навіть оптимально розроблена концепція громадянської освіти реалізовуватиметься достатньо важко. Отже, соціальні, політичні чинники не лише впливають на формування змісту громадянського виховання, але й на його впровадження. Створення кращих соціально-економічних, політичних, культурних умов позитивно впливатиме на виховання громадянської особистості. Бо дорого доводиться розплачуватися суспільству, — як писав В. Сухомлинський, — за недоучених, невихованих і знедолених людей [181, 472].

Зарубіжний і вітчизняний досвід показує, що система громадянської освіти, інші соціокультурні і політичні сфери повинні зорієнтуватися на те, щоб не лише давати громадянам необхідні знання й уміння, норми поведінки, але й виховувати активного суб'єкта суспільних процесів, вільну особистість. Але було б неправильно зміст виховання сконцентровувати на задоволенні особистих інтересів, оскільки мета громадянської освіти — врахування також інтересів держави і потреб суспільства. Бо справжня свобода, як зазначав у своїй праці «Загальні методи навчання» Г. Ващенко, накладає й обов'язок.

До речі, післявоєнна Європа, усвідомивши необхідність удосконалення суспільних відносин, прагнула жити не лише в любові до власної вітчизни і свого народу, до світового співтовариства, репрезентуючи толерантність міжлюдських стосунків, але й особливу увагу звертала на виховання громадянської відповідальності. Цей принцип з 1947 року став домінантою серед 10-и інших принципів шкільної реформи Німеччини.

Для України проблема виховання громадянського обов'язку є чи не найбільш гострою проблемою, стосується вона не лише асоціальних елементів чи, за традиційною звичкою, молоді, а практично всіх верств населення, зокрема і високих владних чиновників, політичної й ділової еліти.

Один з показових прикладів — рівень громадянського виховання щодо дотримання конституційного обов'язку поваги до національних і державних символів, зокрема до державної мови, яку слід розглядати не як лінгвістичний, етнічний, а загальнонаціональний фактор консолідації суспільства. Важко уявити, що нація здатна зберегти себе як культурна громадянська спільність без спільності мови. Хоча історичний і політичний досвід засвідчує, що спільність мови далеко не завжди забезпечує національну і громадянську єдність. Югославські події підтверджують це, адже, незважаючи на єдність мови, православні серби і католицькі хорвати тривалий історичний період знаходяться у жорсткому протистоянні, перебуваючи під впливом інших культур і релігій.

Тому громадянська освіта має стимулювати на всіх рівнях, включно на державному, впровадження національно-мовної свідомості, яка завжди має розглядатися як носій громадянотворчих процесів і національної безпеки.

Отже, введення в зміст громадянської освіти культурологічних знань як основи для становлення культурних, міжлюдських, міжгрупових, міжособистісних відносин є закономірністю. Чим більше отримуватимуть громадяни знань з національної історії, культури, посилюватиметься статус і розвиток державної мови в усіх сферах, тим більше зростатиме національне почуття в суспільстві, зокрема серед інтелігенції, сильніше й інтенсивніше охоплюватиме широкі верстви населення.

Це важливо, особливо зважаючи на реалії полікультурності в багатьох регіонах, функціональної двомовності, багатомовності. У політичному і громадянському плані українська мова виходить далеко за межі освітніх аспектів. Вона й надалі залишатиметься

основним нервовим центром і фундаментальним чинником багатьох суспільно-політичних перетворень. Значимість для суспільства мовного явища у свій час обгрунтував В. Гумбольдт. Його ідея передбачає усвідомлення мови як активного учасника людської історії, коли вона виступає не як умова буття людини і суспільства, а саме її буття, не як модус суспільних процесів, а як їх субстанція, не лише як наслідок, але й початок людських діянь. Вона є духом народу і стимулятором великої духовної роботи [47.1, 171]. А. О. Потебня вбачав у ній особливе, національно-індивідуальне світобачення [137, 259]. Ставлення до мови — критеріальна ознака гуманізму і демократії суспільства, вона стверджує етнічне, міжнаціональне єднання, сприяє співпраці народів. Тому методологія суспільної поведінки має виходити з того, що українська нація є державотворчою, а відповідно і її надбання, зокрема українська мова, повинне мати особливий статус державно-суспільної підтримки і розвитку. Аналіз мовної політики Росії, Польщі, Франції, Німеччини є тому підтвердженням. Навіть у Великобританії, де монополійній англійській мові нічого не загрожує, один із членів Кабінету Міністрів достатньо критично оцінив ситуацію щодо небажання частини афро-азіатських співвітчизників розмовляти по-англійськи на побутовому рівні, що ослаблює громадянське суспільство і його єдність. Подібне в Україні розцінювалося б як порушення прав людини, дискримінація національних меншин у мовному питанні. І пояснюється це, з одного боку, слабкістю національного імунітету української нації і дуже негативним спадком минулого. Адже в колишньому комуністичному просторі щорічно на теренах СРСР зникала в середньому одна національна мова, що не могло не позначитися на становищі української мови. З іншого боку, в Україні справді створено одну з кращих серед європейських країн мовно-культурну модель. Великим демократичним досягненням України є те, що мова не використовується ні політично, ні владно-адміністративно як зброя тиску, впливу, асиміляції, денационалізації стосовно інших народів та культур.

Разом з тим нинішній стан української мови аж ніяк не відповідає державотворчим процесам, громадянським нормам. Цілісний системний підхід до мовної політики, аналіз взаємозв'язків української мови в соціокультурному середовищі з іншими мовами й етнокультурами засвідчує про необхідність осучаснення її ролі і місця в системі становлення держави і громадянського суспільства. В українській ідеї М. Грушевського закладено єдність політичну і

єдність мовну. Мова розглядається як культурно-національна сила, і наука повинна даватися рідною мовою [46, 15]. Для цього є всі підстави. Адже, по-перше, на відміну від бездержавних часів українська мова має статус державної згідно з Конституцією і законами України, по-друге, вона вивчається в усіх навчальних закладах незалежно від форм, типів навчання, мови викладання. Перестала діяти згубна практика звільнення учнів і студентів від вивчення української мови. Зросла кількість україномовних шкіл, дошкільних закладів, навчальних дисциплін з україномовним викладанням. Якщо в 1991 році кількість учнів у загальноосвітніх закладах з українською мовою складала 51,4%, то у 2001 році — 58,6%. Дані центру Разумкова — 70% [136.1, 8]. Разом з тим у східних регіонах, Криму ці показники залишаються низькими і не відповідають етнічним характеристикам. Залишається значною кількість студентів, які навчаються російською мовою. АРК — 97,6%; Донецька область — 81,3%; Луганська — 50,7%. В АР Крим, де конституційно офіційними є три мови — українська, російська, кримсько-татарська, на десятому році незалежності українською мовою навчалось всього 0,3% учнів. Все це не відповідає перспективам і принципам побудови громадянського суспільства, коли доступ до мови, яка є державною, української культури, передусім для етнічних українців, мінімізований. Не лише ознака полікультурності, спадщина минулого, деформації освітньо-мовної політики, але й непослідовність державних структур, недостатнє наукове, навчально-методичне, інформаційне, кадрове, бюджетне забезпечення завдань мовної проблеми, зокрема державної мови, відчутно гальмує реалізацію конституційного обов'язку.

Аналіз ситуації за 1991-2001 роки засвідчує про доцільність побудови навчальних планів, програм на засадах варіативності і поступовості. Уніфікація підходів у мовній політиці є нереальною і недемократичною. Але ні з правової, ні з соціальної, ні з професійної, ні з політичної точки зору не є обгрунтованими обмеження щодо впровадження державної мови, що першочергово відіб'ється на процесі соціалізації молоді. У сфері освіти це стосується закладів усіх форм власності. А тому факт, що у 2001-2002 н.р. у 64% приватних ВНЗ викладання здійснювалося недержавною мовою, суперечить рішенням Конституційного Суду, перспективам розвитку українського суспільства.

Зрозуміло, що фактор багатонаціональності, коли кожний четвертий громадянин не є етнічним українцем, не можна не вра-

ховувати у сфері етнополітики. Але етнічні інтереси, полікультурне середовище мають слугувати загальнонаціональній меті — консолідації громадянського суспільства на основі поваги до прав і свобод людини і громадянської відповідальності перед державою і українським народом незалежно від національності, віросповідання, політичних уподобань. Тоді життєвою стане і теза М.Грушевського, що Україна — для тих, хто живе в ній, любить її і працює заради неї.

Проблематика: держава і національні меншини, громадянське суспільство і національні меншини залишатиметься і надалі найбільш актуальною. Завдання України, в якій століттями була відсутня атмосфера гуманізації міжетнічних стосунків, діяло право сильного і обов'язок пригнобленого, замість довіри і добра панували недовіра, нетерпимість, упередженість, конфліктність, — формувати модель громадянської спільності. Основа цього — поєднання загальноукраїнського, національного (етнічного), інтересів. Такі підходи гарантуватимуть, людині, по-перше, гуманне виховання до рідного народу, його самоцінності й унікальності. По-друге, створять всім національностям політичний комфорт, соціальну захищеність, інтелектуально-інформаційний простір. По-третє, забезпечать часто достатньо локальним й автономним спільнотам належні взаємозв'язки, взаємопізнання, діалогічність культур, умови для співпраці. Підтвердженням цього є те, що Україна ввійшла у третє тисячоліття з найбільш оптимальною, у порівнянні з європейськими країнами, національно-культурною моделлю. І саме держава у стосунках з етнокультурними чинниками відіграє провідну роль, оскільки сама є культурною і політичною силою.

Проте завдання громадянського суспільства, трансформації української політичної нації зумовлюють значно системніше бачення контактів держави з націями і народностями, базуючись на взаємних інтересах і взаємних зобов'язаннях.

Політика держави, більшості громадських і політичних інституцій налаштована на оптимальне (в інтересах людини і суспільства) поєднання загальнодержавного і національного (етнічного) елементів, що дає можливість всім, хто входить у склад українського суспільства, розвивати не лише власну національну культуру, але й творити якісно нову стосовно потреб і перспектив розвитку громадянського суспільства. У такому суспільстві кожен

політично є українцем, а етнічно — гідним представником свого корінного народу, історичної батьківщини, віри й мови.

Для цього в Україні створено необхідні передумови політично-правового, педагогічного, науково-методичного, економічного, кадрового характеру. У нове століття Україна ввійшла з мережею загальноосвітніх навчальних закладів, в яких мовою навчання, окрім української, є російська, молдовська, угорська, румунська, кримськотатарська, польська, єврейська, англійська. Працює більше 2300 загальноосвітніх закладів, у яких навчання здійснюється двома мовами, зокрема: 2236 — українською і російською (1525 тис. учнів); 27 — українською і угорською (8,3 тис. учнів); 4 — українською і румунською (1,6 тис. учнів); 5 — українською і польською (3,2 тис. учнів); 4 — українською і молдовською (1,8 тис. учнів); 30 — російською і кримськотатарською (13,4 тис. учнів); 5 — російською і молдовською (2,1 тис. учнів); 1 — російською і румунською (470 учнів).

Результати підтверджують значну перевагу України у сфері національної політики у порівнянні з іншими країнами, зокрема її сусідами. Адже в Росії, Румунії, Польщі, Словаччині навчання для українців на базовому рівні освіти не проводиться національною українською мовою. Слід також врахувати, що в Україні велика кількість молоді вивчає рідну мову як предмет, а також факультативно, про що свідчать наведені дані.

Вивчається як предмет мова нацменшин

Національна мова	Кількість учнів
Російська	1829363
Кримськотатарська	36420
Болгарська	15522
Молдовська	2394
Польська	2677
Єврейська	1250
Угорська	1339
Гагаузька	794
Румунська	607

Вивчається мова нацменшин факультативно

Національна мова	Кількість учнів
Російська	103377
Чеська	128
Єврейська	664
Словацька	131
Болгарська	1389
Кримськотатарська	1587
Румунська	607
Польська	3644
Угорська	678
Грецька	227
Вірменська	20
Турецька	15
В'єтнамська	10

Українське суспільство можна характеризувати як громадянське відкрите суспільство з національно орієнтованим змістом освіти, в якому відчутні політичні, правові, соціальні намагання виокремити серед пріоритетів найголовніше — пріоритет людини будь-якої національності.

У Чернівецькій, Одеській, Закарпатській областях функціонують гімназії і ліцеї для національних меншин, а також професійно-технічні і вищі навчальні заклади.

Запорізький державний, Львівський Національний, Дрогобицький і Житомирський педагогічні університети, Одеський державний, Національний і Південноукраїнський педагогічні університети, Ізмаїльський педагогічний інститут, Білгород-Дністровське педагогічне училище, Чернівецький Національний університет, Таврійський Національний університет, Кримський державний індустріально-педагогічний інститут, Сімферопольське педагогічне училище, Ужгородський державний університет і Мукачівське педагогічне училище, Закарпатський угорськомовний педагогіч-

ний інститут готують викладачів з польської, болгарської, румунської, кримськотатарської, угорської мов і літератур. Для національностей, які в Україні мешкають дисперсно, організовано роботу недільних шкіл. У АР Крим на 2001 рік діяло 33 недільні школи, в яких вивчали вірменську, болгарську, грецьку, єврейську, кримчацьку, караїмську, німецьку, українську, чеську мови і культури. В Україні функціонує більше 2050 дошкільних закладів (252 тис. дітей), де виховання проводиться на 8-ми мовах національних меншин. Вищевикладене дає можливість зробити висновок про багатаспектність освіти, одним із важливих напрямків якої є забезпечення всім національностям політичного комфорту, інтелектуально-інформаційного простору, соціальної захищеності і розвитку. Слід виходити з того, що недоцільно з різних причин ігнорувати етнонаціональне, приглушувати його загальнодержавним. Гуманна, демократична, громадянська освіта повинна допомогти людині навчити і виховати себе першочергово стосовно рідного народу. Тоді і держава сприйматиметься національними індивідуумами не як апарат придушення імперською або космополітичною політикою національних цінностей, а як інституція гарантії підтримки і розвитку національної культури, освіти, самоцінності народу і його унікальності.

Етнонаціональні, етнополітичні проблеми — найчутливіші подразники суспільного життя, а тому загальнодержавна, міждержавна, міжнародна політика завжди піддаватимуться впливам зазначеного чинника. Завжди більш спрощеними і прозорими є державні рішення, характер освіти, коли характер взаємозв'язків і взаємовпливів набуває класичного характеру в моноетнічному суспільстві. Але характеризується складністю, багатофакторністю підходів при функціонуванні в ньому багатьох етнічних груп і спільностей.

Громадянське суспільство в етнополітиці не обмежується лише національно-культурним розвитком кожного із етносів, що проживають в Україні. Адже навіть досконало розвинуті культурні спільності, але надмірно локальні й автономні етнічні спільноти без належних взаємозв'язків, взаємопізнання, діалогу культур, співпраці між собою не творитимуть єдине ціле — політичну націю. Чимало прикладів на регіональному, загальноукраїнському рівнях засвідчує про об'єктивне і добровільне входження в культурно-етнічну зону різних національностей, піддаючись певному

зовнішньому впливу, переймаючи загальнолюдські, нові якісні інокультурні цінності, пізнаючи мову, традицію, трансформуючи їх у власній інтерпретації і взаємозбагачуючись.

Діалогу з державою і суспільством на основі конституційних зобов'язань вимагає система стосунків тієї чи іншої національності, національної групи незалежно від того, проживає вона компактно чи дисперсно. Громадянське суспільство зумовлює ситуацію, коли найрізноманітніші зв'язки і суспільні контакти держави з націями і народностями України повинні базуватися на взаємоінтересах і взаємозобов'язаннях один перед одним.

Проте проблема полікультурності і громадянського суспільства. Має дещо звужений підхід до вирішення. Документи, публікації, дослідження, політичні дискусії, міжнародні домовленості торкаються, в основному, зобов'язань держави щодо задоволення соціальних, культурно-освітніх, правових потреб національностей. І це логічно, лише держава здатна вирішувати нагальні завдання і проблеми етносу. Разом з тим становлення демократії в Україні вимагає більш активної позиції всіх громадян щодо реалізації її ідеалів і цінностей. Має відбуватися усвідомлення важливості зобов'язань кожної етнічної групи перед суспільством і державою. За таких умов держава не виступатиме насильницькою інституцією до національних меншин, а вони, в свою чергу, підтримуючи і розвиваючи міцні стосунки з історичною батьківщиною, виходитимуть з обов'язків громадян перед Українською державою та її національних інтересів. Україна за умов багатокультурності та поліетнічності є основою, на яку нарощуються цінності всіх національних культур, національно-орієнтованої освіти, духовних запитів всіх національних груп і народностей. Створюватиметься суспільна атмосфера Я-позитивного досвіду громадянської дії кожним етносом, його демократичної поведінки у стосунках з державою, комунікативною взаємодією.

Стає очевидним, що головною передумовою національно-культурного розвитку, без чого немислиме створення громадянського суспільства, є зміцнення політичної державності. В. Липинський говорив, що «Нація, щоб бути нацією мусить, сотворити собі свою власну державу або загинути» [107, 211]. Аналіз історичних фактів показує, що найбільший розквіт культурної самобутності народів відбувався в часи самостійного існування України. Процеси відрод-

ження українства в його культурі, мові, історії, політиці завжди супроводжувалися відродженням національних культур інших народів. Наприклад, у 20-х роках рідною мовою навчалося 97% дітей в Україні, 80% шкіл були україномовними, діяло 656 шкіл з польською, 470 — з єврейською, 541 — з німецькою мовами навчання. Проте подальша втрата суверенності, репресивний політичний режим швидко зліквідували ці та інші позитивні надбання. Масштабна загальносоюзна культурна й національна унітаризація призвела до того, що за півстоліття на теренах колишнього Союзу зникло більше 50-ти мов, тобто щороку втрачали одну мову, а отже один народ. А денационалізація будь-якого народу, — пише П.Мовчан, — збіднює палітру світу [116, 163].

Мова і її творіння завжди було найбільш живим, гнучким і величним втіленням національності. І коли на дереві державності розвивається мова як найяскравіше її відображення, то навіть втрата державної незалежності не зліквідує національного, національності, нації. За таких умов відбувається постійне, можливо, нове й переосмислене, прагнення створити державність. Так було в історії Італії, Польщі, України. Можна втратити державу і повернути її суверенність, але народ, який втратив свою мову і культуру, ніколи не здатен відновити державність. Це аксіома, що не потребує раціональних мотивів пояснень, своєрідний «чорнозем» думки, або те, як висловлювався О.Потебня, що більше не заговорюється.

Для українського громадянського суспільства фактор етнополітики має винятково важливе значення, адже представники неукраїнських етносів, яких нараховується біля 14 млн. осіб, що є значним економічним, інтелектуальним, стабілізуючим капіталом, повинні бути рівноцінно і в повній мірі залучені до державно-політичного будівництва. Радянський досвід показує, що етнічна енергія вивільняється у трьох головних напрямках: проти певних національних меншин, що живуть серед більшості; проти будь-якого іншого етнотериторіального об'єднання з метою порухатися за образи чи зміни кордону; проти центру та національності: — гегемона з метою організувати власну незалежну національну державу. Середня Азія, Кавказ, Молдова, Прибалтика підтверджували різноманітні комбінації, інтереси, вибір об'єктів у періоди етнічної мобілізації [77, 118]. Оптимальний розвиток національно-куль-

турного компоненту національних меншин створює добре підґрунтя для впровадження у систему громадянської освіти в багатонаціональних регіонах українознавчих цінностей духовної і матеріальної культури. Для України українська етнокультура розглядається не лише як джерело національної самобутності, але й як спосіб життєдіяльності нації, фактор розвитку потенційних інтелектуальних і творчих сил суспільства, взаємозв'язку всіх етносів в умовах функціонування полікультурних систем, синтезу етнічного, загальнонаціонального, загальнолюдського. У країнах з моноетнічним населенням громадянська освіта має більш спрощену схему, адже там національне адаптивне суспільному, оскільки відсутні національно-культурні відокремленості.

Україна з її історичними, етнічними, мовно-культурними, релігійними, психологічними особливостями потребує конструктивного, безконфліктного поєднання українознавчих цінностей з полікультурною системою. Посилення українського етнокультурного фактору зумовлено процесами становлення і розвитку української державності, що дають змогу в загальнонаціональному масштабі в українській інтерпретації осмислювати світову культуру, виводити свідомість громадянського суспільства з орбіти меншовартості. Впровадження здобутків українства стосується не лише традиційних мовно-історичних чи етнографічних проблем, але й правових, політико-ідеологічних, морально-етичних, природничо-наукових, філософських, екологічних, педагогічних, релігійних, економічних сфер. Через опанування їх всіма етнічними групами, інтелектуалізуватиме націю, створюватиме надійні підвалини громадянського суспільства. Адже українознавчий компонент слід розглядати не лише як етнонаціональний, але й як загальнонаціональний. Це створює якісно відмінний соціокультурний простір в ідеології державності, формує механізм інтеграції зусиль усіх культурних спільнот, спрямований на загальний розвиток громадянськості незалежно від національності і віросповідання. Ретроспективний історичний аналіз засвідчує, що відірваність національних меншин (росіян, євреїв, румунів, молдован, білорусів, поляків, угорців, болгар, греків, татар, німців, словаків та багатьох інших) від українознавчих цінностей створює соціальний дискомфорт, унеможливорює усвідомлення взаємозалежності інтересів людей, соціальних і етнічних груп у суспільстві, породжує відчуженість і сегре-

гацію, гальмує процеси громадянської і міжнаціональної толерантності. До всіх культурницьких процесів, зазначається у монографії В. Кременя, В.Ткаченка «Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації», доклала руки деспотична азіатська держава. Внаслідок цього діалог культур набував форм бюрократичного свавілля [101, 81]. Тому державно-політична, організаційно-педагогічна, кадрова, науково-дослідницька, правова функції влади повинні бути направлені, з одного боку, на підтримку національної культури етносів (бо безнаціональним є лише безкультур'я), з другого, — на подолання усталених стереотипів замкнутості, дискретності у ставленні до української культури, історії, мови. Адже наявність значної кількості конфліктних, індиферентних етносостунків — це симптоми напруженості, які можуть негативно впливати на загальний суспільний стан. Глибокі соціальні кризи посилюють змагання за обмежені ресурси, шанси досягти мети, діючи самотужки, часто зменшуються. Опіраючись зниженню життєвого рівня, індивіди дедалі частіше вдаються до колективних дій. Активізація родинних, дружніх та етнічних зв'язків стає одним з найпоширеніших способів суспільної адаптації. Національність стає наймогутнішою базою соціальної мобілізації. За словами фахівців, «Національності перетворилися на політичні партії» [77, 118].

Взаємини держави і національно-культурних спільнот формуються не лише відповідно до інтересів ситуації, яка склалася в конкретному суспільстві, але й згідно з міжнародними стандартами і вимогами. Хельсінський Заключний акт 1975 року, Копенгагенська нарада 1990 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основних свобод, Декларація прав дитини, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, ряд документів ООН та ЮНЕСКО покладено в основу діяльності держави та неурядових інститутів.

Практично всі основні ідеї і принципи Хартії регіональних мов або мов меншин в Україні реалізуються. Передусім це стосується захисту, збереження і розвитку історичних регіональних мов, збереження культурного, національного багатства і традицій охорони прав національних меншин у приватному та державному житті; підтримки процесів взаємного збагачення, важливості міжкультурного діалогу і багатомовності [210]. В Україні створено одну з

кращих національно-культурно-освітніх моделей, що є серйозним аргументом для входження України в європейські та міжнародні структури і ознакою незворотніх демократичних процесів встановлення громадянського суспільства. Ці позитивні тенденції виходять далеко за межі загальноукраїнської політики, оскільки впливають на глобальний європейсько-світовий рівень, є важливим внеском у розбудову Європи на принципах демократії та культурного розмаїття.

Визнання Хартії регіональних мов або мов меншин є однією з правополітичних умов побудови громадянського суспільства. Прийняття Конституції України, ратифікація Декларації про права людини, Конвенція про права дитини, Рамкова конвенція захисту прав національних меншин є також умовою збереження членства України в Раді Європи. Тому 02.05.1996 року Україна підписала хартію, а в 1999 вона подана у ВР України як проект Закону про її ратифікацію. Складність ратифікаційного процесу полягає не в тому, що ідеї, принципи Хартії можуть бути неприйнятними для українських законодавців, а в тому, що мовно-етична, історична, політична специфіка, економічно-фінансові можливості, фракційні інтереси унеможливають прийняття оптимально збалансованого варіанту. Хоча Конституція України (ст.24) відповідає меті Хартії щодо єднання членів суспільства, визнання гідності, властивої всім громадянам, формування культури миру, єдності, рівних прав, в ній записано про недопустимість «привілеїв за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [91, 10]. Про підтримку ідей громадянського суспільства засвідчує і той факт, що Україна взяла на себе зобов'язання вищі ніж передбачені Хартією, поширивши їх положення, які регулюються Законом «Про мови в Українській РСР» [141] щодо російської, болгарської, грецької, гагаузької, молдовської, ідиш, івриту, німецької, румунської, польської, угорської мов. Максимальні зобов'язання взято стосовно кримськотатарської мови, яка відроджується в Криму.

Чинне законодавство, Конституція України щодо задоволення мовних, освітніх, культурних запитів національних меншин повністю відповідає європейським критеріям і принципам, а в ряді випадків стосовно освіти, навчання рідною мовою випереджає реальну практику країн — членів Ради Європи.

Якщо зважити, що ідеї торкаються найбільш чутливих мовних і національно-культурних проблем суспільства, то варто зазначити, що неприпустимим є огульний підхід до реалізації Хартії. Кожна країна виходить із конкретної ситуації, можливостей, традицій, національних інтересів. Цим можна пояснити факт, що майже по завершенню десятиріччя прийняття Хартії два десятки держав, включно Великобританія, Франція, Швеція, Молдова, Польща, Росія, Словаччина, Туреччина, та ін., її ще не підписали. Із половини країн — членів Ради Європи, які підписали, 9 ратифікували із застереженнями, деклараціями, мінімальними зобов'язаннями. В окремих країнах дія Хартії вступила в силу через 4-5 років (Фінляндія, Норвегія). Угорщина, що особливо цікавить Україну, не поширила дію ратифікації ні на російську, ні на українську, ні на русинську мови. Достатньо неоднозначні підходи спостерігаються в Румунії, яка не ратифікувала документ до цього часу. Україна мусить враховувати реальний стан і політику Європи у цій сфері, рівень ставлення у зарубіжних країнах до наших співвітчизників, наявність політичних, правових, фінансових, кадрових інструментів для реалізації завдань Хартії, насамкінець важливим є розведення в часі і просторі ряд проблем мовної політики, які слід розв'язувати в Україні. Але у пропонованому проекті Закону передбачалося виконання зобов'язань Україною більш ніж по 35 пунктах до кожної із одинадцяти зазначених мов.

Одна з ключових проблем, на яку під час політичних дискусій, науково-педагогічних конференцій, обговорень у Верховній Раді недостатньо звертається увага, — це розвиток національних меншин, міжкультурний діалог у контексті вивчення української державної офіційної мови. У преамбулі Хартії зазначено, що «охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин не повинні зашкоджувати офіційним мовам і необхідності вивчати їх».

Виходячи із значимості цього та інших міжнародних документів для утвердження громадянського суспільства, вони повинні адекватно відображати інтереси конкретної держави, народу, особистості, великої кількості етносів. По-друге, ратифікація Хартії (в українському варіанті) має сприяти забезпеченню розвитку політичної нації, при активному взаємному культурному обміні між етносами. По-третє, Хартія закладатиме добрі передумови для опанування всіма національними меншинами української мови,

історії, культурних цінностей, що слугуватиме консолідації суспільства й інтегруватиме національно-культурні суб'єкти в український політичний і громадянський простір.

Було б політично недоцільним мінімізувати вплив на суспільне життя України Хартії регіональних мов або мов меншин, як і перебільшувати її значимість. Україна, будуючи громадянське суспільство, значну увагу зацентрувала на етнополітичному відродженні, оскільки поліетнічний склад населення — це понад 130 національностей, на конституюванні національних меншин як структурних компонентів країни. Зростання рівня етнічної свідомості українців, представників різних етносів, пошук власного етнічного коріння, прагнення зберегти свою ідентичність, історію, традиції є заслугою і завданням передусім національної політики держави. В Україні створено 529 офіційно зареєстрованих національно-культурних товариств, 26 з них мають всеукраїнський статус. Національні, громадські організації представляють і відстоюють перед органами влади права та інтереси своєї національності, проводять з'їзди і конгреси. Гарантії захисту національних меншин займають важливе місце у міждержавних угодах, зокрема розроблені з врахуванням Конвенції про захист національних меншин договори з Росією, Румунією, Німеччиною. Важливе місце займає діяльність змішаної українсько-угорської комісії з питань захисту прав національних меншин, Міжурядової українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури, Змішаної міжурядової українсько-румунської комісії з питань забезпечення прав національних меншин. Виходячи з того, що правові засади та політичні методи на принципах і нормах міжнародного права є найбільш надійними механізмами захисту прав та задоволення інтересів усіх етнічних груп, Україна продовжує послідовно дотримуватися цивілізованих методів регулювання етнонаціональної сфери.

Конституційне закріплення державної політики у сфері міжетнічних відносин, законодавча база, яка б створила ефективні процедури та гарантії захисту прав людини, інтересів етнічних спільнот, функціонування ефективних контрольних інститутів (як державних, так і громадських) за дотриманням цих законів, створення системи громадянської освіти є тими основними напрямками діяльності держави, які запобігатимуть конфліктним ситуаціям.

У значній мірі засади національної політики України опираються на міжнародно-правові акти, які регулюють основні права національних меншин. Окрім вже згадуваних документів, до значимих у цій сфері слід віднести також Віденський підсумковий документ НБСС (1989 р.), Паризьку Хартію для нової Європи (1990 р.), Доповідь наради експертів НБСС з питань національних меншин у Женеві (1991 р.), Документ Московської наради з людського виміру (1991 р.), Декларацію про права осіб, що належать до національних меншин або етнічних, релігійних і мовних меншин (1992 р.), Рекомендацію Ради Європи 1201 (1993 р.), Віденську декларацію про додатки до неї (1993 р.), Конвенцію країн — учасниць СНД по забезпеченню прав осіб, що належать до національних меншин (1994 р.), Рамкову Конвенцію Ради Європи про захист національних меншин (1994 р.), Резолюцію ООН про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (1995 р.), Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту (1996 р.).

Ці ґрунтовні політично-правові узагальнення, вироблені на базі європейських і світових демократичних здобутків, представляють собою сучасні уявлення про критерії, стандарти та норми у галузі захисту прав і розвитку національних меншин. І те, що вони співзвучні з напрямками української державної етнополітики, є закономірністю, оскільки відбувається інтеграція України в загальноєвропейській структурі, а це зумовлює відповідний вплив загальноприйнятих у європейському співтоваристві норм.

Здійснюючи політику національно-культурного розвитку в Україні, формуючи в суперечливих умовах громадянське суспільство, перебудовуючи для цього систему освіти і громадянської зокрема, не ставиться як головна мета — сподобатися Європі, світу. Вона зумовлена внутрішньою потребою суспільства, яке зацікавлене в тому, щоб між індивідами і державою не існувало радикальних антагонізмів. Як показує досвід, національні меншини політично активізуються тоді, коли збільшується розрив між бажанням мати кращі умови життя та конкретними результатами, коли відбувається призупинення або придушення соціального й культурного розвитку національної меншини. При цьому такі процеси завжди пов'язані зі зростаючим радикалізмом [78, 184]. Вже давно відомо, що ні суспільство, ні держава, ні етноси не є простою сумою інди-

відуумів, а отже, вони мають різні функції, інтереси, погляди. Але гармонізація відносин у суспільстві можлива за тих умов, коли держава у стосунках з громадянами сповідує людиноцентристську ідеологію, а громадяни визнають необхідність росту могутності й авторитету держави як суспільну цінність.

Ратифікувавши Рамкову Конвенцію, Україна зобов'язалась забезпечити всім етносам «можливість зберігати та розвивати свою культуру та зберігати свою самобутність». Відповідно до статті 6 Закону України «Про національні меншини в Україні» гарантується розвиток національних культурних традицій, задоволення потреб у літературі, мистецтві, релігійних потреб, створення умов для їхнього вільного культурного розвитку [142], цьому підпорядкована й інформаційна політика. 1300 годин на телебаченні і 2000 годин на радіо виділяються для потреб нацменшин. Дві третини загального ефірного часу зайняті передачами, які транслюються російською мовою на каналах національного телебачення. Румунськомовні, угорські, кримськотатарські, єврейські, польські, німецькі передачі регулярно ведуться на території України, більше 80-ти назв видань (без російськомовних) виходять різними мовами. 6 додатків — газет (для російської, румунської, болгарської, польської, єврейської, вірменської національних меншин) видаються на базі газети ВР України «Голос України» тиражем 5 — 20 тисяч примірників кожна. У Закарпатській, Чернівецькій, Одеській областях видаються газети румунською та угорською мовами. Крім того, інформаційні потреби нацменшин задовольняють 1.3 тис. російськомовних і більше 95 газет (1995 р. — 48) мовами інших національностей. Серед них: польська «Газета Львівська», румунські «Аркашул», «Плай Ромінеск», німецька «Дойчеканал», єврейські «Хадашот. Новости», «Бенсіах. Собеседник», «Возрождение-91», білоруська «Білорус Галичини», кримсько-татарський «Салам» і «Мінарет», газета Єврейської Ради Буковини «Черновицкие листки» та ін.

Поширеною формою реалізації культурно-освітніх потреб стали недільні школи, створені на основі положення про недільну школу органами місцевої влади та громадськими об'єднаннями. Більше 75 з них функціонує в областях України, в яких виховуються більше 7 тисяч дітей. Недільні польські, німецькі, єврейські, болгарські, грецькі та інші школи стали однією з форм забезпечення

національним групам реалізації права щодо вивчення рідної мови, історії, культури, традицій у конкретних регіонах. Визначення змісту освіти, стандартів, технологій, загальнодидактичних ресурсів, ідеалів виховання, навчальних планів було направлено як на розвиток етнічних спільнот, так і на формування ідеалів громадянського суспільства. А дослідження ряду основних форм народознавчої роботи і уроки народознавства у навчальних закладах, літературно-мовні класи ім. Емінеску, Пушкіна, Міцкевича, гуманітарні літні школи, малі академії народних мистецтв, фольклорно-етнографічна діяльність, гуртки з вивчення національної культури, кооперативи народних промислів, сімейні фольклорні ансамблі, фольклорні фестивалі, недільні університети засвідчили, що суспільство позбавляється унітарності й недемократичності. У такому суспільстві не є можливим, як писав Ж. Руссо, переробляти людей різного складу за одним для всіх зразком. На основі державних програм здійснюється випуск літератури, підручників, навчальних посібників, розмовників на 22 мовах.

На початок 2000 року в Україні працювало понад 1200 колективів художньої самодіяльності, музичних та національних фольклорних колективів, створених при національно-культурних товариствах. У 367 бібліотеках функціонують відділи літератури мовами національних меншин. Слід зазначити, що для послуг російськомовного населення діють більше 24 тисяч масових та наукових бібліотек.

Культурно-мистецькі традиції своїх етносів представляють угорський театр у м. Берегово (Закарпаття), єврейські «Мазлтов», «Штерн», Єврейський камерний театр (м. Київ), кримсько-татарський у м. Сімферополі, польський народний театр у м. Львові, понад 30 російських театрів.

Відображенням розвитку національної культури, демократизації українського суспільства є творча діяльність ансамблю «Яскульки», польського гурту «Польські соколи» з м. Житомира, німецького камерного хору «Оранта», єврейського ансамблю «Банім Банот», татарського вокального ансамблю «Шашлик», грецького «Сартанські самоцвіти», корейського молодіжного хору «Осана». Регулярно проводяться культурно-мистецькі заходи різних національностей, зокрема щорічне свято слов'янської писемності і культури, фестиваль єврейської культури «Шолом, Ук-

раїно!», румунське свято весни «Мерцішор» та румунської мови «Лімба ностре», Всеукраїнський фестиваль польських художніх колективів «Веселка Полісся», «Чеський плес», свято корейської культури «Чусок», Всеукраїнський фестиваль «Всі ми діти твої, Україно!».

У 120 музеях України, крім м. Києва, відкриті зали історії і культури національних меншин.

Починаючи з 90-х років, у незалежницький період розгорнувся процес повернення історичних назв населеним пунктам у місцях компактного проживання національних меншин. Особливо активно цей процес відбувається у Чернівецькій, Закарпатській областях.

У цей період здійснюється складна у політичному, фінансово-економічному, соціальному, правовому плані робота повернення депортованих у роки II світової війни народів на Кримський півострів, зокрема татар, вірмен, болгар, греків, німців. Україна, виходячи із загальнолюдських цінностей, своєю етнополітичною діяльністю за права людини усвідомлює, що найгіршою формою рабства, — за висловом Р. Тагора, — є духовна пригніченість, яка безнадійно сковує людей ланцюгами зневіри у сили [189, 140]. Деспотизм, експлуатація, пригніченість робили політику далекою і ворожою до людини. Деспотизм римських цезарів, за влучним висловлюванням Гегеля, вигнав із землі дух людини [35, 194].

Достатньо короткий і схематичний аналіз державної політики, громадських ініціатив щодо національно-культурного розвитку в Україні засвідчує про широкомасштабність і багатоаспектність цієї проблеми. Відчутна необхідність подальшого включення політичних, правових, соціальних, економічних, педагогічних, наукових, культурологічних, міжнародних факторів у формування свідомості громадянського суспільства, нової культури міжнаціональних взаємин і національної індивідуальності. Реалізація цих завдань зумовлює особливу значимість громадянської і національної (етнічної) освіти, яка носитиме конструктивно-стабілізуючий і антикризовий характер.

Активізація України у міжнародному і вітчизняному просторі вирішення питань, пов'язаних з етнополітикою, є логічною. Адже всім повинно бути зрозумілим, що для того, щоб вижити, людству необхідно у найближчі десятиріччя змінити своє політичне мис-

лення кардинально у значно більшій мірі, ніж це робилося за останнє тисячоліття. Конфлікти, які носять безперервний характер самі по собі не владнаються. Для політики, моралі, громадянської освіти величезне поле діяльності. Це робота заради зміцнення взаєморозуміння і взаємодопомоги, для дружби і толерантності у взаєминах, доброї волі і співпраці між людьми різних національностей. Гуманізація політики — це справа не одного народу, а світового співтовариства, яке пов'язане великою кількістю міжнародних, міжнаціональних, міжлюдських зв'язків. Багатовікова християнська культура надійно закоренилася в її житті. В Європі ми бачили благородні уми, які завжди відстоювали права людини, незалежно від кольору шкіри чи віросповідання, які, незважаючи на образи й наклепи з боку власного народу, боролися за права людини й підносили голос проти безумних оргій милітаризму, проти несамовитого бажання помсти та ненажерливості, що ними часом переймалися цілі народи... Європа винятково гарна у своїй добродійності, де вона обернена обличчям до людини; і Європа винятково потворна там, де вона обернена лише до свого інтересу і використовує всю силу на цілі, ворожі безконечному й довічному в людині [189, 144]. А тому уважність чи байдужість, повага чи жорстокість, допомога і любов або ненависть з боку одних повертаються бумерангом з боку інших. У становленні загальнопланетарного миру, розвитку громадянських суспільств кожної держави не можна ігнорувати будь-які чинники, які стосуються етнокультури і етнополітики.

Законодавство України створило достатньо правових підстав для задоволення освітніх, культурних, релігійних, соціальних запитів національних меншин. Гарантується всебічний розвиток рідної мови. Згідно з статтею 11 Конституції України держава сприяє розвитку етнічної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. [91, 6]. Проте гармонізувати міждержавні і міжетнічні стосунки можна лише за умов, коли кожна із країн-сусідів, інших держав, де проживають наші співвітчизники, матиме законодавство, яке відповідатиме міжнародним нормам, а політична практика базуватиметься на адекватних рішеннях і діях. Важко надіятись на відповідний рівень громадянської культури конкретного суспільства, взаємну довіру, якщо одна із сторін буде проявляти упередженість чи ігнорування проблем нац-

меншин. Аналіз засвідчує, що будь-який інцидент стосовно національно-оберігаючої сфери підвищує температуру відносин між державами, може стати каталізатором напруження всередині країни і породити дискомфорт міжетнічних і людських взаємин. За останнє десятиріччя незалежності України подібні явища мали місце у стосунках з Польщею, Угорщиною, Росією, Румунією, Ізраїлем, Словаччиною, Молдовою та іншими державами. Життя діаспори стає на лише питанням, через яке фокусуються взаємовідносини країн. Ставлення держави, суспільства до проблем своїх співвітчизників за кордоном є критерієм політичної культури і громадянськості суспільства, його сили впливу і міжнародного авторитету. Тому, природно, закономірним є конституційно-правове визнання (стаття 12) Україною необхідності дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави [91, 6]. Механізмом її реалізації є державна програма «Українська діаспора на період до 2000 року», хоча об'єктивно слід зазначити, що її звужений часовий простір не дав можливості відлагодити ті зв'язки, які б, з одного боку, сприяли національно-культурному розвитку зарубіжних українців, з іншого — створювали б передумови для їхньої більш активної участі у державотворчих процесах, атмосферу зацікавленого лобювання економічних, політичних інтересів України.

Хоча у сфері міжнаціональної політики досягнуто досить високого рівня співпраці з міжнародними організаціями, насамперед з ООН, ОБСЄ, Радою Європи.

Міжнародно-правова база захисту інтересів української діаспори є недостатньою, як і характер двосторонніх відносин, який повинен базуватися на принципах неприйнятності нацменшин в Україні і українців поза її межами. Проте чимало питань не вирішується у зв'язку з гострим політичним протистоянням як в суспільстві, так і в стінах парламенту. Це підтверджує тривале блокування у ВР України Закону України «Про іноземного українця».

Незважаючи на те, що ця проблема не отримала свого належного обґрунтування в концепції громадянського суспільства, вона для України займає значиме місце як з точки зору процесів глобалізації, так і з точки зору впливу на етнонаціональну політику всередині суспільства. Найперше, процес глобалізації слід розглядати як продовження змагальності за ефективність системи господа-

рювання, за кращу економічну систему, за формування оптимальних умов реалізації гуманістичних принципів громадянського суспільства і особистості. Зважаючи на те, що значна кількість людей українського походження проживає за кордоном (Канада, США, Аргентина, Австралія, Європа), вони можуть стати реальним фактором впливу на реальних учасників глобалізації. По-друге, задоволення їхніх соціальних, культурних, освітніх, релігійних запитів внаслідок діяльності України та відповідних держав, де мешкають співвітчизники, створюють добрі передумови для проведення подальшої демократизації національно-культурної політики всередині українського суспільства. І справа полягає не стільки в паритетних підходах країн-суб'єктів, що не завжди вдається зреалізувати, скільки в розумінні необхідності і здатності всіх сторін діяти оптимально, вирішуючи важливі питання розвитку національних меншин в кожній із країн. За умов становлення української державності такий підхід видається закономірним і перспективним. За різними даними, за межами України проживають 14-16 мільйонів українців, не враховуючи нинішню масову і стихійну, здебільшого трудову, еміграцію. Тому об'єднання українців на материзні і за її межами на основі національної ідеї, національно-державницької ідеології зміцнювало б процеси консолідації громадянського суспільства. Найважливішою умовою незалежності є національна єдність і солідарність. Навпаки, при відсутності єдності і солідарності навіть, коли б пощастило українцям відвоювати політичну свободу, вони найближчим часом цю свободу завалили б. І якби в Україні після звільнення її розпочались внутрішні заворушення, сусіди використали б це і підбили б її під себе, може, й за допомогою українських зрадників, як це не раз було в історії нашої Батьківщини [23, 261]. З іншого боку, важливим фактором для консолідації суспільства є об'єднання навколо української ідеї всіх народностей, які проживають на теренах України. Адже лише економічного фактору, хоча і надзвичайно пріоритетного, для формування громадянського суспільства замало. Це можливо лише за умов справді об'єктивного аналізу історичного досвіду, розв'язання проблем політично-правових, соціальних, культурно-освітніх, мовних, інформаційних, духовних, природо-екологічних. Уроки минулого підтверджують необхідність мати для цього єдину державницьку ідеологію. Протиставлення

проблем економіки проблемам національно-культурного відродження є необґрунтованим і шкідливим. Бо саме завдяки національним духовним цінностям багатьом народам вдалося досягнути прогресу, згуртувати націю. Україна, яка багато століть членувала географічно, історично, мовно, політично, психологічно, «збагачувалась» фальсифікаціями, сьогодні для досягнення європейського рівня зобов'язана об'єднувати українство. Слід усвідомити, що держава має право існувати задля прогресу, культури і вищих цінностей свого народу.

Проблема полягає в тому, як зазначає Л. Лук'яненко, що «наш народ не знає своєї історії і не має національної свідомості, отже, просто гасел йому недостатньо. Йому необхідно дати знання. Знання історії та розуміння місця України у світі. Через знання необхідно прищепити просту думку: українці мають свої національні інтереси» [111, 439].

Аналіз національно-культурного розвитку українців діаспори підтверджує факт їх складного становища, що передусім пов'язано з тривалою відсутністю української державності. Впродовж ХХ-го століття в усіх державах світу наші співвітчизники були позбавлені належної підтримки саме в силу відсутності власної держави. СРСР використовував окремі стосунки із зарубіжними українцями у політично-класових, ідеологічних, по суті, антиукраїнських інтересах.

Зміна політичного простору, позитивні зміни в Україні, розширення міждержавних, економічних, гуманітарних контактів дещо покращили ситуацію, підвищили інтерес до України, заохотили громадян українського походження до вивчення рідної мови, історії, культури інших сфер суспільного буття. Одним з найголовніших чинників, які відроджують українство, є освіта. Слід відзначити, що найбільше проблем із українською освітою, шкільництвом в країнах колишнього СРСР. На відміну від України тут (за винятком Молдови, Латвії, Башкортостану, Грузії) діють лише недільні школи, де учні один раз на тиждень вивчають українську мову, знайомляться з літературою та мистецтвом. Особливо важливим регіоном для України є Російська федерація, в якій офіційно проживає біля 4,5 мільйона українців. Незважаючи на те, що в останні роки змінився вектор уваги до українства з боку уряду Росії, Міністерства освіти, створена федеральна національно-

культурна автономія «Українці Росії» та національно-культурні автономії на місцях, почали проводитися курси для вчителів-україністів, в Росії 2002 рік оголошено роком української культури, ситуація потребує якісних змін. Насамперед важливість цієї проблеми полягає в тому, що вона стала індикатором у міждержавних стосунках, особливо активізувалася в цьому Росія, яка розглядає стан російськомовних культурних спільнот в Україні (і не тільки) як сферу своїх стратегічних інтересів. За цих умов Україна зобов'язана діяти адекватно, усвідомлюючи, що національно свідомо українська спільнота є фактором суттєвих впливів української політики. Окрім того, позитиви у національно-культурному розвитку зарубіжного українства є однією з передумов формування доброзичливої атмосфери всередині суспільства, у міжетнічних взаєминах.

Страх етнічної меншини (української в Росії. — Авт.) перед насильницькою асиміляцією мусить бути усунений тільки завдяки чітким гарантіям її прав. Це активний захист етнічних меншин, автономія у царині мови, освіти, засобів масової інформації права на участь у політичній системі, процесуальні й правові гарантії.

Влагодження конфлікту, на думку фахівців, можна вирішувати через такі заходи: по-перше, за рахунок створення атмосфери довіря; по-друге, досягти припинення ескалації; по-третє, розширення інформаційного горизонту; по-четверте, розширення спектру взаєморозуміння [78, 187].

Українці Російської Федерації для нашої держави повинні представляти не менший інтерес, ніж українці західної діаспори. Адже в Росії вони складають найчисленнішу національну групу (після росіян та татар). Зате у порівнянні з Україною, де росіяни мають найоптимальніші умови у сфері освіти, інформації, мовної політики, наші співвітчизники не мають достатньо підтриманого російською державою українського шкільництва. Поодинокі випадки створення українських класів та недільних шкіл (Республіки Башкортостан, Комі, Тюменська область, Самара) суттєво не впливають на рівень освітньої справи у Росії. Якщо зробити порівняння з російськомовною освітою в Україні, то можна дійти до висновку, наскільки випереджає Україна Росію у сфері національного шкільництва. В Україні функціонує 2813 шкіл з російською мовою навчання (2,5 мільйона учнів), 2236 шкіл здійснює викладання ук-

раїнською і російською мовами (1,525 мільйона учнів). Тому, незважаючи на окремі позитивні тенденції, для українців у Росії залишатимуться актуальними проблеми у сфері освіти:

- розвиток мережі шкіл і дошкільних закладів з українською мовою;
- розробка і реалізація спеціальних державних програм розвитку української освіти у РФ;
- фінансово-бюджетна політика по забезпеченню освітніх потреб українських громад;
- підготовка і перепідготовка педагогічних кадрів;
- забезпечення підручниками, посібниками, художньою, навчально-методичною літературою, аудіовізуальними матеріалами українських освітніх осередків;
- формування інформаційного телерадіопростору українською мовою.

Слід визнати, що найбільша українська діаспора в Росії (перепис 1989 року показав, що там проживає 4,362 млн. українців (2,9%), хоча різні неофіційні дані наводять й інші цифри — 10-20 млн.) сформована там на основі штучних кордонів (Воронезька, Курська, Білгородська області), добровільної та примусової еміграції, розселена від Сахаліну і Зеленого Клину до Мурманська, Калінінграда і Кавказу. Причому більше половини українців Росії є автохтонними. Вони тут проживали і були першими поселенцями від Кубані до Далекого Сходу. Різні причини політичного, історичного, соціально-економічного характеру зумовили створення східної української діаспори. Вона, на відміну від європейської і західної, зазнала значно більшого тиску денаціоналізаційних впливів. Особливо це було відчутно, починаючи з 1925 року, — примусової еміграції в радянський період. Примусова асиміляція або русифікація — характерна риса всього періоду існування української діаспори в Росії. Починаючи з кінця 80-их років ХХ століття, активізується український суспільно-політичний рух. Починають створюватися громадські об'єднання. В 1993 році відбувся перший Конгрес українців у Росії. Громадські організації українців Росії, на відміну від України, займаються, в основному, культурними та соціальними питаннями, аж ніяк не політичними. І хоча Конституція 1993 року проголосила право кожного користуватися рідною мовою, вільно обирати мову спілкування, виховання,

навчання і творчості, рівність прав і свобод незалежно від національності, невирішених проблем дуже багато. Адже із 20 українських видань залишилося тільки 2 («Український вибір», «Криниця»). Практично немає жодної школи з українською мовою. Діє всього три релігійні українські громади. Враховуючи такий стан, насамперед Україна через міждержавну політику повинна підтримати українців у Росії.

Нинішня ситуація засвідчує, що констатації фактів чи аналізу недостатньо для вирішення в зарубіжних країнах українознавчих питань. Необхідна сильна державна політика і нові підходи, щоб найповніше використати сучасні педагогічні технології, розробки, посібники українознавчого характеру для діаспори. Стає очевидним необхідність в пропагуванні навчання української мови не лише на основі тези «мова спадщини». Треба розробляти й запропонувати зарубіжним українцям, урядам нові ідеї щодо універсальності потреб опанування українською мовою. Безперечно, успіхи в цьому прямо пропорційно залежатимуть від рівня розвитку й авторитету України у сфері політики, економіки, науки, культури тощо. Окрім традиційного ставлення зарубіжних українців до мови, необхідно, щоб інтерес до неї носив також прикладний характер. Поки що є відчутною наша неспроможність конкурувати в цьому з російською, іспанською, французькою чи японською мовами. Суто емоційні, традиційні фактори не є вирішальними, оскільки вивчення української мови мусить розглядатися і як проблема практична, виходячи з конкретної користі у майбутньому. Доцільною видається і розробка стандартів знань української мови для іноземців, які бажають навчатися в Україні. Вимоги до знань з української мови повинні бути розроблені Україною спільно з іншими державами і українськими центрами згідно з міжнародними вимогами. Ці та інші напрямки могли б стимулювати вирішення тих завдань, які нагальні у справі національного відродження українців діаспори. Зрозуміло, що сучасна історична, політична, релігійна, соціально-економічна специфіка зумовлюють конкретні програми і моделі впровадження українознавства в зміст освіти.

Не лише Україна у сфері етнополітики, але й насамперед Росія має усвідомлювати, що кожний народ, — як зазначається в «Русской педагогике», — має свій особливий ідеал людини і вимагає від свого виховання відтворення цього ідеалу в окремих особисто-

стях. Ідеал цей у кожного народу відповідає його характеру [55, 260]. Крім того, Україна стала новим суб'єктом міжнародної діяльності, а це вимагає подолання усталених стереотипів щодо українства з боку іноземних держав, коли стосунки формувалися крізь призму політики СРСР.

Ряд прикладів на теренах колишнього Союзу засвідчує, що відбуваються хоча і повільні, але поступові позитивні тенденції збереження і розвитку національної самобутності українців за кордоном. З 1991/1992 н.р. в Ризі діє державна українська школа, яка стала в Латвії осередком освіти й культури і в якій навчається більше 300 учнів. Щодо двох інших прибалтійських республік — Литви та Естонії, то тут діють суботні (недільні) школи, які є основними осередками культурно-просвітницької та освітньої діяльності. Розглядається українським земляцтвом питання про відкриття в Таллінні української державної гімназії. З 1999 року в м. Тбілісі діє єдина на Закавказзі українська школа, а в м. Астана (Казахстан) відкрито український гуманітарний лицей, Український навчальний комплекс, що об'єднує українську гімназію та дошкільну установу «Надія», недільну школу, фольклорну групу «Веселка». Перші кроки зроблені в Таджикистані, де функціонує недільна школа, а в Худжанському університеті почали викладати курс української мови та літератури. Недільна школа працює також в Ташкенті (Узбекистан), а в середній школі імені Т.Шевченка здійснюється викладання української мови та літератури. Надзвичайно позитивним явищем є відкриття за кордоном (м. Єреван) філіалу Тернопільської Академії народного господарства, вищого навчального закладу.

Стосовно наших сусідів, то в Білорусії в ряді шкіл Кобринського і Дорочинського районів, у м. Бресті, де працює школа українознавства, вивчається українська мова, а на філологічних факультетах Мінського державного університету та Брестського педагогічного інституту відкрито педагогічні українські відділення. З 2000 року студенти-українці проходять практику в Києві та Каневі.

Дещо звузилась українознавча освітня політика в Молдові, особливо Придністров'ї, де тривалий час українська мова замінювалася російською. Проте в Молдові, де є значний прошарок населення українського походження, нині в 73 школах та двох ліцеях

вивчається рідна мова. І хоча викладання проводиться за програмами та підручниками України, нестача коштів для їх придбання негативно впливає на процес навчання. Відкидаючи навчання рідною мовою і повчаючи з чужого, ми йдемо на розрив з основною вимогою всякого розумного виховання — виховуй відповідно природи, і відкидаємо не менш важливу вимогу дидактики: від відомого йти до невідомого [42, 63]. Зважаючи на складність соціально-економічної, політичної ситуації у Молдові, Україна мусить вносити певні корекції щодо підтримки українського населення, збільшуючи для нього допомогу, передусім на освітянські цілі. Цьому повинна слугувати і міжурядова українсько-молдовська комісія і Закон України про зарубіжного українця, прийняття якого Верховною Радою диктується часом. Адже Україну не може не турбувати тенденція до втрати здобутків української освіти в Молдові. Ліквідовані українські відділення в Кишинівському університеті ім. Крянге, на педагогічному факультеті Бельцького університету, звузилося викладання мови і літератури в регіонах, в яких етнічні українці складають до 30-40%, вже не кажучи про Придністров'я. Мінімізувалися контакти з Молдовою сусідніх областей України на рівні районів, навчальних закладів, культурно-просвітницьких товариств.

Стає зрозумілим, що асиміляційних процесів не уникнути, якщо втрачатиметься мова, школа, історія, церква, коли не буде відчутною підтримка з великої України, навіть незважаючи на те, що законодавство в більшості країн для національних меншин відповідає міжнародним нормам.

Показовою є ситуація у сусідніх з Україною державах, зокрема в Румунії, де, за офіційними даними, проживає 66,8 тисячі українців. Серед інших національних меншин українці займають 4-у позицію за чисельністю після угорців, циган, німців. Хоча, за неофіційними даними Союзу українців Румунії, тут проживає щонайменше 200 тисяч наших співвітчизників.

Питання національно-культурного, освітнього розвитку національних меншин стає наріжним каменем європейської політики, все більше оцінюється як критерій демократичності суспільства. Для багатьох країн — наших сусідів: Росії, Румунії, Польщі, Угорщини — захист співвітчизників стає важливим напрямом зовнішньої політики. Ця тема є найбільш актуальною на рівні українсь-

ко-румунських відносин. Слід зазначити, що впродовж тривалого часу цей фактор був і залишається також джерелом певних суперечностей у міждержавних стосунках. Забезпечення потреб національних меншин посідає важливе місце у підписаному в 1997 році Договорі про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією. Якою ж є реальна ситуація задоволення культурно-освітніх та інформаційних запитів українців у Румунії, якщо зробити аналогії з Україною. Українці займають четверте місце за кількістю після угорців, циган і німців. Проте, якщо німці та угорці досягли успіхів у відстоюванні своїх прав, то потреби української національної меншини залишаються складною темою. Відродження мови, літератури, української культури, що відбувалося після другої світової війни, пізніше обернулося для них застоєм і руйнівною денационалізацією, особливо за часів комуністичного режиму Н. Чаушеску. Це призвело до того, що з 1959 року, коли в Румунії нараховувалося 83 початкових, 30 семирічних, 3 одинадцятирічних шкіл з українською мовою навчання, у 90-их роках не залишилося жодної. Створений Союз українців Румунії не став у 90-их роках консолідуючою силою у відстоюванні прав українців. До того ж через внутрішні суперечки виник ще й Демократичний Союз українців Румунії.

Найбільш важливим завданням для українців Румунії залишається україномовне шкільництво. На даний час досягнути рівня 1940-1970 років не вдається. І хоча зараз функціонує більше 20 навчальних закладів, де навчаються етнічні українці, жоден не забезпечує викладання на українській мові, аналогічно тому, як це відбувається на Буковині чи Закарпатті. Адже в Україні весь освітній базовий компонент здійснюється румунською мовою. Навіть найкращий навчальний заклад для української національної меншини — лицей у м. Сігет-Мармаціей, що носить ім'я Т. Шевченка, не забезпечує й половини навчальних предметів українською мовою. І якщо до середини 60-их рідномовне навчання забезпечувалося в ньому включно до дванадцяти класів і він був основою для формування української інтелігенції в Румунії, то його нинішній статус унеможливує виконання цієї важливої національно-культуротворчої функції. Щорічно впродовж останнього десятиріччя від семи до восьми тисяч дітей української національності в закладах, які чомусь офіційна статистика відносить до україномовних, вив-

чали рідну мову лише як предмет. До викладання залучено 50 педагогів, які готуються в Бухаресті, Сучаві та Сігеті-Мармаціей на українських відділеннях вузів. Практика на рівні міждержавних домовленостей щодо взаємної підготовки національних кадрів значно ефективніше реалізується на рівні навчання румуномовних фахівців у Румунії, ніж україномовних в Україні. Про серйозні недоліки мовної підготовки свідчать факти, коли учні Чернівецького педучилища ім. О. Маковея, які представляли українську національну меншину в Румунії, зарахувалися на румунське відділення, оскільки значна частина предметів читалася румунською мовою. Україна далеко не в повній мірі, у порівнянні з тим, як це робить румунська сторона, використовує правові, політичні, економічні, інформаційні, кадрові важелі для покращення становища українців.

Статус незалежної держави, якою є Україна, далеко не в повній мірі інтегрована в європейські структури, вимагає значно активнішої і професійнішої політики у підтримці тамтешньої діаспори. Гостра нестача підручників і навчальних посібників, інформаційна обмеженість, кадровий дефіцит, слабкий зв'язок з Україною, ігнорування регіональних і центральних відомств, конституційних положень по підтримці співвітчизників за кордоном мінімізують можливості їх нормального національно-культурного функціонування. 2-3 десятки колективів художньої самодіяльності, двотижневик СУРУ «Український вісник», щомісячник «Наш голос», українська секція (27 осіб) при Спілці письменників, яка останніми десятиріччями не поповнювалася новими членами, скромна видавнича справа, оскільки не існує національного видавництва, румуномовні передачі для української меншини, відсутність національних регіональних радіотелерадіо передач рідною мовою (на відміну від німецької та угорської), стримування офіційними властями богослужіння українською мовою і штучне роздмухування протистояння української греко-католицької і православної церков створює передумови для перетворення української національної меншини в малочисельну і малоактивну спільноту.

Звісно, що це ні в яке порівняння не йде із ситуацією, яка існує в Україні щодо задоволення румунської національної меншини своїх потреб. Складаючи всього 0,3% населення, а це є восьмим кількісним показником, румуни, особливо там, де вони прожива-

ють компактно (Чернівецька, Закарпатська області), для свого розвитку мають всі необхідні умови. Насамперед це можливість в дошкільних закладах виховуватися рідною мовою, навчатися включно на рівні одинадцятирічної школи румунською мовою, здобувати вищу освіту в педагогічних і університетських закладах. Активно сприяє ситуація в Україні й громадсько-політичній діяльності румунської меншини. Діють Товариство румунської культури ім. М. Емінеску, «Голгофа», ім.Дж. Кожбука, всеукраїнський Християнсько-Демократичний альянс румунів. Видавництва «Освіта», «Карпати» і «Світ» видають підручники і посібники, з 1 січня 1998 року в Чернівцях при обласному науково-методичному інституті післядипломної освіти відкрито регіональний (для румунської меншини) центр Міністерства освіти та науки, діє розгалужена мережа культурно-мистецьких закладів і колективів, в тому числі майже 20 народних. Широко відомі фольклорні групи: «Мерцишор», «Мугурел», «Плай», «Ізвораш» та багато інших. Газети: «Конкордія», «Зоріле Буковіней», «Плай роминеск», «Аркашул», «Куріскул де Чернеуц», журнал «Фегурел», більше ніж 135 годин телепрограм, 362 години радіопрограм створюють сприятливий румуномовний інформаційний простір. А в Чернівецькій області майже третина телефіру і четверта частина на радіо ведуться румунською мовою [135, 57-58]. Коротке порівняння є свідченням непаритетності і розбалансованості, яка існує між Україною і Румунією щодо демократичної політики по задоволенню прав національних меншин і складного становища в національно-культурному плані української нацменшини в Румунії.

Хоча основні принципи Конституції Румунії, зокрема 6 статті, гарантують особам, які належать до національних меншин, право на збереження, розвиток і виявлення їх національної, культурної, мовної і релігійної ідентичності. Передбачено, що державні заходи для підтримки національних меншин є рівними і недискримінаційними. Прийнятий у 1995 році «Закон про освіту» передбачає, що особи, які належать до національних меншин, мають право на навчання і виховання рідною мовою на всіх рівнях і в усіх формах освіти. Урядові нормативні рішення визначають, що в місцях компактного проживання національних меншин можуть діяти дитячі садки, початкові школи, гімназії, ліцеї, середні спеціальні навчальні заклади, відділення, класи або групи з рідною мовою викладання.

Проте, незважаючи на демократичність законодавчо-нормативної бази щодо національних меншин, зокрема української, слід піддати критичному аналізу як правову, так і практичну основу реалізації культурно-освітніх запитів українців. Один на всю діаспору ліцей, який румунська освітня влада не може забезпечити підручниками. У 2002 р. на українську секцію Бухарестського університету не потрапило жодного українця — всі румуни. У Румунії створені всі умови, щоб відбити в українців бажання мати українські школи. Рідна мова виявляється зайвою (Голос України №228 від 4 грудня 2003 року).

Законодавством передбачено, що групи, класи або школи з навчанням мовою національних меншин «можуть бути організовані лише в залежності від місцевих потреб, згідно з поданими заявами». Це означає, що організація навчання рідною мовою в місцях компактного проживання українців не є обов'язковою. На відміну від нормативної бази української освіти, в Румунії географія та історія викладаються в будь-яких школах тільки румунською мовою. Стосовно інших середніх спеціальних закладів та вузів Румунії навчальний процес здійснюється румунською мовою і «лише при наявності можливостей допускається засвоєння термінології рідною мовою», що не спостерігається в освітній практиці.

Ліквідація цілісної системи україномовної освіти, яка існувала у 40-70 роках, зумовила небажання батьків з багатьох українських сімей відкривати україномовні школи, оскільки відсутня перспектива продовження навчання в Румунії рідною мовою. Адже система вищої освіти з винятковим викладанням румунською, відсутність реальної можливості значній кількості співвітчизників здобути вищу освіту в Україні, проблема взаємного визнання ряду спеціальностей дипломів не стимулюють рідномовну освіту. Союз українців в Румунії та Демократичний Союз українців Румунії, які ставлять перед владою питання про відновлення цілісної системи освіти рідною мовою, відновлення ряду шкіл, не завжди знаходять підтримку у відповідних державних установах. У свій час Аристотель називав людину «ЗООН ПОЛІТІКОН», себто громадською твариною. Людина живе в суспільстві і потребує суспільства тільки живучи в суспільстві, людина могла створити мову, культуру, цивілізацію. Разом з тим суспільне життя часто стає для людини джерелом страждань, терпіння і несправедливості [28, 349].

Можна зробити висновок, що українська національна меншина, виходячи з кількісного складу, компактності проживання, має далеко не оптимальні умови для свого розвитку. У м. Сігет-Мармаціей працює єдиний державний ліцей ім. Т.Шевченка, де біля 70% предметів викладається українською мовою. Загалом українська мова викладається в одному ліцеї, 13 загальних школах, 46 відділеннях, 253 класах. Крім того, майже у 150 дошкільних виховних групах вивчається українська мова. Педагогічні кадри для дошкільних установ і початкової школи готують в педучилищах м. Сігету-Мармаціей і м. Сучаві, а викладачів українців — у Бухарестському університеті. Таким чином рідномовна освіта для українців у Румунії відсутня на рівні викладання предметів базового рівня середньої освіти. Це свідчення того, що за змістом мовна освіта для національних меншин в Україні має більш демократичну систему. Наприклад, для учнів румунської національності у 97 школах (25,6 тисячі) всі предмети навчального плану середньої школи від I до II класів викладаються рідною мовою, діють 3 ліцеї і 1 гімназія з румунською мовою у Чернівецькій області, 4 двомовні українсько-румунські школи. Окрім того, 470 учнів вивчають румунську мову як предмет, а 600 — факультативно. Знання рідної мови учнів румунської національності в Україні значно вищі, ніж знання української мови наших співвітчизників у Румунії. А тому не випадковими є факти, коли в 90-их роках групи українців, які були направлені на навчання у педагогічне училище ім. Маковея м. Чернівців, здобувати спеціальність вчителя початкових класів для українських класів і шкіл в Румунії, здобували освіту румунською (в українському навчальному закладі).

Ці факти роблять безпідставними заяви і виступи представників окремих політичних сил і громадських організацій щодо утисків румунської мови. Зокрема, є абсолютно упередженою оцінка румунської газети «Ромінія Лібере», що румунська мова дозволяється на Буковині лише в декількох школах і в хатах людей, немає назв національною мовою населених пунктів.

Етнополітичні проблеми і надалі залишатимуться одними з найбільш складних у міждержавних стосунках. Це предмет уваги базових політичних договорів, які насамперед повинні встановити правові засади для забезпечення рівних можливостей стосовно освіти рідною мовою для українців у Румунії і румунів в Україні,

збереження національно-культурної ідентичності, направлення до Румунії українських педагогічних кадрів, забезпечення кращих можливостей для представників української національної меншини здобути освіту в Україні, обґрунтування взаємних визнань дипломів, інформаційне та навчально-методичне забезпечення. Дослідження засвідчують, що немає повних підстав трактувати, що нібито української фактор виключений з державно-політичного й освітнього спектру Румунії, проте немає і достатньо аргументів вважати, що українознавчий компонент займає належне місце у суспільному житті наших співвітчизників у Румунії.

Тому державна політика України, відповідно до Конституції, стосовно закордонного українця повинна проводитись більш системно, політично обґрунтовано і активно. Тим більше, що Україна є однією з небагатьох держав, де реалізуються класичні принципи європейської педагогіки, особливо мовної політики, коли, за словами автора «Великої дидактики» Я.А. Коменського, «всю мольдь спочатку слід посилати у школу рідної мови» [86].

Якщо аналізувати становище українців в інших європейських країнах, то ще більше занепокоєння викликає ситуація у Словаччині. За останні півстоліття тут відбулися процеси денаціоналізації українців. Найбільш показовою для цього є сфера освіти. Адже якщо у 1948/49 н.р. українські діти могли отримувати освіту у 277 народних, 44 міських, 11 середніх школах (23 тис. учнів), то на даний час функціонує лише 10 шкіл із вивченням української мови та 30 шкіл, де вона вивчається факультативно, є одна гімназія та 47 україномовних дитсадків.

Потребують свого вирішення питання і в Польщі, з якою Україна останніми роками має активні й добрі стосунки. Військові поховання, операція «Вісла», розвиток національного шкільництва є актуальними проблемами взаємовідносин двох країн. Ігнорування національно-культурними запитами українців у Польщі чи поляків в Україні створює напружену атмосферу не лише між державами, але й не сприяє консолідуючим процесам усередині суспільств. 3-4 початкові школи і 3 ліцеї, вивчення української мови у 52-ох початкових школах не вирішують проблемам українства. IV з'їзд об'єднання українців Польщі (27 — 28 січня 2001 року) визначив першочергові завдання, а саме: покращення державного фінансування українського шкільництва з боку Польщі; підготов-

ка викладацьких кадрів; підготовка нових підручників; збагачення змісту освіти знаннями української історії, культури; співпраця з науковими установами в Україні. Вважаємо хибною практикою, коли у 70-80-і роки лише 5% українських дітей навчалося рідною мовою. І хоча зараз діють ліцеї у Бартошиці, Перемишлі, Лігниці, у Варшавському, Краківському університетах відкрились українські відділення, з 1990 року діє польська асоціація українознавців, однак це є недостатнім для українців, яких в Польщі нараховується біля 600 тисяч.

Інший рівень і характер етнічного розвитку має українство в країнах Західної Європи. Дисперсність проживання, строкатість і різнопричинність кількох хвиль еміграції, посилений вплив іншомовних європейських культур, відсутність міждержавних правових документів щодо українських етнічних спільнот створюють свою достатньо складну модель збереження і розвитку власної культури. У Бельгії, Нідерландах, Великобританії, Франції, Швейцарії, Німеччині основні навчальні та виховні функції по вивченню українцями рідної мови, культури та історії здійснюються в суботніх (недільних) школах, окремих державних школах та українських дитсадках. Вищий професійний рівень українознавчої роботи забезпечується діяльністю товариства «Рідна школа» у Мюнхені, яке має навчальний інтернат, в якому навчаються діти-українці з країн Європи. Важливим науковим осередком української діаспори є Український Вільний Університет у Мюнхені, який, окрім значної науково-видавничої роботи через підготовку монографій, наукових збірників, підручників з україністики, підготував за вісім десятиріч роки велику плеяду докторів і магістрів філософії, права, історії. Проте подібні заклади — результати діяльності культурної, політичної української еміграції. Створення ще з початку 20-х років визначних осередків українства: Український Вільний Університет у Празі, Українська господарська Академія у Подєбрадах, Український Високий педагогічний Інститут імені М.Драгоманова, Центральний Союз Українського Студентства, Варшавський Український Науковий Інститут на чолі з О.Потоцьким, загальнокультурницькі і наукові установи українців у Відні, Парижі, Женеві, Римі, Лондоні, Берліні — дали можливість оберігати і розвивати національну свідомість, культуру, науку, політичний інтелект. В умовах бездержавності України вплив діяльності української

діаспори в усіх сферах мав чимале значення для українців на материні. Але передусім вони ставали осередками національного відродження для зарубіжних українців. В одному з меморандумів УВУ (Українського Вільного Університету) було написано так: «Коли на Великій Україні змовкли святині української науки, а Львів не допускав української молоді до університету, ціла українська суспільність звернула увагу на Прагу, де силою факту утворилося середовище наукової праці за границею».

Бо не лише російська, але й польська політика в Галичині між двома світовими війнами була політикою нищення українства [160, 482].

Роль таких наукових, просвітницьких інституцій впродовж тривалого часу залишається значимою для відродження і розвитку духовності українців у діаспорі. Проте зараз ситуація якісно змінилася. З'явився найбільш впливовий фактор — українська держава, а отже необхідно зміщувати акценти у підходах, які раніше, в основному, базувалися на ідеологічних кліше бездержавної нації та на громадянсько-політичній ініціативі українства.

Дві тенденції є закономірними, перспективними для України. Перша — на основі державної програми «Українська діаспора» значно посилити українські впливи у світовому і європейському процесах у сферах економіки, торгівлі, науки, політики. Друга — всіма доступними засобами забезпечити відповідно до міжнародних норм розвиток самоідентичності і культурної спільності українців. Причому ці процеси взаємопов'язані і мають здійснюватися за особливими моделями у кожному регіоні світу, у кожній державі, де проживають українці.

Особлива увага мусить приділятися тим країнам, де традиційно, сформувавши власну культуру свідомості і суспільної дії, проживає значна кількість співвітчизників (США, Канада, Аргентина, Австралія). Логічним видається і те, що у кожному конкретному випадку характер взаємовідносин з державами у сферах етнополітики, мови, освіти, церкви повинен мати свою суспільно-історичну специфіку. Недоцільною є уніфікація стосунків України з пострадянськими країнами, своїми сусідами чи Західної Європи і Америки. Але постійно слід відшукувати ті політичні, правові, економічні, педагогічні важелі у співробітництві держав, які сприятимуть створенню оптимальних умов розвитку закордонних українців, їх національному самозбереженню.

Стосовно США, країни, де проживає більше 1 мільйона українців, то з відкриттям у 1893 році в Пенсильванії першої української школи і до нинішнього часу продовжується культурно-просвітницька робота. Мова і церква не переставали бути основними провідниками українського життя в еміграції, хоча і відбувається постійний і незворотній процес мовної та культурної асиміляції. Найзначиміша роль і надалі відводиться двом основним типам шкіл: цілоденні та суботні й недільні. Головне місце в утриманні початкових і середніх шкіл займають Українська греко-католицька та Українська православна церкви (20 початкових, 5 середніх шкіл). Близько 60 суботніх шкіл (4 тисячі учнів) опікає Український конгресовий комітет Америки через Шкільну Раду. У ряді університетів знання української мови можна вдосконалити у системі вищої освіти США. Важливо, що в Гарвардському та Пенсильванському університетах вивчення української мови користується федеральною підтримкою. На інших умовах вона вивчається у Каліфорнійському, Колумбійському, Іллінойському університетах, у 20 коледжах. Діє Український науковий інститут Гарвардського університету, де щороку проводяться курси української мови, функціонують при різних наукових та навчальних закладах 40 курсів українознавства.

Особливої уваги заслуговує життєдіяльність української діаспори в Канаді. Хоча і визначальним чинником розвитку своєї культури залишається внутрієтнічна потреба українців дати наступним і нинішньому поколінню знання мови, історії, здійснювати національне виховання, на сучасному етапі українська діаспора перейшла в нову якісну стадію. Вона має сформовану еліту, досягла значних матеріально-культурних здобутків. Сьогодні вона вже здатна активно впливати на політику федерального і провінційного урядів як всередині країни, так і на міжнародній арені. А отже, не є сучасними погляди з боку України на діаспору крізь призму етнографічно-фольклорної моделі. Політична, правова, економічна, наукова, технологічна, освітянсько-педагогічна сфери є тим полем діяльності, де феномен української етнічності ще не спрацював у достатній мірі на загальноукраїнський інтерес. Тому взаємозацікавленість у національно-культурному розвитку є як з боку співвітчизників Канади, так і з боку української держави.

Найбільш ефективним фактором національної самоідентифікації залишається українознавча освіта від дитячих садків до університетів.

При Канадському інституті українських студій створено центр освіти української мови, який вирішує проблеми кадрового, навчально-методичного забезпечення. Суттєвим показником української етнічної спільноти в Канаді, на відміну від інших країн, є обгрунтовані вимоги перед урядами провінцій (Саскачеван, Манітоба, Альберта і Онтаріо), щоб двомовне навчання (англійсько-українське, французько-українське) охоплювало всю шкільну програму, а не лише початкову ланку. Обмін студентами та учнями, стажування професорсько-викладацького складу, наукове співробітництво між університетами, українознавчі курси, підготовка кадрів, написання підручників та посібників у значній мірі професіоналізувало роботу по посиленню українознавчого фактору в Канаді.

Аналіз підтверджує схожість моделей у розвитку українського просвітництва і шкільництва в Аргентині, Бразилії, Австралії. Спільним є і те, що, на жаль, шкіл з викладанням українською мовою немає. Майже при всіх українських церквах функціонують курси українознавства. Рідна мова викладається як предмет у 4 школах штату Парана (Бразилія), де проживають українці. У Федеральному університеті Парани організовані педагогічні курси української мови, літератури, історії.

Одним з найважливіших досягнень українців Австралії стало включення української мови як предмета вступних іспитів у вищих навчальних закладах, а в Лідкомбі відкрилась університетська підготовка вчителів для початкових та середніх класів, суботніх шкіл. Учительські курси підтримуються австралійським міністерством освіти для дорослих, фондом Любомира Шлепковича, працює центр українознавчих студій у Сіднейському університеті імені Макворі. Якщо врахувати той факт, що в Австралії порівняно з іншими народами живе невелика за чисельністю українська етнічна група, то австралійські українці досягли одного з найвищих рівнів національного культурного життя в діаспорі [76, 226].

Безперечно, що це не є лише показником чи результатом демократичності австралійського суспільства. Головну роль у саморозвитку етнічної спільноти відіграють самі українці, які з почат-

ку свого прибуття до Австралії відкривали школи і церкви скрізь, де селилися. Їхні громади, зокрема Союз українців Австралії, Українська центральна шкільна рада найактивніше до цього залучалися.

Питання збереження і розвитку українства за кордоном через національну освіту, мову, церкву, традицію, історію залишається достатньо складним. У багатьох країнах неоднозначне ставлення урядових інституцій до цієї проблеми, є частина українців, які з різних причин прямо і опосередковано підтримують асиміляційну політику. Нові хвилі сучасної еміграції з України, різні у своїй структурі, часто індеферентно ставляться до національних цінностей, оскільки були позбавлені національного виховання у себе на Батьківщині. Радянська держава намагалася переплавити всі національні культури в єдину соціалістичну на основі російської радянської культури.

Ситуація кінця ХХ століття і початку ХХІ-го показує, що зараз існує більше можливостей для міжнародної співпраці та розв'язання конфліктів. Підтримку дістає принцип, згідно з яким права людини не є внутрішньою справою суверенних урядів, що обов'язок урядів захищати права особи та національних меншин [77, 125].

Дані показують, що кожне наступне покоління все більше піддається асиміляційним процесам, все менший інтерес до вивчення рідної мови, оскільки проблематичним стає її практичне використання. Навіть у Канаді у 90-х роках ХХ століття лише третина українців знала українську мову. І хоча держави через законодавчі акти створюють можливості для розвитку мови і культури національних меншин, все ж відсутність офіційного статусу і переведення мови на побутовий рівень формує пагубний для українців процес, не допомагають вирішенню проблеми, незважаючи на плідну націотворчу діяльність організацій і товариств українців, зокрема «Просвіти», «Рідної школи», СУС, УНО, КУК, жіночих й молодіжних об'єднань.

За цих умов розв'язання важливих завдань можливе при спільній взаємодії етнічних товариств і державних, громадських, політичних організацій України в рамках урядової програми «Українська діаспора». Причому пріоритетною ланкою впливу повинні стати ті важливі зміни, які відбуваються в Україні і які позитивно впливатимуть на українську діаспору щодо мови, церкви, освіти,

національної самоідентифікації, адже змінився політичний статус України, де влада за конституцією належить українському народу. Від України вимагається видозмінена система дій у стосунках з іншими державами. Необхідна максимальна інтеграція зусиль України як держави, її культурно-просвітницьких, політичних і громадських інститутів, міжнародних центрів, які б здійснювали реалізацію проектів, програм у найрізноманітніших галузях, сприяли б розповсюдженню української мови, взаємодіяли б з асоціаціями, клубами, організаціями випускників навчальних закладів, знайомили б зарубіжну громадськість з досягненнями українства, надавали б підтримку у галузі освітньої і гуманітарної політики. Слід надолужити прогалини, адже у колишніх соціалістичних країнах, де компактно проживають українці, рідна історія ними взагалі не вивчалася, а російською мовою часто замінювалася рідна. Аналіз показує важливість закладати в зміст освіти не лише мовно-літературні, історичні дисципліни, але й музику, мистецтво, географію, природничі знання, релігієзнавство, які стверджують коріння єдиного народу, його культури, духу. Мусимо визнати величезний дефіцит українознавства (історії, літератури, культури, науки, етнології, природи, економіки) у зарубіжній освіті для наших співвітчизників. В освітніх установах державного підпорядкування в навчальних планах закладено мінімум предметів (в основному, мова), це дуже звужує можливість аргументації приналежності здобутків української культури до загальнолюдської, причетності українців до творення загальносвітових гуманістичних і наукових вартостей. Є переконаність, що знання про Україну повинні творити не лише емоційну сферу, але й інтелект, волю, принципи етики і буття, загальнонаціональні ідеали. Аналіз навчальних планів, підручників, програм зарубіжної освіти українців засвідчує недостатність необхідних українознавчих аспектів. Кожна держава закладає у зміст освіти власний загальнонаціональний стандарт, філософію і світоглядні принципи. Тому логічною була б розробка спеціальних посібників (інтегрованого характеру) з українознавства для співвітчизників у діаспорі, що дало б змогу об'єктивніше сформулювати історико-наукове цілісне уявлення про Україну. Практика показує, що через інформаційні обмеження для українця Словаччини і Польщі, Росії і Румунії, США і Канади, Аргентини і Австралії є невідомими знання з національно-державної, соціально-

політичної, екологічної, культурологічної, економічної, науково-освітньої, релігійно-конфесійної, етичної сфер життя. Такі підручники мають бути різновікові, включно і для педагогів. Їхня концепція передбачатиме не тільки набір фактичного матеріалу з різних галузей знань, але насамперед виходитиме з концепції наукового українознавства.

Слід зважати і на те, що в різних державах мовна культура, пізнавальний рівень, стан українського шкільництва є неоднаковий, як і політична ситуація. Тому підбір фактів, явищ, закономірностей історичного буття українського народу, його природо-екологічних, культурних, економічних ніш, характеристик взаємозв'язків і взаємовпливів між народами, інтеграційних процесів можуть мати у кожному конкретному випадку свою інтерпретацію. Основою до зазначених підручників могли б стати напрацювання з проблем історії українсько-російських, українсько-канадських, українсько-американських, українсько-польських, українсько-румунських, українсько-молдовських і т.д. зв'язків і відносин. Очевидно, такі знання сприятливо впливали б на формування громадянського суспільства, міжнаціональних взаємин. У такій інформації слід закладати взірцеві приклади мовно-літературної спадщини, видатні досягнення в науці, мистецтві, спорті, техніці, педагогіці. Це розвиватиме в людині почуття національної й особистої гідності. Адже як кращими синами на великій Україні, так і в діаспорі талантом, непохитною вірою у свій народ впродовж століть зроблені і втворені неоціненні національні досягнення, які несуть в собі світову славу. Живі ідеали не повинні втрачати зв'язку з життям, що зростає й змінюється. Гарант їхньої справжньої свободи не охорона, а широка дорога пригод, сповнена ризику нових випробувань [189, 141].

Поступ української держави зумовлює весь час повертатися до сторінок нашої історії, духовної спадщини, інтелекту, використовувати і пропагувати досвід світової та національної культури. Характер українського суспільства має бути зітканий і об'єднаний всім українством, має сприймати не лише постійні впливи, особливо в період глобалізації від безлічі держав, народів, міжнародних структур, але й активізувати впливи на європейську і світову політику, культуру, освіту, науку всіх надбань українства з метою об'єднуючих процесів, усвідомлення цілісності спільноти, нації, необхідності посилення державності.

Таким чином, слід виходити з того логічного аналізу, що, поперше, творення української державності, формування громадянського суспільства можливе лише за умов створення широкого культурного контексту, причетності всього суспільства і цілісної української спільноти до утвердження демократії, цінностей національного і загальнолюдського характеру. Нація лише тоді консолідуватиметься, коли кожен співвітчизник, включно із поза меж держави, відчуватиме інтерес до українського поступу. Коли з ідеї зробити знаряддя внутрішньої політичної боротьби, ... то замість української нації опиняться, — пише В. Липинський, — на Україні нації російська, польська, а поруч них тільки слаба, розбита в собі, демократична українська партія [107, 85].

По-друге, Україна для свого прогресуючого розвитку (політичного, економічного, духовного, культурного) повинна активно підтримувати зв'язки у різних кінцях світу із зарубіжними українцями, які здатні слугувати фактором впливу української політики в різних сферах.

По-третє, створення Україною однієї з кращих у Європі суспільних моделей національно-культурного розвитку для національних меншин має стати дієвим чинником у стосунках з іншими державами щодо відродження і збереження духовності українців у діаспорі, освіти, церкви, мови, з Радою Європи, ОБСЄ та інших міжнародних організацій.

По-четверте, позитивні тенденції і результати розвитку зарубіжного українства внаслідок діяльності державних і громадських інститутів України створюватимуть сприятливу внутрішню атмосферу міжетнічних взаємин між українцями і національними меншинами, єдність і взаємодовіру між громадянами.

По-п'яте, Україні слід враховувати міжнародну практику, коли увага до своїх співвітчизників, які проживають за кордоном, є пріоритетним завданням для абсолютної більшості країн, зокрема тих, які межують з Україною, фактором міждержавних переговорів, а їх національна самоідентифікація завжди розглядалася як реальне міжнародне явище, міжнародний авторитет країни і проблема національної безпеки.

І насамкінець необхідно зазначити, що у стосунках діаспори і метрополії є певні суперечності і розбіжності. Питання демократизації, боротьби з корупцією в Україні, мови й інформаційного

простору оцінюється діаспорою достатньо критично. У свою чергу, Україна не отримала тих результатів від діаспори, сподіваючись на її фінансові та лобістські можливості. У той же час важливо, що є спільність поглядів на розвиток ринкових реформ, приватизації, земельної реформи, інтеграції України в ЄС, НАТО, участі у миротворчих акціях, боротьби з тероризмом. Позитивні тенденції потребують здійснення ряду заходів стосовно законодавчого закріплення прав закордонного українства на задоволення своїх національно-культурних, правових запитів, формування сприятливого інвестиційного клімату, умов для повернення в Україну тощо. Ці та інші напрямки співпраці закладатимуть добрі основи для творення демократичного українського суспільства.

Політика безпеки держави, громадянського суспільства має постійно враховувати загальну ситуацію в країні, в її різних регіонах, на міждержавному рівні, щоб об'єктивно оцінювати як позитивні тенденції і явища для себе, так і потенційні загрози для вчасного і ефективного їх подолання. Але хто має бути зацікавлений у відповідних аналізах і прийнятті рішень? Влада (Президент — уряд — парламент — суд), чи недержавні громадські організації, чи політичні партії, чи особа. Напевно, рівень уваги відповідатиме конкретній проблемі. Але врахування загальних інтересів уможливується тільки залученням всіх до прийняття відповідальних політичних рішень. Мову слід вести про спільні зусилля і потуги урядових, неурядових чинників, громадян. Сформоване на засадах плюралізму, змагальності, толерантності, поваги до свобод особи, таке суспільство сприяє втіленню загальнонаціонального інтересу. Це ознака громадянської культури демократичного типу, що, з одного боку, є основою стабільного політичного режиму, а з іншого, є авторитетом влади. Проте для становлення громадянського суспільства потрібна відповідна загальна політична культура громадян. Але подальше удосконалення й розвиток культури народу, його суспільно-громадської позиції можливе лише за умов нормального функціонування громадянських інститутів. Для цього необхідні конкретно-історичні умови. Досвід радянського суспільства чи можливість реалізації громадянських прав, суспільної позиції і дії наших співвітчизників за часів панування на українських землях Польщі, Румунії, Угорщини засвідчують, що в суспільстві, в якому головним є громадянин, особистість, де створені умови

для розвитку творчого потенціалу, духовної свободи і забезпечення прав людини, ми не жили. А отже, очікувати уже зараз наявності громадянської позиції в усіх представників українського суспільства, незалежно від соціального стану, національності, приналежності до конфесії, віку, освіти, неможливо. Для громадського суспільства необхідна відповідна форма політичного правління. Демократія, плюралізм, толерантність, принципи культурно — і природновідповідності найперше не можуть бути поєднані з деспотією [109, 52].

На теренах колишнього СРСР навіть поняття етносу як найбільш природовідповідного явища було вилучене з суспільного обігу. У бездержавному просторі губився зв'язок між націотворенням і державотворенням як двома взаємозалежними і стимулюючими процесами. Ідея української нації як етнічної й політичної спільноти, що творить державу і її перспективу на основі волевиявлення усіх громадян була зігнорована. На цьому ґрунті за останнє десятиріччя з'явилися достатньо різні оцінки у підходах до розбудови держави, місця і ролі в цьому національної ідеї, її значення у формуванні громадянського суспільства. Полеміка, яка продовжується і нині, торкалася достатньо широкого спектру думок — від твердження, що національна ідея себе не виправдала, до заміни її соціальною, загальнолюською. І такий стан є природною реакцією, адже пізнання перспектив розвитку суспільства відбувається за умов впливу наслідків не лише тоталітарної ідеології, але й всієї гами специфік історичного, етнічного, мовного, конфесійного, політичного, психологічного характеру.

Позитивним є те, що дедалі більше вітчизняних науковців, політиків розглядають проблему формування суспільної культури, громадянського суспільства в контексті вирішення питань, пов'язаних з розробкою і реалізацією національної ідеї, яка має стати основою всіх соціально-політичних прагнень, дій і здобутків українського народу. У галузі національної самосвідомості і соціальної психології її утвердження має стати першочерговим завданням.

Політика на «вільний розвиток» національних культур в Україні, зокрема української і російської, в умовах вільної демократичної конкуренції явище не нове. Це прихована тактика, направлена на консервацію тих здобутків і позицій, що отримали російські шовіністи за майже 350-літнє гноблення України царатом і більшо-

виками. Де русифікація України не повинна бути справою рук української влади. Так вважали більшовики, прийшовши до влади і створивши нову імперію — СРСР. Українська мова і культура розглядається ними як знаряддя комуністичної освіти й ідеології (Постанова ЦК РКП(б) «Про радянську владу в Україні»). Ставка робилася на зросійщені місила. А щодо українського села, то запеклий ворог українства Г. Зінов'єв (секретар Комінтерну) говорив, що слід зробити так, щоб ніхто не міг запідозрити, що ми хочемо перешкодити українському селянинові говорити українською мовою. А через 10 років переможе та мова, що має більше коріння, що є життєвіша, культурніша.

Тодішня книговидавнича справа підтверджує «рівень» толерантності до українців. У 1918 р. на терені України було видано українською мовою 1.085 книжок, а в 1922 — 186. У 1918 році виходило 239 газет українською мовою, а в 1922 р. лише 53, а російських газет — 1864. [160, 423].

Сьогодні, оцінюючи ситуацію в умовах незалежної України, приходиш до висновку, що колесо історії стосовно української культури повертає назад. Помітнішою стає відома українофобська каліграфія «новоспечених Зінов'євих, Кагановичів, Постишевих». На жаль, це не емоція, а жорстокі для українства уроки.

Культурний, політичний, інформаційний, духовний гніт рано чи пізно акумулюється у фізичному геноциді. Україна розплатилася за це мільйонами своїх синів і дочок у 30-40 роки минулого століття. «Найбільш кричущим викликом загальнолюдським нормам моральності, торжеством грубої і нерозумної сили був голод — геноцид проти українського народу».

Але трагізм був не лише в цьому, а й в злочинному замовчуванні трагічних сторінок нашої історії [85, 15].

І ці уроки мають слугувати для України і українства національно-оберегаючим фактором.

Смисловожиттєву ідею нації на сучасному етапі можна буде успішно зреалізувати, якщо усвідомлювати її зміст як сукупність складних політичних, духовно-інтелектуальних, соціально-економічних, морально-етичних, історичних, психологічних факторів буття. Тоді і в гносеологічній, і в практичній площинах закладатимуться передумови самоусвідомлення, національної політичної культури, єдності. Для сутності громадянського суспільства такий

підхід є необхідним, оскільки сила його залежить не від декларування правильних норм і цінностей, а від рівня внутрішніх, глибинних переконань і мотивацій. Мова йде про так звану синергетичну дію, яка виходить із власної позиції, ініціативи, етичної норми, а не зовнішніх категоричних імперативів. Підносить людину тільки висока ідея, але й ідея залишається гучною фразою, якщо вона не відкривається перед розумом і серцем в яскравих людських пристрастях і не будить таких самих яскравих, глибоких пристрастей у тих, кого ми виховуємо.

Цінність життя розкривається тільки тоді, коли воно вимірюється служінням Батьківщині [181, 466-467]. Націю важливо спрямувати на творення власного найоптимальнішого шляху розвитку. Цей шлях не означає, що національна ідея мусить вивищувати націю над іншими. Для нас є аксіомою, що Україна є спільний здобуток, добро всіх її громадян незалежно від національності, віросповідання чи соціального стану. Національна ідея і в теоретичному, і в практичному контексті є передусім інтегруючий і консолідуючий чинник, не нівелюючи при цьому, що українець є українцем, а представник іншого етносу повинен гордитися як своєю національністю, так і українським громадянством. У цьому плані перед Україною, яка буде громадянське суспільство, величезне поле роботи. Видається нелогічним, що у розроблених концепціях громадянської освіти навіть у понятійних образах не закладено сутність національної ідеї. Складається враження, що свідоме ігнорування цього важливого чинника державотворення і є результатом нерозвиненості громадянського суспільства, наслідком мислення, яке формувалося під час панування тоталітарних режимів. Те, що подібні концепції розроблені в межах Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства, фінансовані США і країнами Європейського Союзу, обґрунтовані на міжнародному досвіді і загальнолюдських цінностях, ще не означає виключення з суспільного обігу проблематики національної ідеї і суспільства. А «врахування у змісті освіти етнонаціонального, регіонального культурного і звичаєвого контексту» ще не означає достатньої наповненості громадянської освіти національною ідеєю. Потрібен час і наполеглива праця, щоб здолати ваду нашої загальної свідомості — комплекс національної меншовартості як спадок тривалої бездержавності. Прикро, але значна кількість політиків, педагогів, уп-

равлінців або нехтують, або недооцінюють цей дієвий чинник свідомості і психології нації. Разом з тим Національним інститутом стратегічних досліджень на основі проведених розрахунків, серед загроз національним інтересам України небезпечною і тривалою є небезпека орієнтації або переорієнтації суспільства на чужі для нації цінності. Коли йде мова про завдання громадянської освіти в Україні, то важливим напрямом справді вважається надання молодому поколінню знань про світові демократичні здобутки, що є цілком виправдано. Проте не можна ніяким чином применшувати значимість вітчизняних надбань, оскільки без реалізації національних цінностей громадянське виховання втрачатиме сенс. Мінімізація національних знань унеможлиблює адекватну оцінку, формування мотиваційної сфери в історичному, громадсько-політичному аспектах, здатність до критично-конструктивного ставлення. Становлення демократичних норм і цінностей особистості та суспільства, стимулювання критичного громадського мислення обумовлюватиметься не лише сучасними політичними реаліями, але й досягненнями нації впродовж усього періоду її розвитку. Духовна й політична єдність етносу, загальнолюдські моральні норми, певний спосіб громадського життя можуть творитися завдяки національно-духовним ціннісним орієнтирам. Все це аж ніяк не означає, що досвід громадянської дії формується чи формуватиметься на перспективу в локальній національній ніші. Передусім це не може бути притаманно ні українській нації, ні національним меншинам, що проживають в Україні. Показово, що ціла плеяда видатних українських просвітителів різних часів виховувалася і самоудосконалювалася на класичній грецькій і східній філософії, європейській і світовій суспільній думці, знаючи багато мов і культур. Тому ідея європеїзму і загальнолюдськості у нинішній філософії громадянської освіти є базовою її складовою. Серед можливих численних прикладів щодо цього, то слушним є приклад видатного українського державного, політичного, релігійного діяча, філософа, педагога, історика, лінгвіста й богослова міністра освіти УНР І. Огієнка. Адже його патріотизм, відданість українській національній ідеї сформувався не всупереч, а завдяки сприйняттю діалогічності культур, класичним наукам, християнським цінностям, про що засвідчують його більш як півтори тисячі

наукових праць. Тому громадянська освіта, її трансформація у посткомуністичний період немислима на розвитку антагонізму між національними досягненнями й світовими, іншокультурними демократичними здобутками. Аналіз процесів громадянського виховання засвідчує, на жаль, тенденцію, яка характеризується певним дефіцитом українознавчих вартостей у змісті громадянськості як у середовищі етнічних українців, так, особливо, у середовищі національних меншин. Щоправда, не є безпечним для суспільства й протилежний синдром надуманої вищості і нетолерантності до інших, ксенофобія і незаслужене приписування своєму народу матеріальних, культурних, духовних надбань людства. Це особливо небажане явище у полікультурному суспільстві, яким є Україна, яка потребує такого пріоритетного національного інтересу як національна консолідація, політична й соціальна стабільність, гарантування прав усіх етнічних груп українського народу. Україна в цьому використала всі мислимі і немислимі компроміси. За визначеннями зарубіжних політологів, українська етнічна більшість видається готовою лишатися лінгвістичною меншістю протягом довгого періоду часу з тим, щоб зберегти міжетнічний мир різних культур [212, 26].

Останнім часом стали помітними тенденції відходу від принципу конкретно-історичної доцільності. Є помітним калькування на український ґрунт різноманітних зарубіжних течій, теорій і понять, забуваючи при цьому, що вони постали і розвивалися в інших політичних традиціях. Неправочинною, бо не відповідає історичній дійсності й політичній перспективі, є спроба розчленувати процес національного державотворення на окремі ланки, відірвати то етнічний компонент від політичного, релігійний — від культурного, то духовний — від конкретних соціально-економічних перетворень, а інколи відбувається пряме протиставлення духовних і економічних факторів.

Але не можуть домінувати дві істини з одного питання. Сучасний процес українського державотворення — це одночасно процес українського націотворення, оскільки як нація без держави, так і держава без нації, неможлива. Регресивний аналіз недалекого минулого показує, що лише завдяки проголошеній незалежності українці врятовані як етнос. Але цього замало, потрібно реалістич-

но оцінити нинішню ситуацію і бачити, що позитивні процеси державотворення, становлення громадянського суспільства чергуються з процесами, які негативно впливають на суспільне життя (низький життєвий рівень населення; повільність ринкових реформ; млявість інвестиційного процесу; неефективність механізмів забезпечення законності; масове безробіття; міграція за кордон інтелекту та найбільш продуктивної робочої сили; деформації у сферах культури, охорони здоров'я, освіти; політичне протистояння; засилля в інформаційному просторі чужих для нації цінностей і т.ін.). Оскільки більшість із них мають тривалий і стійкий характер, комплексно відбиваються на найбільш важливих сферах, то державі, громадянському суспільству потрібна системна діяльність усіх можливих ланок для подолання і мінімізації негативних впливів і використання тих потенцій, які слід вміти реалізовувати. При цьому треба зазначити, що необхідною передумовою є правильне мислення і правильна поведінка суспільних індивідуумів. Прослідковується взаємозалежність їхньої культури, зокрема політичної культури, світогляду від загального стану. Проведені інститутом соціальної та політичної психології АПН України дослідження довели, що сучасне покоління, передусім молодь, стає все більш егоцентричним. Цінності особистісного порядку, що не суперечать основам громадянськості, переважають серед інших пріоритетів, впливи діють у контексті ринкових відносин. Ділова активність і матеріальне благополуччя є домінуючими мотивами. Закономірним є те, що більше половини школярів і студентів майбутнє пов'язують з матеріальним забезпеченням. Але річ у тому, що здійсненність задумів і планів кожної особистості у значній мірі уможливорюється суспільно-державною здатністю, силою, можливостями. Тому нелогічним проявом з боку особи є намагання абстрагуватися від державних і загальнонаціональних інтересів. Французький філософ Рене Декарт, висловлюючись про моральність норм поведінки, писав, що перше правило — це підкорятися законам і звичаям своєї країни, дотримуватися цієї релігії, в якій виховуєшся з дитинства і керуватися думками, найбільш поміркованими і далекими від крайнощів, загальноприйнятими серед найбільш розсудливих людей, з якими доводиться жити, незважаючи на те, що такі розсудливі люди є серед персів і китайців...

Але для того, щоб знати справжні помисли тих, з ким живеш, необхідно враховувати не те, що вони говорять, а те, що вони роблять [50, 275-279]. Водночас аналіз показує достатньо складну ситуацію, з точки зору державотворчих, світоглядних, педагогічних позицій. Є регіони, де лише 4 % молоді пов'язують своє майбутнє із служінням Україні. Звичайно, у ієрархії суспільних цінностей є багато значущих для держави, суспільства, особи чинників, але те, що таку скромну позицію серед молоді займає конституційний обов'язок, не може держава не помічати. Досвід багатьох країн західної демократії, Японії підтверджує головний принцип їхньої національної ідеології та моралі — постійне самовдосконалення заради кращого і сумнівного служіння нації.

Тому важливим завданням державно-національної розбудови України є усвідомлення не окремими індивідуумами, не елітою, а широким загальним тождеством особистих і загальнонаціональних інтересів. Нам не вдасться ще тривалий час подолати багато проблем економічного, соціального характеру, проте насамперед слід досягти усвідомлення, що загальнонаціональний, український пріоритет є одним з найвищих пріоритетів. Національна ідея включає в себе визнання нації як вищої форми спільноти і вищої цінності, на відміну від попередньої ідеології радянської доби, яка сферу націогенезу висвітлювала однобічно, ігноруючи при цьому виховання українського громадянина. Національну самосвідомість народу не можна було формувати при ущемленому відчутті ідентичності організованої етнічної спільноти. Народ не зможе вижити, якщо хтось його переконав, що національна ідея віджила своє, а сам він збайдужів до власної мови, традиції, віри, пісні; що національна ідея стала перешкодою для світу, не вписується в його структури і заважає глобальним процесам.

Історичний досвід, суспільне буття засвідчує, що народ здатний переносити найважче, будь-які випробування за умов, що він зберігає свою стійку ідентичність і віру у своє призначення у цьому світі. Адже навіть при достатку матеріальному народ деградує, якщо вражений його центральний культурний нерв, яким є власна ідентичність та історична незалежність. Варіантів катастрофи і втрати цінностей багато, варіант відродження лише один, зазначає М.Попович. Це — дбайливе збереження всього, що служило в нашій історії істині, добру і красі [134, 724].

Етнічний розвиток залежить, як зазначає відомий зарубіжний вчений Лур'є С. (Метаморфози традиційної свідомості. М., 1994. с. 51), не від ступеня конфліктності, а від того, як добре функціонують психологічні захисні механізми етносу, їх розвинутість, адекватність та гнучкість. І головне серед таких механізмів — етнічна культура, яка оберігає етнос від деморалізації.

Найгеополітичніша мета не повинна передбачати руйнування великого і незамінюваного — культурні засоби самозахисту життя на Землі.

Сучасна космополітична спроба, що формує передусім споживацьку особистість, не буде мати історичної перспективи, оскільки цій особистості не вистачає культурної опори, мотивації і виникає свого роду десоціалізована людина. Чим культурнішою стає людина, тим вона стає сильнішою, тим необхідніша їй ніжність. Сила, помножена на ніжність, народжує благородство. Благородство не може бути слабким. Його обов'язок — захоплюватися красою, творити її, захищати її [181, 471].

Дорого доводиться розплачуватися суспільству за недоучених і невихованих людей, знедолених людей, яким вже в роки дитинства і отрочтва суспільство не допомогло знайти себе... [181, 472].

Це культурофобна політика, що стверджує про безнадійний національний менталітет. Одномірне, економікоцентричне суспільство нівелює духовну і соціально-політичну надбудову, де здатні виживати лише сильні. Стає непотрібною самотність життя і домінує монопольне право на життя і ресурси.

Яким мобільним і гнучким не виглядав би глобальний бізнес, транснаціональні компанії, глобальні інститути вони ніколи не здатні замінити традиційні соціальні інститути церкви, політичних партій, громадських асоціацій тощо. Якщо світовий ринок, прагматизм, глобальна економіка отримають змогу (у що не хочеться вірити) безперешкодно домінувати у суспільному житті, поглинати усталені національні і загальнолюдські цінності соціальної перебудови, то людство не буде більш цивілізованим ніж зараз, а здійснюватиметься моральний занепад. Це означатиме, якщо відкрите глобальне суспільство не зуміє відстояти моральну й культурну надбудову людства, то духовність і мораль дедалі більше відноситимуться до категорії непотрібності. У постіндустріально-

му, інформаційному суспільстві, пов'язаному системно і стихійно безліччю зв'язків, безумовно, не слід послуговуватися свідомістю катакомбного фундаменталізму, а слід надати об'єктивних тенденцій сучасному стану цивілізації, які опиратимуться на високу духовність і реформізм. Пробудити прагнення до моральної краси, прагнення стати морально красивим, пробудити це прагнення в кожному серці, розкрити красу моральних цінностей перед кожною людиною — ось у чому полягає майстерність і мистецтво індивідуального підходу до людини [186, 261].

Модерні економічні системи, сучасні інформаційно-комунікативні структури, транснаціональні компанії функціонуватимуть за умов розвиненості тих інституцій, якими живе людина, — культура, духовність, національна самотність, моральний зміст життя.

Виходячи із загального контексту глобальних процесів, треба сподіватися, що Україні непотрібна як ортодоксальна незайманість свідомості, так і нігілістична політика у ставленні до національної традиції, історії, мови, церкви. Мас відбуватися вічний процес синтезу національної долі і всесвітнього розвитку. Для України це є нагальним завданням, адже на відміну від своїх сусідів — Польщі, Росії вона через бездержавність втратила власний інтелектуальний і духовний потенціал. Національне почуття українства формувалось на протестній основі, обуренні, боротьбі за свої права, а не на задоволеності і конструктивізмі буття.

Але хоча сьогоднішня ситуація в Україні є іншою, політичний простір є державним, ми за попередньою традицією периферійності продовжуємо поведінку протестного електорату, нібито не є господарями у власній державі. Ці позиції, дії можна спостерігати за тим, як ми реагуємо і адекватно діємо, коли це стосується навіть конституційних вимог щодо захисту національного і інформаційного простору, державності, мови, вітчизняної культури і економічного права на освіту та одержання інформації рідною мовою, зокрема українців. Адже в Україні не лише в результаті історичної долі, але й пасивності впродовж більше 10-ти років державності склалася ситуація, коли українець не може віддати свою дитину до школи з українською мовою навчання, а українська книга не складає навіть десятої частини у видавничій справі. Все це означає, що в країні склалася ситуація, коли не діє політичний принцип, при

якому економічний, політичний і національний інтерес збігаються. А це можливо, коли всі чинники, а особливо владні, від яких у значній мірі залежить процес становлення національної самосвідомості, захочуть зрозуміти, що боротьба за політичну незалежність України завжди базувалася на необхідності закріпити українським етносом своє господарювання на власній землі, забезпечити розвиток матеріальної і духовної культури, безпеку від зовнішньої агресії.

Філософію стосунків влади, суспільства, народу обґрунтував у свій час відомий англійський просвітитель Д. Локк. Він доводив, що суспільство ніколи не повинно в результаті помилки якої-небудь особи втрачати природне і першопричинне право, яке воно має для самозбереження, яке може досягатися лише безпосередньо через законодавчий орган, який безпристрасно і неупереджено здійснюватиме видані ним закони [109, 122].

Якщо законодавчий орган порушить закон суспільства через страх, честолюбство, недолугість або підкуп і намагатиметься сам або передаючи іншому абсолютну владу над життям, свободою, майном народу, то ця влада має бути повернута народу, який має право відновити свою первинну свободу і через новий владний орган забезпечити власну безпеку і захист [109, 123].

Ігноруючи національний інтерес під маркою громадянського суспільства, багатьом теоретикам і практикам державного будівництва варто проаналізувати, що для сучасних демократичних держав, де існує розвинене громадянське суспільство, пріоритетним правилом є не лише відсутність надмірного втручання в суспільне життя державних органів, але й гармонійне поєднання інтересів загальносуспільного, національного, особистого. Громадянське суспільство являє собою стан миру між тими, з кого воно складається, і між якими стан війни унеможливується завдяки третейському суду, який вони створили у вигляді свого законодавчого органу, для того, щоби тут могли завершуватися всі суперечки між ними; якраз у своєму законодавчому органі члени суспільства з'єднані і об'єднані в одне пов'язане живе тіло. Це та душа, яка дає форму, життя і єдність державі; завдяки цьому окремі члени користуються взаємним впливом, симпатією і зв'язками; і ось чому, коли законодавчий орган розбитий або розпущений, відбу-

вається розпад або смерть; адже суть і єдність суспільства полягають у тому, щоб мати одну волю, законодавчий орган, який, будучи уповноважений більшістю, володіє правом проголошувати і здійснювати цю волю. Законодавчий орган є першим і основним актом суспільства, який наділений правом від народу виконувати його повноваження [109, 119]. Будь-які адміністративні, політичні перепони цій моделі закладають основи конфліктності. На перший погляд, такі держави традиційної демократії, як Англія, Франція, Німеччина не акцентують на цьому увагу, оскільки національні і соціокультурні механізми тут працюють постійно і системно під опікою держави і громадських організацій. Саме тому найменші загрози національно-культурному розвитку стають предметом пильної уваги суспільно-державного характеру. Показовими є достатньо жорсткі національно-оберегаючі заходи з боку Франції щодо захисту державної мови, інформаційного простору. При цьому очевидним є факт, що Франція є не менш багатокультурною і поліетнічною, ніж Україна, а громадянське суспільство розвинутішим, де свобода творчого потенціалу кожного громадянина, незалежно від національності, проявляється в єдиному для всіх правовому полі. У такому суспільстві може формуватися дух співробітництва та довіри через забезпечення індивідуальних, етнічних інтересів у межах спільної громадської діяльності.

У контексті глобальних процесів і лідерам, і аутсайдерам необхідно усвідомити, що демократичний світовий порядок, відкритість суспільства не збудувати, коли одна країна, нація виступає в ролі об'єкта планетарної стратегії іншого. За цих умов самотність, самоідентичність життя цього народу стає не самодостатнім оскільки він перетворився на об'єкт експлуатації інших.

Неприродно, коли чужа субстанція починає володіти імперським, монопольним правом на життя, культуру, мову, економіку, політику, ресурси конкретного етносу. Тому «глобальне суспільство», «відкрите суспільство», «демократичне суспільство» втрачає сенс, оскільки в основі міждержавних, субетнічних, міжнаціональних стосунків домінуючим стає новітній імперіалізм. Він стає однією з найбільших загроз свободи людини.

Свобода людини в суспільстві полягає в тому, що вона не підкоряється ніякій іншій законодавчій владі, окрім тієї, яка установле-

на в державі за згодою. Свобода для кожного — це не те, щоби жити так, як кому хочеться і не бути зв'язаним ніяким законом.

Свобода від абсолютної деспотичної влади потрібна для того, щоб уберегти свою безпеку і своє життя [109, 16-17].

Альтернативою йому є стійкість демократичних інститутів не лише всередині кожного суспільства, але й їх постійне й дійове функціонування на рівні дво- і багатосторонніх міжнародних зв'язків. Але надійність таких механізмів тримається на дуже важливих джерелах соціокультурного розвитку кожного етносу.

Входження у процеси міжнародної кооперації буде зумовлювати більш якісне осмислення громадянською освітою ролі державницького і національного факторів.

ПОЛІТИЧНА І ГРОМАДЯНСЬКА КУЛЬТУРА

Перспектива розвитку громадянського суспільства базуватиметься на духовних, моральних, інтелектуальних якостях людей, які не можуть бути підмінені найкращими інституціями. Адже громадянська культура, участь кожного громадянина у суспільному житті є необхідною передумовою виживання демократії. Для того, щоб в результаті громадянської освіти відбувалося самоутвердження індивідумів як суверенних членів суспільства, необхідне формування особистої відповідальності, утвердження людської й національної гідності, зміцнення конституційної демократії, а державотворчі завдання у сфері національної самосвідомості і суспільної психології повинні бути пріоритетними. Власне «Я» повинно стати природним правом у галузях: соціальної, економічної, духовній, національній, політичній. Тоді на цій базі формуватиметься активне ставлення до всього, що відбувається в державі, певний рівень культури громадян.

Політична культура суспільства залежить від рівня свободи і стану справедливості й рівності. Д. Локк говорив, що для правильного розуміння політичної влади, перш за все, слід усвідомити, в якому становищі знаходяться всі громадяни, а це — стан повної свободи стосовно їх дій, майна і права розпоряджатися ним згідно з законами природи, що не залежать від чийсь волі. Це також становище рівності, при якому будь-яка влада і право є взаємними і ніхто не має іншого, всі володіють рівними правами, а тому є недопустимим підкорення і тиск одного над іншим й одноосібне владарювання. Проте, володіючи необмеженою свободою, він не може мати свободи нищити себе або іншого, жодна людина не повинна наносити шкоду для життя, здоров'я, свободи іншій. Всіх людей необхідно стримувати від посягань на права інших [109, 6-8].

Демократія і суспільство без активності і громадянської позиції слабнуть. Саме дефіцит самосвідомості, політичної самоосвіченості призводить до того, що людина неосмислено підкоряється

зовнішнім чинникам і не відбувається суспільного прогресу, оскільки лише воля і свідома дія стимулюють заряд суспільного потенціалу. Проте ця енергія мусить мати свою спрямованість. Розмитість цілей, інтересів суспільства матиме небажані результати, якщо все відбуватиметься у правовому руслі, оскільки сучасним націям необхідна політична культура. Безумовно, що найбільш значимий вплив на формування політичної культури нації має освіта. І те, що філософія сучасної освіти, її модернізація спрямована на реалізацію ідей людиноцентризму, національної й особистої самоідентифікації, самоудосконалення, дає підстави вважати, що слід виокремлювати особливу значимість творчої індивідуальності, громадянськості, свободи особистості, національної свідомості особистості для розвитку демократії. Освіта покликана виробити стійкий імунітет громадянського суспільства до світоглядної безпорадності, підготувати світобачення поколінь, щоб уникнути як стихії агресивної політизації, так і суспільно-особистісної індиферентності.

Проте, не стільки з погляду суб'єктивного, скільки з точки зору соціально-історичних факторів, слід дати відповідь на питання, чому освіта, суспільне буття не змогли забезпечити у свідомості народу достатній рівень політичної культури, що є критерієм державної цивілізованої нації. Відомо, що національно-державницькому руху кожного народу притаманний і науково-просвітницький період, і просвітницько-патріотичний, і період політичного самовизначення. Україна у контексті розвитку національної ідеї пройшла через уроки і випробування цієї схеми. Політична думка, її розвиток характеризували всі ці три стани. Політичне збудження, виокремлення національного компоненту у свідомості народу відбувалося постійно. Але, очевидно, умови, за яких це відбувалося (бездержавність, денационалізація), не лише гальмували, але й деформували зміст формування суспільної психології і політичного виховання. Пізніше, уже в період незалежності, визначаючи необхідність виховання культури політичного мислення, з позицій «сором'язливого марксисту» старалися обійти при цьому фактор утвердження національної ідеї. Продовжуючи розглядати її, як і в попередні часи, заідеологізовано, значна частина управлінської еліти, політиків, науковців вважали і вважають, що вона може дискримінуючи впливати на інші етноси, не сприяти консолідуючим

процесам. Такі підходи частково вплинули на зміст першої національної програми, в цілому добре підготовленої, «Освіта. Україна XXI століття», в якій не було окреслено проблему виховання культури політичного мислення, що означало зменшення можливостей осмислення об'єктивного розвитку України, Європи, світу.

З'явилися за останнє десятиріччя нові явища, на які громадянська освіта адекватно реагувати не може. Проблема соціалізації особистості в умовах масового безробіття і міграції робочої сили за кордон практично в цьому контексті не розглядається. Найбільш дієвим громадянським впливом на мігрантів, які б будь-яких умовах і будь-де ідентифікували себе з Україною, могла б стати (тимчасово, постійно) правова база зарубіжного українця з визначення прав, свобод і обов'язків. Правова незахищеність українців, які виїжджають за кордон у пошуках роботи, створює недовірливість і відчуженість у їх стосунках з державою. До цього додаються вкрай негативні явища, які набрали постійного і системного характеру — побори і хабарі в різноманітних інстанціях, починаючи від одержання візи і закінчуючи перегином кордону. Це якраз і є те соціальне середовище, яке надзвичайно негативно впливає на рівень громадянської культури, і той приклад, коли стає зрозумілим багатофакторність впливу на соціалізацію людини, яка здійснюється далеко не лише в сфері освіти, але й в політичній, правовій, соціально-економічній площинах. Стосовно певних характеристик і політичної культури суспільства, яке перебуває на етапі свого громадянського становлення, то, як показують часті моніторинги суспільної думки, молодіжної сфери освіти і релігії є найбільш впливовими факторами. Щодо політики, то лише п'ята частина молоді визначає її для себе важливою, а позитивна оцінка політичних партій України нею не оцінюється вище десяти відсотків. З таких даних не можна робити об'єктивні узагальнюючі висновки, проте очевидно, що молодь проявляє пасивність або активність у політичній сфері настільки, наскільки реальна політика безпосередньо впливає на її становище і життя, окрім виборчого політичного періоду, коли значна активізація молоді до політичного життя зумовлюється не лише політичним вибором, але й матеріальними інтересами, значним впливом нелегальних фінансових потоків для купівлі політичної позиції.

Еволюція розвитку політичної культури не розпочалася після проголошення Україною незалежності, а має довготривалу історію свого становлення, яка хоч і не переривалася, проте відбувалася у надзвичайних і важких умовах. Кожний історичний період вона виконувала нові функції. І якщо в Київській Русі політичне життя могло мати істотно демократичний характер і могло служити взірцем для багатьох інших народів Європи, то з середини 14 століття, коли народ втратив свою незалежність, велика політична робота спрямовувалася на відновлення своєї державності. На короткий період Запорізька Січ — козацька держава — як результат народної ініціативи створила республіканську форму державного правління, яка значно перевершила своєю демократією устрій сусідніх держав. Надалі творення українських державних засад відбувалося на традиційних демократичних основах. Безперервність політичного розвитку і перервність державницького — характерна особливість умов, у яких відбувалося становлення політичної культури українців. Ця ситуація заклала з покоління в покоління особливу систему політичних цінностей, що супроводжують світоглядну культуру і понині. І, безперечно, що цей історичний спадок привносить певні характерні особливості у формування політичної культури нації, яка нещодавно відновила свою державність.

По-перше, серед складових, стереотипів політичної культури важливе місце займають елементи, які утверджують створення, функціонування і збереження державних інститутів влади. На відміну від Росії, де власна державність багато століть не переривалася, в Україні ці інститути часто ліквідовувалися, оскільки ліквідовувалася держава і нав'язувалися чужоземні політичні, адміністративно-територіальні схеми управління, символи, традиції.

По-друге, політична культура піддавалася руйнації через денационалізацію, заперечуючи згідно з чужоземними схемами сам факт історичних українських земель, українського етносу, української мови й історії, підкреслюючи периферійність України і її належність до тієї чи іншої держави (Росії, Польщі, Румунії, Угорщини). Засоби і форми політичного тиску в Україні носили репресивний характер, сіялись недовір'я і ворожнеча між різними верствами українського суспільства, регіонами, каралось вільнодумство щодо захисту національної культури і відновлення державності. А

отже політичні світоглядні цінності формувались на базі етнополітичного й етнокультурного розвитку. Факти сучасної й минулої історії свідчать, що основою політичного націотворення є саме етнічний чинник. Кожна політична нація формується на основі певного, конкретного етносу, який, створюючи її, домінує в національному житті країни, надаючи їй свого етнічного забарвлення і етнічної специфіки. В Україні таким домінуючим етносом є українці, які впродовж віків вели боротьбу за незалежність України. Вони закономірно мають надати їй власного етнічного забарвлення.

Оптимальний етнокультурний розвиток — це еволюція від нації етнічної до політичної, уникнення асиміляції утворення власної держави.

По-третє, на політичну культуру негативно впливало нищення української православної церкви, конфлікт всередині українського православ'я, міжконфесійні протистояння між православними і греко-католиками, залежність частини населення від іноземних релігійних і політичних центрів, що продовжують діяти і на сучасному етапі.

По-четверте, оскільки політична культура є складовою загальнонаціональної культури, яка не може існувати без освіти, науки, права, мистецтва, рідної мови і літератури, еліти, то саме вони, як носії національної свідомості, найактивніше піддавалися репресивним заходам. Численні документи свідчать про нищення культурних основ українства в Росії, Австро-Угорщині, Польщі, Чехословаччині, Румунії, Угорщині, СРСР.

Розділені українські землі між чужими державами по-різному піддавалися денационалізації. Але скрізь домінувала атмосфера, спрямована на асиміляцію і викорінення національної свідомості. У Румунії на українській Буковині застосовувалося рукоприкладство у будь-якому випадку, якщо українець заговорив рідною мовою. Показово, що у Вижицькому повіті, який повністю заселяли українці, впродовж 20-х років минулого століття із 45 українських шкіл всі були персвідені на румунську мову викладання. А коли у березні 1931 року вчителі Волицької школи цього ж повіту почали навчати дітей українською мовою, то міністр освіти Контанческу негайно розпустив місцеву школу, а вчителів віддав під суд.

Вчитель Микола Марфієвич (Іспаська школа) за те, що без дозволу провів Шевченківський вечір, присвячений 60-річчю смерті поета, був заарештований і підданий тортурам. Все це є свідченням відчуження народу тоталітарними режимами, запровадженими завойовниками від власної культури і силового нав'язування чималій кількості українців чужих національних цінностей.

С.Сірополок так описує той період: «Після прилучення до Румунії Буковини найшвидше зрумунищено Кіцманську і Вижницьку гімназію, накінець українську гімназію в Чернівцях» [164, 616].

Напередодні встановлення незалежності значна частина населення, особливо бюрократичної еліти, характеризувалася прокомуністичною і проросійською свідомістю. Політична культура українців була різнорівневою і фрагментарною. Якщо в Західній Україні, в силу певних історичних обставин, населення утримувалося на достатньо високому щаблі національної свідомості, політична активність фокусувалася на обстоюванні ідеалів української державності, то для південних чи східних регіонів, які прожили не одне покоління під комуністичним диктатом, для багатьох властива була інертність і роздвоєність у ставленні до національної ідеї. Рух, опозиційний до комунізму, зароджувався саме в національно-демократичному середовищі, найперше серед тих, хто стояв на засадах соборної і незалежної України.

Аналіз умов еволюційного розвитку політичної культури українства необхідний не лише для того, щоб розкрити основні напрями, форми, зміст, засоби її руйнації чужинцями, але насамперед, використовуючи ці знання, спробувати в системі громадянської освіти виокремити основні проблеми, специфіку і зміст виховання громадянськості, сучасні завдання, які поєднують в собі національні й загальнолюдські вартості. Відроджуючи політичну свідомість, важливо враховувати також етнічні, релігійні, культурні, психологічні особливості національних меншин, зважати на їхні інтереси та оцінювати їх причетність до творення громадянського суспільства в економічній, духовній, інтелектуальній, політичній сферах. Слід мінімізувати як вплив негативних явищ на формування політичної культури, які були притаманні для минулого, так і включити нові ціннісні орієнтації, нові способи реалізації таких політичних якостей особистості, які мають універсальну, загальнолюдську значимість. Не лише теорія, але й практика

потребує інтеграції зусиль істориків, політологів, педагогів, етнопсихологів, соціологів, культурологів для об'єктивних оцінок станів політичної культури нації й пізнання оптимальних шляхів розвитку політичної свідомості.

Громадянська культура людини залежить від багатьох складових і, зокрема, правосвідомості. Якщо нині взяти за основу стан правової культури з точки зору рівня правопорушень, злочинності, наркоманії, алкоголізму, крадіжок державного і приватного майна, то слід визнати ситуацію критичною. Пригадуються висловлювання, обґрунтування, у тому числі науковцями, політиками, правниками у першій половині 90-х років, коли проблему правової культури пов'язували, в основному, з відсутністю Конституції України.

Слід зазначити, що дата її прийняття 28 червня 1996 року не стала автоматичним регулятором унормованої поведінки в суспільстві, хоча значимість її для розвитку державотворення і особистості має винятково важливе значення. Це справді була головна подія суспільно-політичного характеру минулого десятиліття. Завдання суспільства полягає сьогодні в здатності чи спроможності розпорядитися цим унікальним політико-правовим капіталом для творення законодавчої бази, якісного врегулювання державних, суспільно-громадських, політичних, економічних, соціально-культурних, особистісних взаємин. Практично система громадянської культури формуватиметься на її базі, а конституційна свідомість стає головним її чинником. Можна стверджувати, що рівень громадянськості, політичної свідомості залежить від правової культури і освіти. Минуло шість років з часу прийняття Конституції, а обізнаність з нею, зокрема і серед школярів і студентів, залишається незначною. Десята частина молодих людей не володіє жодними знаннями та інформацією щодо Конституції України, про факт її прийняття знає лише половина.

Такі пізнання не можуть служити основою для подальшого удосконалення правової культури. З іншого боку, її не варто опановувати за схемою, яка пропагандивно і шаблонно проводилася після 1977 року у брежнєвські часи, її слід пізнавати через конкретні сфери — освіту, науку, економіку, культуру, тобто через соціальне життя людини. Саме на такій методології безперервності, системності слід вибудовувати вивчення правових засад людських прав і сво-

бод, зобов'язань і норм поведінки у громадянському суспільстві. Аналізуючи громадянську освіту європейських демократичних держав, з'ясуємо, що конституційна свідомість закладається там із раннього дитинства. Перші уявлення про державу, націю, її конституцію, місце і роль у світі, людину як головну цінність суспільства з її правами, свободами і обов'язками закладаються на рівні сім'ї, школи, відповідно до принципів, які є наріжними у європейській освіті — природо- і культуровідповідності.

Не можна у примусовому чи адміністративному порядку виховувати шанобливе ставлення до національних і державних святинь — Прапора, Гімну, Герба, мови і національної культури. Як і не є логічним підхід у змісті виховання, коли в намаганні виробити правильні норми поведінки у ставленні до загальних цінностей держави ігнорується виховання поваги до своєї родини, батька і матері, адже перша суспільна цінність, слово, позиція формується у ставленні до найближчих людей.

Одним із важливих завдань виховання української молоді, — писав відомий педагог Г. Ващенко, — є виховання у неї пошани до батьків і старших людей, бо без цього не може бути ладу ні в родині, ні в суспільстві.

Сухомлинський відзначав, що любов і відданість матері — це перша школа громадянськості. Поганий син не може бути хорошим патріотом [179, 364].

Коли ми замикаємо процес лише на конкретному навчальному предметі щодо сутнісного пізнання конституційних норм, то такий підхід не є ефективним. Весь комплекс навчальних дисциплін здатний формувати правову свідомість як гуманітарного, так і природничого циклу, причому засвоєння відбувається природно, має прикладний характер.

Зважаючи на те, що освітні заклади отримали в більшості більш-менш стабільні навчальні плани, підручники, потрібно розробити спеціальний навчально-методичний матеріал по формуванню правової культури і конституційної свідомості на основі інваріантних і варіативних навчальних дисциплін. Адже можливості для цього є достатні і в математиці, фізиці, хімії, біології. Конституційні положення можна застосовувати за найрізноманітнішими способами і формами. Достатньо розглянути першу статтю Конституції щодо суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, право-

незручностей природного стану, а вони мають здатність бути величезними, оскільки часто люди стають суддями власних і чужих справ.

Особливо значним є громадянське управління і виховання, коли одна людина наділена великою владою впливати на багатьох громадян, коли вона перетворюється на суддю стосовно всіх підлеглих, причому ніхто не вправі сумніватися чи перевіряти його уподобання чи дії. І такий стан речей не є природним [109, 12]. А тому відмінність загальноприйнятих принципів, цілей, ідеалів, правових норм у демократичному і тоталітарному режимах полягає в тому, що єдина ніша правової і політичної поведінки, яка регулюється Конституцією, законами, базується на такій основі, яка створює сприятливі, оптимальні умови для розвитку творчої ініціативи, самодостатності, суверенітету особи. Подібний суспільний стан є вигідним як для конкретної особи, так і для держави, адже це зумовлює розкриття творчого особистісного потенціалу людей, забезпечуючи прогресивний розвиток суспільства.

Закони, правові норми поведінки, передусім влади, повинні зреалізовувати в суспільстві найголовніше — соціальну і політичну справедливість.

Ян Коменський, згадуючи античних філософів, зазначав: «Закони говорять до всіх одним і тим же голосом. Отже ми повинні старатися, щоб закони були всі однакові, незалежно від особистостей. Вони не повинні бути сітками павука, в які попадаються маленькі мухи, і тоді як великі і трупні їх розривають» [87, 163].

Стосовно України, то нинішня ситуація показує, що нерозвиненість громадянського суспільства, політичної і правової культури громадян, інерція світоглядного мислення призводять до того, що державні інституції перебрали на себе у сфері економічній, соціальній, культурній, духовній, інформаційній ту роль, яку мають виконувати громадянські інститути. Це становище мусить мати тимчасовий характер, оскільки його пролонгація є небажаною для перспективи розвитку демократії і громадянськості.

Отже, держава (якщо вона лише не піддана впливу деспотії), сукупна структура як результат синтезу інститутів громадянського суспільства і держави мають бути зацікавленими у прискореному становленні громадянського суспільства, що є домінуючим фактором прогресу. Тим паче, що необхідні передумови в Україні були

створені лише в результаті досягнення політичної незалежності. А тривалий період історичного розвитку в умовах бездержавності практично позбавив можливість формувати громадянське суспільство в сучасному розумінні. Швидка ратифікація ряду міжнародних правових актів і конвенцій не зумовила створення всіх необхідних механізмів для запровадження всіх вимог і принципів цих актів. Таким чином перед Україною стоять два складних завдання, які слід вирішувати одночасно і в максимально стислі терміни з точки зору історичного процесу. По-перше, щоб займати гідне місце у цивілізаційному ряді демократичних спільнот, нам необхідно активно включати компенсуючі фактори для подолання негативів попереднього «радянського», і не лише, періодів бездержавності українства. По-друге, адекватно і ефективно реагувати на швидкі і багатофакторні зміни, зумовлені суперечливими глобальними процесами, взаємозв'язками і взаємовпливами, щоб забезпечувати подальший суспільний прогрес у достатньо жорсткому конкурентному середовищі. Це і потребує передусім високої громадянської культури. Однією із найбільш значимих сфер, яка носить державно-громадський характер, здатна позитивно у достатньо сконцентрованому часовому просторі впливати на формування політичної культури нації, є освіта. Соціальна правова держава, громадянське суспільство, громадянська освіта є невід'ємними чинниками (хоча і різними за своєю роллю, функціями і суттю) згаданого процесу. Принагідно зазначити, що у цій сфері перебуває найбільш мобільна перспективна й інтелектуальна частина суспільства. Потреба в політичній культурі визначається не лише практичними й соціальними чинниками, але й етичними, морально-психологічними, ідейними. Вона є головною суттю національної, державної, особистої самоідентифікації. Політичний і духовний суверенітет (національна ідея, церква, мова, традиція) оберігають суверенітет держави, суспільства. Але політична культура зможе виконувати свою роль як засіб виживання і розвитку суспільства лише тоді, коли визначатиметься етнозахисною роллю. У контексті українського світобачення політична культура громадян не може ігнорувати українську ідею. Стосовно наукових досліджень і політичних публікацій останнього десятиліття слід констатувати найрізноманітніші точки зору щодо проблем «національної ідеології», «національної ідеї», українознавчої складової політичного вихо-

вання. Політичний вибір, осмислення поглядів, дій має відбуватися на основі культури, яка, у свою чергу, не може існувати без етичної і етнокультурної бази. Незаперечним є те, що політологічна спрямованість громадянської освіти, з одного боку, слугуватиме активній позиції індивідуумів у суспільному житті країни, з іншого боку, вона оберігатиме необхідний суспільно-державний досвід, забезпечуватиме його передачу наступним поколінням.

Надзвичайно присутньою є роль політичної культури в забезпеченні сталого розвитку. Навіть найрозвинутіші країни постійно піддані негативним зовнішнім і внутрішнім впливам. Ці фактори є різними, і часто вони діють не відокремлено, а взаємообумовлено. Досвід засвідчує, що такі чинники, як економічний (спад виробництва, падіння життєвого рівня населення, безробіття); соціальний (відсутність соціальної справедливості, гіпертрофований поділ на багатих і бідних); політичний (нестабільність, сепаратизм, міжетнічні конфлікти, порушення конституційних прав і свобод); ідеологічний (роз'єднаність суспільства, відсутність консолідуючої національної ідеї, духовна дезорієнтація, міжконфесійні проблеми); інформаційний (інформаційна диверсія, ігнорування національним продуктом у інформаційному просторі, послуговування чужим цінностям); військовий (оборона і безпека, проблеми захисту національних інтересів, надмірний вплив військових на цивільне життя) негативно впливають на атмосферу суспільно-політичного життя.

Виникає ситуація невдоволення наявним буттям не лише серед політичних і громадських інституцій, але й серед більшості населення, яке хоч якнайшвидше вирішити ці суперечності. Проте шлях до змін, форми невдоволення і реалізація «бажаного» можуть мати як конструктивний характер, так і дестабілізуючий, який призведе ще до більшого послаблення суспільства. А тому запобігти цьому може не лише наявність виробленої раціональної аналітичної системи для адекватної орієнтації в суспільстві, але й наявність загальної політичної культури. Натомість, на початку 90-их років, збуджені ліквідацією тоталітарної, заідеологізованої радянської системи педагогічної влади інституції почали активно впроваджувати в освітньому просторі ідею деполітизації. Причому замість обгрунтованої недоцільності втручання у зміст навчально-виховного процесу різноманітних партій та ідеологій, культивувався апо-

літицизм, мінімізувався обсяг політичних знань. Це було однією з причин появи вакууму у вихованні громадянськості, який швидко і достатньо агресивно заповнювався чужими духовними і політичними цінностями і сурогатами. З цього приводу відомий вчений О. Потебня сказав, що на місці витіснених форм свідомості запаковує мерзенисть спустошення. Підтвердженням цьому є активізація в українському просторі різного роду зарубіжних місіонерських, релігійних, громадських організацій, корпорацій, які часто своєю поведінкою засвідчують, що це не стільки свідчення відкритості суспільства, його демократизації, скільки нездатність держави і громадських інститутів захистити власну духовність і громадянську гідність, оптимально, відповідно до національних інтересів діяти, коли процеси інтеграції відкритого суспільства і конкуруюче середовище цінностей, ідей за свідомість людей стає закономірним явищем. Державотворення, як і становлення громадянського суспільства, відбувається складно ще і тому, що на ментальність українства впливав впродовж тривалого періоду психологічний прес численних невдач у спробах створення власної національної держави. Багатьом генераціям бездержавного українства прищеплювалися риси у вигляді байдужого ставлення до суспільно-політичного життя, невпевненості у можливостях своєї самореалізації. Індивідуалізм традиційної ментальності, особисті інтереси й емоції не ототожнювалися й не співпадали з суспільними, не функціонували на підвалинах єдиної мети. Політична самореалізація бездержавного українства більше стосувалася громадсько-родинних засад, ніж суверенно-державних. За кількісними і якісними характеристиками, історичними і політичними умовами лише елітарної частини українства для швидкого збудення масової національно-державної свідомості було недостатньо. Цьому противилися всі іноземні політичні режими, які панували впродовж тривалого часу на українській землі. Тому розвиток політичної свідомості українців від рівня локального індивідуалістського до загального національно-державного відбувався повільно і суперечливо. Кращі умови для такого процесу з'явилися лише в державний період. Хоча було б помилкою лише критично оцінювати стан політичної культури українства, якщо зважити, що це був один з головних (хоча діяли сприятливо й інші важливі зовнішні і внутрішні фактори) чинників утворення незалежної України. Адже,

вої держави, щоб зрозуміти усю масштабність, глибинність і різновидність пізнавального і виховного процесу навколо цієї проблематики.

Дуже важливим напрямом громадянської освіти є усвідомлення, що гарантія прав, свобод однієї людини, громади, етносу не відбувається за рахунок інших. Правильне розуміння своєї правової ніші тим значиміше у суспільстві, де проживають люди різних національностей, віросповідань, політичних й ідеологічних орієнтацій. І реальне гарантування прав і свобод людині відбувається паралельно з утвердженням у суспільстві миру, толерантності, співпраці, взаєморозуміння і взаємопідтримки. Загальна мета такого світоглядного і правового бачення — вміння та бажання жити за законами і Конституцією кожному як рівнозначному суб'єкту. Ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачає законодавство, суперечить моралі і праву. Дуже важливим, з точки зору демократизації стосунків між людиною і владою, є утвердження переконаності, що органи державної влади, органи громадського самоврядування, політичні партії, релігійні конфесії, громадські організації, їх посадові особи, лідери зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією України та законами України.

У зв'язку з тим, що в умовах ринкової економіки, економічної свободи з'явилася необхідність засвоювати людиною нові ціннісні орієнтації, у змісті громадянської освіти варто розвивати ідеї, за якими держава і закон забезпечують захист прав власності і господарювання усіх суб'єктів, опираючись на індивідуальні та суспільні інтереси. Поряд з цим не менш важливим є впровадження ідеї щодо збереження власності українського народу (культурна і духовна спадщина, земля, її надра, природні ресурси, загальнонародні економічні об'єкти і т. ін.) на фоні багатьох негативних прикладів, як не слід діяти по відношенню до природних ресурсів, розкрадання державної власності, незаконної приватизації, злочинного вивезення валюти в офшорні зони, незахищеності лісових, водних, земельних ресурсів, що загрожує національній безпеці держави. В умовах становлення української державності в молоді, як і в свідомості інших верств населення, необхідно формувати переконання, що гарантувати розвиток особистості, захист її свобод і прав можна лише при сильній демократичній державі.

Політична грамотність потрібна не лише професійним політикам, державним керівникам, але й загальній масі людей. Вона є джерелом гуманізації, окультурення людей, громадянськості, забезпечує повагу до держави, особистості. Якби не видавалися нині складні шляхи до формування громадянського суспільства, політику ніяким чином не можна відокремлювати від соціальної природи людини, соціальної етики. Її не варто (хоча для цього є достатньо підстав) ототожнювати лише з боротьбою за владу, інтереси, привілеї, права, адже вона є однією з найважливіших сфер, де формуються суспільні ідеали. У свій час І. Франко писав, що там, де немає росту, розвитку, боротьби і конкуренції у сфері ідеалів, там і продукція попадає у китайський (!) застіг [205, 276]. Применшення ролі політичної культури і активності людей створює передумови для появи недемократичних, а інколи й деспотичних владних режимів. Для України проблема політичного ідеалу гостро стоїть не лише стосовно кожного індивідууму, потребу в ньому відчуває все українське суспільство для своєї нинішньої і перспективної політичної облаштованості. Без нього унеможливується творення власного буття, колективна творчість, задіювання резервів самовідтворення. Необхідність політичного ідеалу як бажаної мети зумовлюється і завданнями консолідації суспільства, оскільки з його допомогою акумулює різноманітні політичні, етнічні, соціальні, економічні інтереси населення. Політичний ідеал, політична культура, політичне виховання притаманні будь-якому суспільству. Вони є змішаними, суперечливими, недовговічними, але вони є обов'язковими атрибутами буття. Він стимулює появу конкретної політичної моделі, формує суспільну свідомість, є орієнтиром для удосконалення цінностей громадянського суспільства, демократії. Хоча було б правильним двозначне його розуміння, адже історичний досвід показує, що він може бути як основою для конструктивної, творчої і прогресивної суспільної чи індивідуальної діяльності, так і для деструктивної, реакції, регресу, що оцінюється не за окремими критеріями чи в окремих сферах, а в цілому впливає на суспільний розвиток. Деспотичні режими Гітлера, Мусоліні, Франко, Сталіна є тому підтвердженням. Тому формування політичних ідеалів в усіх демократичних країнах відбувається не лише як усвідомлення закономірності цього процесу, а насамперед в умовах постійної конкуренції і змагаль-

ності за ціннісні орієнтири. Все це визначається владними чинниками, партіями, соціальними групами, конфесіями, громадськими організаціями.

Принаймі кілька причин примушують нас в Україні більш активно реагувати на проблему політичної культури. Насамперед Україна знаходиться на етапі становлення громадянського суспільства, для якого політичні ідеали, оптимальна політична поведінка щодо сучасних соціально-політичних процесів є нагальним завданням. По-друге, людські спільноти у своїх енергетичних, інформаційних, військових, економічних, гуманітарних діях стали надзвичайно мобільними, конкурентними. Політично свідоме суспільство, людина мають кращі шанси формувати свій стиль поведінки, життя, успішно відстоювати власні ідеали. По-третє, нова концепція громадянської освіти, в якій принцип політичного виховання повинен займати чільне місце, продиктована новими глобальними проблемами, породженими як науково-технічним прогресом, так і загальними деформаціями розвитку світової спільноти. Адже, окрім загроз ядерної війни, екологічних катастроф, зміни клімату, голоду, хвороб і бідності, з'явилися проблеми, до ефективного і вчасного вирішення яких світова спільнота виявилася непередготовленою. Це, зокрема, тероризм, наркотики, нові дондавна нечувані хвороби (СНІД), масова міграція, міжнародні злочинні організації, ймовірність енергетичних криз. Активнішими, жорстокішими стали військові, міжетнічні, релігійні конфлікти.

Зважаючи на те, що політичні рішення і діяльність визначають успіхи або невдачі у вирішенні зазначених та інших проблем, а ці дії творять люди, тому від їхнього рівня політичної відповідальності залежатиме все значиме у цьому світі. І хоча більшість суспільних індивідуумів живе і працює не ради політики, оскільки вона є завжди вторинною, її не можна недооцінювати, адже, як нагадує філософ П. Брюннель, «всє людське — політичне».

Політична культура забезпечує певну спрямованість дій, оскільки без неї активність, енергія людей може приносити негативні результати. Функціонування цієї суспільно дійової енергії є корисною, якщо вона знаходиться у правовому руслі, основу якого становить Конституція, громадянське суспільство. Щоб забезпечити у масовій свідомості високу політичну культуру, не слід гіперболізувати суперечності між державою і громадянським сус-

пільством, бо її творять як державні, так і громадянські інститути. Вони взаємозалежні і органічно доповнюють одні одних, є складовими цілісного людського і суспільного буття. Разом з тим вони є балансом рівноваги. З одного боку, аналізуючи концепції громадянського суспільства, громадянської освіти і виховання, достатньо помітним є найрізноманітніший вплив державних інституцій. На суспільні процеси, форми взаємодії держави і суспільства визначальним чином впливає політичний режим. І якщо він не авторитарний, тоталітарний, а демократичний, то в такому суспільстві забезпечуватимуться правові відносини, свобода особи, плюралізм думок та ідей, захист прав людини, підтримка і розвиток приватної власності, вільна реалізація інтересів людини, оптимальні умови для утворення різноманітних об'єднань, організацій. За таких умов держава не зможе абсолютизувати всю політичну, економічну, соціальну, інформаційну, правову, духовну владу, а громадянське суспільство не буде підпорядковане державі. Пострадянський період, який отримав у спадок від авторитарно-тоталітарної системи ознаки саме такої залежності і підпорядкованості, характеризується достатньо складними тенденціями. Приклади Білорусі, Туркестану та інших є найбільш яскравим вираженням складності становлення громадянського суспільства.

Ми можемо спостерігати, що держава виконує різні ролі щодо формування громадянської політичної культури. Тоталітарна держава уніфікує суспільство, нівелює соціальні й економічні, духовні й політичні інтереси людини. Визначається певний політичний стандарт і відбувається максимальне відчуження людини від влади. Політична культура і відповідні поведінкові норми, якими має керуватися особа, стають непотрібними. Разом з тим не слід вважати, що демократичне суспільство, на відміну від жорсткого адміністрування при авторитарних і тоталітарних режимах, піддано стихійним і нерегульованим відносинам. Річ у тому, що демократизація громадянського суспільства передбачає також універсалізацію політико-правових норм. Кожне порушення повинно каратися до такої міри, щоб це не вигідно було для самого правопорушника і злочинця, щоб примусило інших відмовитися від подібних вчинків... А громадські закони мають бути справедливими настільки, наскільки вони ґрунтуються на законах природи. Громадське управління повинно бути засобом, який позбавляє людей

незважаючи на вкрай несприятливі умови, всупереч їм, а не завдяки їм, національно-визвольні прагнення більшості українського народу, усвідомлення необхідності відстоювання державної незалежності домінували у суспільній свідомості. В. Липинський писав, що нашими завданнями залишаються: створення кращих, ніж дотеперішні, державних і національних форм громадського життя в Україні, відбудування зруйнованої державності на нашій землі не в невдалих чужих, а у своїх власних національних формах: організування темної, розпорошеної, взаємно винищуючої людської громади в розумну, культурну свідому націю [107, 67]. Мусимо визнати, що тяжкі випробування, які випали на долю українців у ХХ столітті, виробляли їх політичні прагнення і волю, створювали підґрунтя для подальшої націотворчої роботи. Поразка національно-визвольних змагань на початку ХХ століття зумовлена тим, що створення держави виявилось не загальнонародною справою, а справою розколотої української еліти. Тодішня політична культура, на відміну від кінця ХХ століття, коли українцям вдалося вибороти власну незалежність і суверенність держави, знаходилася на нижчому рівні. І хоча в сучасних умовах становлення держави і громадянського суспільства опирається на достатньо крихку культурологічну, етнічну, світоглядну, етичну основу, все ж суспільно-політична активність і позиція українства значно випереджає рівень минулих десятиліть. Дедалі більше розуміння, зокрема молоддю, що перспектива держави і громадянського суспільства залежатиме від розумного поєднання суспільних і особистих інтересів, від правильно окреслених цілей, від згуртованості і єдності нації. Проблеми закономірностей розвитку держави і суспільства, культури, моралі, національних цінностей охоплюють дедалі ширші кола населення, яке й в умовах соціального зубожіння виробляє власне бачення й оцінки. Тому, що відбувається в Україні. Створюються умови для об'єктивного сприйняття і оцінок існуючої соціально-політичної реальності, вироблення усталених поведінкових норм і почуттів ідентичності, самоцінності, етнічної єдності громадян.

Особливістю цих процесів має стати впровадження у світоглядну орієнтацію аспектів української політики і етнокультури в ретро- і перспективі, української політичної еволюції в контексті світової політики, принципів і норм політичного життя, засад демократичної політики України. Мова йде про включення українознавчого

компоненту у сферу політичних знань, що ніяким чином не локалізує розуміння політичних процесів у світі, а навпаки, сприяє формуванню світоглядних понять крізь призму історії, національних інтересів, українського фактору. Слід зазначити, що в державах, які мають давні національні політичні традиції, зміст освіти передбачає вивчення власної політичної теорії і практики, збагачується інформацією про національні, політичні вартості. Принагідно зауважити, що вони аж ніяк не гальмують розвиток громадянського суспільства, не є запорукою надмірного егоцентризму і ксенофобії. Відбуваються дуже важливі процеси у сфері громадянської освіти, побудовані на національній ідеї (російській, американській, польській, англійській), національних впливах, зміцненні державності. Помітним є і те, що об'єднана Європа і після Мaaстрїхтського договору формує таку політику, щоб не втрачалось відчуття приналежності до власної держави, нації, етносу, своєї національної свідомості та перспективи розвитку під впливами цінностей інших держав і народів. З іншого боку, політичну культуру, політологію і політичні дисципліни слід розглядати як основу і засіб для збагачення знаннями інших культур, мов, політичних теорій, етнічних надбань, що розширює політичний, національний світогляд конкретного суспільства. Політичні знання потрібні ще й тому, що чимало подій, фактів, процесів нами продовжують розглядатися під кутом зору зарубіжних (російських, американських, польських, німецьких) концепцій, ігноруючи або не формуючи свої власні. Разом з тим, якщо провести аналіз українських впливів, то стане очевидним, що по відношенню до Росії і Європи, Америки, Канади, Австралії впродовж тривалого часу діяли цілі комплекси економічного, духовного, наукового, мистецького, політичного напрямків. Це важливо з тих міркувань, що впровадження у національний освітній стандарт, у політологію вітчизняних ідей, досягнень зроблять зміст громадянського виховання більш об'єктивним, інтелектуальним і національно-свідомим. Таких підходів слід дотримуватися постійно, а це дасть можливість для нинішнього і майбутнього поколінь не лише зміцнювати ідеал як прагнення до особистої поваги і особистої свободи, але й ідеал державної гідності. Чужорідність (російська, польська, турецька, румунська, угорська) української державності, нав'язані інститути гноблення завжди обмежували процес творення саме такої суспільної психології і свідомості, утримувалась перевага практичних інстинктів над політичними.

Але було б неправильно стверджувати, що ідеали політичної культури потрібні лише для того, щоб передавати їх наступним поколінням, зберігаючи певний традиціоналізм. Політична культура, політичний світогляд є особливо актуальними для сучасного розвитку громадянського суспільства і української державності. Але для цього потрібна гармонія стосунків народу і влади.

Громадянське суспільство неможливе за умов соціального й політичного приниження народу. Лише встановлення рівності дає можливість народу стати справді сувереном.

Народ повинен обговорювати і оцінювати поведінку посадових осіб. Ніхто не може бути знову обраний на адміністративний пост, якщо його попередня діяльність не отримала народної підтримки [21, 45-46].

Кожна посадова особа, яка примушує поважати волю народу, повинна бути підтримана нацією, однак вона повинна відчувати перешкоди, якщо відступить від волі народу [21, 364].

Ні одна посадова особа не вартує для республіки дорожче, ніж найменшвідомий громадянин [21, 369].

Адже побудова демократичного суспільства, суверенної і соборної держави передбачає досягнення єдиних вітчизняних та європейських стандартів, що вимагає узгоджених і цілеспрямованих дій, координації державних, громадських, міжнародних, наукових, освітніх, культурних, релігійних інституцій, єдиного волевиявлення різних гілок влади. Світоглядна і політична культура громадян буде унеможлиблювати деструктивні політичні, соціальні, міжетнічні, релігійні суперечки і протистояння, позбавить постійних авантюризмів і необгрунтованих рішень.

Аналіз більш як десятирічного новітнього періоду української незалежності підтверджує, що потреба у такій культурі і є однією з найважливіших духовних і соціальних характеристик як особистості, так і суспільства. Важливою є та обставина, що політична культура не лише детермінує засвоєння особистісно необхідних знань і цінностей суспільства, а є тією оптимальною базою для саморозвитку, самоудосконалення, творчості, створення нових ідей, знань і цінностей. Інтегруються суб'єктивні й об'єктивні моменти, коли відбувається процес перетворення знань в особисті переконання. За таких умов забезпечується нормальний розвиток і функціонування особистості в суспільстві, а її сформований власний

світогляд відповідає об'єктивному змісту життєдіяльності українського суспільства.

Проте політична світоглядність є внутрішнім і конкретним самовизначенням особистості у стосунках з суспільством, світом, хоча її наявність аж ніяк не означає про досягнення особистісної чи суспільної задоволеності. Виміром, критерієм необхідного і конкретних співвідношень може служити у діалозі: «Людина — держава», «Людина — суспільство», «Людина — світ», «Людина — природа», «Людина — людина» політична світоглядна культура. Саме вона відображає певний рівень розвитку свідомості особистості, робить порівняльний аналіз, доводячи відповідність чи невідповідність досягнутих меж.

Розглядаючи багатоаспектно проблему формування культури особистості в умовах розвитку українського громадянського суспільства, філософи й педагоги, історики й політики, соціологи й культурологи визначають її не лише як внутрішній регулятор життя людини, але й як раціональний чинник суспільного процесу. Вона має соціально адаптивну функцію, оскільки орієнтує на гармонійне узгодження соціальних, групових і особистісних поглядів, інтересів, гуманізує міжлюдські, міжетнічні взаємини. Політична культура робить організацію внутрішнього світу людини більш системною і зрозумілою, адже більш прогностичними стають позиції і поведінкові норми, конкретнішими — суспільні й особисті ідеали та цінності, забезпечує оптимальніше її орієнтацію в природному, політичному, соціальному середовищах. Вона завжди є особистісною, а тому її формування вимагає дуже активних суб'єктивних зусиль, певної мотиваційної сфери, самоосвіти й самоудосконалення. Наука і мистецтво виховання — говорив В. Сухомлинський, — полягає передусім не лише у тому, що таке добро і зло, а й щоб людина відчувала, переживала добро і зло, відчувала й переживала в самій собі прагнення до добра правди, честі, духовної краси і непримиренності до зла неправди, потворності.

Справжнє виховання в тому, щоб моральний ідеал добра, правди, честі, духовної краси жив у юному серці, утверджувався в активній діяльності як невід'ємна частиночка власного ества, власної думки, почуттів, намірів [186, 257].

Велике лихо в тому, що бачачи й пізнаючи навколо себе, він мало бачить і мало пізнає себе [186, 258].

Діяльність у цьому напрямку має достатньо широкий спектр (освітньо-навчальна, соціальна, самотворча, комунікативно-інформаційна). Характер, як і результати, може бути різним, оскільки неоднаковий рівень суб'єктів щодо спонукально-мотиваційного, інтелектуального, соціального, дієво-практичного станів особистості. Впливає на рівень політичного світобачення громадян України історична, мовна, регіональна, церковно-релігійна, економічна специфіка. Неврахування названих особливостей, факторів породжує низку негативних наслідків, а якщо врахувати, що в державі відсутня концепція політичного виховання, то ризик співіснування і конфлікту не лише суперечливих, але й взаємовиключаючих поглядів та ідей залишається достатньо високим. Тим паче, що продовжують діяти чинники не лише успадковані, але й нажиті за період незалежності в силу бездіяльності, малоактивності чи свідомої діяльності державних і суспільних інституцій.

На якісні характеристики громадянського суспільства активно впливають багато чинників — освіта, економіка, церква, політика, політична культура людей. Щодо останньої, то слід зазначити, що як і економічна, правова, управлінська, ці галузі формуються ефективніше, коли відбувається відтворення і продукування загальної культури, її вплив за нинішніх умов трансформації суспільства має свої особливості і неоднозначні оцінки. Найперше, осмислюється проблема іншого культурного простору, який чомусь часто ностальгічно називають розірваним; відкрились нові можливості діалогу, взаємозв'язку і взаємозбагачення культур; утверджується свобода творчості на відміну від періоду партизанії культури; стверджуються нові, часом достатньо суперечливі, її парадигми; в українській культурі відбуваються болючі процеси пошуків шляхів гармонізації і поєднання людини особистісної і людини соціумної; почасти, але повертаються первісні людські цінності, народна мистецька спадщина, появились, як творчий доробок митців нового покоління, літературні, музичні, кінематографічні, художньо-мистецькі твори, про які ще недавно можна було лише мріяти. Але світ української культури помилково сприймати тільки через якісні новоутворення. Багатоскладовий спектр культури потребує системного ретроспективного аналізу, об'єктивної оцінки стану справ. Безперечно, що впродовж віків, у різні епохи, у різних суспільствах мистецтво і культура були опонента-

ми влади і навпаки. В одних випадках цей конфлікт був вічний, але конструктивний, в інших — нищилась інтелігенція, ідеали й ідеї, твори і творчість, а тоталітаризм, «одноколірність», уніфікація й приниження символізували монолог влади з культурою.

Ця сфера стосунків завжди була предметом особливої уваги Європейської суспільної думки, адже від характеру взаємозв'язків влади і культури, суспільства і культури залежав стан громадянської свідомості і дії.

Найбільш небезпечним явищем у суспільстві, коли «простий народ» зіштовхується з «інтелігенцією», яка нібито всім загрожує. Чи не засудити тоді до смерті фізиків з їх атомними бомбами, біологів з їх біологічною війною, філософів з їх вавилонським стовпотворінням питань, професорів з їх манерою розщеплювати людський мозок, журналістів з їх сенсаційними повідомленнями, новітніх художників з їх нечуваними деформаціями, новітніх романістів і поетів з їхнім девізом: «написане наслідків не має». Повстання проти інтелігенції і ностальгія по варварству через культ улесливості до «народу» уже спостерігалось в часи Гітлера і Сталіна.

Творчі сили завжди намагалися зробити підконтрольними і послухними державі. Художник, письменник мають свій головний моральний обов'язок перед політикою пристосовуватися до естетичних принципів цієї Держави, яка видає себе за захисника народу. Держава вже не виганяє Гомера, як про це декретував Платон, вона намагається його приручити [187].

Очевидно, що українська держава, яка стала на шлях демократії і європейського вибору, має виробити інше ставлення до культури, усвідомлюючи, що вільний й творчий, національно й загальноцивілізаційний її розвиток не лише не загрожуватиме державі, але й зміцнюватиме в очах суспільства її позиції. Інша річ, що громадянському суспільству недостатньо декларацій і визначення пріоритету культурного розвитку, моралізаторської риторики у парламентських чи урядових колах. Завдяки підтримці держави культура мусить стати не лише духовною і морально-етичною категорією, але й економічною й політичною, коли стає нарешті «вигідно» людині бути культурною. Особливо актуальним це розуміння є зараз, коли, з одного боку, в силу різних причин, вічні цінності ще не затребувані, а потреби комерціалізувати й монополізувати

духовне й вічне, бути зухвалим, здобувати блага (по-ніцшеанськи) будь-якою ціною, вийшли на передній план. Проблема культури — це проблема влади передусім. Олюднений, в загальнокультурному плані освічений державний інститут у стосунках з народом не намагатиметься жити за правилом «роби, як я сказав», а формуватиме громадянську позицію особистим прикладом. Культурологічна підготовка фахівця будь-якої сфери — це основа для вироблення і реалізації оптимальних рішень на професійному і етичному рівнях. Але навіть нинішній дефіцит суспільно-державної уваги, дефіцит політичної волі, дефіцит коштів, дефіцит моралі, у взаєминах з українською культурою не здатні зупинити прогресуючий рух, що нагадує самоочищуючий плин Дніпра, який всупереч, а не завдяки вивільняється від радіоактивного та іншого бруду. Поважаючи людські смаки й інтереси, зважаючи на багатокультурність української спільноти, визнаючи винятково важливу значущість діалогу культур, лише упереджені не зможуть усвідомити, що перенасиченість інформаційного простору виступами чужих комерційно-бульварних митців, плагіат- «українськими» передачами і різножанровими анекдотами про Україну і українців, які свідомо і несвідомо продукуються, перетворює наше соціокультурне середовище у антинаціональний фактор, що не має нічого спільного із загальнолюдськими вартостями.

Гострою залишається проблема — чи доступні сьогодні здобутки сучасної української культури для широкого загалу? У наших умовах найскладніше вирішується питання соціальної форми функціонування мистецьких цінностей. На сьогодні і українська книга, і український фільм, і виставка образотворчого мистецтва мало доступні широкому споживачеві. Телебачення — найдоступніша, найдемократичніша форма подачі мистецьких скарбів, загалом найрізноманітнішої інформації. Але ж український інформаційний простір виявився зовсім не українським. Фактично масмо суцільне невиконання законів України щодо поширення інформації, де простір заповнила іноземна кінопродукція, переважно сумнівної вартості, із нехарактерними для нашого народу цінностями, чужим менталітетом.

Але такий стан має свої причини. Якщо об'єктивно проаналізувати результати приватизації і комерціалізації мас-медіа, зокрема теле- і радіоканали, провідні газети, то виявиться, що більшість

їхніх керівників виховані на засадах, далеких від української культури, духовності, мови. І коли розроблені концепції громадянської освіти передбачають, що основним у її змісті має бути виховання патріота і громадянина України [92, 4], то нині процвітаюча «бульварна культура» націлена прямо і опосередковано проти цих абсолютних цінностей української людини.

За цих умов важко, зокрема у сфері освіти і виховання, формувати національно свідому громадянську позицію, коли такою несприятливою є інформаційна й соціокультурна сфера, коли ігнорується найбільш природний принцип народності.

Почуття народності, — зазначав К.Ушинський, — настільки в кожному сильне, що при загальній загибелі всього святого і благородного воно гине останнім...

Виховання, створене самим народом, має таку виховну силу, якої немає в найкращих системах [199, 65].

Суспільне виховання, яке зміцнює і розвиває в людині народність, його розум і свідомість, могутньо сприяє розвитку народної самосвідомості взагалі, сильно й сприятливо впливає на розвиток суспільства, його мови, його літератури, його закони, словом, на всю його історію [261].

Інформація, культура є структурними елементами національної безпеки, а тому все, що відбувається у цих сферах, слід розглядати не лише з точки зору прав і свобод людини, але й виходити із загальнонаціональних інтересів. А тому, коли у ЗМІ проголошуються антиконституційні, антиукраїнські випадки, то це не свобода слова, а диверсія проти народу і держави, їхньої безпеки.

«Севастополь — город русской славы», «Хрущев после двух стаканов коньяка сдуру отдал Крым» [55, 171].

Це є свідченням агресивності і політичного безкультур'я і такі газетні рубрики, такі підходи у сфері міжнародних стосунків є шкідливими для обох народів і на фоні тих демократичних процесів, які розвиваються в Європі, перспективи не мають. Історію не варто переписувати однобічно й тенденційно, оскільки створюється підґрунтя для поширення у суспільній свідомості екстремізму, великодержавного шовінізму, «етнічного патріотизму». Свобода слова та дій, — говорив у свій час римський історик Валерій Максим, — завжди знаходиться між чеснотами та вадами. Якщо вона використовується помірковано й належно, то заслуговує похвали, а якщо надмірно і там, де не годиться, то ганьби [139, 461].

Досвід показує, що сумнівні «істини» через пресу, радіо, телебачення швидко сприймаються в авторитарних, тоталітарних суспільствах. Чим менш демократична країна, тим легше в ній відбувається промивання свідомості, більше шансів мають утверджуватися міфологеми і ворожі образи. Найбільш небезпечно, що зазначені трактування історії проникають в середовище молоді, навчально-виховні заклади. У цьому тісному й конкуруючому світі важливо, щоб всі вчилися грати за правилами, основа яких є міжнародна правова база, зокрема в частині проблем територій. Якби Україна, піддавшись спокусі ставити під сумнів правові реалії кордонів, діяла аналогічно до окремих російських великодержавників, то ХХІ століття повинно би стати смугою етнополітичних конфліктів з Росією, Молдовою, Румунією, Угорщиною, Польщею. Якщо виходити з теорії Солженіцина, яку сповідує частина московських «політиків-патріотів», щодо «неправильності проведення кордонів», то Україна в цьому випадку повинна реально претендувати на половину Білгородської, Курської, Брянської областей, майже на всю Воронежську і Ростовську області, повністю на Краснодарський край і частину Ставропольського. І ті, які постійно фальшують історію, географію, політику, статистику, повинні це добре усвідомлювати, якщо є прихильниками демократії, толерантності, громадянського, а не агресивного, хворого на ксенофобію, суспільства. Це слід нагадувати завжди тим, хто, захопившись «патріотичною» етнополітикою, нагадує нам вже відомих персонажів у європейській історії: Лаваня, Квіслінга, Тісо, Генлейна та інших.

І якщо Україна достатньо терпимо ставиться до того, що з допомогою сусідів відбувається в українському інформаційному просторі, то це не означає, що, забувши про національні інтереси, подібне сприйматиметься вічно. Діалог, толерантність, паритетність у взаєминах, розумні і суспільно доцільні компроміси мають визначити атмосферу буття народів і держав, які живуть поруч. А те, що проблем як спадку інерції імперського мислення і політики чимало, засвідчують факти літа-2002 на Сочинському кінофестивалі, коли міністр культури Росії заявляє офіційно про недопустимість кінопрокату українського фільму «Молитва за гетьмана Івана Мазепу». При цьому парадоксальними видаються дві речі. Такі заяви зроблені у рік, який проголошений роком української

культури в Росії. І друге — міністр культури, за походженням, етнічний українець і йому годилося бути небайдужим до творчої спроби екранізувати героїчні й трагічні, суперечливі і малознані сторінки української історії. Але зрозумілим є те, що саме українцю за походженням доручили виконати це недемократичне, антиукраїнське замовлення, як і зрозуміло, що не він перший і не він останній виконує цю роль. Адже чимало їх безрідних космополітів-безбатченків, вправно вивчившись, без акценту говорили по-їхньому, ставши майже першосортними неукраїнцями, віддавши чимало зусиль для одержання кар'єри, обурюються відродженням колись рідних для їхніх батьків мови, історії, культури, церкви, традиції.

Оскільки українське суспільство поставило конкретні вимоги щодо громадянського виховання, зокрема молоді, на рівні конкретно-історичного підходу трансформуючи світоглядні пріоритети та ціннісні настанови в умовах незалежної держави, то слід давати правдиві знання про вчинки і діяння людей. Навіть видатних, показуючи і ті негативи, які слугували українській ідеї. Вони, на жаль, супроводжували всю нашу історію. Степан Сірополко пише, що науку Києво-Могилянської академії часто критикували, що учнів тут привчали до складання панегіриків і привчали до ганебного підлегування і славослов'я. Російський історик П.Пекарський наводить характерний приклад огидного сервілізму з боку одного з найвизначніших представників Київської Академії Т.Прокоповича: він у 1709 р. вітав у церкві похвальним словом Меншикова. Звеличуючи його за знищення Батурина, де без милосердя було забито жінок і дітей — одноплемінців оратора.

Щодо сервілізму та підслесливості — в тому завинила не так схоластика, як малодушні представники її у нас, у яких на першому плані стало бажання одержати нагороду чи інші «великі та багаті милості» від «сильних миру сього» [164, 151].

А Т.З.Байер у життєписі Ф.Прокоповича теж описує його реакцію на подію 1709 р. під Полтавою: «1709 р. після перемоги, здобутої Петром Великим на Полтавському полі, коли той вступив до Києва і до храму завітав, Прокопович у соборі Софії Святої при великому напливі слухачів та під бурхливі оплески панегіриком урочистим та гарною промовою не фразонською, але поважною його привітав. Промова й цей панегірик у Києві російською та латинською мовами були видані, а в 1711р. у Лейпцігу повторно [140, 364].

Ці явища слід вдумливо, без упередження і надмірних емоцій аналізувати, не соромлячись і екзальтовано обурюючись даній реальності, даючи відповіді на питання; зближуючи пізнання з істиною. Як бути Україні, коли її національні герої, такі, як Іван Мазепа, піддаються обструкції в Росії, а інформаційний простір України: кіно, художня література, підручники історії, музейні експонати наповнені діяннями Петра I, Катерини II, Меншикова, чи тих «спасителів» України, які нещадно нищили українство вогнем і мечем, голодоморами, репресіями і концтаборами, а вулиці міст і майдани продовжують донині носити їх імена.

З такими підходами важко ходити чи разом, чи поодиноці в Європу, сподіваючись на міжетнічне і міждержавне порозуміння. Свобода слова, свобода інформації не можуть творитися за рахунок фальсифікації. А якщо і створено українсько-російську комісію з проблем історії, то, зважаючи на її консультативний статус, перше, що вона має зробити, на основі об'єктивного аналізу не рекомендувати своїм освітянам, чиновникам, політикам, журналістам пропагувати фальшивки, які носять політично-пропагандистський характер і спрямовані проти інших народів.

Для того, щоб комунікативна, інформаційна дія сприяла взаєморозумінню як засобу формування поглядів людей, необхідно:

по-перше, обґрунтованість запропонованих фактів, поглядів, теорій у їх домаганнях на істину;

по-друге, правильність формування морально-етичної, політичної, науково-журналістської поведінки;

по-третє, прозорість і щирість своєї мсти, намірів, побажань;

по-четверте, мінімізувати проблему впливу інформації у внутрішнє життя особи або суспільства, якщо це не відповідає загальнонаціональним інтересам, інтересам особи.

Перехідний період від тоталітарного до громадянського суспільства виявив неспроможність і небажання конституційного захисту власного інформаційного простору, посилення фактору вітчизняного національного продукту в комунікативних сферах, неузгодженість законодавства українського з міжнародним, що, з одного боку, гальмує процеси розвитку громадянськості, з іншого, — стримує входження в загальносвітовий культурний рух.

Для прискорення становлення громадянського суспільства конче потрібна системна й цілеспрямована наукова й просвітницька

робота. Адже як би ми не уникали цієї проблеми, реформуванню українського суспільства найбільше перешкоджає брак нових знань та вмінь. І хоча заради об'єктивності слід визнати, що за радянських часів створено одну з кращих за напрямами освітньо-наукову структуру, демократизація, будівництво держави, становлення громадянського суспільства, ринкова економіка потребують нових, якісних підходів до освіти, науки, громадянського виховання.

З точки зору освітньо-наукового впливу на процеси суспільної трансформації стан і організація науки і освіти є недостатньою. Суспільно-політична увага до цієї громадянськоформуючої сфери є притупленою, і вона фокусується на рівні бюджетної політики. Замість 1,7%, який повинен щорічно закладатися у бюджет згідно з Законом, наука отримує на початку нового тисячоліття, сутність якого передусім визначатиме конкурентність в освітньо-науковій та інтелектуальній сфері, у 5 разів менше. Узагальнено звернення у листопаді 2002 р. державних академій України до Президента щодо підтримки української науки і національної еліти, посилюючись на політику у цій сфері сусідньої Росії, засвідчує про хронічну недовіру вищими владними інститутами держави до цього важливого компоненту національної безпеки.

За цих умов важко налагодити, зокрема в гуманітарній сфері, фундаментальні дослідження, вирішувати державотворчі завдання в галузі національної свідомості і суспільно-політичної культури. Обмаль історичних, політичних, науково-популярних творів, засилля ринку низькопробною, аморальною літературою, дорожня друкованої продукції, відсутність законодавчого захисту вітчизняного книговидавця унеможлиблює ситуацію, при якій національні й загальнолюдські цінності могли б легко й доступно доходити до розуму й сердець громадян. Дедалі більш відчутним стає дефіцит художніх творів з історії України, професійного українського кіно, які б враховували різні вікові групи. Не відмовляючись від пріоритетів загальнолюдських цінностей, мусимо бути свідомі того, що світогляд, як і освіченість, має базуватися на українській інтерпретації, переосмисленні світової культури і науки з точки зору вітчизняних інтересів, досягнень, нашого менталітету. Парадигма політичної культури має розвиватися на базі українознавчих цінностей, через включення їх у складні процеси пізнання, формування свідомості, у діалог із світовими, науковими, куль-

турними досягненнями, усвідомлюючи загальноєвропейську і світову значущість національних здобутків.

Нагальне завдання — це створення значимих художніх творів у різних галузях культури, розвиток українського кінематографу і відеофільмів, які присвячені найвидатнішим постатям і подіям національної історії. Функції у цій сфері діяльності слід узгоджувати як на рівні державної політики, так і на рівні відомчих програм, інших сфер суспільства загалом. Звісно, що пріоритет у фінансуванні подібних напрямків має належати державі. Але суттєвою проблемою тривалий час залишається відсутність належних можливостей для іновативного розвитку, який відбувався б завдяки залученню недержавних джерел фінансування проектів і програм освіти, науки, культури.

І ще одна тривожна тема. Очевидною стає тенденція до концентрації фінансових зусиль на культурні програми, зокрема і недержавних структур, у столиці і кількох важливих містах України. Але сила і перспектива культури не тут, а у її витоків, автентичності, у її розвитку на місцях. Стан бібліотек, сільських і районних клубів і будинків культури, одні із найнижчих в Європі зарплати працівників культури, різке скорочення штатів або утримання їх на 0,25 і 0,5 ставки, неможливість утримувати в належному стані регіональне театральне життя і мистецькі колективи, заміна культури широкими дискотеками — свідчення кризових явищ і притупленої державної уваги. Виходячи з того, що громадянська освіта поєднує в собі: громадянські знання, громадянські вміння та досвід участі в соціально-політичному житті суспільства, громадянські чесноти як норми, установки цінності та якості, необхідно вирівняти адекватну реакцію народу на те, що робиться в культурі і мистецтві, бути небайдужим до тих процесів, від яких залежить перспектива. Адже кожне мистецтво, — писав у свій час Ф.Прокопович, — має займати гідне місце у громадянському житті, і бути корисним [139, 106].

І це не лише брак розуміння таких підходів і навіть не вічний дефіцит коштів. Це наслідок притупленої національної суспільної свідомості, політичної волі передусім національної еліти. Надзвичайно важливим завданням в Україні мусить стати виховання нової генерації носіїв національного духу і національної ідеї — національної еліти. З одного боку, влада, політика, наука дуже соро-

м'язливо і обережно, часто обходячи цю тему, торкаються проблеми еліти. Але зважаючи на те, що національну свідомість українства, його політичну культуру, вічне прагнення до свободи і власної державності можна було знищити, насамперед знищуючи еліту, відроджувати і стверджувати ці якісні характеристики у суспільстві так само потрібно з допомогою еліти. Адже національна еліта повинна завжди бути носієм національної ідеї, фактором, який об'єднує, інтелектуалізує суспільство. Проте за нинішніх умов в Україні не можна стверджувати, що для формування громадянського суспільства, здійснення в інтересах людини і держави ефективних реформ у сфері економіки, політики, духовності і культури створена необхідна критична маса національної еліти. Звичайно, якщо підходити до оцінки цього явища, користуючись традиційними кількісними характеристиками, то наявність такого численного управлінського класу, інтелігенції, політичної касты (більше 130 політичних партій) підсилить наші доводи. Проте, якщо на основі багатофакторного аналізу оцінити потенціал і роль еліти у державотворчих процесах і удосконаленні громадянського суспільства, то віднайдемо ті чинники, які засвідчують про комплекс проблем, без вирішення яких гальмуватимуться прогресивні зміни. Зважаючи на вічне правило багатьох епох і суспільств, що грішний не зможе виховати безгрішного, що лише особистий приклад, позиція, вчинок є впливовим механізмом виховання, формування мотиваційної сфери, управлінська державна політична еліта не дійшла того рівня, щоб, по суті, бути такою. Є на це об'єктивні передумови. Перехідний період, творення власної держави, економіки, політики, духовності не здатний забезпечити за такий короткий історичний термін надійний кадровий потенціал у всіх сферах суспільного буття. По-друге, суспільний соціальний статус представників середовища, яке б мало називатися елітарним, є дуже заниженим, передусім в силу економічних проблем, що позбавляє і належного авторитету, і дійового впливу, і ефективного формування української еліти. По-третє, тривалий бездержавний період і брак досвіду, інерція мислення і поведінки, що лише держава формує еліту, низький рівень демократії і громадянської культури, при яких унеможлиблюється включення у цей процес як державних, так і недержавних суспільних інституцій для створення оптимальної атмосфери підбору, підготовки, росту лідерів у найрізноманітніших

сферах, які функціонально й інтелектуально підготовлені, національно свідомі і патріотично налаштовані, користуються підтримкою народу.

Проте є й інший бік істини. На світоглядну політичну культуру суспільства надзвичайно негативно впливає поведінкова норма багатьох представників вищої бюрократії, які в соціально незахищених, недостатньо правовій державі почали діяти не за правилом «роби, як я», а за правилом «роби, як я сказав», де зігноровано найцінніше — приклад особистого «Я». Замість відповідальної поведінки, насамперед правової, усіх суб'єктів суспільного буття, часто формується суспільна фальш, коли декларується одне, мислиться друге, а проводиться в життя третє. Діяльність тих, хто наділений правом виховувати, і влади не завжди олюднена.

В. Сухомлинський писав, що «дуже важливо, щоб праця з малих років була, по-перше, максимально олюднена, тобто одухотворена прагненням принести добро людям, суспільству, народу, Вітчизні; по-друге, щоб вона стала природним станом людини, звичкою» [180, 443].

Тому навіть конституційне закріплення основних принципів та інститутів державності й демократії, що виявилось важливим кроком на шляху суспільного прогресу, ще не стало гарантією демократизації влади і суспільства. Адже посилення критичної маси корисливої та корпоративної політики будь-якого забарвлення не забезпечуватиме ні належного рівня демократії, ні динамічного економічного розвитку, ні творення громадської консолідації і громадянського суспільства. А поєднання в одній особі лідера політичної партії, керівника фракції, керівника фінансово-комерційних структур з кримінальним забарвленням, про що засвідчує новітня політична історія України, створює умови, за яких така політична практика ніколи не відповідатиме суспільним інтересам. Найнебажанішим і найнебезпечнішим для громадянського суспільства є комерційно-кланова політика. Створення і діяльність багатьох політичних організацій будується на основі принципів, які далекі від ідеологічних, тим паче від національно зорієнтованих. Особисті, корпоративні, фінансові інтереси через механізм влади, при доведеному до досконалості маніпулюванні громадською думкою є найбільш розповсюдженою серед керівників різного рівня схемою поведінки. Прагматизм, голий раціоналізм, мер-

кантилізм заповнюють уми тих, хто за своїм державним обов'язком мав би зміцнювати духовні основи України [74, 127]. І справа не в тому, що, розвиваючи науково-політичну дискусію про інтровертивність вдачі українців, їх ментальність, що пов'язується з надмірним егоцентризмом, який дає перевагу всьому особистому над усім загальним, окремі науковці вбачають в цьому першопричину цієї проблеми. Адже далеко не всі представники влади, політики, бізнесу є етнічними українцями, можна стверджувати, що корупція, кримінал, казнокрадство, які підривають підвалини громадянського суспільства, не мають етнічного забарвлення. Не лише в соціальній, індивідуальній психології українців слід шукати причинно-наслідкові зв'язки. Вузьке, однофакторне бачення проблеми буде постійно повертати нас до фегишизації характеру українського індивідуалізму, спрямованості його на відособлення індивідуума від суспільства, громади, інших людей. Дивно, але чомусь вириваються із загального контексту певні риси ментальності, свідомо опускаючи інші, проєктуються на суспільно-політичні, правові, економічні, духовні процеси, і видається подібне як системотворча ознака і фатальна об'єктивна закономірність. Хоча, напевно, більше уваги слід приділяти, обґрунтовуючи значимість для громадянського суспільства високої політичної, правової, світоглядної культури, культури міжнаціональних, міжконфесійних, міжлюдських відносин, культури миру і солідарного співжиття, унікальності, ідентичності й оригінальності світобачення до недавня бездержавного українства, яке постійно знаходилось під негативними впливами етнічних, політичних, релігійних, економічних, культурних, мовних умов. Безперечно, що лише державницький ландшафт змінюватиме поступово і спосіб життя, і поведінку, і світобачення громадян в українському суспільстві. Малоросійство є внутрішнім чинником українського буття, який спричинює його численні злами, неусталеність і неповноту норм, розмитість вартостей, внутрішню неструктурованість, і є не останньою причиною, що українська людина не спромоглася забезпечити «нормальне» цивілізоване життя центральноєвропейської держави [228, 211]. Цей процес вимагатиме тривалого часу і автохтонної напруженої праці нації. Але ж знову-таки не останню роль, незважаючи на значні самоврядні потенції народу у досягненні цього результату має відігравати національна еліта, яка ідентифікує себе з украї-

нською державністю, її соборністю і незалежністю, історією, державною мовою, культурою, традиціями і національними святинями, вірна принципам громадянського миру, міжетнічного порозуміння й єдності. Для цього більш активно і цілеспрямовано необхідно включати дію тих суб'єктивних факторів, які визріли реальним станом речей. Насамперед це політична воля, створення правових і політичних передумов єдиного волевиявлення заради суспільного прогресу різних гілок влади, якнайшвидше подолання дефіциту соціально-активних людей. Лише вдале і постійно діюче поєднання державної і суспільної (народної) енергії може спричинити оптимальне підґрунтя для появи громадянського суспільства. Для такого зразка поведінки потрібно владі і суспільству сприймати і розуміти один одного. Характер відносин влади і народу завжди був у центрі уваги європейської суспільно-політичної думки.

Для жодної людини не може бути зроблений виняток із законів громадянського суспільства, якщо вона є його членом, бо тоді нікуди буде звернутися за захистом від цієї людини, яка може принести зло або небезпеку іншим людям.

Люди по своїй природі є вільними, рівними й незалежними і ніхто не може бути підкореним будь-якій політичній владі, якщо на та немає власної згоди. Але кожен разом з іншими, які згодилися на утворення єдиного політичного організму, беруть на себе в суспільстві зобов'язання обов'язково підкорятися більшості і вважати його рішення остаточним, в іншому випадку таке суспільство, яке не опирається на волевиявлення більшості, буде нагадувати прихід Катона в театр лише для того, щоб зразу звідти піти [109, 56-57]. Як і влада, так і народ повинні керуватися спільними життєвими соціально-політичними критеріями і позиціями, оскільки поляриність в оцінках і діях суб'єктів громадянського суспільства зробить неможливим їх діалог, рано чи пізно створить революційну ситуацію. А революція, як у свій час зазначав ще Наполеон, є ідея, яка знайшла для себе штики. І якщо революцію отождити з гострою боротьбою, то Україні потрібен громадянський мир, а не ситуація пошуку штиків навіть під прапорами найпопулярніших соціальних, економічних чи політичних лозунгів. Адже саме народ рано чи пізно стає не лише вирішальною інстанцією ризикованих конфліктів, але й жертвою політичних інтриг,

авантюрних моделей розвитку суспільства. Історична ретроспектива ХХ століття показує згубність тих політичних, соціальних, ідеологічних платформ і програм, які, ігноруючи принципи добра і гуманізму, зіштовхували у ненависті людей, держави, нації. Ні революція в Росії, ні націонал-соціалізм в Німеччині, ні диктаторські режими Італії, Іспанії, Чилі чи Камбоджі не довели, приносячи в жертву людські життя, свою історичну потрібність.

Громадянське суспільство є життєздатним і перспективним, коли воно буде наділено атрибутами демократичної і професійної влади, наявністю міцного прошарку національної еліти, достатньо розвинутої індивідуальної і колективної політичної, правової свідомості. Це дуже важливі і надскладні для сучасного українського суспільства завдання, але без їх вирішення марно сподіватися на торжество громадянських і політичних свобод. Помилковими є міркування, що доля людини, громади, етносу, нації залежатиме від мудрого президента, парламенту чи уряду, від політичного месії, хоча значимість названих атрибутів є присутньою. У свій час Макіавеллі про це писав так: «Поступки і честолюбство тих, хто володіє великими засобами часто приводять до чвар і розбрату, оскільки ті, які не наділені владою бажають оволодіти нею, пограбувавши їх, заволодіти багатствами і почестями, якими вони зловживають. Доручаючи народу оберігати свободу, можна надіятись, що він більше про неї дбатиме, оскільки не в змозі заволідити нею, не дозволятиме захоплювати її іншим» [191, 64-65]. Адже сама влада є продуктом суспільної свідомості, політичної культури і волі. Гарантами людських прав і свобод, демократичності і гуманності держави мають виступати такі правові, політичні, соціальні, морально-етичні важелі, які б унеможливили людську залежність від побажань доброго чи іншого правителя. Інакше громадянське суспільство буде успадковувати і відтворювати ілюзії попередніх епох. Повчальним для нас може бути приклад з французької історії, коли король Людовік XV несподівано ввійшов в кімнату маркізи Помпадур і своєю присутністю примусив придворних розгубитися. Серед них був і королівський лікар Кене, якого пізніше запитали, чому він так раптово зняквів і розхвилювався. — Як мені не хвилюватися? — відповідав Кене. — Кожний раз, коли я бачу короля, я думаю: ось ця людина, яка може наказати, щоб мені відрубали голову. — Вибачте! — заперечила присутня

пані Оссе. — Король дуже добрий!.. Подібне, коли єдиною конституційною гарантією особи була «доброта» керівників, пізніше спостерігалось і у радянський ленінсько-сталінський період. Але це аж ніяк не означає, що нам слід лише культивувати це відоме соціально-політичне і психічне явище як протест проти авторитарної, деспотичної влади, посилюючи відчуження українців від політичної влади, від політики взагалі. Ні. Бо лише політично свідома особистість зможе впливати на формування корисних для народу владних інституцій і владних еліт, лише політично свідома людина зможе краще формувати свій стиль життя, ідеали й цінності. Лише активне в політичному сенсі життя, — вважав Арістотель, — є повноцінним. Але демократія, політика часто вибудовуються на рівні декларацій і нічого не гарантують. Вони творяться багатьма суспільними й державними чинниками, ризикуючи мати як успіх і прогрес у розвитку громадянського суспільства, так і невдачі. Але шанси для позитивних результатів завжди збільшуються, якщо суспільна свідомість і активність людей є високою. Політично свідомими громадян робить насамперед освіта, визначаючи одночасно значимість формуючого впливу інших сфер і середовищ. Політична освіченість і культура є передумовою для більшої відповідальності за власну долю і суспільства. І навіть прорахунки, невдачі, поразки оцінюватимуться вільними і свідомими особистостями як наслідок своїх же позицій, дій чи недосконалих моделей, знову і знову сподіваючись на власні потенціали в достатньо жорстко конкуруючому світі, щоб здобувати щастя, свободу і процвітання нації і кожного зокрема. Світоглядна політична культура є багатомірною, складною і видозмінювальною. Вона не може мати якогось єдиного універсального критерію, але завжди в ній структурно містяться три основні аспекти: пізнавальний, оцінно-ціннісний і діяльнісно-активний. Наше схематизованоспроцене бачення проблеми розвитку політичної культури суспільства не дало можливість ще на початку 90-их років створити концепцію політичного виховання нації. А скромні спроби робити певні кроки у цьому напрямку в освітній сфері наштовхувались на слабкообґрунтовані, але дійові парадигми деполітизації і деідеологізації.

Державна національна програма «Освіта. Україна ХХІ століття», незважаючи на всю її тогочасну і теперішню прогресивність, не зуміла відобразити більш-менш вмотивовані підходи до проб-

лем політичного виховання і політичної культури молоді. Ні стратегічні завдання реформування освіти в Українській державі, ні пріоритетні напрями реформування освіти, ні основні шляхи реформування освіти не передбачали, формуючи освічену, творчу особистість, введення завдань політичної освіти і виховання [57, 6-8]. Звісно, що це була закономірна реакція суспільства, педагогічної науки і практики на заідеологізованість, заполітизованість освіти періоду радянської доби. По-друге, дуже складними виявилися суспільно-політичні процеси в країні, які характеризувалися жорсткою політичною, ідеологічною, міжнародною боротьбою. За таких умов, зважаючи на регіональну, релігійну, історичну, мовну, етнічну специфіку України, важко було знаходити загальноприйнятну платформу політичного виховання. По-третє, відчутним був брак історичного, наукового, педагогічного досвіду в українському суспільстві щодо політичної освіти, недостатній зв'язок суспільних наук з педагогікою і практикою по впровадженню політологічних знань. По-четверте, не останню роль в цьому зіграла позиція вищої влади, яка виявилася неготовою для концептуальних рішень з проблем політичного виховання українського народу.

Виходячи з цих та, можливо, інших міркувань у згадуваній державній програмі, важливий розділ «Національне виховання», який спрямовувався «на формування у молоді і дітей світоглядної свідомості, ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, інших соціально значущих надбань вітчизняної і світової духовної культури», головна мета національного виховання, яка передбачала «набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнародних взаємин, формування у молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури» [57, 15], не торкалася завдань політичного виховання. Хоча для об'єктивності слід зазначити, що ця проблематика була згадувана в контексті гуманітарної освіти, де серед «формування світоглядної, правової, моральної, художньо-естетичної, економічної, екологічної культури» виокремлювалася і політична [57, 12].

Разом з тим аналіз досліджень показував, що науковці і практики дедалі більш наполегливіше ставили проблеми світоглядної культури, яка покликана забезпечити розвиток цілісної особистості, здатної свідомо ставитися до навколишнього світу, світоглядної позиції і її вибору, суспільно-політичних цінностей, орієнтуватися на загальнолюдські і національні цінності. Вона стала предметом уваги для педагогів і філософів, політиків і соціологів, психологів і правників. Політична свідомість почала розглядатися не лише з точки зору теоретичного освоєння дійсності, а передусім мала суспільно-практичне значення. У нових умовах незалежності України політична освіта має базуватися на тезі, що політична культура громадян повинна стати тією передумовою, яка знівелює ті протиріччя між державою і особою, які склалися у попередні часи. Індивідуум, як невід'ємна частка української нації повинен проявляти постійну зацікавленість у зміцненні всієї структури громадянського суспільства, включно держави. Люди мають бути свідомі того, що держава якнайменше мусить обмежувати права і свободи громадянина, економічну свободу, приватне життя, але інтереси особи мають узгоджуватися з державними. У період бездержавності українців панував крайній тоталітаризм, що заперечував свободу думки, волевиявлення, дії особистості, але в умовах становлення державності не можна проповідувати крайній індивідуалізм, аполітицизм, індиферентність до загальносуспільних інтересів. Державу слід вважати спільністю людей, яка утворена лише для забезпечення, збереження і досягнення власних громадських інтересів [109]. Нібито такий підхід характеризував і період комуністично-радянської доби, проте комуністичний удаваний «коллективізм», нівелювання особистості, денационалізація людини і народів унеможлилювали формування політичної свідомості. Тому, не вдаючись до аналізу форм, технологій політичного виховання, слід визнати, що це завдання носить в сучасних умовах іноваційний характер і потребує суттєвого наукового обґрунтування. Громадянське суспільство зумовлювало і нові якісні стосунки особи з державою, яка відрізнялася від попередніх державних утворень, у яких раніше проживали українці. Насамперед це відносини індивідуума з власною, незалежною і соборною державою, з державою, яка поставила собі за мету згідно з Конституцією, стати правовою, соціальною і демократичною, але яка не може бути не національною.

Потребував докорінного реформування зміст освіти, зокрема політичної, виходячи із стратегічної мети України. Адже українська держава як результат багатовікової боротьби і праці української нації зобов'язана була, незважаючи на численні спротиви зовнішніх і внутрішніх чинників, творити і зміцнювати нерозривні зв'язки із своїми громадянами через власну історію, культуру, мову, духовність, етнопсихологічні особливості, соціальні й політичні завдання. Така ситуація вимагала якісних змін у психології і самосвідомості різних поколінь, адже формувались взаємини людини і національного характеру Української держави. Високої політичної культури як від державних інституцій, так і від громадян вимагала і поліетнічна, багатомовна спільнота України, яка, залишаючись за устроєм унітарною державою, маючи в своїй основі домінанту української культури, зобов'язувалася забезпечити культурно-мовні і духовні запити національних меншин. В арсенал державного будівництва і громадянського суспільства не міг допускатися космополітизм у міжнаціональних стосунках чи пряме ігнорування національно-етнічного інтересу будь-якої національності. Слід було довести на практиці і забезпечити наукове обґрунтування, сформувані суспільну думку, що свобода і перспектива не тільки українців, але й росіян, румунів, свреїв, поляків, молдован, угорців, болгар, кримських татар та інших знаходиться у прямій залежності від рівня демократії Української держави і громадянського суспільства. Ця проблема виходила за межі суто етнополітики і мала загальнонаціональний характер, оскільки, по-перше, ставала одним з найреальніших чинників стабільності, по-друге, засвідчувала перед світом суттєвий показник демократизму і гуманізму українського суспільства, його європейський вибір. У політичному плані цей процес актуалізується сучасними суспільними умовами, що потребують глобального осмислення. Мова йде не лише про важливість міжкультурного спілкування, діалогу, взаєморозуміння, взаємозбагачення, взаєморозвиток, але й про суто прагматичне завдання — виживання. Саме сфера політичної освіти, політичної культури повинна чутливо реагувати, суттєво впливати на розвиток тих чи інших тенденцій глобального чи локального характеру, запобігати небажаним явищам. Судячи з того, як сприймаються не лише в світі, але й в Україні глобальні цінності, суспільству необхідні обґрунтовані й об'єктивні оцінки, адекватні рішення,

виходячи із національних і загальнолюдських інтересів. Нового звучання набуває філософія нашої політичної поведінки, коли б відбувався пошук «не одної-єдиної істини, а істинних шляхів людської діяльності для досягнення людської мети» [94, 234].

Але якщо глобалізація є об'єктивним і закономірним для сучасності процесом, незважаючи на її негативні прояви, то й процес формування суспільної свідомості з відповідною політичною культурою слід визнавати також нагальною необхідністю як в масштабах національних держав і громадянських суспільств, так і на загальносвітовому рівні. Від цього залежатиме відповідь на багато практичних питань, зокрема, чи майбутня організація світопорядку замикатиметься лише на антиглобалістських настроях і протестах (багато в чому по суті логічних), чи політично освічений громадянин, народ бачитиме її крізь призму вирішення складних надзавдань для людства і держав: недопущення війн, охорона навколишнього середовища, бідність, хвороби, міграція, наркоманія, атомна енергія, міжнародна злочинність, проблеми води і чистого повітря, освоєння космосу і демографічна політика тощо; чи глобальна політика приведе до пріоритетів єдності і гармонії загальнопланетарного, загальнонаціонального, етнічного, регіонального, особистісного інтересів. Отже, глобальна реальність потребує глобальних дій, а кожна навіть локальна і специфічна дія вимагає освіченого і усвідомленого підходу як тих суб'єктів глобальних процесів, які діють, так і тих, на кого ця дія розповсюджується. Політика у більшому мірі, ніж інші суспільні сфери, зацікавлена у потребі мати об'єктивну аргументацію, базу вільних і конкурентних ідей, доступну інформацію й професійних носіїв політичних рішень.

В Україні й світі визріло кілька важливих проблем, які зумовлюють необхідність прийняття і реалізацію адекватних і своєчасних рішень. Неважко уявити їх наслідки, якщо прийняття відповідальних політичних актів не забезпечуватиметься належним рівнем політичної культури владних еліт, суспільства. Часто рішення і його результати дуже розведені в часі і просторі, їх важко об'єктивно аналізувати і прогнозувати, інколи суспільство отримує зворотний наслідок від заданого, і це посилює значимість політичної освіти. Саме вона здатна оцінити глобалізацію, яка далеко не завжди піддається впливу загальнолюдських, тим більше етнона-

ціональних цінностей, зробити її більш гуманною і олюдненою. Щодо України, то вона в останнє десятиріччя отримала як результат незалежницького періоду додатковий тягар міждержавних і міжнародних стосунків. Незважаючи на те, що вона була одним із засновників ООН (у параметрах СРСР), її функції, роль і завдання були абсолютно неадекватні попереднім. Статус ядерної держави, членство в СНД, східний чи західний вектор українських інтересів, європейський вибір, стосунки з Росією, США, Польщею і Німеччиною, НАТО і ЄС, Радою Європи, Чорнобиль і міжнародні зобов'язання, енергобезпека, нафтотермінал і нафтопровід Одеса — Броди — Гданськ, газомагістралі і національний інтерес України, торгівля зброєю, ратифікація численних договорів і міжнародних зобов'язань, участь у міжнародних організаціях і форумах, стосунки із сусідніми державами, українська діаспора і незалежна Україна — ось те далеко не в повній мірі окреслене коло питань, яке, справді, по-перше, не лише від політичної еліти, але й від усього суспільства потребувало і потребує політично грамотної позиції.

По-друге, в кінці ХХ-го століття у багатьох регіонах світу активізувалися процеси національно-культурного, етнополітичного розвитку, відродження національної історії, традиції. Глобальний світ, сприяючи розвитку економіки, фінансів, науково-технічного прогресу, інформації, відкритості суспільств і діалогу культур, далеко не завжди в силу своєї різноманітності і різних цілей зважав на етнокультуру націй і народностей. Адже взаємодія культур як і входження кожної нації до світового співтовариства, можлива лише за тих умов, коли діалог відбувається на засадах рівності і взаємоповаги, а не на основі нівелювання культурно-історичної самобутності, уніфікації і стандартизації способу життя навіть там, де це є протиприродним. Україні, яка має складну поліетнічну ситуацію, конче необхідно було творити власну теоретичну, політичну й правову базу етнокультурної політики, виходячи з головного кредо демократії і гуманізму, що загальнолюдське ніколи не заперечує національного (і навпаки), більше того, знаходить і трансформує себе у формі національного. Загальнолюдські цінності можуть збагачуватися, удосконалюватися, урізноманітнюватися лише за рахунок національних відмінностей і особливостей культур, оскільки людство не є абстрагованою космополітичною масою, а при-

родною сукупністю індивідумів, громад, етносів, націй. Але для українського суспільства таке бачення не носило характеру теоретичних узагальнень. Практика і складні реалії держави, яка відновила свою незалежність, потребували вироблення такої політичної поведінки, яка б унеможливила міжнаціональні суперечності і напруги, не дала б шансів на дестабілізацію суспільно-політичної ситуації, не відвернула б український народ від розв'язання складних державотворчих завдань у сфері економіки, культури, духовності, соціальних проблем. Це був один із складних екзаменів нової української демократії, критерій наявності чи відсутності політичної культури в суспільстві. Розуміння, що зміцнення української політичної нації можливе лише на основі повноцінного розвитку всіх етнічних груп, їх єдності, діалогічної згоди, заклало на початковому періоді незалежності добрі передумови для побудови громадянського суспільства.

По-третє, значимість фактору політичної освіченості для громадянського суспільства посилюється у час глобалізації, щоб краще усвідомлювати згубність зовнішніх впливів, як і їх позитив для національних інтересів України, якою буде подальша модель стосунків із світом — субраціональна, національна, субнаціональна, глобальна, окрема чи в поєднанні. Це, можливо, є однією із найскладніших, найнезрозуміліших дилем і поки що малодискусійною. Чи витримає концепція «суверенної національної держави» конкуренцію із «світовою» владою і її фінансово-політичною могутністю, чи встигатиме Україна за швидкими субраціональними глобальними рішеннями, вже не говорячи про можливість і необхідність бути суб'єктом їх прийняття і реалізації. Адже дія світових банківських структур, міжнародних позичальних агенцій, ресурси олігархів найбагатших країн, Світового Банку та МВФ за політичної підтримки США не тільки сприяли вільноринковій ортодоксії, приватному підприємництву, світовій вільній торгівлі, але й влаштувала у ХХ-у столітті американську економіку (як і британську влаштувала колишня міжнародна система середини ХІХ ст.), збільшували прірву між багатими і бідними, які закладали в регіонах і ряду держав конфліктні ситуації [37, 514].

Найгіршим варіантом для українського громадянського загалу може виявитися той, коли для вирішення цих проблем і завдань, які не полишатимуть нас і на далеку перспективу, влада, політич-

на еліта, народ не знайдуть політичного компромісу. Вищим рівнем політичної свідомості могло б бути узгодження підходів до питань «глобалізація і Україна» влади, політичної еліти, суспільства. У цьому випадку доленосні урядові і законодавчі рішення надіялися би легітимністю і громадською довірою, де б переважало чуття спільного інтересу єдиного народу. Але для подібного необхідно мати принаймні два чинники. Перший — це зреалізована ідея сильної, активної й соціально відповідальної держави, яка б переконливо слугувала загальному добробуту; другий — політичне розуміння більшістю громадянського суспільства особливостей і важливості таких рішень. Обидва вони, виступаючи одночасно як мета і процес, ще тривалий час перебуватимуть у еволюційному стані розвитку. Але уже зараз бажаною є концентрація зусиль усіх суб'єктів громадянського суспільства, щоб уникати у суперечливому інтеграційному слаломі кількох речей: надмірного впливу приватних зарубіжних і вітчизняних корпорацій на ухвалення рішень; тиску на владні українські інституції наднаціональних структур, ігноруючи національну безпеку; посилення недемократичного режиму стосунків між владою і громадянами.

Вибудовується такий розклад реальностей, коли суспільна свідомість і психологія пріоритетним визнаватимуть чи категорично відкидатимуть не ідеї повальної глобалізації, яка, як засвідчує практика, не породжує і не гарантує почуття захищеності індивідумів, суспільства в цілому, а громадянське суспільство як баланс і синтез загальнонародського, національного і особистісного інтересів.

Україні бракує спільного розуміння найголовніших засад державотворення, точніше загальнодержавної ідеології. Ця тема і надалі залишається дискусійною, але не більше. Ідеологічна доктрина, яка б відображала загальнонаціональні інтереси, формується із запізненням. А Конституція не відображає тих конкретних ідей, завдань, які слід реалізувати. Немає заперечень, що суспільне життя в Україні базується на засадах економічної, політичної, ідеологічної багатоманітності, що «жодна ідеологія не може визначатися державою як обов'язкова» [91, 7]. Але хто із політиків, вчених може довести на прикладі розвинутих країн, які часто для нас слугують орієнтиром, чи посткомуністичних Росії, Польщі, Румунії, що основою будівництва їхніх держав і суспільств є ідеологічна еkleктика і хаотичний деідеологізований простір. У такому випад-

ку рівень і процес їхнього розвитку залишався би неусвідомленим, позбавленим консолідуючих факторів.

Слід підкреслити, що держави, які мають національні політичні традиції, достатньо чітко визначають свою ідеологічну базу, передбачають вивчення власної політичної теорії і практики, починаючи з навчальних закладів. Показовим у цьому є навчальні плани шкіл із своєрідними стандартами і орієнтирами для сучасної американської школи, які підтримані держдепартаментом США з освіти. Можна стверджувати, що важливим ідеологічним напрямком діяльності американської влади є посилення у змісті навчання молоді американських політичних вартостей.

Уважно і одночасно гостро англійське суспільство реагує на прогалини у знаннях з питань політичної історії, життя і діяльності видатних постатей, основ демократії і сучасної політики.

Стають звичними і для політичної еліти, і для інтелігенції, молоді і підприємців, російського суспільства в цілому такі ціннісні поняття, як: «російська національна ідея», «державність», «духовні цінності російського народу», «патріотизм» тощо.

В уже згадуваній державній програмі «Патріотичне виховання громадян Російської Федерації на 2001-2005 роки» взагалі й нятяків немає на деідеологізацію російського суспільства. Навпаки, даючи оцінку ефективності реалізації Програми, зазначається, що найголовнішим результатом у соціально-ідеологічному плані є забезпечення духовно-моральної єдності суспільства, відродження справжніх духовних цінностей російського народу, зміцнення єдності і дружби народів; у соціально-економічному плані — забезпечення зацікавленості суспільства у розвитку національної економіки, підтримка суспільно-економічної стабільності; у сфері безпеки і оборони — готовність громадян до захисту Вітчизни, збереження і розвиток славних традицій. Все у політичному, ідеологічному контексті підпорядковується тому, що висока духовність, громадянська позиція, патріотична свідомість відіграватимуть величезну роль для майбутнього Росії, причому основним інститутом, який забезпечуватиме організацію і функціонування всієї системи патріотичного виховання, є держава [36].

Виходячи з аналізу міжнародного досвіду і соціальної практики, не можна погоджуватися з окремими висновками — пропозиціями ряду суспільствознавців, політиків, педагогів щодо

громадянського суспільства. Адже незаперечність пріоритету особи, її прав і свобод не означає прийнятність тези (особливо на сучасному етапі розвитку України) «менше політики, ідеології, держави». Виявляється, навіть суспільства традиційної політичної демократії далекі від погодження (окрім приватного життя), щоби мінімізувати роль держави у більшості життєво важливих сфер, перетворити громадян у байдужих та інертних до суспільно-політичного життя.

Остерігатися слід не держави, а деспотичної, тоталітарної влади. Г. Ващенко писав, що Уряд, при якому народом керують не закони, а сила і сваволя одної людини, тримається на страхові. Такий уряд має у собі суперечності. Він ніби існує для того, щоб заперечити суспільству спокій, і в ім'я цього позбавляє громадян свободи. Але спокій не може існувати разом зі страхом. Спокій і порядок, що існують при деспотії. Монтеск'є прирівнював до спокою і порядку кладовища.

У деспотичній державі, — писав Монтеск'є, — все обертається навколо двох-трьох ідей, нові зайві. Такий уряд придатний для тварин, на чолі його також може стояти тварина, аби тільки її боялись.

Деспотії і монархії Монтеск'є протиставляє демократію, себто таку форму урядування, за якої народ є одноразово монархом і підданцем [28, 354-355].

Для ранньої української демократії корисними як приклад є думки, які містяться у зверненні колишнього члена Палати представників США Лі Гамільтона до Американської асоціації політичних наук. Щодо політичної проблематики американського громадянського суспільства, зокрема, зазначається, що «країна потребує не зменшення, а навпаки збільшення кількості політиків... Наявність вмілих політиків залишається життєво необхідним фактором забезпечення успішного існування нашої репрезентативної демократії. Для того, щоб наша країна не «розлізлася по швах», їй потрібні люди, обізнані з мистецтвом політики. Вправним політикам вдається мати демократичний уряд у країні».

Проте Гамільтон, усвідомлюючи необхідність мати для демократичної держави достатню кількість високопрофесійної політичної еліти, підкреслював винятково вирішальну роль демократії, яка належить громадянам. Він зазначав, що «саме громадяни визна-

чають роботу конгресу і їх відповідальність за діяльність Конгресу більша, ніж може здаватися. Без активної участі громадян у політичному процесі дуже важко представляти їх погляди». Очевидною для конгресмена є і значимість навчання і політична освіченість молоді як основа активної суспільної позиції. Гамільтон переконаний, що політологи повинні наполягати на тому, що першокурсники в обов'язковому порядку мають прослухати курс про американську урядову систему, вони мають усвідомлювати, що їх основний обов'язок — навчити студентів розуміти політичний процес і бути достойними громадянами.

Все зазначене вище показує загальну зацікавленість у необхідності формувати освічене у політичному розумінні, соціально активне суспільство. Повчальним для нас є стандарти американської політичної науки та система її викладання, оскільки політологія в Україні знаходиться у стадії становлення. Передусім помітним явищем є урядова, фінансова зокрема, підтримка політично-освітніх програм, організацій (Національний фонд науки, Національний фонд гуманітарних наук, Смітсонівський інститут), спілок та асоціацій, приватних фондів. Створено біля сорока регіональних і штатних асоціацій політичної науки, діє найстаріша в світі асоціація політологів (1903р.), видається один з найбільш фундаментальних часописів «огляд американської політичної науки», видається велика кількість підручників, програм, посібників. Вивченням політичних наук займаються більше двох третин факультетів і більше 300 університетів, де можна здобути ступінь магістра чи доктора політології. Суспільству пропонується різноманітний спектр спеціалізацій, опанування студентами яких дасть можливість працювати у багатьох галузях. Поки що вітчизняна політична освіта достатньо скромно, на відміну від зарубіжної, представлена у змісті загальної, професійної, вищої освіти. Там сформовано сотні міждисциплінарних напрямків політології. Суспільство все більше потребує спеціалістів у сферах: міжнародні відносини і світова політика; політична думка і політична філософія; державне управління і політика; порівняльна політика; публічна політика; федералізм, політика штатів і міжурядові відносини; публічна політика і судове право; етнічна політика; президентська політика; політичні партії, політична економія; політична психологія; політична комунікація; жінки і політика, політика та екологія та багато інших.

Абсолютно чітко прослідковується прикладний характер засосування політичних знань. Насамперед у молоді закладено мотиваційну сферу і прагматичні цілі отримання політологічної освіти, адже тоді молоді фахівці зможуть отримувати роботу у сферах викладацької діяльності, державного управління, професійної партійно-політичної діяльності, підприємництва і бізнесу, журналістики. Знання політичних наук є доброю основою для отримання інших спеціальностей.

Але найголовнішим здобутком розвинутих країн у сфері політичного виховання є те, що політологія готує людей до демократії, до їхнього співжиття у громадянському суспільстві, оскільки демократія для них була, є і буде найвищою цінністю, найефективнішою ідеологією. Звісно, що ключовою фігурою у становленні політичної культури нації має виступати держава, в чому переконують нас окремі наведені приклади зарубіжної історії та політики. Але попри важливість багатьох сфер, факторів, які впливають на політичну свідомість громадян, ключовими фігурами у процесі формування політичної освіченості виступають педагоги, науковці, вихователі, що першочергово є носіями народжуваної державницької ідеології, духовності, культури.

Г. Ващенко писав, що «коли скульптор зіпсує невдалою працею шматок мармуру, то його легко можна замінити іншим, а коли педагог покалічить душу дитини, то це вже буде не втрата, а справжній злочин перед дитиною і суспільством» [23, 69]. На них покладено найбільш професійне і складне завдання — сформувати в основі ті якості, які необхідні громадянському суспільству, а саме: демократизм, діалогічність, об'єктивність, критичність, компромісність і поміркованість, збереження незалежної думки, повага цінностей, прав і зобов'язань, які закладені передусім у конституції. Без цього очікуваного результату ставатимуть ілюзорними такі стратегічні завдання нашого націотворення, як громадянське суспільство; вільна особистість; правова, соціальна держава; економічна свобода; добробут людини; національні й загальнолюдські цінності; діалог культур.

Слід бути об'єктивними, за короткий проміжок часу багато зроблено у плані політичної культури суспільства: підготовлені школи політологів і з'явилися серйозні напрацювання вітчизняних вчених; активно почали впроваджуватися раніше не займані надбання національної і світової політичної науки; у змісті вищої і

загальної освіти почали впроваджуватися політичні курси тощо. Відкритість суспільства уможливила впровадження цінностей політичної демократії зарубіжних країн. Але мусимо бути свідомі того, що якими б не були привабливими «чужі» цінності, стратегічним питанням і перспективою України залишається національна ідея сучасної трансформації. Саме національна ідея повинна згуртувати націю задля створення національної держави та її дальшого всебічного розвитку, побудови заможного громадянського суспільства збереження генофонду українського народу [73, 35]. Всі політичні пізнання повинні концентруватися на ній як факторі порозуміння, єдності і розвитку, щоб відповісти на два запитання: задля чого живе і розвивається українська нація і як вона, оточена іншими національними спільнотами, зреалізує власні цілі, ідеї, цінності в умовах глобальних процесів.

Національна ідея — це ідеал нації та шлях його досягнення. Тож для формування політичної культури всі фактори мають бути враховані, і всі вони значимі. Проте зараз головне — дати відповідь на питання, а яка все ж таки ідеологія, ідеал є домінантою нашого суспільного національного життя. Весь історичний досвід, сучасна дійсність і перспектива витворили найбільш опорні цінності й підвалини української спільноти: самостійна незалежна соборна держава; держава правова, соціальна, демократична; громадянське суспільство з пріоритетним правом Людини; розквіт української мови, культури, духовності і освіченості; повага і підтримка національно-культурного розвитку народів, які живуть в Україні, загальнонаціональна консолідація суспільства; єдина помісна православна церква, міжконфесійний мир; добробут народу і соціальна справедливість; гідне місце розвинутої держави у світовому співтоваристві; європейській вибір; єдність українства на материзні і поза її межами заради майбутнього України.

І якщо об'єктивно аналізувати суспільно-історичний процес, то слід визнати, що українську національну ідею не сприймали не лише зовнішні сили.

Найбільший український руїник — найбільший український реакціонер, для якого минувшина чужа, бо досвіду історичного, традиції та національної індивідуальності в ньому немає, бо він безбатченко, маріонетка, що періодично вискакують на нашій землі і, відігравши свою роль в чужих спритних руках, зникають з істо-

ричної сцени, не залишивши по собі «ні науки, ні завітів» своїм нащадкам. З діяння таких постала теорія, що українець це недо-московинений поляк, або підпольщений москаль, що «Малоросія» була би спокійним російським провансом з культом аполітичних галушок, гопака і бандури якби не Польща, або була б найбільш патріотичною малопольською провінцією якби не Росія — такою є «українська політична комедія» [107, 68].

Незважаючи на спроби деідеологізувати український простір, позбавити Україну національного «Я», залишаються не сплюнд-рованими істини, на які опирається суспільство, з допомогою яких формується теоретичне бачення нації, новітня політична наукова картина світу, світоглядна культура. Практичне завдання, яке стоїть на даний момент перед українським суспільством, наукою, освітою, — забезпечити цілеспрямованість, прозорість, конкретність втілення у зміст загальної, професійної, вищої, післядипломної освіти світоглядних, політичних знань і цінностей, мінімізувати предметнорозрізнене вивчення дисциплін, яке не здатне в повній мірі сформувати культуру особи. Для її розвитку громадянське суспільство потребує спеціальної концепції змісту і механізмів формування та підтримки високої політичної культури. Виходячи із вищезазначеного, слід зосередити зусилля, потенціал на завданнях, які, по суті, забезпечують формування тих якісних характеристик особистості, що властиві громадянинові України.

По-перше, політично свідомий громадянин, незалежно від його етнічного походження, має бути патріотом. Об'єктивні і суб'єктивні процеси за час незалежності суттєво змінили державні і громадянські цінності. У суспільній свідомості отримали достатньо широке розповсюдження серед різних верств населення егоїзм, цинізм, агресивність, неповага до держави, законів, соціальних інститутів, різко знизилась можливість виховного впливу культури, засобів масової інформації. Стала все більш помітною необхідність української патріотичної свідомості, особливо у зв'язку з відсутністю єдиної державної політики в галузі патріотичного виховання. Патріотичне виховання передбачає розвиток соціально значущих цінностей громадянськості і патріотизму в процесі виховання і навчання в освітніх закладах всіх типів; масову патріотичну роботу, яка від первинних колективів до вищих органів влади організовується і здійснюється державними структурами, громадськими

організаціями, засобами масової інформації, науковими і спортивними організаціями, творчими спілками, церквою і релігійними організаціями. Консолідація діяльності державних інституцій всіх рівнів, суспільно-громадських структур з патріотичного виховання має відбуватися на основі концепції національної безпеки України.

По-друге, політичне виховання — це акцентування уваги на громадянській відповідальності особи, утвердження в масовій свідомості ідей політичного плюралізму, свободи та толерантності. Відповідальна особистість насамперед є небайдужою до всього, що стосується національних інтересів, проблем держави, народу, громади, власної родини, їй притаманні народний світогляд, національна свідомість, соціальна активність, гуманістична спрямованість дій і вчинків, вміння входити і виходити з колективу, самостійно реалізувати свою самоцінність у мінливому соціальному середовищі. Ці риси є особливо актуальними для вільного громадянина України, який живе не в тоталітарному суспільстві, а за умов економічної свободи, демократизації політичних прав особи, ідеологічного й політичного плюралізму, недостатньої соціальної захищеності і, у порівнянні з розвинутими країнами, низьким рівнем життя більшості населення. Громадянська відповідальність як одна з ознак політичної культури формується в складних умовах. Відбувається, у наукових дослідженнях зокрема, зміщення акцентів до проблеми відповідальності, самооцінки громадянина. Захочившись об'єктивно-науковим розглядом генези ментальності українства, їх індивідуалістських характеристик, переконуючи, що для України ніколи не були характерними, істотними форми співжиття, сперті на авторитарну дисципліну, на суцільне підпорядкування особистості соціуму, дещо не вистачає соціального й політичного аналізу дії негативних суб'єктивних чинників у нинішніх реалій.

У суспільстві не вдалося мінімізувати з допомогою правових, економічних важелів, політичних рішень надмірну поляризацію людей на багатих і бідних. Хоча це явище і є об'єктивним для всіх країн вільної демократії, в Україні цей процес набув гіпертрофованих образів і диспропорційних величин. Більше третини населення живе за межею бідності, заробітна плата інтелігенції є нижчою, ніж визначений законом мінімум, а в цей час невелика части-

на населення (до 3 відсотків) перерозподілила загальнодержавну власність на свою користь. Причому робилося це і продовжується, на жаль, робитися попираючи закони, які час від часу і приймалися під власний, а не суспільний інтерес. Ставши свідками, хай і законодавчо визначеного процесу «ваучеризації» або псевдокапіталістичного перерозподілу, громадяни у своїй більшості соціально й політично усвідомили свою ошуканість. Ця усвідомленість зростала, оскільки такий перерозподіл наростав. Багаті ставали багатшими, бідні — біднішими, нечувано зростало безробіття, непотрібний суспільству інтелект і найбільш активна продуктивна сила або піддавалась деградації всередині, або мігрувала за кордон. Дуже повільно створювались і впроваджувались матеріальні цінності, ринок товарів і послуг, робочі місця, що не лише в економічному, але, передусім, в соціальному й політичному плані було і є небезпечним. Посилювало соціальну напруженість найбільше те, що «новими українцями», які розглядали Україну не ідейно, духовно, а просторово й меркантильно, ставали, здебільшого, колишні комсомольсько-партійні номенклатурники, представники всіх рівнів і гілок влади. Але тільки фінансово-економічних важелів впливу виявилось недостатньо. Великий бізнес, включаючи тінювий, пішов у владу, а значна кількість влади пішла у сумнівний бізнес. Хоча людина в природному стані є повним і абсолютним господарем своєї особистості, однаково рівний найбільш великим людям, все ж вона намагається відмовитися від своєї імперії і підкоритися іншій владі. Головне, що спонукало до об'єднання з іншими і підкорити себе іншій владі — це захист і збереження власності. Адже індивідум ніколи не зможе створити загальний закон для більшості, який би був мірилом зла і добра; по-друге, не вистачатиме безпристрасного судді, який вершив би ці закони; по-третє, не вистачатиме завжди сили, опираючись на яку проводилися би до виконання вироки законів[109, 72-73].

Це правило діє і нині, коли відбувається в Україні, становлення громадянського суспільства, коли після перших головних етапів приватизації виникла крайня необхідність для нових українських власників-олігархів захистити власність, часто незаконно отриману через конкретну політичну владу або через конкретний самостійний похід за владою. Ознака зрощення влади з бізнесом, корпоративно-кланова політика, судові (на жаль, в основному, закор-

донні) гучні процеси створили дуже складну атмосферу для формування високої політичної культури, громадянського суспільства. Патріотизм — національне громадське почуття — проявляється, очевидно, не тільки на фронті. Іноді побороти себе — свій егоїстичний антигромадський руйнуючий інстинкт — не менш важко [107, 20]. Кадрова політика в Україні далеко не завжди (в умовах жорсткого політичного протистояння) була зорієнтована на те, щоб, умовно кажучи, не боятися міністра освіти, а освіти міністра, щоб освіченість і моральність, зрештою, ставали економічними і політичними категоріями. Таким чином, не узагальнюючи зазначені явища до абсолюту, слід визнати, що піраміда влади не стала пірамідою відпо-відальності. А отже, схематично поданий аналіз дає підстави стверджувати, що особистісна відповідальність кожного члена суспільства, його політична культура, політична толерантність і терпимість всередині соціуму формуються в дуже складних умовах, коли не лише успадковані, але насамперед набуті в новітніх умовах негативи гальмують становлення громадянського суспільства. Толерантне ставлення до багатьох явищ, які оцінюються в суспільстві неоднозначно, до ідеологічного, культурного, етнічного, соціального різнобарв'я, насамкінець людини до людини ставало б реальністю, якби в суспільстві активно більшала критично необхідна маса морально-політичних орієнтирів, ідеально-повчальних прикладів для наслідування, особливо від носіїв влади. Адже щоразу зовнішня проблема має властивість переходити у внутрішню проблему кожної конкретної людини.

По-третє, політична культура — це свідоме ставлення громадян до своїх прав об'єднуватися в політичні партії та організації, брати участь у публічних заходах, зборах і мітингах. Якщо оцінювати ситуацію в Україні неупереджено, то слід визнати, що порівняно з економічною, соціальною, культурною, духовною сферами, політична є достатньо мобільною. Інколи не завдяки, а всупереч умовам зросла активізація громадян і участь їх у політичному житті країни. Політичний спектр початку і середини дев'яностих значно відрізняється від початку нинішнього нового десятиліття і століття. На орбіті суспільного життя з'явилися в силу політичного структурування більше 120-и політичних партій і більше трьохсот всеукраїнських громадських організацій. Соціологічні дослідження, громадська думка засвідчують далеко не однакову роль різних

партій у державотворенні, дефіцит довір'я з боку народу до багатьох політичних структур і їхніх лідерів, все ж це є свідченням незворотності демократизації суспільства. Політичну і громадську активність людей слід розглядати в контексті національної безпеки. Якщо у трикутнику «суспільство — влада — партії» буде зігноровано подальший процес політичної структуризації, то це слід оцінювати як загрозу української демократії. Спад політичної активності громадян, апатія до того, що коїться в державі, відсутність солідарної зацікавленості у державних справах, недовіра до влади, до політичного курсу держави є ознаками кризових явищ у суспільстві. Зважаючи на нинішні складні проблеми і суспільні негаразди, саме фактор громадської активності здатен створити передумови для об'єднання зусиль владних інституцій, політичних партій, прогресивної суспільної свідомості, відігравати стабілізуючу роль в українському середовищі.

По-четверте, свідченням політичної свідомості народу є розуміння його необхідності існування у суспільстві між представниками різних політичних сил, між партіями і владою конструктивного діалогу, вироблення навичок співробітництва і партнерства між представниками партій та об'єднань. Демократизм завжди вірив у можливість загальної комунікації. Про що б не йшлося, — універсальні природні права, найвище щастя чи загальне добро, — люди з розважливим розумом і нормальною доброю волею шляхом переговорів могли б спілкуватися, досягаючи стільки взаєморозуміння і злагоди, скільки це потрібно для обмеженої влади. Адже демократична соціальна філософія розглядає суспільство не як конгломерат народно-етичних чи економічних сил, а як сукупність людей і людських інтересів. Вона визнає, що інтереси завжди більш чи менш антагоністичні і тому потребують коригування, взаємопогодження й перегляду. Політику треба розглядати як сферу переговорів, що уможлиблюють обмін думками і взаєморозуміння [158, 811].

Діалог політичних сил є запорукою того, що відбуватиметься рух до розвитку, прогресу, консолідації, як показує практика, часто у суспільстві той чи інший порядок давно осуджений громадською думкою, втратив кредит довіри, проте продовжує утримуватися. Чому? Домінують сили інерції, оскільки політичній і соціальній свідомості не вистачає вольового настрою, сили волі, щоб

перетворити суспільну думку в суспільні рішення. Політична воля відстає від свідомості, і це є результатом зменшення народної енергії. Якщо ми хочемо, щоби будова українського громадянського суспільства стояла міцно, то нам необхідне міцне підґрунтя для уникання деспотії і тоталітаризму, анархії й стихійних помилок. А тому необхідний відповідний рівень індивідуальної і суспільної політичної культури, соціальної психології, провідну роль у сприянні чого мають відігравати політичні і громадські організації. Найважливішою особливістю українського переходу до громадянського суспільства є відсутність національної єдності, тобто єдиної політичної нації як передумови демократичних реформаций. Інтерактивні опитування засвідчують, що формуванню єдиної української політичної нації заважають існуючі розбіжності між Сходом і Заходом (12%), розділення українських громадян на російсько-й - україномовних (25%). Можливо, це ще не є критично небезпечною позицією в суспільстві (сподіваємося, що і не буде), але, якщо невизначеність і безпринципність діяльності політичних партій збережеться і наростатиме, передусім можуть набирати дискомфортного характеру стосунки між громадянами і владою, це є ознакою нестабільності. Для цього є деякі підстави оцінювати громадську думку щодо її поглядів на ситуацію в Україні. На запитання «хто сьогодні визначає соціально-політичний розвиток?» 47% респондентів назвали найвищою владою у державі мафію, тоді як Президент України отримав друге місце (40,8%), Кабінет Міністрів — третє (31%), Верховна Рада (22%) [195, 10-11]. Абстрактність політичних програм, неавторитетність їхніх лідерів, відсутність ідентифікації з ними соціально-політичних орієнтацій громадян не працює на утвердження політичної культури громадян. Тому одним з важливих завдань, які стоять перед українським суспільством, через створення належних умов дійти того стану, коли б політичні партії намагалися на рівні власної позиції і поведінки створити в суспільстві режим консолідованої демократії, щоб на рівні масової політичної свідомості демократичні цінності перетворилися на важливі регулятори суспільного життя країни.

По-п'яте, дійовим стимуляром виховання у громадян політичної культури є така діяльність політичних партій, яка ґрунтується на неухильному відстоюванні загальнонаціональних інтересів та розбудові суверенної демократичної держави, консолідації політич-

них сил навколо загальносуспільних інтересів. Співробітництво, як і суперництво, є об'єктивними ознаками консолідованої демократії, але вони приносять користь лише в тому випадку, коли політичні сили віддають перевагу підпорядкуванню своїх інтересів і цінностей загальносуспільним. Навіть коли масова свідомість не поділяє демократичних цінностей, суспільна свідомість може бути достатньо критично налаштована на діяння тих партійних інституцій, які корпоративні інтереси через несправові процедури зробили своїми пріоритетами. Сьогодні цей спротив, особливо до партій, які в народі називають «олігархічно-клановими», які створювалися не на ідеологічно-політичній, а на комерційно-адміністративній основі, є достатньо помітним. Але загалом він проявляється у мовчазній поведінці, на побутовому рівні і далеко не завжди концентрується на рівні політичної волі і діяльності партій. Значну частину політичних сліт влаштовує такий стан суспільної пасивності, коли народ задовольняється фізично-біологічною і матеріальною нішею виживання, а представники політично-владних інституцій, маючи немалий фінансовий і в значній більшості адміністративний ресурс, продовжують суперечки на вищих щаблях влади. У функціях і діях політичних організацій не стільки проявляється намагання об'єктивно, згідно з правилами політичної гри, впливати на формування громадської думки, скільки шляхом демагогічної риторики на кшталт «правова і соціальна держава, «громадянське суспільство», «загальнолюдські цінності», «національна ідея» займатися маніпулюванням людської поведінки, а часто і її підкупом. Замість прозорості взаємовідносин різних гілок влади, єдиного їх волевиявлення при різних функціях, у чому повинні бути зацікавлені політичні партії, спостерігається ситуація, коли вони керуються не національними, а вузькопартійними інтересами, а це є передумовою для тіньової політики, яка породжує тіньову економіку. Трикутник «тіньова політика — тіньова економіка — деформована суспільна свідомість» є найбільш небажаним явищем для формування політичної культури і служить основою для авторитарної і деспотичної моделі політичної системи, замість можливостей становлення режиму консолідованої демократії. Тому краще створювати правову базу для розвитку політичних партій, ніж сприяти появі стихійних протестів чи політичного екстремізму.

Засвоєння політичних знань про базові принципи громадянського суспільства, дія і суспільна поведінка не можуть носити локального замкнутого характеру. Не можна очікувати результатів за умов, коли політична і правова культура формуватимуться без взаємозв'язку. Адже критеріальність громадянського суспільства полягає в тому, що незалежно від політичних уподобань, симпатій, приналежностей поведінкові норми кожного не повинні виходити за межі законів, Конституції України. Верховенство права, поважання прав людини, гарантія свобод волевиявлення є основоположними для політичної діяльності. Розмірковуючи про справедливість влади і права, Д. Локк наводить приклад виступу у англійському парламенті короля Якова I чотириста років тому (1603 р.), який, критикуючи тиранію як форму влади без права, сказав, що слід завжди віддавати перевагу благу народу і держави при складанні законів і конституцій над приватними й особистими цілями... Праведний і справедливий король існує для того, щоб забезпечувати захист власності і багатства свого народу. Як тільки король, що керує державою, починає ігнорувати закони, він перетворюється в тирана. Таким чином, суть різниці між двома формами правління в тому, що для одного правителя характерним є намагання через закон обмежити свою владу і творити суспільне благо, а інший все підпорядковує своїй волі і прихоті [109, 112-113]. Політика не може виходити за рамки Загальної декларації прав людини, оскільки проблеми безпеки особистості та суспільства в цілому є надзвичайно актуальними для таких перехідних суспільств, яким є Україна. З іншого боку, для українського суспільства характерна різновекторна орієнтація політичних сил, спрямованість інтересів, які є часто протилежними. За цих умов політична емоція, вузькопартійний інтерес може не лише не сприйматися державними чинниками, але й виходити за межі правового поля. Отже, важливо, щоб не лише політична організація, індивідуум, але й влада будь-якого рівня діяла згідно із законом. «...Влада, — пише І. Кант, — яка може належати лише об'єднуючій волі народу, повинна бути не в змозі чинити не за правом. Для цього потрібно, щоб кожний стосовно до всіх і всі стосовно до кожного приймали одні і ті ж рішення» [80, 345]. При цьому в жодному разі

не можна порушувати гарантії свободи волевиявлення, якщо воно здійснюється згідно з правовими нормами. Разом з тим правова модель може формуватися тільки на основі застосування загальних правових принципів із врахуванням національних особливостей і традицій України до української моделі соціальних, економічних і гуманітарних реформ. Не право заради права, а для забезпечення прав людини, добробуту народу, гарантії принципів наступності, єдності, послідовності та інших методологічних основ правового виховання громадян.

Коли перестає діяти закон, то розпочинається тиранія. Вона передусім проявляється тоді, коли той, який знаходиться при владі, перевищує дану йому законом владу і використовує для таких рішень силу, що знаходиться в його підпорядкуванні [109, 113]. Цьому можна протиставити передусім високий рівень громадянської культури й політичної відповідальності.

НАЦІОНАЛЬНА ОСВІТА І ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ — ОСНОВА СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

Початок нового століття у сфері освіти має свої особливості. Широкому освітянському загалу запропонована національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті, яка стала предметом обговорення і на вчительському з'їзді. Наскільки доцільним є прийняття за нинішніх умов нової доктрини? Яку користь принесе вона учню, студенту, батьку, педагогу та суспільству взагалі? Які кількісні та якісні відмінності запропонованої доктрини від попередніх програм? Чи вдасться подолати відомчий характер у ставленні до неї, щоб органи державної влади наскрізно визнали освіту пріоритетом державної політики? Чи зуміємо розв'язати доволі складний вузол суперечностей, коли, з одного боку, відбуваються незворотні процеси глобалізації, інтеграція України у світовий і європейський освітній простір, вихід на нові освітні стандарти, а з іншого боку, необхідно розвивати національно-оберігаючу ідеологію, щоб освіта завжди відображала загальнонаціональні інтереси, інтереси української людини, українського інтелекту, духовності. Накінець, чи стане освіта в Україні у ХХІ столітті розвиваючим фактором української економіки, чи в конкурентній і жорсткій боротьбі економіки світового співтовариства нам буде відведена роль аутсайдера? Ці та інші далеко не риторичні запитання потребують обґрунтованих відповідей, а ще більше — конкретних рішень, технологій, професійної й політичної волі.

Безперечно, зміни, які відбулися більш як за десятирічний державницький період і які відбуватимуться на перспективу, вимагають адекватного реагування всіх суспільних сфер і, передусім, освітньо-наукової. Нові умови породжують нові завдання, нові потреби щодо розвитку особистості, її духовного світу, світогляду, інтелекту, вимагають адаптивних якостей на ринку праці і в динамічному, соціальному середовищі. Доктрина не може обмежуватися навіть найоптимальнішою науково-педагогічною теорією і

практикою, а мусить бути системним документом, підготовленим на основі багатофакторності, щоб, об'єктивно описуючи тенденції розвитку освітньої сфери і суспільства, окреслити необхідні закономірності освіти у колі інтересів людини, нації, держави, загальнолюдських цінностей. Цей документ має враховувати як економічні і соціальні, правові й історичні, політичні й етнічні, педагогічні й психологічні, міжнародні й релігійні, екологічні й етичні, демографічні й регіональні, фізіологічні й естетичні чинники, так і набутий Україною досвід. Але яких би форм доктрина не набирала, недискусійними є дві речі. По-перше, вона має відповідати інтересам національної безпеки; по-друге, вона має додати до існуючого потенціалу (а не відняти), а, отже, носитиме прогресуючий характер. Важливо, щоб відповідально і критично поставитись до надбань і негативів минулого. Адже історико-ретроспективний аналіз засвідчує, що доктринальний розвиток освіти був характерний для України як у бездержавницькому, так і в державницькому просторі. Згадаймо хоча б Закон Української РСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Україні» (1959), «Про заходи щодо дальшого розвитку вищої і середньої спеціальної освіти, покращенню підготовки і використанню спеціалістів» (1963), «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і подальший розвиток загальноосвітньої школи України» (1972), «Про подальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977). Слід згадати ще одну загальносоюзну (1984) реформу школи, що мала пряму і суттєву причетність до України. Інформатизація, навчання шестирічок, професійна і трудова підготовка школяра, проблеми зовнішньої і внутрішкільної диференціації, кадрова підготовка, політика вищої, професійно-технічної і дошкільної освіти, підручник та науково-методичне забезпечення навчального процесу, підвищення порогу освіченості молоді — питання, на які акцентувала тодішня союзна реформа, за інших вже умов, іншої ідеології і політичної системи, інших можливостей і перспектив у значній мірі зберігають свою актуальність.

Проте найбільш близькою за духом і стратегічними завданнями освіти в Україні є Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття) (1994). Те, що її ідеї, пріоритетні напрями реформування освіти щодо створення життєздатної системи без-

перервного навчання і виховання, досягнення високих конкуруючих освітніх рівнів, інтелектуального духовного розвитку особистості, національного і громадянського виховання були збережені і отримали у новій доктрині свій подальший розвиток, є професійним і етичним позитивом.

Значимість ідей попередніх доктрин як з наукової, так і з практичної точок зору, полягає насамперед у тому, що відкритість і доступність до освіти була пріоритетною. Тому нині розроблювана доктрина має бути, перш за все, зорієнтована на те, щоб у державі створювались оптимальні умови і можливості для здобуття молоддю освіти у всіх її ланках. А те, що такі умови поки що в Україні не створені, засвідчує ситуація на двох крайніх освітянських полюсах — дошкільна освіта і вища школа, де різке скорочення мережі дошкільних закладів з одного боку і п'ятдесятивідсоткова плата за навчання з іншого призводять до соціального дискомфорту багато сімей, деінтелектуалізують суспільство. Адже порушується важлива позиція соціальної справедливості — не може здобути, зокрема вищу освіту, той, хто хоче і може. Доктрина чітко і конкретно, хоча це і не документ прямої дії, має орієнтувати владу і політику, включаючи бюджетну, на оптимальне задоволення освітніх потреб населення, а суспільна свідомість і дія були налаштовані сприймати доктрину не як відомчий документ, а як загальноукраїнський компонент національної ідеї, коли переважаючий розвиток освіти є основою економічного, культурного, інтелектуального розвитку особи і держави. Але навіть мудро підготовлена освітянська концепція може успадкувати долю «паперової» педагогіки, про що писав у свій час К.Гельвецій: «...виховання може залишитися таким, як і було..., тому що для складання доброго плану виховання треба бути лише освіченим, а для запровадження його в життя — мати владу». Бо лише політична воля, усвідомлення владою необхідності мати освічене суспільство унеможливають перетворення національної доктрини в доктринство і декларацію.

Нагадати про це мене змусив виступ одного з учасників «круглого столу» при обговоренні доктрини у липні 2001 року на базі Київської структури Світового банку. Висловлена точка зору, що розроблювана освітянська національна програма не повинна налаштовувати суспільство на розробку і впровадження науково

містких технологій, оскільки ці сфери захоплені іншими державами, що на світовому ринку праці нам слід освоювати лише середні і низькі рівні, оскільки у нас немає можливостей готувати висококваліфіковану і конкурентоспроможну робочу силу, змушує опонуючи, протестувати. Хоча можна і не реагувати на подібні оцінки й підходи, заспокоюючи себе тим, що лише окремі, як колись висловлювався афінський правитель Перикл, можуть творити політику, але судити про неї можуть всі. Проте це далеко не поодинокі випадки таких поглядів на стан і перспективи української освіти і науки. Світ залишатиметься і в XXI столітті жорстоким і конкуруючим, а тому є чимало зацікавлених ззовні і нерозумних всередині України, яким хотілося б спостерігати, як продовжуватиметься «міграція розуму» за кордон, посилюючи запівдарма інтелект інших націй, як, залишаючи сім'ї і дітей, виїжджають сотні тисяч молодих жінок і дівчат у пошуках заробітків, підживлюючи генетичний код інших народів, як дешева робоча сила українців зміцнює економіку інших країн. Бо ні компрадорська кланова буржуазія, яка прив'язана до України лише меркантильно і просторово, ні окремі зарубіжні фінансово-політичні центри не воліють, щоб освіта, наука, інтелект формуючої української нації синтезувався з унікальними природними ресурсами України. Бо таким народом важко скеровувати, він не стане об'єктом економічної, духовної, інформаційної експлуатації ні доморощеними, ні чужими лихварями і визискувачами, не буде служити перепоном для здобрювання не своїх успіхів. Зазначене не є політиканством, а політикою вищого пріоритету національної доктрини, а, отже, держави, коли максимальна доступність до навчання, високий поріг освіченості є не лише метою, а й суспільно-політичною цінністю. У правовому плані доктрина, крім схвалення її на вчительському з'їзді, має бути закріплена Законом або Указом Президента. Зробити її суспільно значимою, коли б її необхідність і корисність відчула кожна сім'я, уможливлується і тим, що на відміну від Державної програми «Освіта» (Україна XXI століття) вона має значно ширшу законодавчу, політичну базу (Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про дошкільну освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність» і, найголовніше, Конституція України).

Тому ці конституційно-правові основи, досягнення науково-педагогічної думки, вітчизняний і зарубіжний досвід, громадсько-державна ініціатива, науково-обґрунтований аналіз потреб прогресивного розвитку суспільства є складовими у підготовці цього важливого документу.

З одного боку, доктрина має опиратися на існуючу конституційну базу, з іншого, сама має стати індикатором й основою для подальшого удосконалення нині діючого законодавства і всієї освітньо-наукової політики держави. Адже цілком очевидним є те, що в доктрині повинна бути закладена позиція по створенню таких економічних механізмів, які б стимулювали участь фірм, підприємств, фінансових структур у розвитку установ освіти, залучаючи до цього як державний, так і приватний ресурс, звільнивши від ряду платежів навчально-виробничу, наукову діяльність та освітні послуги. Бо важко переконувати суспільство, що держава намагається зробити пріоритетним розвиток освіти, коли результати інтелектуальної праці студента і викладача, праця інваліда-школяра, сиріт в інтернатних закладах оподатковуватимуться. А розділ соціальної політики мав би таке прозоре і конкретне трактування, щоб нарешті стало зрозумілим, що держава спроможна і зобов'язана чинити так, коли б в Україні не було соціально захищеного педагога, науковця, приниженого і беззарплатного, позбавленого не те що Інтернету, але й фахового журналу, книги, освітянської газети. Учитель повинен відчувати прямо і опосередковано не відірваність розробленої доктрини від Конституції і Закону, за яким би притягувався до відповідальності кожен, хто причетний до затримки зарплат, невидачі земельних паїв, інших соціальних виплат. В іншому разі Україна на європейському (і не тільки) ринку праці продукуватиме і надалі легіони дешевих гувернанток і обслугову для престарілих з високоосвічених педагогів. Якщо влада прагне зробити те, що мала б зробити, то саме через доктрину, точніше через її реалізацію, вона мусить викликати довіру до себе з боку насамперед освітян.

Звісно, що хотіти — це могли. Мусимо і в доктрині, щоб вона не стала черговим прожектом, дуже об'єктивно оцінити і свої бажання, і свої можливості. Адже, якщо в Україні до 50 млн. чоловік, а в США — 250 млн., то, щоб дійти до їхніх стандартів, наш бюджет повинен складати 250 млрд. доларів. У нас він становить 8

млрд., а у найближчі роки може становити 12-13 млрд., який слід розумно ділити на бюджет споживання і бюджет зростання. Але країна не повинна жити річними категоріями, і тому завдання освітянської доктрини — зорієнтувати суспільство на 10-50 років. Зрозумілим є лише одне, що освіта є сферою, яка працює на перспективу, а тому до споживацької галузі її не віднесеш. За розрахунками міжнародних експертів, вкладені витрати у початкову ланку приносять на перспективу до 40% ВВП, а у вищу освіту — до 120% і більше. Так легко зрозуміти і так важко відповідно діяти. І все ж, інвестування у розвиток дитини, молоді з боку держави та недержавних інституцій вважається найбільш для них вигідним і найменш ризикованим.

Хоча абсурдів тут більше ніж достатньо. На селі вони стали рельєфніше проявлятися у зв'язку з реформуванням земельних відносин, появою багатьох власників, приватизацією землі. Соціальна сфера, зокрема освіта, неспроможна отримувати від господарств те, що раніше було природним, включаючи будівництво шкіл і дошкільних закладів. Різномісність Указу Президента про землю, Земельного Кодексу, Закону «Про освіту» вкупі з недолугою місцевою політикою до вчителя призвели до того, що чимало педагогічних колективів залишились без земельного паю. Отже, зміна економічного, соціального середовища, в якому зараз почала функціонувати не лише сільська школа, але й університет, міська школа і приватний коледж, дошкільний заклад і позашкільна установа, якісні зміни у земельних відносинах, у структурі власності і бюджетної політики змушують забезпечити у Національній доктрині правові поведінкові норми стосунків з освітою багатьох суб'єктів.

Слід провести системний аналіз інших національних програм і концепцій (земельна, науково-технічна, інформатизаційна, військова, екологічна, охорони здоров'я, молодіжна, реформування політичної системи, бюджетна і податкова, приватизаційна тощо). Попри те, що ряд програм носить декларативний характер, окремі із загальнонаціональних перетворились у вузькогалузові, частина має обмежене фінансування та їхні пріоритети не проглядаються у бюджетному процесі, ідеї, концептуальні підходи багатьох є необхідними для доктрини, яка намагається не лише спрогнозувати майбутній розвиток освіти, але й бути фактором стабілізуючим і прогресуючим в українському суспільстві.

Підготовка національної доктрини і процес її прийняття має засвідчити ще одну особливість демократизації України. При цьому шкідливим, на наш погляд, видається як підхід «поменше держави», так і монополія лише владного бачення її суті. Реалізація доктрини має бути результатом найактивнішої взаємодії різноманітних інститутів громадянського суспільства, організацій і суб'єктів, які представляють спектр суспільних інтересів і влади. Використання інтелектуального потенціалу неурядових організацій, статус їх як рівноправних партнерів зробить майбутню державну програму більш прозорою, відкритою і професійною, а також сприятиме подоланню відчуженості суспільства і влади, усипадкованої від нашого недалекого минулого.

Достатньо помітною у підготовці доктрини є роль зарубіжних організацій, зокрема Світового банку, фахівців з інших країн. Що принесе ця співпраця? Ідеї, фінанси, технології, нові знання. Звичайно, можна було б, спираючись на те, що радянська влада, створивши одні з найкращих у світі освітньо-наукові структури, відмовитись від таких послуг. Адже і в науковому, і практичному плані сил з України ніби достатньо. Проте, якщо прискіпливіше аналізувати ситуацію, то реформуванню українського суспільства найбільше перешкоджає брак нових знань, умінь, соціальних стандартів. Інтеграція зусиль, взаємовпливи, обмін досвідом, реалізація спільних проектів є закономірним явищем, якщо зважати на те, що ми прагнемо стати активним суб'єктом в європейському та світовому освітньому просторі. Важливо інше, щоб кожний крок такої співпраці і діяльності був співзвучний національним інтересам, сприяв розвитку національного інтелекту, духовності, культури, щоб процеси глобалізації не денационалізували і космополітизували освіту. Змушені добре опанувати науку, ревниво оберегти своє національне і державницьке «Я», як це послідовно і вміло роблять наші партнери на Заході і Сході. А те, що ми не повинні хворіти ксенофобією, не тішитись самодостатністю, а постійно вчитися в інших, швидко переймаючи все краще, щоб безнадійно не відстати, то це доконаний факт. Адже чимало галузей інтелектуальної діяльності — дослідження іновачійного розвитку, проблем управління, аналіз ухвалення рішень, гуманітарні та економічні дослідження — або не розвивалися, або були закритими. Оскільки головними завданнями освіти і науки не є досягнення

військової переваги над Заходом чи встановлення ідеологічного контролю над суспільством, то нинішня система управління освітою і наукою має системно, а не спонтанно реагувати на суспільні вимоги та світовий досвід. Тому і співпраця у підготовці доктрини, з цієї точки зору, видається доцільною. Проте Світовий банк чи інші міжнародні і зарубіжні організації не можуть бути ні ідеологами, ні стратегами, ні донорами національної доктрини, а лише нашими партнерами, індикаторами нових ідей, іновацій, технологій. Конституція і Закони України, національний інтерес і безпека, позитивні надбання у вітчизняній освіті, культурні та історичні традиції мають стати методологічною основою національної доктрини. Вона має передбачати визначення механізмів забезпечення конституційних норм права на освіту, поєднуючи місцеві, регіональні, загальнодержавні інтереси. Це особливо актуальне і складне завдання, тому в доктрині слід враховувати суперечності і навіть протистояння інтересів регіонів, етнічних і соціальних груп, нерівномірності економічного, культурно-освітнього розвитку, рівень національної самосвідомості.

Разом з тим світ переживає період повороту до нових життєвих цінностей, зміни цивілізаційного розвитку на основі гуманістично-культурно-етичної парадигми, що, природно, веде до змін у змісті освіти і освітнього ідеалу. Аналіз освітніх програм, концепцій США, Росії, Канади, Польщі, Швеції, Угорщини підтверджує вплив загальноцивілізаційних тенденцій на розвиток системи освіти. Тому культуротворча і духовна спрямованість у контексті діалогу культур народів світу, пізнання світу у взаємозв'язку і взаємозалежності країн, індивідуальний розвиток людини, її самореалізація, розвиток іноваційного мислення і академічної свободи, досягнення високої якості навчання і виховання, посилення зв'язків навчання з науковими пошуками і дослідженнями, підтримка інтелектуальної еліти, забезпечення доступу до світових центрів інформації і впровадження нових освітніх технологій, посилення диференціації і професійної орієнтації навчання з метою вирішення проблем працевлаштування на ринку праці, орієнтація на навчання протягом усієї активної професійної діяльності, розробка і збереження соціально-значущих стандартів середньої і вищої освіти, реалізація інтегрованого навчання, органічний зв'язок із світовою та національною історією — ось ті, далеко не всі головні підвали-

ни і напрямки реформування освітніх систем зарубіжжя та української національної доктрини. Але узагальнюючою домінантою є те, що соціокультурна освітня політика людському існуванню і розвитку надає особливої значущості. Причому більшість держав достатньо усвідомлено сприймають ситуацію для III тисячоліття, коли в багатьох показниках якісно новий стрибок можливий лише завдяки концентрації фінансових ресурсів та кадрового потенціалу. Тому й пропонуються дуже конкретні і складні для реалізації програми. Скажімо, у Франції діє програма «Диплом бакалавра для 80% учнів». У 90-х роках уряд почав реалізовувати програму «Кредит — освіта», призначену для 100 тисяч молодих людей до 25 років, що передбачає додаткові кредити на освіту і професійну підготовку. Це дає можливість як включити молодь в активне самостійне життя, так і загальмувати поширення безробіття. На цьому фоні кредитування навчання (5 млн. грн. у 2000 та 10 млн. грн. у 2001 роках) у вищій школі України через бюджет є дуже обмеженими. Але найважливіше, що плани соціально-економічного розвитку Франції складаються за принципами тісного зв'язку і взаємозалежності соціально-економічного і культурного розвитку із системою освіти. І в цьому плані наша національна доктрина потребує суттєвої корекції.

Підтверджуючи основні конституційні принципи побудови системи освіти, доктрина покликана визначити для кожної структури конкретні завдання і мету. Стосовно першої ланки — дошкільного виховання як дуже важливого періоду в житті дитини, то важко повірити, що реформування освіти матиме успіх при тенденції скорочення мережі дошкільних закладів, охоплення дітей суспільним вихованням. Яка на перспективу суспільна потреба в дошкільній, які запити батьківської громадськості, чи здатні ми оперувати загальними показниками на рівні завдань щодо мережі, кадрів, кількості охоплених організованим вихованням дітей? І чи здатні ми взагалі найближчим часом суттєво збільшити контингенти дошкільнят, коли чимала кількість дошкільних закладів у містах і селах були продані, передані під інші функції, стали непридатними? Яким чином доктрина зберігатиме і розвиватиме кадровий потенціал? Адже непоодинокими є факти, що у великих містах плінність за рік сягає більше 100%, а окремі завідувачі відомчих установ отримують 35-50 грн. Незаперечним є те, що притуплена суспільно-дер-

жавна увага до дошкілля, різке зменшення дітей, що виховуються в дитсадках, негативно вплине на якість навчання і виховання. Безперечно, що на кон'юнктуру дошкільної освіти впливатиме і безробіття батьків, і виховання дітей в домашніх умовах заможних сімей, демографія і здатність держави фінансово утримувати систему. Але абсолютно більша частина сімей потребуватиме доступного дошкільного виховання, бо саме на цьому етапі відбувається розвиток усного мовлення, естетичного смаку і етичних норм поведінки, фізичного становлення і навчання життю в колективі. Цей період у значній мірі визначає подальші успіхи дитини і на верстати втрачене 12- чи 13-річним подальшим навчанням буде важко. Зважаючи на те, що в Україні кількість малозабезпечених сімей є значною, а середньорічний прибуток на душу населення у 5-7 разів менший за середньоєвропейський, у доктрині повинен бути закладений соціальний стандарт зобов'язань держави перед суспільством у сфері дошкільної освіти, зваживши і на нещодавно прийнятий закон з цього питання.

Якщо зігнорувати зазначену проблему, то ми не зменшимо, а посилимо нерівність у доступі до знань різних верств населення і в різних регіонах, унеможлиavimo вирівнювання стартових позицій. Механізми дії освітньої політики в економічно і соціально відсталих районах, передусім у сільських, у деяких містах мають бути конкретно висвітлені, адже не вдасться відповісти для них на найбільш болючі питання: кадрове забезпечення навчально-виховного процесу, вивчення іноземних мов, комп'ютерна та інформаційна грамотність, мережа навчальних закладів, позашкільне виховання, підготовка дітей до навчання у вищих навчальних закладах тощо.

Серед навчальних закладів, що працюють на селі, дуже невелику частку становлять заклади нового типу, більше того, відзначається тенденція до їх зменшення.

У 2001 році тут працювало лише 3 гімназії, 8 ліцеїв і 3 колежіуми, в яких навчалось у 100 разів менше школярів, ніж у містах України [63.1, 8].

На початок 2001-2002 н. р. кількість вакансій вчительського складу в сільських школах становила близько 3000.

Внаслідок нестачі вчителів у частині шкіл виконується лише інваріантна частина навчальних планів, що зменшує можливість отримання учнями якісної загальної освіти.

Різко погіршується демографічна ситуація і зростає кількість малокомплектних шкіл. Є райони, де таких шкіл до 40 %.

Особливо помітною є деградація на рівні дошкільної освіти. За десять років охоплення сільських дітей дошкільними закладами зменшилось більш як 2-2,5 рази і сягає всього 16 %. Показово, що ті країни, які реально прагнуть до інтеграції в ЄС і НАТО, зокрема Литва, ці показники з середини 90-х років серйозно нарощують. Сьогодні він є вищим, ніж в Україні і складає 41 % загального охоплення [63.1, 4].

Практична освіта, соціально-економічні програми регіонів, бюджетна політика вимагають від доктрини обґрунтованих відповідей щодо перспективи малокомплектних шкіл, підвозу дітей до центральних шкіл, де можна отримати кращі знання. На моє переконання, слід відійти від уніфікованого підходу щодо закриття малокомплектних шкіл. Адже вже зараз більше 4 тисяч сіл, в яких мешкають до 50 і більше дітей, не мають шкіл. Тож, постає питання, скільки тисяч «безшкільних» сіл планується на перспективу, що з урахуванням відсутності сільських клубів, бібліотек, ФАПів, будинків культури і навіть церков створюватиме дуже складну демографічну ситуацію. Малоймовірно, що таке село активно відтворюватиме молоді сім'ї, нарощуватиме економічний потенціал господарств, як і те, що швидко вирішиться транспортна проблема, стануть кращими дороги, пришкільні інтернати. Напевно, лише комплексний аналіз усіх факторів (а не тільки економія фінансових витрат) у кожному конкретному випадку із врахуванням інтересів громади, батьків і дітей, виходячи на критерій умов для навчання, виховання, безпеки, дає можливість приймати рішення.

Державі слід бути готовій до того, що у суспільстві з'являється потреба щодо освіти більш високого рівня, бо це дає можливість швидше знайти добру і високооплачувану роботу, яка дає можливість зайняти у суспільстві більш високе місце. Тому незалежно від місця розташування навчального закладу, соціального стану батьків права людини і суспільна позиція ставлять нові вимоги, пріоритети щодо рівності, доступності і якості знань. У зв'язку з цим цілком закономірним у доктрині є виокремлення таких пріоритетів, як інформатизація, іноземні мови. Разом з тим інформатизація навчального середовища можлива лише за умов використання сучасних телекомунікаційних і комп'ютерних засобів. По-

трібна робота над створенням загальноукраїнської національної Інтернет-навчальної мережі, яка матиме в усіх областях базові центри. Адже самі по собі створені пілотні школи, комп'ютерні класи без телекомунікаційного середовища є малоефективними. Але найгіршим для якості освіти є викладання у так званому безмашинному варіанті, оскільки одного комп'ютера (далеко не найбільш сучасного) на 70-75 школярів явно недостатньо. Саме у цій сфері відчутний різкий дисбаланс рівності і доступності до якісної освіти. Скажімо, забезпеченість комп'ютерами сільської школи не досягає і п'ятої частини. А те, що є в арсеналі сільського учня, — комп'ютери перших поколінь, до того ж, різних типів. Хоча за більш як 16 років, коли були прийняті рішення на найвищому рівні, в Україні проведено чималу роботу організаційно-навчального, програмно-методичного, кадрового, матеріально-технічного характеру. Видано низку програм і підручників, робота окремих навчальних закладів вищої, середньої, професійної школи відповідає вищим світовим стандартам, отримано визнання за результатами міжнародних олімпіад. Проте вочевидь і тенденція відставання у сфері інформатизації від багатьох держав світу. Маючи нормативну базу на рівні Закону «Про Концепцію національної програми інформатизації» (1998), у бюджеті на 2002 і на наступні роки слід нарощувати фінансування комп'ютеризації освіти, у протилежному випадку можна очікувати на перспективу невтішні результати соціально-економічного розвитку країни.

Перехід суспільства до ринкових відносин потребує не лише нових фахівців у галузях економіки, менеджменту, банківської справи, права, зовнішньоекономічної діяльності, управління, вільного володіння комп'ютерною технікою і вміння працювати в глобальній електронній мережі, але й професійного володіння іноземними мовами. А інтеграція України у міжнародні структури, зокрема в європейські і Всесвітню організацію торгівлі, підсилюватиме цю потребу. Крім того, гуманістична, культуротворча спрямованість доктрини, діалог культур, реалізація проблеми «олюднення людини» спонукає розглядати іноземні мови у змісті освіти як один із найважливіших пріоритетів.

Чи здатні ми подолати крайнощі у вивченні іноземних мов, коли поруч із блискучими знаннями випускників спеціалізованих шкіл, ліцеїв, гімназій, окремих вищих навчальних закладів непооди-

ними є факти, коли у школах викладання іноземних мов доручається нефахівцям, відсутні навчальні матеріали та аудіовізуальні засоби, обов'язковість такої дисципліни у вищому навчальному закладі, як іноземна мова, на жаль, не стала гарантією якісної підготовки студентів до професійного спілкування. Завершивши навчання у ВНЗ, студенти не завжди можуть спілкуватися з носіями мови, вести бесіди з проблематики, які відповідають профілю ВНЗ. Напевно, доцільною в контексті реалізації доктрини була б розроблена підпрограма «Іноземна мова в українській освіті». Тим більше, що і мовна політика Міністерства освіти і науки зорієнтована останніми роками на якісне засвоєння випускниками шкіл державної, рідної та іноземної мов.

Конкурентоспроможність учня, студента, вчителя, викладача освіти, держави залежатиме від багатьох чинників. Але значимість національної доктрини на найближчі часи стане очевидною, якщо наші випускники навчатимуться на добре оснащених навчально-матеріальній базі, у добре підготовленого і соціально захищеного вчителя, коли у них будуть усі можливості якісно опанувати основи наук, комп'ютерну грамотність, іноземні мови, коли шкільні бібліотеки будуть забезпечені науковими, методичними журналами, газетами, передусім освітянськими, коли свято виконуватиметься всеобуч і десятки тисяч дітей не будуть бродяжити, коли випускники будуть продовжувати навчання або працювати, а не поповнювати контингенти тюремних установ. Коли здолаємо згубні тенденції книговидання — на людину в Україні припадає 0,95 книги на рік.

Коли кращатиме фізичний стан учнів та студентів, зможемо організувати в школах повноцінне харчування, а кількість непридатних для військової служби за станом здоров'я не буде такою значною (лише кожний 20-й випускник школи є здоровим), коли міграція «розуму» і найбільш продуктивної частини населення за кордон не набуватиме таких загрозливих масштабів, коли дві третини населення (за результатами досліджень) не вважатимуть, що вищу освіту отримати їхні діти не зможуть.

Доктрина освіти розглядається як невід'ємна частина Концепції національної безпеки, а тому мусить містити в собі як основоположні настанови і принципи, так і механізми організації, забезпечення, реалізації, розвитку, безпеки, життєдіяльності особи, народу, держави. Більш швидко вирішення зазначених вище проблем

створюватиме оптимальні умови для розвитку особистості. Зважаючи на те, що однією з провідних ідей доктрини є формування громадянського суспільства, а, за історичною та філософською традицією, воно складається з громадян як автономних індивідумів, така ідеологія розроблюваного проекту є правомірною. Проте такий складний процес, як формування особистості, вимагає створення не лише економічних, фінансових, соціальних, педагогічних передумов, доктрина вже на цьому етапі включає пріоритети, що стосуються теорії та філософії освіти, політології, соціології, психології, етнополітики, права.

Саме освіта різних ланок і різної форми власності має і матиме надалі чи не найбільший вплив на трансформацію суспільних процесів.

Дуже важливим є питання впровадження в зміст нових типів навчальних закладів етнокультурних і громадянських цінностей. Адже тут в значній мірі формується українська майбутня еліта. Як ніяка інша сфера, освіта здатна сформувати нові цінності духовності, солідарності, інтелектуальності, консолідації для зміцнення нас як політичної нації. Недарма один з відомих політологів Т.Белл зазначав, що провідною нацією стане лише та, яка створить найбільш ефективну систему навчальних закладів для максимального розвитку інтелектуального, морального, фізичного потенціалу співвітчизників. І тому основним принципом національної освіти є той, що освіта по-справжньому національна тільки та, яка є добротною освітою, задовольняючи вимоги науковості, моральності, історизму, народності, художності. А, отже, завдання державної влади і громадянського суспільства полягає в тому, щоб сформувати таку модель, яка б відповідала перспективам українського суспільства, була національно зорієнтована, інтегрована з глобальними світовими процесами, діалогічною.

Розуміння, мислення в загальнодержавному масштабі має бути налаштоване на сприйняття двох суперечливих тенденцій. З одного боку лише ставка на випереджальний розвиток освіти допоможе подолати кризові явища, з іншого — освіта мусить мати добрі передумови лише за умов росту авторитету педагогічної і наукової діяльності, коли освіченість ставатиме економічною категорією, тобто коли освіченим бути вигідно і престижно.

Практика засвідчує, що традиційні моделі, системи, навчально-виховні заклади навіть при задовільному матеріально-технічному забезпеченні не завжди здатні задовольняти вирішення нових завдань. Нині діюча законодавча і нормативна база, проекти законів про загальну середню і вищу освіту передбачають подальший розвиток різних типів навчально-виховних закладів, які в значній мірі здатні акумулювати, генерувати нові ідеї, технології щодо змісту, форм, методів навчання. Але найпосутнішим є те, що концептуальні основи нових типів загальноосвітніх і професійних закладів спрямовані на всезагальний розвиток особистості, її індивідуальності, проголошені в Декларації прав людини, сприяють визначенню на перспективу шкіл майбутнього, на підготовку обдарованої молоді у різних галузях наук. Але закономірність цього явища зумовлена не лише сучасними реаліями, але й глибокими освітніми традиціями національної школи, яка має свою історію і досягнення. Острозька, Києво-Могилянська академії, братські школи, гімназії, ліцеї, колегіуми, що розвивалися в різні часи нашої історії, і особливо у нетривкі періоди державницького становлення, залишили для нашого часу педагогічні ідеї, які забезпечуватимуть творення філософії освіти в Україні на основі вітчизняних, культурно-історичних надбань, національного ґрунту. Традиції вченості і європеїзму характеризували тодішні академії, колегіуми, які ставали центрами філософської думки, розвитку української літератури, культури, науки. Один із студентів Києво-Могилянської Академії згадував: «Тоді в нашій краї ми росли серед голів, навчених не тільки в Києві, а й поіменно — в Кенігсберзі, Лейпцізі, Лейдені, Гетінгемі, Оксфорді, Единбурзі».

Видатним явищем того часу стала Острозька школа, яку І.Франко та інші вчені називали академією. Відкрита К.Острозька біля 1580 року, вона видала першу слов'янську Біблію, першу граматику церковнослов'янської мови, з її друкарні вийшли три видання Часослова, низка полемічних творів на захист православної віри. Її учнями були Мелетій Смотрицький, Петро Конашевич-Сагайдачний [164. 63]. Слід відзначити, що такі навчальні заклади були народжені потребами реального національного життя, волею народу, увібравши його прагнення. Свідченням того, що народ пов'язував з освітою, що формувала українську еліту, великі сподівання, є всіляка підтримка її П.Сагайдачним, Б.Хмельницьким, І.Ско-

ропадським, І.Мазепою. Захищаючи християнство, духовність, культуру України, власну школу, незважаючи на політичні складнощі, українці через ці заклади повертались до інтелекту. Був вихований величезний пласт імен: Г.Сковорода, І.Гізель, В.Рубан, М.Берлінський, М.Бантиш-Каменський, С.Яворський, П.Прокопович, В.Ясинський, К.Сакович, Л.Баранович, Г.Левицький, Д.Бортнянський, М.Березовський, А.Ведель, С.Палій, І.Мазепа, П.Орлик, П.Полуботок та багато інших. Досить високо оцінювали їх рівень освіченості іноземці. Ось як описували одного із них (Ф. Прокоповича):

Щодо вченості його, то багато освічених людей, іноземці насамперед, його називали полігістором, пансофом, теологом і філософом, оратором та іншим. Він був добрим економом, мов керманіч для корабля, — пише Т.З. Байєр, — досвідченим в архітектурі, про що свідчать збудовані палаци, які у Москві, Петрополі, він вивчив грецьку, латинську, італійську, польську, а також гебрійську мови, був щонаймудріший і щонайвищий ректор. Нечесних, забобонних, лицемірів, дурисвітів, лінивих жебраків, облудних «пророків», навіжених та службовців, що про фальшиві дива судівничу астрологію базіками, охоче викривав і переслідував [366].

Українські споконвічні державницькі прагнення, народна педагогіка, мудрість, розуміння добра, честі, справедливості, національної й особистої гідності — все це характеризувало їхню діяльність, сприяло піднесенню національних шкіл, національної самосвідомості. Значна увага приділялася європейським наукам, іноземним мовам. У київській колегії та у взірцевих братських школах, — пише С.Сірополко «Історія освіти в Україні», — латинська мова займала головне місце. Її потребу доводив у своїй праці Сильвестр Косів, який зазначав, що потреба в латинських школах для нашого народу, щоб бідну нашу Русь не називали дурною Руссю. Без знання латинської мови не можна було вступати до університетів. Латинською викладалися всі шкільні предмети, крім катехізису та слов'янської, нею розмовляли в школі і поза школою. Знання польської мови визнавалося також за потрібну річ для кожного освіченого українця.

І якщо руська (рідна) мова не користувалася особливою пошаною, то така справа стояла також у католицьких і протестантсь-

ких школах з рідною мовою, поки ідеї Яна Амоса Коменського не запанували у шкільній практиці. Важливим предметами були: діалектика, риторика, гомілетика (духовне красномовство).

Були оригінальні підручники, зокрема один з перших українських друкованих букварів Лаврентія Зизанія (1596 р.), а перший буквар знайдено польським професором Станіславом Котом в оксфордській бібліотеці, що друкувався у Львові у середині 16 століття. Найславнішим підручником була граматика Мелетія Смотрицького (1619). Учителі братських шкіл набували освіти не тільки в братських школах, а також у різних академіях і університетах, нерідко в закордонних. Незаможні студенти часто без жодних засобів, з одною торбинкою за плечима та з парою книжок, затаюючи своє ім'я, уникаючи небезпеки, обходили майже всю Європу, щоб з запасом знання та з радістю повернутися додому [164, 95-97].

Особливе місце, зазначає С.Сірополко, відводилося рівню морально-інтелектуальної підготовки педагогів. Шкільний статут Успенського братства передбачав достатньо високі вимоги до особистості вчителя. У ньому говорилося, що вчитель школи повинен бути благочестивий, розумний, смиренно-мудрий, скромний, не хабарник, не грошолоб, не гнівливий, не заздрісник, не насмішник, не соромітник, не чародій, не казкар, не посібник ересей, а прихильник благочестя, добрих справ, що в них себе проявляє, то й учні будуть такі, як їх учитель.

З Успенської братської школи вийшли такі діячі: Сильвестр Косів, Ісає Копинський, Захар Копистенський, Петро Могила, Памва Беринда [164, 67-72].

Незважаючи на складну історичну долю, бездержавність українського народу, традиційне бажання навчати своїх дітей в усіх регіонах України підтримувало, хоча й недостатньо, культурний, інтелектуальний потенціал. Практично в усіх землях функціонували в далекій і близькій від нас історії гімназії та ліцеї. І хоча частка українців у них була незначною у порівнянні з представниками інших народів, оскільки на Україні перманентно панували 5-6 держав, саме в гімназіях продукувалася та українська еліта, яка постійно будила національну самосвідомість. За українську освіту, школу, гімназію треба було постійно вести важку боротьбу. Ставлення влади до українських гімназій було негативним. Навчально-виховний процес в Австро-Угорщині носив шовіністич-

ний характер і все ж відкриття Львівської академічної гімназії, гімназій у Коломиї, Тернополі, Перемишлі, Заліщиках, заснування їх у Чернівцях, Кіцмані, Сторожинці, Вижниці на Буковині стали важливими напрямками українського національно-культурного руху, формували передовсім українську інтелігенцію. Надзвичайно патріотично ставився до освіти народ.

Так описує журнал «Слово» в шкільній хроніці 1912 р. Ситуацію. «Галичина. Коляда на «Рідну школу». У трьох селах станіславівського повіту виколядували хлопці 141 кор., а студенти з Перемишля виколядували 233 кор. — Під час різдвяних свят зложено в тернопільському і сусідніх повітах, як коляду, 1461.61 кор. на такі цілі: На фонд «Рідна школа» 482.51 кор., на «Селянську бурсу» в Тернополі 804.27 кор., на копитинецьку гімназію 29.36 кор., на чортківську гімназію 53.36 кор. і на збаражську гімназію 45.14 кор. [57].

Свої відмінності мала гімназійна освіта на території, що знаходилася під гнітом Росії. Відкриття першої гімназії в Києві мало велике політичне значення, насамперед у боротьбі Росії з Польщею. Вона користувалася особливою підтримкою самодержців Росії. Її відвідували імператори, оскільки за змістом і за духом вона була повністю російською і готувала кадри «для всего обширного пространства нашего великого Отечества». За суворими правилами учнів карали, якщо чули навіть на перервах неросійську мову.

Зміст освіти гімназій, навчальні плани як в Російській, так і в Австро-Угорській частинах, не передбачали українознавчого компоненту. Не вивчалась рідна мова, українська історія, культура. Навчання українців велося німецькою, російською, польською, румунською, угорською мовами, що підкреслювало жорсткість національного гніту, зокрема в освітній справі. Якщо елементи українознавства мали місце в навчально-виховному процесі, то цьому сприяли громадські українські організації й товариства — «Просвіта», «Руська бесіда», «Рідна школа», «Наукове товариство ім. Шевченка», які займались також виданням підручників для гімназій. Вони діяли в Галичині, на Закарпатті, Буковині, Волині, Холмщині, Підляшші, Поділлі. Слід зазначити про далеко неоднакові умови розвитку гімназій на територіях, що входили до складу різних держав. На Закарпатті, приєднаної після першої світової війни до більш ліберальної Чехо-Словаччини, діяла мережа украї-

нських гімназій, фахових шкіл, ліцей, богословська академія, і в них навчалось, включаючи 113 шкіл, 132 дошкільні установи, 51% дітей українською викладавкою мовою.

Інша ситуація склалась на Буковині у 20-30 роки ХХ ст., де були закриті не лише українські гімназії, а з 1934р. українська мова заборонена у всіх навчальних закладах. З 596 просвітницьких товариств, після входження Буковини до складу Румунії, залишилось у 1924 році тільки 14.

Офіційна політика чинила протидію для здобуття гімназійної освіти дітьми українців Галичини. Письменник і педагог Маковей жартував, що Польща видала декрет називати Галичину «Малопольщею», бо тут було мало поляків. Проте, наприклад, у 1936 році до Заліщицької гімназії на 45 учнів прийнято лише 9 українців. Бойкотувалась українська мова, її вивчали одну годину на тиждень, а з 1934/35 н. р. її заборонили і перевели в надобов'язковий предмет. Вищезазначене дає можливість переконатись у суттєвій різниці бездержавних і державних умов для функціонування українських гімназій, ліцеїв, шкіл. Незважаючи на певну різницю у ставленні до українства в різних державах, українознавство ніде офіційно не підтримувалось освітньою політикою. Зміст навчання був спрямований на підготовку освічених людей для конкретних держав, принципи й ідеали яких не базувались на необхідності розвитку педагогічних, культурних, наукових надбань українства. Як правило багатьох видатних діячів колоніальні режими привласнювали, не вважаючи їх українцями.

У виданій 1898 р. «Русской педагогике» М.Демкова говорить, що Г.Сковорода відображав (за Г.Данилевським) інтелектуальне пробудження українського суспільства кінця ХVІІІ ст., яке створило школи, гімназії, університети. І в той же час його інакше не сприймають, а лише як першого російського філософа, який в багатьох чому нагадував грецької філософії Сократа. Сучасник так і називали Сковороду — російським Сократом. Такі запозичення і привласнення видатних українців є характерними для російської історії і політики [55, 128].

Але незалежно від офіційної освітньої політики, деукраїнізацію гімназій, ліцеїв, інших закладів періоду ХІХ-ХХ століть, із них вийшли відомі діячі і просвітителі українського народу: К.Ушинський, Л.Глібов, Є.Гребінка, А.Кримський, Ю.Збанацький, О.Кобилянсь-

ка, Ю.Федькович, М.Івасюк, А.Волошин, І.Пулкой та ін. Позитивний досвід роботи цих закладів використовувався у практичній діяльності, при розробці теоретичних педагогічних концепцій.

Радянський період освіти в Україні характеризувався несприйнятністю цього процесу. Ідеологія, що передбачала уніфіковане навчання і виховання, значною мірою гальмувала розвиток гімназійно-лицейної системи. До речі, ці підходи поширювалися і на центрально-східні європейські держави. У збірнику «Массовое образование молодежи в странах социализма» (вид. 1988р.) підкреслювалась неприйнятність і особлива непопулярність гімназій і ліцеїв для дітей із робітничо-селянських сімей.

І це логічно з точки зору атомізації тодішніх соціалістичних режимів, для яких захоплення влади і контроль над державною машиною були недостатніми. Необхідна була система освіти, яка б мала більш повний вплив над кожним індивідумом у всіх сферах життя, щоб забезпечити за будь-яку ціну тотальну лояльність — психологічну основу тотального панування.

Разом з тим уже у 80-х роках суспільно-політичні перетворення активізували демократичні процеси в освітній сфері. Закладаються основи ранньої диференціації, індивідуалізації, деуніфікуються єдині навчальні плани. З'являються спеціалізовані школи, класи, групи поглибленого профільного навчання. Розроблялися загальноукраїнські, регіональні концепції національної школи, створювалися гімназії, ліцеї, коледжі. У 1991/1992 н. р. в Україні функціонувало 173 гімназії та 73 ліцеї, у 1993/1994 н. р. — 96 і 106, а також 187 навчально-виховних комплексів 1-3 ступенів. Статистичний аналіз засвідчує певне уповільнення процесів їх створення, що зумовлювалось більш якісним і обґрунтованим підходом до їх відкриття. Цьому сприяло вивчення досвіду роботи таких закладів у м.м. Києві, Львові, Чернівцях, а також Новгород-Сіверської, Маріїнської, Коломийської, Тернопільської гімназій, Ніжинського, Волинського ліцеїв та інші. Де рівень освітньої підготовки був досить високим. Удосконалювалась мережа сучасних спеціалізованих фізико-математичних, природничих, суспільно-гуманітарних шкіл, шкіл і класів з поглибленим вивченням окремих предметів хіміко-біологічного, художньо-естетичного, екологічного, педагогічного, медичного, інформатизаційного, економічного профілів.

Їх становлення успішно відбувалося там, де сформувалися

творчі педагогічні колективи, добре вирішувалися матеріально-технічні, дидактичні, психологічні проблеми, була налагоджена співпраця з вищими навчальними закладами, академічними установами, науково-виробничими об'єднаннями, корпораціями, фірмами, які мали також конкретний інтерес — через заклади освіти забезпечувати потреби у випускниках необхідної кваліфікації. Новим напрямком роботи стала організація цих навчально-виховних закладів у сільській місцевості, хоча тут через відсутність багатьох структурних компонентів, зокрема кадрового, наукового, матеріального характеру складніше реалізовувати освітні потреби відповідно до інтересів та здібностей учнів.

Незважаючи на негативну дію внутрішніх чинників, насамперед, фінансових та соціально-економічних в другій половині 90-х років продовжує реформуватися мережа закладів освіти, створюються нові нестандартні умови для виховання та навчання дітей та молоді. У гімназіях, ліцеях, навчальних комплексах нового типу значно менше, як засвідчує практика, проявлялись конформістські засади системи виховання, принципи монологізму, одноманітності, уніфікованості програм, навчальних планів, посібників, конвергентне мислення.

Зважаючи на те, що їхня діяльність будувалася на стержневій межі — розкрити творчу природу людини, дедалі більшої актуальності набували проблеми раннього розвитку. З урахуванням потреб населення, соціально-культурних факторів відривались профільні дитсадки, комплекси «дитячий садок — початкова школа», сімейного типу. У 1998/99 н. р. їх функціонує понад 800 з контингентом 87,3 тис. дітей, у тому числі 270 тис. дітей дошкільного віку.

Появлялись нові типи навчальних закладів, зокрема, для дітей, які потребують соціального захисту: дитсадки-школи-інтернати, ліцеї-інтернати, гімназії-інтернати, навчально-виховні комплекси, начальніо-реабілітаційні центри.

Особливої уваги заслуговує розробка концепції створення закладів нового типу в багатонаціональних регіонах, як національно-культурних осередків задоволення освітніх запитів етнічних меншин, зокрема з румунською, угорською, польською, єврейською, кримсько-татарською мовами. Додалось чимало дидактичних проблем, особливо у сільській місцевості, оскільки реалізову-

вались багатопрофільність, варіативність, диференційоване навчання, різномовність, що вимагало урізноманітнення, впровадження нових методів, форм і технологій навчання. Розробка змісту освіти у таких закладах здійснювалася з урахуванням багатofакторності впливу. По-перше, виходили з інтересів розвитку обдарувань і потреб особистості. По-друге, враховувався стан і перспективи українського суспільства і держави, конституційні основи. По-третє, системно аналізувались інтереси конкретної етнічної і соціальної групи. Підсилював необхідність деуніфікованого підходу і мовний фактор.

Необхідно зазначити, що становлення української національної освіти зумовлює безперспективність заперечення рівності національностей і етнічних груп в освітньому просторі, з іншого боку й односторонність цієї тенденції є згубною, яка полягає в тому, що розвиваються вартості національно-державницької ідеології, значимості єдиної державної мови, української історії, вимоги офіційної багатомовності, відмова від українознавчої освітньої політики. Як наслідок цього — посилення тенденцій космополітичного, сегрегативного характеру, що веде до освітньої федералізації.

Тому, враховуючи специфіку роботи гімназій, ліцеїв нагальним ставало науково-педагогічно обґрунтоване впровадження українознавства незалежно від мови викладання, щоб фундаментальні напрямки — Україна, державотворення, історико-культурні надбання народу, сім'я, родина, природа, традиція залишались в основі навчально-виховного процесу. Це достатньо складна і суперечлива проблема освіти, адже вироблення і реалізація філософії українознавчої парадигми торкається сутності мовної політики, оптимальної збалансованості природо-суспільство-культурознавчих аспектів, синтезує історію, психологію, політологію, народну педагогіку, науку, етику, економіку, право, щоб стати важливим компонентом незалежно від його етнічної приналежності.

Аналіз практичної діяльності новоутворених закладів засвідчує, що в частині із них українська світоглядна проблематика займає другорядне значення. Разом з тим відомо, що національно сильний характер виробляється тільки глибокою систематичною й послідовною національною освітою. Ще в недалекому минулому про подібні принципи не мовилося взагалі, тому наслідки подібної політики очевидні й долати їх непросто. На відміну від амери-

канців, поляків, румунів, росіян, українському учневі не створювалися умови для того, щоб національна гордість ґрунтувалася на усвідомленні сили, впливу свого народу на світовий процес. Про це не говорили ні школа, ні засоби масової інформації, на це не спрямовувалася культуротворча діяльність.

На цьому етапі розвитку освітньої політики стрижневі світоглядні українознавчі ідеї мають виконувати державотворчі і духовотворчі функції. А нові типи навчальних закладів потенційно більш здатні акумулювати і генерувати нові українознавчі технології й ідеї. Слід виходити з того, що розвиток державності можливий за умов, коли він забезпечуватиметься високим рівнем національно-державної свідомості. За висловом С. Русової, «кожна держава, що через ті чи інші обставини дійшла до руїни, може з неї врятуватися, коли добре зорганізує свою єдину, від низу догори національну школу».

Хоча в гімназіях, ліцеях предметні кафедри філології, історії, суспільствознавчих, природничих предметів, іноземної філології, мистецтва і трудового навчання через інновації змісту освіти вирішують завдання гуманізації всіх навчальних предметів з допомогою української етнокультури, в окремих впроваджуються комплексні українознавчі навчальні дисципліни. Маючи можливість працювати за індивідуальними навчальними планами в ряді гімназій, ліцеїв запроваджено спеціальні предмети, розроблені за авторськими програмами. Ці заклади за змістом освіти і виховання більше відповідають сучасним потребам суспільства, формують нове світоглядне бачення, систему та обсяг необхідних знань, умінь з урахуванням національних надбань, наближених до національних надбань, наближений до майбутніх державних стандартів.

Специфіка регіонів України зумовлює розмаїття підходів до реалізації цього завдання в етнокультурній і мовній політиці. Ускладнює ситуацію в значній мірі політична невизначеність законодавчих інституцій стосовно мовної перспективи, забуваючи велике Гумбольдтівське визначення, що мова народу є його дух, і дух народу є його мова. Але безперечним є те, що в умовах відродження національно-культурно-освітніх надбань українців, інших етнічних груп саме Україна, як держава з національною ідеєю, стає єдиною силою, яка через освітні системи має створити найсприятливіші умови для самопізнання, самоусвідомлення кожною люди-

ною своєї національної ідентифікації, а з іншого боку - допомагає формувати державний патріотизм, причетність до долі України.

Коли клас хліборобський, клас землі, що у всіх націй і в усіх країнах світу є носієм традиції цієї землі, тобто національної традиції, починає ставитися до тієї традиції байдуже і холодно, замість традиційної любові до України й аристократичної пошани виховується рабська «преданність Москві» або «Варшаві», хамська погорда до своєї національної індивідуальності, то це знак, що нація починає вмирати [14].

Впровадження українознавчих цінностей в гімназіях і ліцеях, спеціалізованих і авторських навчальних закладах є актуальною проблемою, оскільки в них формується майбутня еліта, науковий потенціал, тому рівень розвитку педагогів і школярів має базуватися на національних цінностях, інтелектуальному і духовному багатстві народу, адже політична культура держави та її громадян може формуватися на основі попередніх фундаментальних ідей. Але національна еліта повинна бути не лише високоосвіченою і ерудованою, але й морально, патріотично вихованою, щоб бути корисною своєму народу і Батьківщині. Один з відомих вчених Антон Прокопович-Антонський, уродженець України з Прилук, вихованець Києво-Могилянської академії, ректор Московського університету, у свій час зазначав, що щасливий той народ, правитель якого з самих ранніх років навчений мудрості і добронормованості, з самих ранніх літ вселяли йому правила істини і людяності, і якого всі помисли, воля і діяння направлені на те, щоби любити народ свій і благодіяти йому [133]. Безперечно важливими чинниками для цього є сприятливі педагогічні, економічні, соціальні, етнічні передумови, але не менш присутніми є політичні умови адже якщо загальнонаціональна ідея не займатиме свого належного місця в суспільстві, то унеможливиться в цьому випадку становлення національної навчально-виховної системи, як уже це було в історії української освіти.

Тому реалізація Національної освітньої доктрини має відбуватися на основі подальшої актуалізації національних цінностей, що, з одного боку, сприятиме виробленню національної свідомості і самобутності всіх етносоціальних організмів суспільства, а з іншого — формуватиме культуру толерантності, миру, взаємоповаги індивідумів у поліетнічному суспільстві. Етнокультурні знання — по-

літична культура — демократична етнополітика — громадянське суспільство є взаємопов'язаними і взаємозалежними компонентами суспільства буття. Їх прояв в Україні має різноманітні можливості, форми, структури, змістовне наповнення. Вони різні в навчальних закладах за мовами викладання, оскільки мова кожного народу трансформується в неповторності його культури, традиції, історії, свідомості; різні на рівні багатьох курсів, навчальних предметів і дисциплін; різні на рівні ланок від дошкільної до університетської освіти. Виходячи з цього, функціонує й різна схема освітніх і виховних завдань, засобів і методів громадянської освіти.

На основі історико-педагогічного ретроспективного аналізу, можна стверджувати, що достатньо активно (у більшості стихійно, а також на рівні регіональних ініціатив) етнокультурні, національні цінності стали впроваджуватися у другій половині 80-их років, коли почала удосконалюватися мовна мережа навчальних закладів, з'явилися розроблені концепції розвитку національної школи. Звичайно, що за рядом напрямків концепція, розроблена у Львівській чи Тернопільській областях, відрізнялася від Гнідинської, Буковинської чи загальноукраїнської. Проте їх зміст мав національну, демократичну, гуманістичну спрямованість і їхній доробок слугував на початку становлення української державності створенню Національної програми «Освіта України. XXI століття». 1991 рік став роком введення у навчальні плани курсу «Народознавства», метою якого було формувати через духовні і матеріальні надбання рідного народу національну самосвідомість. Хоча було очевидним, що ні в кадровому питанні, ні в навчально-методичному забезпеченні українська освіта не була готовою до цього нововведення в повній мірі. Окрім того, переобтяженість курсу 2-3 напрямками етнографічного характеру давала далеко не ті знання, яких потребували завдання по вихованню національної свідомості і патріотично налаштованої людини. Слід також зазначити, що зміст етнокультурної освіти містив обмаль знань з етнологічної ситуації в Україні. Зокрема, не вивчалась культура, історія тих народностей, які віками проживали поруч. Звісно, що ця обмеженість системного етнокультурного бачення була об'єктивно зумовлена тим денационалізованим станом, в якому перебували майже всі етноси (окрім російського). Тому потреба передусім пізнати самого себе, своє власне національне «Я» була природною і логіч-

ною. Спроби в 1991—1994 роках удосконалити зміст національної освіти через програмний факультатив «Етнографія України для 8-9 класів» були не дуже вдалі через надмірний академізм, недосконалість понятійного і методичного апарату, відсутність необхідної бази знань з ряду важливих напрямів полікультурної ситуації в Україні.

На даний час найбільш суспільно значимою була і залишається українознавча проблематика. Попри всю неоднозначність оцінок щодо доцільності введення в навчальні плани українознавчих дисциплін, розробки і впровадження окремого курсу «Українознавство», цей процес набрав масового характеру. У 90-ті роки з'явилися теоретичні обґрунтування, концепції українознавства як системи знань про Україну, творчі методичні і практичні доробки. Головна ідея — українознавство має стати методологічною основою нової системи національної освіти. Чимало нестандартних підходів у зв'язку з активним впровадженням у зміст освіти українознавчих цінностей викликали дискусію серед педагогічної, наукової громадськості, політиків. Критиці піддавалися ті положення, які повинні були змінити структуру знань за предметами, орієнтувати освіту на культурно-ідеологічну модель, утвердити українознавство як форму пізнання світу, так і основу виховного процесу. Опонентами наводились приклади із зарубіжної освітньої практики, де були відсутні у таких формах народознавчі дисципліни. Окрім того, опоненти вважали, що українознавчі знання і цінності представлені в достатній мірі у змісті навчальних дисциплін, а тому потреби в інтегрованому курсі немає.

Кожна із сторін мала вагомий обґрунтування щодо переваг своєї точки зору. Можна погоджуватися з тим, що будь-яким інтегрованим курсом неможливо забезпечити реалізацію завдань по впровадженню в зміст освіти українознавчих знань; що наскрізне (з 1 по 11 класи) вивчення українознавства потребує цілого комплексу навчально-методичного забезпечення, що кадрова підготовка (дипломна і післядипломна) потребує суттєвої корекції тощо.

Проте це явище в освітній сфері вимагало якісно нового, багатопланового аналізу. Помітним було протистояння між прихильниками попередньої класичної системи «радянської» освіти, яку вони вважали однією з кращих у світі, і тими, хто зміст освіти пропонував формувати на засадах національних цінностей. Доводи,

що аналогій у педагогічній системі більшості розвинутих європейських країн немає, не могли бути переконливими. Адже хочемо визнавати ми це чи ні, зрозумілим є те, що поява в освітньому, культурному і політичному просторі явища «українознавство» є закономірністю, а не творчою ініціативою педагогів і науковців. Його появу слід розглядати як реакцію на геополітичні зміни, результати денационалізації України й освіти, відновлення державницького статусу України і потреби національного відродження, необхідність нової парадигми освіти як синтезу загальнолюдського, національного і особистісного.

Окрім того, намагання інтегруватися у світовий освітній простір, зробити зміст освіти більш олюдненим і гуманним зумовлювало посилення українознавчого компоненту, оскільки в умовах активізації глобальних процесів світ не лише не відмовився від національної освітньо-виховної системи, а значною мірою посилює її. Знання і повага до власної історії, культури, мови, національних традицій, держави, рідної землі стали пріоритетними ціннісними орієнтирами і є основою змісту освіти в Польщі і Румунії, Росії і Англії, Німеччині і Франції. Саме виходячи з того, що бездержавність України призвела до деформації національної свідомості особистості, національної і державної гідності, втрати інтелектуальних, духовних надбань українського народу, що необхідно було повернути народу власне національне «Я», національну самоідентичність, без чого неможливо входити в європейську і світову спільноту, українознавче спрямування змісту освіти мало виховне громадянське призначення, ставало одночасно формою і засобом передачі знань про національні цінності народу.

Дискусія могла б набрати конструктивного характеру, якби позбавилась ідеологічних штампів і не ставилось питання в ракурсі доцільності українознавства взагалі, а в яких формах, якими засобами, яким змістовим наповненням, яким якісним рівнем кадрів, науково-методичним забезпеченням мають реалізуватися українознавчі цінності.

Проявлялися і більш радикальні оцінки з боку опонентів, буцімто обов'язкове введення в шкільні програми цього курсу викличе ланцюгову реакцію, зважаючи на багатокультурність і поліетнічність ситуації. Тоді практика зустрінеться з такими поняттями, як: «румунознавство», «російськознавство», «болгарознав-

ство», «татарознавство» тощо, і відбуватимуться певні сегрегаційні тенденції в шкільній справі. Мало того, лунали навіть твердження, що це порушення принципів громадянського суспільства вестиме до насильницької українізації змісту освіти. Такі необґрунтовані звинувачення не містили в собі логічності і об'єктивності.

По-перше, освітньо-виховні заклади, де навчаються представники національних меншин, достатньо широко через зміст освіти впроваджують національно-культурний компонент: мова, історія, література, культура, релігієзнавство, історія розвитку народу і т.ін., а тому реакція на введення аналогічних «українознавству» курсів була нетиповою, як і постійні звинувачення в українізації, які йшли не від Міністерства освіти та науки, АПН України, обласних управлінь освіти, навчальних закладів, а від частини політиків, депутатів ВР України лівого спрямування, окремих членів профільного Комітету ВР України та їхніх однодумців — педагогів.

По-друге, українознавство не могло сприйматися як етнопедагогічне явище, яке стосувалося тільки українців і навчальних закладів з українською мовою навчання. Адже, будучи системою знань і цінностей про український народ і Україну, філософія українознавства повністю відповідає ідеям Конституції України і сприяє конституційним вимогам — «консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» [91, 6].

Як систему знань і цінностей про Україну — батьківщину майже для 130 національностей, її слід опанувати не лише етнічним українцям, а всім громадянам, незалежно від національної приналежності, оскільки всі вони є українським народом. У цьому плані воно не може прирівнюватися з іншим етнонароdoзнавством, оскільки має загальноукраїнську значимість, інтелектуальний, громадянський фактор консолідації суспільства.

Саме цей аспект українознавства, його роль у розвитку освіти національних меншин є найбільш актуальними і складними у педагогічній практиці. Адже ніхто не заперечуватиме факт, що пізнання українських духовних, історичних, культурних цінностей представниками національних меншин — це шлях до діалогу культур, взаємопізнання, толерантності, подолання відчуженості до української культури, мови, що насаджувалися впродовж тривалого часу.

Як і те, що це шлях до самоусвідомлення кожного, що він є представником українського народу. Незважаючи на те, що етнокультурні знання практично в тій чи іншій мірі включені до всіх предметів, особливо гуманітарного та природничого циклів (географія, історія, мова, література, мистецтво), українознавча спрямованість через конкретний предмет, факультатив посилює б пізнавальний процес і становлення громадянськості.

Таким чином, вивчення сукупності фактів, явищ, надбань, етнокультури народів, знання про розвиток і функціонування етнічних спільнот є закономірним процесом в освітній практиці. Кожна держава залежно від історичних умов, особливостей власного етногенезу формує стандарти освіти на базі етнокультурних цінностей. Цей процес має свої видозмінювані структурні форми і засоби. Але ніде він не відбувається на основі ігнорування національних цінностей, космополітизму, бо унеможливується продукування ідей вселюдськості без ідей національних. Українознавство повинно докорінно змінити сутність ставлення до власної історії, культури, держави, рідного, формувати не лише раціональне об'єктивне мислення, але й ірраціональні, чуттєві якості людини. Такий підхід, сформований на принципах природо- і культуровідповідності, народності, має системний, постійний і наскрізний характер. А тому не може бути зреалізований лише через інтегрований (навіть найбільш вдало) навчальний предмет, а потрібно посилити, відповідно до специфіки навчальної дисципліни, українознавчі цінності в предметах природничо-математичного, художньо-естетичного, гуманітарного циклів. Освіта зарубіжних країн показує, що саме за рахунок введення етнокультурологічних компонентів (релігієзнавство, мистецтво, етнічна культура) по-новому осмислюється роль нації, держави в контексті світового розвитку, розвиток і перспективи людської цивілізації. Кожний предмет має потенційні можливості для досягнення у певних формах природи, культури, історії етносу, його впливів на загальнолюдські процеси. Зміст громадянської освіти, передбачаючи виховання доброзичливого і зацікавленого ставлення до культур інших народів, етнічних спільнот, які становлять культурне розмаїття регіону, України, Європи, світу, ставить перед собою головне завдання — оволодіння культурним надбанням своєї нації, відродження української мови, вільне володіння всіма громадянами України українсь-

кою мовою. Аджэ в чому вiдмiннiсть нашого часу вiд попереднього? У тому, що ряд предметiв можуть абсолютно по-новому розглядати багато усталених явищ крiзь призму українознавчих цiнностей. Скажiмо, iсторiя за такої методологiї якiсно iнакше трактує теорiю етногенезу, етнiчну iсторiю українцiв, духовну культуру, науковий розвиток i впливи. Настав час перiоду активного державотворення, i слiд вiдповiдати, чи ми i надалi послугуватимемося тезою радянської науки про давньоруську народнiсть як «колыску трьох братнiх народiв», чи сприймемо тезу М. Грушевського про автохтоннiсть українського народу, формування українського етносу з центром у Києві [162, 6], що має неабияке значення для власного нацiонального самоусвiдомлення. А для такого сприйняття не варто iгнорувати українознавчими цiнностями, а наслiдувати приклад М. Грушевського, В. Єфремова, В. Вернадського.

Свiт знаходиться пiд впливом двох головних тенденцiй: розповсюдження вiльної ринкової економки i полiтичнi змiни на утвердження демократичних режимiв. Все це не може не трансформувати iндивiдуальну та суспiльну культуру. Чи може нинiшнiй рiвень культури, зокрема на рiвнi соцiальних норм поведiнки, адекватно реагувати на постiйнi глобальнi змiни i чи здатна культура суспiльства бути противагою, перешкодою на шляху процесiв, якi несуть соцiальну i економiчну несправедливiсть, загрозу навколишньому середовищу i безпецi життєдiяльностi людини. Бiльшiсть фахiвцiв схиляються до того, що оптимальну рiвновагу можна встановлювати лише за умов конструктивної освiти, яка забезпечуватиме громадянську i полiтичну соцiалiзацiю особистостей, але при цьому подiляється та точка зору, що пiдвищувати ефективнiсть громадянського виховання треба через пiдвищення iнтересу молодi до полiтики. Не варто унiфiковувати пiдходи до громадянських цiнностей у рiзних освiтнiх системах, слiд адаптуватися до конкретних соцiальних умов конкретних суспiльств, але якостi, необхiднi для дiалогу, миру i вiдкритостi свiту, мають бути унiверсальними. Досвiд зарубiжних країн, аналітичнi розробки показують, що на громадянське становлення молодi впливають кiлька факторiв: сприйняття учнями полiтики як природного процесу, а не вiдстороненого вiд людей, який включає в собi захист iндивiдуальних i суспiльних iнтересiв, конфлiкти, iх причини i шляхи вирi-

шення; формування власних принципiв i свого мiсця в полiтичнiй дiяльностi через цiнностi, якi продукуються в iхнiх навчальних закладах; орієнтацiя в iнформацiйному середовищi i власне сприйняття традицiйних цiнностей громадянського життя.

Дуже важливо по-сучасному усвiдомлювати змiст громадянської освiти в Україні, щоб не переносити рудименти тоталiтарного мислення в новому полiтичному контекстi, адже ситуацiя є такою, що українське суспiльство розвиватиметься вiд посткомунiзму до постмодернiзму.

Звiсно, що новий образ громадянськостi в прагматично-ринковому свiтi асоцiюється з захистом особистих i суспiльних економiчних, полiтичних iнтересiв нацiї-держави, але не тiльки. Вiн повинен вiдображати й дух соцiально-економiчної справедливостi i вселюдської (не лише етнонацiональної) солiдарностi. Виникає необхiднiсть впровадження у всiх системах громадянського виховання унiверсальної етики, яка проповiдує культуру миру i демократiї. Така схема дiяльностi має добре обґрунтовану базу, яка базується на захистi прав людини. Інша рiч, а як долати нацiональну ксенофобiю, замкнутiсть, нетерпимiсть й агресiю.

Вiдкритi суспiльства, якими є країнi Заходу, легше можуть справлятися з небезпечними етнiчними стереотипами, оскiльки в них вiльно циркулює iнформацiя, домінують лiберально-демократичнi цiнностi, правова свiдомiсть i, зокрема, прiоритет прав людини, вiдповiдна освiта, наука, культура мiнiмiзують негативний вплив стереотипiв на iдеологiю й полiтику, обмежують iхнє функцiонування навіть на рiвнi побуту регламентуючим поняттям полiтичної конкретностi.

Ксенофобська ненависть «до iнших» у закритих суспiльствах, яка була в комунiзмі, не може бути головним джерелом соцiальної енергiї й засобом консолiдацiї сьогоднiшнього суспiльства, головною функцiєю освiти, мас-медiа, пропаганди, дослiджень пiд замовлення. До «iнших» зараховували не лише «класових ворогiв», але й «нацiоналiстiв», до яких зараховували всiх, хто намагався зберегти свою iдентичнiсть [155, 123-124]. Використаний за останнє десятирiччя аналіз пiдтверджує, що цi риси не є характерними для громадянських суспiльств. Вони формуються не завдяки тим чи iншим нацiональним особливостям, а внаслiдок певних iсторичних, полiтичних, економiчних, релiгiйних, культурних обставин.

Прояви нерівності, дискримінації, експлуатації у стосунках між державами, народами неминує викликають реакцію, яка може проявлятися у найрізноманітніших формах, включаючи конфлікти і війни, набирати некерованої ситуації. Хибною практикою на міжнародному рівні став етноцентризм у політиці захисту прав людини, коли упущення, недоліки, порушення в одних країнах розглядаються поверхово або належним чином не оцінюються, і надмірно, й упереджено даються оцінки іншим, особливо тим, хто належить до пострадянських новоутворень або не відповідає прийнятним стандартам культурного розвитку. Для прикладу слід навести прецедент з ратифікацією у ВР України Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, коли критичні закиди з боку окремих держав — членів Ради Європи стосувалися тієї сфери етнополітичної діяльності України, де досягнення її є більш значимими, ніж багатьох розвинутих країнах. Подібні підходи створюють психосоціальний і політичний нюанс щодо впевненості у об'єктивності нормативних оцінок і рішень, і є предметом уваги конструктивного громадянського суспільства. Адже громадянськість — це не лише політична, але й економічна, соціокультурна практика, пов'язана з життям країни.

Що впливатиме в українському суспільстві на зміну ціннісних орієнтацій? Ймовірно, що постійно діючим і достатньо сильним фактором на громадянську поведінку стане економіка і соціальна захищеність людини. Економічний розвиток вимагатиме підвищення освітнього рівня громадян. Інтелектуали, як підтверджує досвід, критичніше і конструктивніше ставляться до влади та її лідерів, ніж менш освічені. Виробляються більш високі стандарти функціонального, політичного, етичного характеру. Захищене суспільство менше фетишизує владу. Натомість країни з низьким рівнем життя, освіченості і соціальної захищеності тяжіють до встановлення авторитарних режимів і потребують «сильних» постатей. Зазвичай, суспільна думка в них інертніша, менш вимоглива щодо своєї політичної еліти, не піддає сумніву її діяльність. Тому розроблені в Україні концепції громадянської освіти як основного засобу формування загальної культури, мають за мету підготовку громадян до компетентної участі в житті суспільства. Варто спиратися на конкретно-історичний і критичний підхід. Йдеться не про обов'язковість вироблення у громадян внутрішньої потреби

протиставлення владі взагалі, а про виховання їх як суб'єктів активної соціальної політики. Адже чим більш свідомо активні, освічені громадяни, тим швидше формуватиметься у суспільстві та необхідна критична маса, яка впливатиме на рішення навчальних завдань, сприятиме утвердженню справедливих норм життя [102, 57]. Громадянську освіту слід прив'язувати до конкретних умов економічного, соціального, правового характеру. Якщо більшість населення сприймає завдання фізичного виживання як реальну данність, якщо добробут і соціальна захищеність знаходяться на рівні нижче допустимого, якщо безробіття і доступ до освіти перетворюється у злосудні проблеми, то це означає, що в такому суспільстві неможливо досягнути економічного зростання і стабільності, оскільки освіченість і захищеність громадян зігнорована. Унеможливується при цьому ефективно і швидко становлення громадянської культури, а політична еліта не отримує належного собі протиставлення з боку більш активних і творчих громадян.

Питання громадянської освіти гостро стоїть у всіх країнах, зокрема в країнах розвинутої демократії. І далеко не завжди їхній досвід може стати для нас повчальним. Наукові й офіційні дані свідчать про достатньо низький рівень знань учнівської і студентської молоді в сфері громадянознавства. Так, за результатами досліджень в системі освіти США виявилось, що менше половини старшокласників мають задовільні знання з історії — предмета, дуже спорідненого громадянознавству. Школярі мають слабкі знання з основ політичної теорії, теорії соціальних відносин, вони не орієнтуються, як висувається кандидатура на пост президента США. Але найбільш парадоксальним висновком є той, що курси громадянознавства майже не впливають на обсяг знань та навиків школярів у цій сфері. Рівень тих, хто не відвідував курси громадянознавства, і тих, хто вивчав одну-дві політичні дисципліни, майже нічим не відрізняється. Проте слабкість полягає не лише в цьому. Ціннісні орієнтації серед молоді викликають тривогу в багатьох країнах західної демократії. Зарубіжна вчені наводять приклад, коли 42% молодих людей в Німеччині (земля Бранденбург) вважають, що всі іноземці мусять бути репатрійовані, оскільки винні в безробітті, а «Німеччина повинна бути для німців». Особливі труднощі з моральними і соціокультурними орієнтирами молоді посткомуністичних країн, яка прагне (більшість) жити в капі-

талістичному світі, але за соціалістичних умов праці («жити, як у них, а працювати, як у нас»). Задоволені наданими свободами, але не можуть ними розпоряджатися, критично ставляться до влади, але не навчені проявляти ініціативу. Хоча обрані орієнтири цінності молоді значною мірою можуть слугувати формуванню державної політики. За даними румунських досліджень, 70,4% вибрали ринкову економіку, 95,4% — проти корупції і спекуляції, 94% — проти злочинності, 62,9% — проти нерівних можливостей, 65,9% — проти безробіття, 71,3 не довіряють державним інститутам влади.

Прикметною ознакою рівня розвитку громадянського суспільства є ставлення до влади. Велика повага до неї ще не свідчить про політичну культуру загалом. Адже соціальна незахищеність, низький рівень економіки, освіти вочевидь впливають на характер стосунків з владою. Народи багатих країн менше підтримують ідею поваги до влади, ніж бідних. Вони самодостатніші, критичніші і захищеніші. Важко прогнозувати розвиток громадянського суспільства у кожній із країн, проте можна, на основі міжнародного досвіду, визначити, а яка освіта потрібна для виховання громадянина. До певних усталених пріоритетів в європейській освіті увійшли поняття: громадянськість, демократія, національна самосвідомість, взаєморозуміння, охорона навколишнього середовища, мир і толерантність, права людини, вивчення культур, антирасизм. Аналіз різних освітніх систем підтверджує, що обов'язковим компонентом громадянської освіти є розвиток національних цінностей, які реалізуються через національну самобутність, вивчення рідної мови, історії, культури, відродження традицій, підвищення їх суспільного статусу. Це стосується і релігієзнавства, завдяки якому не лише краще опановується всесвітня і вітчизняна культура, історія, мистецтво, й виробляється терпимість і лояльність щодо інших релігій і культур.

Виховання віротерпимості є одним з найважливіх завдань громадянського суспільства. І хоча юрисдикція посадових осіб стосується тільки громадянських справ, вона не може розповсюджуватися на спасіння душ, влад, церква, сім'я, школа, політичні і громадські організації мусять мати загальну зацікавленість у сприянні атмосфери релігійної толерантності.

Жодна людина, включно і громадянський правитель, не мають права заставити виконувати постулати своєї релігії, адже ніхто не може узгоджувати свою віру з чужими цінностями. [109, 145].

При тій різноманітності й суперечностях релігійних поглядів, примусити, йти однією вузькою дорогою було б згубно, бо тоді б ми мали становище, коли лише одна країна була б правильною у всьому світі, а решта світу повинна ступати по всьому шляху, який веде до загибелі. [109, 147].

Жодна особа не має права перешкоджати іншій особі в праві користування громадськими благами на тій основі, що вона належить до іншої церкви чи релігії. Всі права громадянина повинні за ним зберігатися, йому не повинно бути нанесено ніякого насильства або обряду, чи він є християнином чи язичником. [109, 154].

Водночас, реалізуючи завдання демократизації суспільства, освітянські структури підпадають також під вплив цього процесу, що проявляється в активізації творчої діяльності, стимулюванні свободи й ініціативи, людиноцентристських орієнтаціях, децентралізації. Дедалі більше в освіту проникає європеїзм, зміст якого — в опануванні знаннями, цінностями, ідеалами європейської культури, введенні у навчальні плани європейських стандартів і норм, активне вивчення іноземних мов.

Щодо вироблення громадянських рис і якостей педагогіка зарубіжжя фокусує увагу насамперед на надбанні навичок, необхідних для життя в суспільстві, формуванні в молодій людині відповідальності, заохочення до політичної реалізації, поваги до основних прав людини. Важливе місце належить також гуманістичним началам через засвоєння класичної культури, загальнолюдських цінностей і віру у торжество людського прогресу

Все це достатньо впливає на зміст освіти, навчальних планів, предметів. У багатьох країнах були введені спеціальні курси з громадянознавства, хоча за формою і назвою вони різні. У Болгарії, Чехії, Естонії, Угорщині громадянська тематика пронизує всі предмети (історію, літературу, мову, образотворче мистецтво, музику, право, філософію, етику, релігієзнавство тощо), тобто діє цілісний і системний підхід із взаємозв'язками, міжпредметним характером навчально-виховного процесу. Практично до вирішення цих завдань залучається весь педагогічний колектив. Проте свіжий погляд на виховання громадянської позиції вимагає і нової підготовки, а особливо перепідготовки педагогічних кадрів з різних дисциплін. Світогляд тих, хто сьогодні викладає, виховує, навчає, значною мірою формувався у період до 1989—1991 років, а тому ця пробле-

ма — одна з головних в сучасній освітній політиці і від неї залежить результат суспільно-культурного перехідного періоду.

Рівень громадянськості суспільства визначає характер і структуру не лише внутрішніх, але й зовнішніх взаємин. Об'єктом першорядної ваги на міждержавному, міжнародному рівнях є права людини. Вироблені щодо них соціальні і політичні стандарти — головна, базова опора для великої кількості взаємозв'язків. Від того, як виконується Декларація прав людини, залежать стосунки між людьми і державами, гармонізуються чи дестабілізуються міжетнічні, внутрішньодержавні взаємини.

Тому громадянська освіта передусім має базуватися на соціальному конструктивному розумінні прав людини. Які б пріоритети не формувалися у громадянському суспільстві, винятково важливим залишається сказане у преамбулі загальної Декларації прав людини. А саме, що неповага і презирство до прав людини призвели до варварських злочинів, які спонукали людську свідомість оголосити за найвищу мету всіх, хто живе на землі, побудувати світ, в якому б люди користувалися свободою слова і віросповідання, позбулись страху і нестач. Така цінність справді універсальна і стосується всіх спільнот на Землі.

З огляду на це, методика, засоби, зміст громадянського виховання не повинні обминати жодного явища, конфлікту. Оцінюючи останні, з'являється можливість сформулювати свідому Я-позитивну концепцію кожного індивідуума. При цьому його індиферентність у ставленні до суспільного, особистого, планетарного життя кардинально змінюється на особисту зацікавленість. Потрібен завжди аналіз, діалог, дискусія. Адже практика показує, що конфлікти, конфронтація виникають тоді, коли в суспільстві протиставляються різні підходи, погляди на одну проблему, і їх інформаційно блокують та упереджено тлумачать. Дивно, але в інформаційному просторі часто замовчують, ігнорують, травмуються на замовлення проблеми, які хвилюють суспільство і потребують вирішення («Кримська проблема», мовна політика, конфесійні протистояння, русини на Закарпатті, «тиха» корупція владних структур, шахтарські трагедії). Мова не про повідомлення в ЗМІ, а про рівень суспільно-громадської думки, яка повинна формуватися в усіх напрямках соціальної інфраструктури і засвідчувати про громадянську зрілість суспільства. У системі освіти слід створювати

умови, необхідні для того, щоб молодь міркувала над етичними, політичними, духовними надбаннями, трансформуючи їх на конкретні, події і факти оточення.

Громадянське суспільство, демократія, права людини хоча є універсальними потребами, у кожному конкретному випадку, відповідно до середовища і соціальних умов, проявляються по-своєму. Не можуть бути однаковими підходи до вивчення соціальних наук, громадянознавства у країнах з досвідом демократичного життя і тих, хто десятки років на рівні багатьох поколінь проживав у суспільствах тоталітарного режиму. Комуністична ідеологія виробила свої цінності й пріоритети, і вони є досить впливовими на свідомість людей. Якщо політика, економіка, законодавча сфера мобільні і їх легше пристосувати до суспільно-політичних змін, то людська ментальність не настільки гнучка, неохоче піддається соціальним корекціям, а у часі для цього потрібно виховати не одне покоління. Зміни в культурі мислення і поведінки проявляються дуже повільно. Суспільство, яке не було прозорим, відкритим, взаємодовірливим і досі відлучене рецидивами з минулого — закритістю, підозрою, таємними операціями, корпоративністю, особливим кодексом поведінки. Нинішній перехідний період в Україні має враховувати цю специфіку.

Але мета залишається загальною — виховання громадянськості як навчання індивідуумів для побудови цивілізованого політичного суспільства. Украй важливо опанувати інструментами демократії і загальнолюдськими цінностями. Громадянські цінності не треба розглядати на рівні одного предмета. Вони повинні охоплювати низку гуманітарних і природничих наук, інтегративні знання. Громадянськість не варто зосереджувати на якійсь пріоритетній ланці освіти, а необхідно реалізувати, об'єднуючи в єдине початкову, середню і вищу ланки.

Громадянське виховання має розпочинатися якомога у ранньому віці. Не можна переносити вивчення таких понять, як добро, біль, голод, хвороби, радість, допомога, дружба, ненависть та ін., на більш пізні часи, позаяк важко засвоюватимуться не лише абстрактні явища, але й основні людські цінності.

Розробивши оптимальну концепцію громадянськості, отримавши політичну підтримку на рівні владних структур, підготувавши добрі навчальні плани і підручники щодо громадянської освіти,

не варто сподіватись на гарантований успіх у цій сфері, оскільки завдання потребує значно ширшого кола вирішення проблем.

Одна з них — дефіцит добре підготовлених кадрів з соціальних дисциплін, діалогічність їхнього навчання має стати нормою діяльності поряд з новими знаннями педагогів. Соціокультурні зусилля з підготовки педагогів вимагають чимало часу. Не слід ігнорувати те, що в перехідний період, який може тривати не одне покоління, діятимуть свідомість і оцінкові норми вчительства, далекі від усталеного ідеалу громадянськості. І зарадити цьому можна як завдяки вибудованій програмній системі підготовки педагогічних кадрів, так і передусім якісній зміні соціокультурного середовища, безперечного повчального і виховного (для усіх суб'єктів навчально-виховного процесу) подразника. У такому хисткому демократичному суспільстві, як наше, значний вплив справляють позиції, дії, норми поведінки тієї політично-владної частини суспільства, яка сама себе, частково з допомогою низького рівня політичної культури народу, зробила і проголосила елітою, надто не переймаючись критеріями, необхідними для справжньої еліти.

Не менш визначальна в ефективності громадянської освіти є проблема батьків. Велика кількість асоціальних сімей в Україні створює край несприятливі умови для виховання нового, більш цивілізованого покоління. Очевидним фактом стало соціальне сирітство, сотні тисяч дітей перебувають поза школою, ще більшу частину виховує вулиця, бо батьки виїхали за кордон на заробітки. Така ситуація стимулює ріст злочинності, аморальної поведінки, наркоманії. У цьому контексті будь-яка сучасна методика виховання, добре збалансований навчальний план громадянського виховання не даватимуть бажаного результату. Освіченість і вихованість повинні бути найголовнішими пріоритетами суспільства і держави. Відомий педагог А. Прокопович-Антонський писав, що «Повернувши всю силу і важливість виховання, зробивши його священною судиною і тоді не потрібно буде так багато лікарів, охоронців порядку і законів, і торжествуватиме добронорядність. Як сталь ніколи не дасть іскру, допоки не торкнеться кременю, так внутрішні задатки не розкриються, допоки вдало до них не торкнуться» [55, 133]. Оптимальні освітні концепції і програми мають опиратися на низку суспільно-державних, правових, економічних, соціальних, політичних заходів.

Зрозуміло, що в умовах поліетнічного і багатопартійного суспільства неоднозначними є оцінки концептуальних засад формування громадянського суспільства. Національно-культурні товариства, етнічні меншини, релігійні організації, політичні партії можуть мати різні погляди на певні аспекти громадянськості, мотивуючи це рівнем наданих прав чи зігнорованих інтересів. Цей фактор слід враховувати особливо ретельно з огляду на те, що суспільство з нестійкими соціальними зв'язками більш схильне піддаватися негативним, емоційно-агресивним впливам.

На часі — створення удосконалених навчальних програм з громадянського виховання початкової, неповної середньої і середньої, професійної і вищої шкіл у зв'язку з переходом на 12-річну освіту. Адже самосвідомість, оцінки, характер поведінки часто дуже відрізняються не лише у молодого і старшого покоління, але й у різних за віковими характеристиками молодіжних осередках. Робити наголос на відомій метафорі з біблійної історії про 40-річне блукання пустелею, щоб звільнитись від єгипетської тиранії, недостатньо. Українське суспільство потребує більш ефективних і своєчасних кроків на шляху до громадянськості.

Виховання громадянськості передбачає зміну цінностей і ментальності всього суспільства, а тому перехід до демократичної практики має відбуватися у сферах: політичній, соціальній, індивідуальній. Воно має проникати також у відомчу діяльність, економіку, комунікаційні системи.

Дуже важко виконувати цю функцію, якщо демократичних принципів не дотримуються на високих щаблях політичної, відомчо-освітнянської влади. Щоб доладно навчати демократії, освіта змушена не ігнорувати, а реагувати на всі серйозні суспільні, регіональні, місцеві проблеми. Проте демократичність влади має чіткі ознаки і полягає у діях, а не в деклараціях. Однією з цих основних прикмет для неї є ставлення до освіти, учительства. Не можна заперечувати значимість багатьох чинників на становлення громадянського суспільства. Проте учителю належить винятково важлива роль, і він заслуговує на повагу як вихователь громадян українського суспільства. Чи не найголовнішим політичним завданням упродовж усього періоду існування незалежної держави є підвищення соціального статусу педагога. Зреалізуватися воно має у широкому спектрі — від підвищення заробітної плати до поваги як до людини і творчої особистості.

Щоб педагог не уподібнювався до того бездуховного українського вчительства, про яке з такою гіркотою говорила у свій час С.Русова:

«Треба добре пам'ятати, що самі гроші не утворять гарну справжню школу, що в школі найбільшу вагу має не гарний будинок, не стіни, не книжки, не малюнки, — а творчу силу дає їй людина, що джерело освіти — то учитель [150, 36].

«Школі потрібен освічений, свідомий вчитель, не змучений, не стурбований вічною думкою: як би захистити себе й дітей від голоду, як би не викликати гніву чи урядника, чи священника, чи місцевого пана...

Поруч з матеріальним становищем треба ще звернути увагу на страшне правове становище учителя. Учитель на селі живе, як го-рох при дорозі: хто не йде, той скубне. Доглядають за ним усі, кому це не до вподоби...

Жнива дасть тільки досвідчений, щасливий, а не змучений учитель» [150, 48].

У протилежному разі через відсутність реальної підтримки він не виконає належної йому ролі. Учитель, який донедавна був найактивнішим учасником життя громади, коли з його думкою і позицією порівнювала особисті погляди і вчинки більшість населення, поступово втрачає функцію прикладу для наслідування. Ніша, залишена йому як сфера виживання, — найбільш згубна перешкода у становленні нового демократичного суспільства. Каскадна політика, що перетворила його на виконавця вищих інструкцій, повинна повсюдно замінюватися довірою, повагою, підтримкою і розвитком творчостях здібностей, зрештою рівноправним діалогом не лише між ним і учнем, але між ним і владою.

Одна лише система освіти неспроможна виконувати завдання побудови громадянського суспільства. У процеси демократизації слід залучати професійні й політичні організації, приватний бізнес політиків, парламентаріїв, правників, митців, вчених, особливо засоби масової інформації, які повинні систематично розповсюджувати інформацію з громадянським звучанням. Для створення культури спільної зацікавленості необхідно удосконалювати зміст громадянського виховання.

По-перше, не можна, як показує практика, при вихованні громадянськості зосереджуватись лише на гуманітарних дисциплінах, переважно на рівні загальноосвітньої школи.

По-друге, нічим не аргументованим є підхід щодо мінімізації громадянської освіти у професійно-технічному навчанні, позаяк слабка соціальна і політична орієнтація — свідомо прогалина для тих, хто незабаром стане основою продуктивної сили в економіці, сфері послуг. Тим паче, що контингенту цих навчальних закладів притаманний високий ступінь ризикованої асоціальної поведінки.

Діяльність виховних інституцій тут варто спрямувати не лише на засвоєння азів норм демократії і прав людини. На особливу увагу заслуговує усвідомлення учнями того, що вони стануть вільними працівниками в умовах економічної свободи і ринкових відносин, здатні як на особисту ініціативу для організації будь-якої справи, так і на персональну відповідальність. Дуже важливими, залежно від специфіки закладу, є знання та навички для аналізу соціальних й економічних факторів, які можуть негативно або позитивно впливати на суспільний прогрес та задоволення власного інтересу.

Адже учням необхідно, окрім традиційної громадянськості, орієнтуватися також щодо прав, обов'язків, інтересів, можливостей. Скажімо, вкрай негативно впливає на громадянську свідомість і поведінку те, що чимало професійно-технічних училищ уже задалегідь готують своїх випускників на біржу праці. Натомість позитивним є приклад громадянського становлення учнів у закладах будівельного профілю, зокрема м. Києва, де випускникам стовідсотково гарантована праця за спеціальністю. У таких закладах (залізничного, річкового, комп'ютерно-інформаційних технологій) ефективніше засвоюють механізми економічного розвитку суспільства, проблеми ринку праці, товарів і послуг, об'єктивно оцінюють власне місце і роль професії для суспільства. Ця атмосфера створює умови для утвердження самостійності, досягнення юнаками і дівчатами цінностей, як-от: почуття справедливості, готовність до діалогу, іноваційний підхід, взаємоповага, чітка позиція і вміння захистити її. Тобто з'являється заслін від проявів безпорадності, безперспективності, агресії чи депресії. Виникає за сприятливих умов мотивація бути поінформованим, слідкувати за новинами, необхідними для професійного росту, кваліфікації. Заклади, які соціально себе утвердили, мають якісно відмінні можливості і для налагодження важливої функції партнерства з організаціями, структурами і громадами, прийнятними до конкретної сфери діяльності. А розширення соціальної інфраструктури зв'язків позитивно впли-

ває на громадянську позицію молоді. Модельні, рольові ігри, які часто використовують під час навчальних занять у ПТУ, набирають не формальних характеристик, а стають реальним чинником виховання громадянськості, усвідомлюється особиста потрібність і значущість, простежується перспектива у професійній діяльності, відбувається перегляд людських цінностей і прав.

Освіта в Україні завжди була багатою на інноваційні педагогічні технології, що сприяють розвитку пізнавальної активності. Сьогодні колишні надбання, а особливо нові методики і підходи у цьому напрямку, важливі як ніколи. Визначати оптимальне рішення, вміння довести його перевагу в умовах діалогу, переконувати інших, набирає суспільної ваги. Дуже ефективними формами громадянського виховання в Україні, як і за кордоном, стають інтерактивні освітні методики і проекти. Завдяки їм формуються навички і вміння, необхідні у постійних життєвих ситуаціях. А саме: на основі суперечливих думок, полярних аргументів виробляються самостійні рішення; на основі аналізу місцевої, регіональної ситуації соціального, економічного, правового характеру визрівають оптимально важливі для суспільства політичні рішення; на основі власного досвіду, ентузіазму через інтерактивний підхід краще усвідомлюється особистий інтерес і своя роль у суспільному житті.

У багатьох країнах Європи (Естонія, Литва, Німеччина, Голландія) активно використовують проекти, які стимулюють розвиток громадянської політичної культури школярів, студентів. Для України цікавим є досвід з реалізації проекту «Знайди своє місце в політичному житті міста, краю, де ти живеш». Навчити молодь пізнавати політичне життя регіону, давати оцінки й робити аналіз, пропонувати рішення щодо прав людини, бюджету, життєдіяльності національних меншин, екологічних і соціальних проблем — такі основні завдання. Для нас це повчально, оскільки розпочинається процес політичної демократії на місцях через розвиток органів місцевого самоврядування, які у разі зміни бюджетної політики «центр—регіон» вирішуватимуть лівову частку всіх проблем.

Колишній авторитарний режим, планове ведення господарства з його надмірною централізацією, жорстка вертикальна підпорядкованість, гальмування ініціативи створювало особливий тип громадянина, який покладав надію на «верхи» і підпорядковувався їм.

Нова правова, політична і економічна ситуація в Україні заклала демократичні основи життєвих функцій на місцях, проте майже не змінила ментальності і суспільної свідомості населення. Конституція України, дія законів докорінним чином змінили ситуацію на користь розвитку демократії й громадської та політичної ініціативи. Отже, нові завдання школи і громадянознавства — виробити навички, вміння, політичну культуру у молоді для активної участі у суспільно-громадському, політичному житті «малої» Батьківщини, усвідомлення своєї участі і відповідальності за все, що відбувається на місцевому рівні.

Поведінка людини, — писав Г. Ващенко, — з чіткими і твердими переконаннями має певний напрямок. Навпаки відсутність переконань робить людину рабом усяких випадків і сторонніх впливів. [23, 22].

Характер політики місцевих рад і органів державної адміністрації; зміст роботи органів місцевого самоврядування і захист прав людини; причини стабільного і депресивного розвитку краю, суб'єктивне бачення проблем; активізація в громадських подіях, акціях, суспільних справах — питання, знання яких створюватиме атмосферу зацікавленості, формуватиме політичну культуру і позицію, сприятиме свідомій участі у виборчих процесах для створення професійної і авторитетної місцевої і центральної влади. Але критерієм цієї роботи має бути не лише прогнозована перспектива, але й конкретна суспільна діяльність молоді, яка дедалі більше стає егоцентричною і віддаленою від громадянських засад. Навчальний заклад, соціальне оточення повинні відчувати конкретику громадянських дій (екологічний центр, інформаційна служба, соціальна турбота про людей похилого віку тощо), щоб навчання, діяльність і створення належних соціально-політичних умов були взаємозалежні.

Як позитивно змінити суспільно-державний вплив на молодь, які життєві кроки пропонувати? Ці проблеми постали перед всіма посткомуністичними, а передусім пострадянськими країнами. Чи в змозі Україна, подолавши стереотип виховання громадянськості на системі ідеологічних авторитетів, сформувати індивідуальність, яка б поєднала ідеали національно-історичного і особистого життя?

Г. Ващенко писав, що кожний народ має свої національні властивості, психічні й, зокрема, свої властивості інтелектуальні, то і в галузі розумового виховання, крім загальнолюдських завдань, мусять стояти завдання, що відповідають цим властивостям [25, 118]. Суспільству легше було б упоратись з виховними завданнями, коли б належало вирішити лише проблеми соціальної активності, саморозвитку, самотності. Процес значно складніший, адже необхідно виховувати громадянську спрямованість через соціальну, політичну, правову, національну якість індивідуума. На швидкі зміни сподіватись марно, бо принаймні нинішні покоління виховані попередньою епохою, в якій не було місця демократії, громадянській ідеології, політичній незалежності України. Нігілізм щодо попередніх цінностей необхідно замінювати новою українською національною ідеологією, яка базується на принципах демократії, громадянськості, політичній й національній культурі. Програми, розроблені у сусідніх з нами державах, зокрема Росії, зорієнтовані на відродження духовних засад, морально-етичну єдність, подолання соціальної напруженості, ідеологічного протистояння, зацікавленість суспільства у розвитку економіки. Водночас розробники ідеологічних концепцій застосовують досвід радянського періоду, насамперед щодо патріотичного виховання.

Безперечно, кожний період для українського народу є історією, що дає уроки.

Всупереч історичній долі українці, не маючи власного державного простору, творили геніальні зразки матеріальної, духовної культури. Кращі сини і дочки за різних умов будили патріотичні почуття до рідної землі, України, оберігаючи національну свідомість, культуру і віру в прийдешню свободу. Це є підґрунтям, на якому треба виховувати нинішні і наступні покоління, водночас і відповідь скептикам щодо нашої ідеологічної, політичної, духовної основи громадянського виховання. І якщо такі російські політики, як мер Москви Ю. Лужков, постійно підкреслюють досягнення радянської влади в СРСР у патріотичному вихованні, то народ, який пережив геноцид і трагедії сталінсько-радянської епохи, не може, з огляду на мораль, історію і політичну перспективу, послуговуватися таким підходом. Більшовицькі ідеологи: партійно-класове бачення суспільства; нещадна боротьба з ворогами народу; підготовка поколінь до майбутніх воєн; концентраційна

ідеологія знищення народів; практика голодоморів, денационалізації етносів; зрада рідним для торжества комуністичних ідеалів — це реальна практика реалізації тоталітарних цінностей.

Фальш, пропагандистська облуда, цинізм йшли пліч-о-пліч з нищенням українського духу, національної самосвідомості, кращих синів і дочок, які прагнули бачити Україну незалежною, а українця — господарем своєї землі, людину — духовно вільною. І якщо громадянське виховання передбачає любов і повагу до Вітчизни, то слід запозичувати найцінніше з минулого українського народу, що йшло йому на користь. Інакше це буде несправедливо щодо історії і навіть аморально. Система освіти має відповідати, перш за, все соціально-політичному устроєві держави, а також психології народу та його національним традиціям. У всьому цьому український народ має свої відмінності. [26, 32].

Демократичне суспільство потребує не усталених ідеологічних штампів, а історичної правди про себе і свій народ. Тоді громадяни здатні будуть відповідати за себе, родину і державу. Бо витолочена історична пам'ять — це вкрадені цінності, без яких неможливе виховання громадянина. Історична, політична, соціально-правова свідомість здатна бачити індивідуальні і суспільні, національні і загальнолюдські інтереси. А в такий спосіб гарантувати результат, коли вдається уникнути індивідуальності: космополітизму (моя Вітчизна там, де мені добре); коли не продукується національна ксенофобія (я — кращий, а всі навколо мене — гірші); коли є почуття самоцінності нації (гідний громадянин світу — це насамперед гідний громадянин свого роду, народу, держави).

Ці якісні характеристики проростають в людині особистою й національною гідністю, здатністю до самоудосконалення, самоорганізації, мотиваційними засадами для морально-правових норм поведінки. Школа, громадянська освіта, зважаючи на те, що ми є українським народом, який складається з українців та інших етносів, які живуть в Україні, повинна дотримуватися нових принципів виховання громадянина.

Передусім, головною і обов'язковою умовою є виховання поваги у всіх, незалежно від національної, релігійної належності, до України, української нації, її національних і державних символів і святинь, державної мови, історії, культури, традицій громадянства.

У такий спосіб з огляду на поліетнічність, багатоконфесійність і багатокультурність українського середовища унеможливаються нерівність, дискримінація, ідеологізація зверхності.

По-друге, впровадження принципів гуманітарної освіти сприятиме формуванню атмосфери, в якій би виховувалися риси і громадянина свого народу, держави, і громадянина світу;

По-третє, дотримання толерантного співіснування інтересів: особистісного, етнонаціонального, загальнонаціонального і загальнолюдського.

По-четверте, освіта має спиратися на національно-громадянське, соціально-громадянське, громадянсько-правове виховання, що дасть можливість уникнути оцінок явищ, подій, вчинків.

По-п'яте, у правовому, практичному плані школа повинна керуватися певним кодексом поведінки у стосунках з іншими суб'єктами, які впливають на громадянський стан суспільства — держава, церква, політичні і громадські організації, сім'я, місцеві органи самоуправління.

При цьому важливо закласти в освітній сфері, яка є головною у становленні громадянськості, правові і політичні умови щодо гарантії для всіх громадян на рівну освіту; забезпечення для кожного її мінімального стандарту; державного і судового захисту від дискримінаційних впливів політичного, конфесійного, соціального характеру.

Значна частина здібної молоді із малозабезпечених сімей обмежуються у праві здобути вищу освіту, зазначається у щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Привертається увага, що у забезпеченні права громадян на вищу освіту існують досить серйозні проблеми, передусім пов'язані з правом на одержання безоплатної вищої освіти. Платна освіта є недоступною для переважної більшості населення і не може бути реальною альтернативою для державної [176; 295, 307]. Лише відчутна для особи, сім'ї, громади соціальна справедливість закладатиме свідоме ставлення до суспільного оточення і природного середовища, а також зумовлюватиме вчинки. Лише вона здатна надати політиці людяності. Будь-яке страждання виникає не з внутрішньої, а із зовнішньої причини. Кожний існує за вищим правом природи, і, відповідно, кожний за вищим правом природи робить те, що впливає з необхідності його природи. Це є природним і

громадським станом людини. [173, 553]. Треба вчити і навчатися однієї істини — виховувати громадянина і патріота, не втративши, зберігши, розвинувши людське.

На соціокультурні орієнтації молоді впливають різні інституції. Причому їхня дія залежить від віку, географії проживання, типу навчального закладу тощо. Найбільш впливовими є сім'я, засоби масової інформації, школа, друзі й оточення. Як свідчить практика, менше значення мають громадські організації і молодіжні об'єднання, позашкільні заклади. Така шкала впливів не є константою гарантії позитивних чи негативних формувань, оскільки сім'я чи телебачення у кожному конкретному випадку виявляють себе по-різному. Адже ніхто не буде заперечувати наявність чималої кількості асоціальних сімей; аморального і антисоціального потенціалу теле-, відеопродукції, преси; обмежених виховних можливостей багатьох шкіл і позашкільних закладів.

Зовнішні і внутрішні умови часто створюють суперечливу ситуацію, коли тенденції і дії набувають протилежної спрямованості. На потенціал особистості, як усебічної, складної і суперечливої істоти, діють не менш різноманітні й складні суспільні, громадські, державні інститути, хоча більшість — у нормованих правових, етичних, функціональних межах.

Ціннісна громадянська орієнтація формується багатьма чинниками і напрямами не лише як свідомість, переконання, психіка, але й як мотивація, інтерес, установка, поведінка, дія.

Виховання людського в людині, повага до себе і власної гідності залишається одним з важливих напрямів громадянськості. Ось як оцінює складнощі у системі суспільного життя і виховання жінка-інтелегент, яка не належить до асоціальних суб'єктів. Вона пише: «Я була як машина, заведена кимось — батьками, школою чи державою. Я була чим завгодно: вченим, викладачем, керівником, домогосподаркою, бабусею, заробітником грошей, глядачем в театрі, але я ніколи... не могла бути собою — я цього не вмію...» [227, 31].

Йдеться про всі стани людини. І якщо ми спільно з суб'єктом виховання формуємо соціально-культурну орієнтацію на справедливість, поєднання суспільних й індивідуальних інтересів, самодостатність і самореалізацію, соціальну захищеність і громадську активність особистості, то не лише завдяки знанням і установкам, а й внутрішній потребі, переконаності, поведінковій нормі, її індивідуальним діям.

Часто добра поінформованість, необхідні знання не трансформуються у позицію, поведінку, діяльність. Завжди, більшою або меншою мірою, на психіку дій впливають «ножиці життя» як розбіжність, протилежність, противага, заперечення сказаному, обміркованому, зробленому. Коли життєвий, суспільний чи особистий ідеал, сформований учителем, батьком, вихователем, не підтверджується у реальній ситуації, перетворюючись на антагонізм. Особливий дискомфорт особистість почуває тоді, коли розбіжність, слова, позиції і норми поведінки фокусуються на одній особі (близька людина, керівник, педагог, політик, священик), досі наділеній певним кредитом суспільної та індивідуальної довіри. Це стосується різних аспектів ціннісних орієнтацій (ідеологічних, політичних, правових, економічних, духовних). Неможливо сподіватись на успіх громадянського становлення, покладаючись на декларативні заяви політиків, які завдяки своїй ролі мають вплив на суспільну свідомість. Коли за палкими словами про боротьбу з бідністю криється розкрадання у великих розмірах, несплата державі податків, вивезення капіталу в офшорні зони; коли священики, проповідуючи правдивість і моральність, сексуально розбещують неповнолітніх; коли керівники держав, відстоюючи ідеї миру і право людини на життя, віддають накази про бомбардування цивільного населення; коли педагог вчить дітей добру, милосердю і приязних стосунків з людьми, а сам принижує й ігнорує своїх батьків. Усе це визначає свідомість численних соціальних груп. «Вживає сильніший», «вигідніше бути зухвальцем і циніком», «безпечно жити егоїстом» — ці соціальні установки, на жаль, часто формують згадані приклади. Вони, однак, можуть викликати також реакцію протесту і формувати Я-позитивні суспільні орієнтири. Сьогодні молодь віддає перевагу особистим і егоцентричним інтересам порівняно з працею і мотиваціями на користь суспільству і державі. Але громадянському суспільству потрібні оптимальні пропорції.

Інша складна проблема — орієнтація громадянської освіти на становлення етнотолерантного індивідууму. Ця тема не є для України локальною і не може стосуватися лише багатонаціональних регіонів. Практика активних глобальних процесів, мобільне пересування людей, капіталу, послуг, ідей, інформації зробили світ і монополістичні держави залежними, взаємопов'язаними. Відмежо-

ваність, відособленість від інших культур не притаманна навіть найсильнішим соціально-економічним утворенням. Світ розвивається за тенденцією нарощування контактів між економіками, культурами, релігіями, загалом цивілізаціями. Україна охоплена цим процесом. Отже, толерантність українського громадянина є об'єктивною необхідністю як у зовнішній, так і у внутрішній сферах. Нині хибною є думка, культивована політичною і педагогічною практикою, що проблеми міжетнічних стосунків властиві лише багатонаціональним регіонам (Крим, Буковина, Закарпаття, Донбас, Одеська область). В Україні компактне і дисперсне проживання національних меншин властиве більшості регіонів. Українська спільнота прямо чи опосередковано, але постійно, перебуває у численних за формою і змістом контактах міжетнічного характеру. По-друге, етнотолерантність громадян вкрай необхідна для різноманітних стосунків з сусідніми державами, де проживають наші діаспорні співвітчизники. По-третє, толерантності українських громадян вимагає інтеграція в Європу та світові організації, а також об'єднання зусиль для вирішення локальних і глобальних проблем. По-четверте, етнотолерантність — запорука соціальної і політичної стабільності, перепона для виникнення конфліктів, воєн на етнічному або релігійному підґрунті. Проблему етнотолерантності ЮНЕСКО й чимало країн світу розглядають як глобальну і суспільно значущу. Найперша ознака етнічної ментальності — терпимість в міжетнічних стосунках. Інша — сприйняття людей чужої культури, релігії, поглядів, свідомості, традицій. Важливою складовою є усвідомлення необхідності рівного діалогу, взаємозв'язків, взаємопізнання, взаємодопомоги. Цей аспект сьогодні чи не найскладніший на практиці і його актуальність зростатиме як у міжнародному, так і у всеукраїнському просторі. Проте етнотолерантність вимагає нових знань, контактів з культурними надбаннями (національними і світовими), створення оптимальної соціокультурної ситуації.

І безперечно основою громадянської освіти є школа. Практики оцінюють ситуацію як доволі критичну. Ось точка зору учителя історії та правознавства Л.Чабан з Донецька: «На жаль масова загальноосвітня школа України не має програми громадянської освіти. Проблеми громадянської освіти і виховання вирішують предмети базового навчального плану, але не в повному обсязі.

Частина шкіл вирішують проблему освіти факультативно, курсами за вибором. Викладаються також курси: «Людина», «Духовний світ людини», «Діяльність людини», суспільствознавчі. Але як бути в інших школах, де ці питання не вивчають? Кожен діє своїм шляхом. А тому нагальними завданнями є: розробка державної програми «Громадянська освіта школяра», розробка Державних стандартів громадянської освіти для різно-ступеневої освіти; розробка курсів, програм, навчально-методичного забезпечення; організація курсів підвищення кваліфікації; впровадження міжнародного досвіду» [216, 7].

І річ не в тім, аби передати молодій людині культурні цінності. Це не механічний процес, вони проникають свідомо й опосередковано у людську ментальність, втілюючись у конкретному оточенні і життєдіяльності. Марно сподіватись, що інтегрований курс історії культур народів, які проживають в регіоні, є неодмінною умовою і гарантом полікультурності і етнотолерантності. І хоча школа виконує державно-суспільне завдання культурологічної підготовки учнівської молоді, є ще три визначальні фактори: сім'я, соціальне середовище, професійна освіта. Педагогам, психологам, соціологам, політикам варто усвідомити, що зацікавленість і повага до інших культур має формуватися через знання рідної етнокультури, її суспільної і трудової практики, традицій, свят і обрядів. «Перекотиполу», людині «без роду-племени» важко збагнути культурні й національні надбання сусіда, представника іншої віри, національності. Поцінування чужого можливе тільки через шану і знання свого. І це завдання сім'ї.

Соціокультурне середовище значно розширює інтерес до національної культури, міжкультурних зв'язків, спілкування з носіями інших культур. Засоби масової інформації, політика, міждержавні взаємини, різноманітні спільні акції, музика, спорт, соціальна практика, участь у громадському житті — все це реальні чинники етнотолерантної політики. Особливе значення для самосвідомості мають освітянські інституції, в яких національні, міжкультурні, інтеркультурні компоненти взаємопов'язані і доповнюють один одного. Це ознака всеосяжних процесів у сфері освіти. Проте глобалізація шкідлива, якщо виявляється у формах протиставлення національній самобутності, загрози економічним чи культурним на-

ціональним інтересам, імперським потугам влади щодо інших народів і країн, окремих держав чи корпорацій. У такій ситуації освіта покликана продукувати ідеї миру і толерантності.

Історія розвитку людства засвідчує незаперечну істину: загальні процеси завжди розвивалися поряд з одиничними, локальними, національними. Позаяк людство досягло значних успіхів у науково-технічному, комунікаційно-інформаційному, економічному, культурному розвитку, зросла мобільність і загальна необхідність взаємозв'язків. Глобальні процеси стали більш рельєфними через відкритість суспільств і кордонів. Контакти, міграційні процеси, різноманітні форми співробітництва, демократизація правової бази, реалізація економічних і соціокультурних програм стали настільки активними, що інтеграція — це об'єктивний факт, і в Європі вже немає класичної монодержави. Але все це водночас посилило фактор громадянського суспільства, фактор громадського виховання і освіти. Інтеграція не уніфікувала етнічні спільноти, а, навпаки, спонукала багато держав (в нових умовах) до активної національно-культурної діяльності, забезпечення розвитку національної культури. Проте дія лише цієї моделі робитиме громадянське суспільство нестійким. Стабілізуватиме ситуацію інша важлива тенденція — взаємозв'язки, взаємопізнання, співпраця національних культур і етносів. Саме інтеркультурна взаємодія в різних сферах зумовлює потребу етнотолерантної поведінки. У цьому випадку домінуючим є не лише інтерес етнічної громади, її самобутності, а загальні економічні, соціальні, політичні, культурні, іноді релігійні інтереси людей різних національностей. Спільність мети на місцевому регіональному рівні спонукає людей до творчої праці, взаємодопомоги, розширення меж міжнаціонального спілкування.

Любов до батьківщини є любов'ю до рівності. Це, — пише Монтеск'є, — не є моральною доброчинністю, а політичною, вона і є пружиною республіканського уряду [28, 355].

Любов є найголовніший заповіт у взаєминах між людьми, а рабський страх затрує стосунки між людьми у суспільному житті. Під впливом його людина стає недовірливою, нещирою, приховує і маскує думки й почуття [28, 351].

У такому середовищі формується стихійно-демократична модель мовної політики — реальна багатомовність. Показовим у цьо-

му є приклад історичного регіону Буковини, де етнотолерантна система стосунків між людьми навіть у найважчі часи (окупація, політика шовінізму і денаціоналізації правлячих режимів, голод, соціальна незахищеність) забезпечувала стабільність і міжнаціональний мир. Знання кількох мов стало тут буденністю. Для буковинця мовна культура була життєвою потребою, ознакою гордості і гідності. Як повчальний жарт розповідають, що навіть сторожа на вході до Чернівецького університету володіла 5—6 мовами (українською, румунською, єврейською, російською, польською, німецькою). Чотиримовність в національній школі Буковини давно є реальністю. Надзвичайно важко будувати демократичні засади за умов, коли «Я тебе знаю, а ти мене не знаєш і знати не бажаєш».

Слушними є думки з приводу знання мов багатьох українських просвітителів. «Я говорив, — писав М. Драгоманов, — молодшим людям на Україні, що вони не можуть уважати себе навіть образованими, доки не вивчать, по крайній мірі, двох-трьох західноєвропейських мов, щоб хоч читати на них найважливіші речі» [63, 479].

На загальноукраїнському рівні ця проблема є достатньо відчутною і характеризує наявність рудиментів імперського, денаціоналізованого мислення. Особливо згубними для системи освіти і виховання молоді є небажання, а можливо, й інтелектуальні лінощі, багатьох політиків, державних (центральных і регіональних) посадовців знати і використовувати державну мову. Це є свідченням відомих і свідомих планів моделі розвитку України — з одного боку, а з іншого — вияв низької політичної, не етнотолерантної культури «еліт». Це стримує становлення громадянського суспільства, бо ігнорується класика гуманізму — «чим більше я знаю мов, тим більше я є людиною».

Водночас існує певна мовна модель, яку реалізують в окремих регіонах України, — знання російської і англійської (інших іноземних) з ігноруванням української. Вона неприйнятна для загальноукраїнського інтересу. Перед освітою — завдання багатомірного опанування культурними цінностями. Розвиток громадянської особистості передбачає кілька просторово-змістовних напрямів:

— індивідуальний (домінують особисті інтереси, мотивації, уподобання відповідного світобачення);

— етнонаціональний (домінантою є інтереси соціокультурного розвитку конкретного етносу на рівні культури, мови, історії, традиції, релігії);

— національний як загальноукраїнський (інтереси українського народу, розвитку його духовності, культури, державної мови, повага до національних святих і державних символів, традицій, релігійних вірувань, загалом сприяння прогресу української нації);

— планетарний (домінантою є засвоєння загальнолюдських цінностей, надбань світової культури, стимулювання інтерактивних зв'язків та інтеграційних схем у сферах людської життєдіяльності).

І коли йдеться про засаду для формування особистості в демократичному суспільстві, то ігнорувати будь-яким із зазначених компонентів не варто, оскільки це призводитиме до певних прогалин у вихованні. Логічно вибудувати на цих параметрах національну ідею з пріоритетом інтересів і завдань української нації. Щоби вирішувати це непросте завдання, в основу слід закладати ідеї, які не були б дискусійними, а конституційними, українськомістовними й загальнолюдськими.

Колись Й. Гердер описуючи філософію, історію людства, прогнозував, що Україна обов'язково стане новою Грецією з її чудовим кліматом, щедрою землею і великим, музично обдарованим народом. Щоб це збулося, необхідно повірити і творити кожному — українцям і всім етносам, які населяють Україну. Необхідно зробити, як вважала Леся Українка, Україну свідомою, підготувати національносвідому інтелігенцію, повернути нації мозок і на цих підвалинах можна розбудувати демократичну й соборну державність. Тому в школу треба повертати не зумисне спотворену, а об'єктивну історію; літературну українську класику, яка б містила в моральному, громадсько-патріотичному плані ідеї і персонажі, здатні виховати як найкращі патріотичні риси; національну педагогіку; вітчизняну науку.

Не знати того, що до нас робилося і відбувалося в світі, — говорив Цицерон, — це вічно бути малюком...

Знайомство з історією, писав видатний колишній випускник Києво-Могилянської академії А. Прокопович-Антонський, зробить юнака освіченим, добрим, співчуваючим і готовим служити вітчизні. Освіта без моральності і витонченого розуму, без освіче-

ності серця є злою виразкою, що винищує не сімейства, а цілі на-
роди [55, 138-141].

Дуже важко закладати громадянську гідність українцю чи пред-
ставнику іншого етносу, якщо за інерцією продукуються штампи
часів сталінізму. Яку національну свідомість, історичну правду й
людські ідеали пропонувало і формувало багаторічне вивчення у
загальноосвітніх школах п'єси О.Корнійчука «В степах України»?
Можливо, написано дотепно й талановито, хоча не смішно. Од-
нак насправді були інші, жорстокі реалії — голодомор, геноцид
українського народу у 30-і роки. Мільйони знищених голодом, за-
мордованих та виселених селян практично віддано на поталу за-
мовленій ідеологічними апологетами фальші. Це один із числен-
них прикладів шкільного життя, який негативно впливає на гро-
мадянське становлення молоді. Чомусь і далі остерігаємося, а чи
не забагато патріотизму для громадянського суспільства матиме-
мо через пізнання життя, ідеалів, помислів і бачення майбутнього
України І. Мазепи, М. Грушевського, Б. Хмельницького, О. Телі-
ги, В. Винниченка, Р. Шухевича, С. Бандери, В. Стуса. Дух, вже не
рабський, українського народу, його прагнення до свободи й про-
гресу слід формувати не лише на прикладах важкої селянської долі,
яка завжди пов'язувалася з меншовартістю і йшла, за висловом
І.Багряного, від тривалої бездержавності, а передусім, на героїці
боротьби, творчості і прагненнях кращих силів і дочок у різні часи.
Бо вже не досить, як писав Ю.Лавріненко у «Розстріляному відрод-
женні», лякливого шахрайського підсовування назад в українську
літературу деяких з украдених імен і деяких їхніх підчищених творів.
Бо література показала силу духу, яку не знищити кулею, штучно
організованим масовим голодом, а чи суцільною депортацією на-
селення з його рідної землі. Це дух є український і вселюдський
водночас. В Сибіру він так само діятиме, як і в Україні. Чи знай-
дуться в Москві люди, що відчують dokonane остаточне ідейне
банкрутство і грядущий неминучий фізичний кінець трьохсотліт-
нього панування принципу «поліційного моноліту».

Поки що найновіші факти показують протилежне [103, 782-783].
На жаль бракує цього розуміння і в Україні.

Складні історичні, культурно-освітні проблеми не повинні
відступати на задній план, оскільки політичний простір держав-

ності вимагає нової пропаганди історичної та культурологічної
концепції, а суспільство — правди і совісті до свого минулого, ни-
нішнього і прийдешнього. Бо тоді не усвідомимо ходу історії, й не
зрозуміємо, чим освіта сучасної України відрізняється від попе-
редньої, «радянської». Навіть два-три десятки поважно та правди-
во й вільно написаних книг про Україну, слов'янські країни, гро-
мадські рухи в Європі зробили б велике діло. Вони б спинили уті-
качку, — зазначає М. Драгоманов, — наших молодих людей од
України й українства, давши їм змогу пізнати свою країну й пока-
зати, як можна служити всесвітнім інтересам на українській мові.
[62, 428].

Пригадується повчальний випадок, що трапився на Буковині.
Після розробки регіональної концепції національної школи, нам
вдалося наприкінці 80-х років випустити для шкіл на базі обласної
молодіжної газети «Молодий буковинець» «Історію України» (для
дітей). Вперше з описом та ілюстраціями про українських князів,
героїв визвольної війни середини XVII століття, Івана Мазепу,
Михайла Грушевського, Симона Петлюру, Володимира Винничен-
ка, про голодомор і денационалізацію, героїчну боротьбу воїнів
ОУН-УПА, національні символи і святині — прапор, гімн, тризуб,
про видатних українців різних часів вийшла скромна та потрібна
книга з бажанням сказати правду, вселяючи людям віру в успіх у
здобутті волі. Проте, хоча уже хиталася імперія, «перебудовні» іде-
ологічні вчення викликали дедалі палкіші протести, але реакція
«більшовицьких церберів» на цю спробу була жорстокою — вик-
лики на «килим», заведення кримінальних справ, фінансові пере-
вірки, численні «наради-промивання».

Ніби часу відтоді минуло небагато, але різниця між тим та
нинішнім періодом разюча. Наші дії, помисли поділені на бездер-
жавний неукраїнський простір і державницький. А звідси й філо-
софія освіти, методологія громадянського виховання, завдання
національної держави і громадянського суспільства. Рецидивів
впровадження минулих ідеологів і досі чимало, щоправда, вони
нині набувають інших форм. Тим паче тим, на кого суспільство
покладає завдання виховувати громадянськість, створювати умо-
ви для утвердження національної і особистої гідності людей, тре-
ба керуватися не особистими побажаннями, а конституційними

зобов'язаннями. Оскільки у будь-якому регіоні України не «Кримська правда» чи зарубіжні вболівальники української демократії мають визначати українську перспективу, а державна політична воля, громадянська свідомість тих, хто визначав свою і народну долю 1 грудня 1991 року.

Слід розширити вектори впливів щодо формування нового мислення. Бо чомусь вся увага зацентрована лише на молоді. А як щодо інших суспільних верств і прошарків, скажімо, української інтелігенції? Свого часу Г. Хоткевич в статті «Про українську інтелігенцію» писав (із виступу на засіданні Українського товариства 1915 року в Харкові), що, на жаль, їй не притаманна гаряча любов до свого, рідного, чого не надбаємо у інших слов'янських народів — поляків, чехів [211]. Але шила в мішку не сховаєш, ставлення (в соціальному контексті) держави до інтелігенції не є державним. Падіння життєвого рівня, неможливість для більшості відтворити себе духовно як обдаровану особистість на тлі казкового і нечесного збагачення купки українських глитаїв викликає тривогу і протест проти цих «малих геноцидів».

1918 року В. Винниченко зазначав, що нація без школи — не нація, а етнографічний матеріал, і це повною мірою стосується інтелігенції. Українська нація без української інтелігенції — не нація. У Європу не буде з ким ходити, якщо не зростимо інтелігенцію. Позаяк європеїзм потребує не «української дуньки в Європах» і не політиканів, які не додають авторитету державі й громадянину, а змагаються на влучність у киданні камінців по Україні. Нині багато державних і політичних діячів, заражених націофобією, переймаються більше тим, щоб інтелігент не захворів на національну ідею чи націоналізм, а не тим, що принижений статус вчителя, лікаря, працівника культури, вченого, журналіста чи триваюча міграція мізків, розуму може поставити під сумнів успіх у становленні громадянського суспільства. Зі слабкою, незахищеною інтелігенцією, несвідомою національно можемо спуститися до рівня радянських героїв, коли громадянське виховання сприймалося як реакційний напрям буржуазної педагогіки [129].

У політичних, частково педагогічних колах України є сили, які принципово ігнорують поняття «нація», «національна свідомість», «український народ» (постійно наголошуючи, що є лише народ

України), а «націоналізм» продовжують визначати на більшовицький кшталт. Саме тепер, всупереч агресивній критиці опонентів, на порозі становлення громадянського суспільства українська наука, політика, педагогіка повинна обґрунтувати ймовірні негативні наслідки ліберально модних й національно індиферентних ідей — «якнайменше держави», «якнайменше національною». Це важливо робити зараз, у період ранньої української демократії і державності. Слід теоретично і практично переконувати, що націоналізм в українській трансформації був вищою формою національної самосвідомості, патріотизму і поваги до вітчизни, народу, своєї культури, історії, мови, традицій. Він не був агресивним, а захищав поневолені народи і свободу.

Якнайбільше української держави, якомога більше націоналізму у ставленні до України в значенні політичному, економічному, духовному, соціальному. А з тими, хто розглядає націоналізм як правоекстремістську ідеологію, хто сповідує свою зверхність щодо інших народів, хто прагне творити прогрес своєї нації на приниженні і гнобленні інших народів, українська національна ідея нічого спільного не має. Її мета — єдність нації, співпраця, взаємоповага і співробітництво з усіма народами, які уважають чесноти демократії і права людини, хто вважає Україну своєю батьківщиною і рідним домом. Втім, Україна, хоча соборна і унітарна, залишатиметься різною історично і психологічно — із властивою для кожного регіону ментальністю. Національною ідеєю не вдасться найближчим часом об'єднати всіх. Але в умовах багатокультурного, різномовного, поліконфесійного суспільства вона повинна бути такою, щоб її сприйняла більшість, щоб, відстоюючи загальнонаціональні інтереси, провідні політичні сили і держава будували на її основі політику єдності, самобутності і самодостатності у стосунках з іншими націями. Вже тепер на рівні освіти безконфліктно, еволюційно відбувається усвідомлення національної ідеї кризь політично-правову й історичну призму автохтонності, державності, незалежності, соборності, суверенності України. Національні й загальнолюдські цінності є базою для формування патріотизму і патріотичного виховання. І так як національна ідея не може зосереджуватись лише на політичних чи духовних ціннісних орієнтаціях, а поширюється також й на економічні, і соціальні, так і на-

ціональні цінності патріотизму, Батьківщини, громадянськості, на думку В. Сухомлинського, мають поєднуватися з поняттями народ, труд, хліб як могутні корені громадянськості. [185, 313].

За різних умов формувалася суспільно-політична, наукова, педагогічна думка щодо громадянського виховання. Не обминули цієї теми у своїй творчості і такі постаті, як Г. Сковорода, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, В. Винниченко, І. Огієнко, С. Русова, Г. Ващенко, В. Сухомлинський та багато інших. Пошуки ідей, знань, навичок, необхідних людині для суспільного буття, тривали повсякчас. Друга світова війна з особливою силою поставила перед людством питання прав людини, її безпеки і права на життя. Ухвала Загальної декларації прав людини 1946 року визначила основні правові і етичні параметри міжнародного життя у цій сфері. Вона заклала підвалини для становлення громадянськості, демократії стосунків між людиною і всіма компонентами її оточення. Яким повинен бути громадянин і які характеристики повинна мати держава згідно з нормами демократії, права, соціального життя? Відповіді і завдання щодо цього визначало ядро майбутньої громадянської освіти, принципи якої мали не локальний, ідеологічний чи політичний характер відповідно до інтересів тієї чи іншої держави, а універсальний для всієї міжнародної спільноти. Людиноцентристська ідеологія, права людини ставали її методологічною основою. Це означало, що пізнавальний і виховний процес фокусував у собі соціальні, правові, політичні, економічні, екологічні, культурологічні, морально-етичні, релігійні, ідеологічні, історичні, педагогічні знання в сфері громадянської освіти. Проведений 1978 року конгрес ЮНЕСКО з викладання прав людини практично започаткував Європейську програму громадянської освіти. Введення свобод і прав людини у зміст дошкільної, шкільної, професійної освіти, наукові дослідження, політичні форуми повинні були створити сприятливі передумови для розв'язання складних етнополітичних, соціальних, культурних проблем, які нагромадилися в європейських країнах. Проте цей період не давав можливості реалізувати ідеї громадянськості у повному європейському контексті. Світ ще був поділений на два непримиренні, ворожі полюси, що унеможливило інтеграцію зусиль, діалогічність і демократичність стосунків між

людьми, країнами, народами. Лише падіння Берлінської стіни, відхід народів Східної і Центральної Європи від тоталітаризму заклав у Європі політичну і правову базу для повсюдної і багаторівневої системи громадянської освіти. Особистісний, національний і загальнолюдський вимір; взаємозв'язок прав людини з проблемами миру, прогресу, безпеки, залежність людських прав від демократизації міжнародного, соціального, політичного ладу. Знання і впевненість людини щодо задоволення її соціальних і політичних прав — завдання, визначені об'єднаними зусиллями націй, які гармонізували загальноєвропейські, національні як загальнодержавні, індивідуальні інтереси. Все це було реальним виявом глобальних процесів, налаштуванням на інтеркультурність в єдиному європейському домі. Крім того, громадянська освіта набирала ознак безперервності і наскрізності, коли соціалізація людини розпочинається з раннього дитинства і триває у дорослому віці, мета якої — адаптація до постійних змін у суспільному житті.

Громадянська освіта повинна бути основою для саморозвитку людини. Особиста духовна діяльність — це активні зусилля особистості для того, щоб моральні багатства суспільства — наші політичні, моральні, естетичні ідеї, погляди, переконання, ідеали — стали багатствами особистості, внутрішніми цінностями людини, нормами й правилами її поведінки... Духовна діяльність — це творча праця, кипуча громадянська діяльність людини [186, 259].

Безперечно, кожна країна мала свою специфіку, особливості національних інтересів, відмінну від інших соціокультурну атмосферу, що визначало не тільки характер розвитку громадянського суспільства, а також зміст і форми громадянської освіти. Проте, як підтверджують дослідження освітніх систем у європейських країнах, спільною ознакою освітньої політики є інтеркультурність. Багатокультурний, багатонаціональний, багатоконфесійний, плюралістично-ідеологічний характер життя Європи і визначив в освіті цей домінуючий принцип. Водночас такий підхід зумовили не лише притаманна Європі і більшості країн культурна специфіка, мовна і релігійна різноманітність, спроби запобігти традиційним і новим конфліктам.

Ставало очевидним, що прогрес будь-якої нації, народу неможливий без опанування здобутками матеріальної, духовної

культури, яку виробила світова і європейська цивілізація. Стихійно або організовано, але дедалі більше зростав вплив телекомунікаційних, інформаційних технологій. Глобальні процеси значно зміцнили кількісні і якісні зв'язки, контакти між людьми, організаціями, народами, державами, а це вимагало нової культури поведінки щодо «інших». Етнокультурний розвиток Європи і світу, кожної держави зокрема, не лише не припинився через інтеграційні процеси, а, навпаки, етноцентризм стає провідною ланкою політики, а національні проблеми диктують умови не лише в країнах з перехідною економікою, але й в Іспанії, Італії, Великобританії, Бельгії, Канаді. Регіональна політика з її історичною, культурною, географічною, мовною, релігійною, економічною специфікою відіграє дедалі більшу роль у європейській політиці. Міграція, незважаючи на певні законодавчі обмеження, посилюється і виникає не лише особливе мультикультурне середовище, але з різних причин ще й конфліктне. Отже, низку проблем економічного, екологічного, гуманітарного характеру, безпеки людства і окремих народів, голоду і хвороб, воєн і військових конфліктів можна вирішувати тільки спільними зусиллями.

Освіта, як один із наймогутніших факторів у руках політиків, здатна, відійшовши від принципів громадянськості і людяності, здетонувати напруженість чи сформуванню конфліктну психологію. Або ж на принципах плюралізму й демократії творити моральну й політичну культуру особистості. Зрозуміло, що не все залежить від освітнього чинника. В суспільстві діють, змінюючись упродовж років, інші впливи, які в конкретних ситуаціях, за певних суспільних настроїв можуть ставати домінуючими. Але основою політики, економіки, права, поведінкових форм є, насамперед, освіченість і культурологічна підготовка особистості. А ніскільки не применшуючи значення національної системи виховання, принципів народності і культуровідповідності, полікультурна, інтеркультурна освіта у синтезі з етнокультурним вихованням формуватиме надалі громадянський компонент європейського і українського освітнього процесу. Вона забезпечуватиме найбільш оптимальний щодо пізнання, світобачення, національної свідомості, загальнолюдської психології, толерантності й миру, підхід до розвитку людини.

Суттєвим позитивом доктрини є те, що громадянське виховання не вибудовується на космополітичних постулатах, що часто зумовлюється глобальними інтеграційними процесами, а зорієнтоване на національну культуру, історію, традицію держави й українського народу. І якщо раніше такий підхід розглядався як побажання, намагання, у значній мірі залежав від специфіки регіонального фактору, то зараз він отримав правову основу; цей напрям визначений законами і загальними цілями школи. Виховання національно свідомого громадянина, освіченого патріота, який любить свою Батьківщину — Україну, свій народ, відстоює і примножує його культурно-історичні здобутки, вміє будувати стосунки і працювати з людьми інших національностей, керується загальнолюдськими цінностями, стало методологічною основою доктрини.

Не втратити національного і морального — ось перспектива завдань українського суспільства В.Липинський, писав, що Вавилон розложився і загинув старий Рим, тому що його матеріальна техніка переросла його громадську мораль [107, 204].

Спираючись на принципи класичної педагогіки: культуровідповідність, природовідповідність, народність, вітчизняні ідеї і надбання, нам вдасться позбавитися одного із значних недоліків — індиферентного ставлення до власної історії, культури, мови, національної ідеї, ідеї української державності. Громадянське виховання, яке розвиває в людині національну свідомість, гідність, народність, робить благотворний і сильний вплив на становлення українського суспільства.

І якщо ст. 11 Конституції України зазначає, що «держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури» [91, 6], то в доктрині ця наріжна ідея мусить бути не репродуктивно відтворена, а трансформована через світогляд, духовно-естетичні, естетичні, екологічні, церковно-релігійні, культурно-мовні, політичні, економічно-господарські цінності і позиції. Адже недооцінка національної культури, денационалізація етносу перешкоджатиме переходу у змісті освіти й виховання до пізнання самоідентичного світу української матеріальної і духовної культури. Аналіз освітньої політики країн—членів Європейського співтовариства показує, що, незважаючи на те, що

вона передбачає подальший розвиток глобальних проектів, програм: «Будівництво єдиного Європейського дому», «Формування єдиного мовного середовища», «Захід—Схід», «Середня освіта для Європи», «Середня освіта для демократії», «Культура миру», формулює новітнє бачення системи міждержавних, міжнаціональних, регіональних стосунків, держави Європи дуже ревниво оберігають і впроваджують у зміст освіти національні цінності. Це особливо актуально для нашої ранньої демократії і відновленої державності, як і з огляду на те, що в Україні діють ряд факторів, які негативно впливають на консолідуючі процеси в українському суспільстві, громадянське виховання. У доктрині, як один з важливих пріоритетів, має бути визначена позиція держави по підготовці, випуску, забезпечення українськими підручниками, книгами, фаховими журналами, науково-методичною літературою; статус і роль державної мови, українознавчих дисциплін у виховних і навчальних закладах національних меншин; забезпеченість кваліфікованими кадрами і створення належних умов у регіонах, де створюються класи з українською мовою викладання, а також обґрунтована подальша перспектива навчання учнів україномовних класів після початкової школи.

Адже, на жаль, не лише в Криму інколи важко знайти репетитора з української мови, як і український підручник для новоствореного класу.

Так історично склалося, що найбільш незахищеними в культурно-мовному плані, а в багатьох випадках і мало зацікавленими, є етнічні українці. У ряді областей кількість садків і шкіл з українською мовою викладання у 2-3 рази менша, ніж кількість людей української національності. І суть справи не в малоефективній, часто в спішній провокаційній силовій політиці, оскільки ця проблема потребує часу, зусиль, професійної діяльності.

Ми усвідомлюємо, що поки що не сприяє авторитету державної мови позиція і поведінка значної частини української еліти, різке послаблення україномовної позиції в інформаційному просторі (газети, центральні й регіональні телеканали), рівень національної самосвідомості, бюджетні обмеження. Практика показує, що в тих навчальних закладах, де перехід на україномовне навчання забезпечувався створенням належних умов (висококваліфіко-

вані вчителі, якісне навчання, іноземні мови, комп'ютерні класи, спортивна база, повноцінне харчування, диференційоване навчання і виховна робота за інтересами, наявність необхідних підручників і літератури тощо), появлялась конкурсна ситуація, а там, де це організовувалось від навпаки, примусово і безвідповідально, результатів немає і не буде. Пряме і опосередковане ігнорування значимості єдиної державної української мови як консолідуючого фактора в державі, абсолютизація мовної рівності в умовах етнічної різнобарвності і полікультурності сприятиме додатковим суспільним напругам, породжуючи дискомфорт субетнічних стосунків.

Доречно нагадати багатьом політикам і можновладцям, що в 60-ті роки ХХ століття на території бездержавної України функціонувало 25 тисяч шкіл з українською мовою навчання. Зараз, коли підтримка і розвиток державної мови є конституційною вимогою, у національній доктрині не повинно бути двозначності, а має простежуватися чітке бачення держави щодо розвитку української мови і зміцнення її авторитету.

Для покращення соціально-економічної основи в державі необхідне становлення, і реалізація концептуальних педагогічних ідей, зокрема щодо кадрів. Професійне становлення педагога є багатоплановим і багаторівневим явищем. «Вчитель — основоположна сила соціального відтворення — культурного, економічного, політичного. Без нього унеможлиблюється соціальний поступ, будь-які досягнення держави і народу. Він є безпосередньою продуктивною силою. Це загальнопланетарна закономірність» [79, 13]. Одне із нових завдань, яке слід вирішувати на даному етапі, — етнополітична, етнокультурологічна підготовка педагога, зумовлена, з одного боку, національним характером освіти, а з іншого — громадянським характером суспільства як багатонаціонального, полікультурного феномену. Крізь призму особистості педагога і громадянської освіти формуватиметься також одна з головних ліній взаємин між українським етносом і національними меншинами, між українською етнокультурою і етнічними культурами інших національностей, сприйняття України як рідної Вітчизни кожним, незалежно від національності, конфесійної приналежності, політичної ідеологічної орієнтації, усвідомлення своєї ідентичності з українсь-

ким народом. Ці засади є не лише закономірністю, але й становлять сутність відродження і розвитку національної освіти. Значно зростає роль того комплексу знань, які раніше, з відомих причин, ігнорувались: «національна школа», «національна освіта і виховання», «національна ідея», «національна свідомість», «етнополітика», «етнокультура», «українська духовна культура», «етногенеза українського народу» і т. ін. Адже нова парадигма освіти має сенс лише тоді, коли вона налаштована, перш за все, на пізнання власного народу, власної історії в контексті загальноцивілізаційного і загальнолюдського розвитку. Бо пізнати народ, — як зазначав І. Франко, — то пізнати його нинішнє і минуле становище, його особливості, інститути й економічне становище, відносини й інтелектуальні зв'язки з іншими народами.

Тому незаперечною є необхідність найактивнішого впровадження у систему підготовки вчителства українознавчих знань, які є основою для громадянської освіти. Слід зважити, що на даний час вони сприймаються значно глибше ніж наприкінці 80-их - на початку 90-их років, коли вони обмежувалися етнографічно-фольклорною тематикою, історією, мовою. Водночас її концепція перебуває в стадії довершення. По-перше, вона ще не стала цілісною галуззю науки; по-друге, — формується та база знань, яка дасть можливість підготувати досконалий посібник і програму для окремого навчального предмету; по-третє, відбувається удосконалення змісту гуманітарних, природничих, культурологічних дисциплін щодо посилення українознавчих знань, відбувається реалізація надбань української педагогіки. Проте тут є певна складність, зумовлена історичними, культурними, етнічними, політичними мовними особливостями, різними традиціями і усталеними нормами життя, неоднаковим рівнем національної самосвідомості районів держави.

Виховний ідеал українського педагога, — писав Ващенко, — впродовж тривалого часу формувався в умовах боротьби за волю народу. Проте далеко не завжди все це пов'язувалося з ідеалом незалежності України. Навіть у період українського визвольного руху 1917-1920 рр. Його провідники прагнули будувати єдину соціалістичну російську державу. Соціалізм був на першому місці, а Україна на другому. «Коли України не буде соціалістичної, то краще

нехай не буде ніякої». Не враховувалась також велика роль релігії в житті українського народу [23, 95].

Творчість, знання педагога не є сталими категоріями, вони мають схильність змінюватися залежно від вимог і обставин. Проте сталою і специфічною ознакою професійної освіти педагога є культурологічна підготовка, знання світової і національної культури, історії українського народу. В сучасних умовах помітною є тенденція до пріоритетності творчих факторів, що визначають розвиток і репрезентацію духовності й національної культури. Культуротворча підготовка виступає як методологічна основа професійної культури і основа громадянської освіти. Вона у сукупності не є уніфікованим явищем, оскільки на її формування впливають соціальні інститути, зміст освіти, умови і форми навчально-виховного процесу, політична й соціальна атмосфера суспільства, регіону, етнокультурна інфраструктура, рівень міжетнічних взаємин і т. ін. Тому гуманітарна підготовка є обов'язковою вимогою, критерієм змісту освіти навіть для найтехнократичнішої професії. І орієнтація лише на загальнолюдські чи суто прагматичні цінності є недостатньою без національно-культурних і державотворчих ідей. Громадянське виховання знецінюється, якщо не відбувається усвідомлення необхідних для нації і держави пріоритетів у духовній, політичній, економічній, інформаційній, екологічній сферах. Виховувати сина планети можна лише за умов, коли уособлюєш ім'я своєї держави і нації.

Тому світогляд, — пише Г. Ващенко, — має дуже велике значення не тільки в інтелектуальному житті окремої людини, а й у житті суспільному, політичному, й навіть екологічному [25, 130]

Добре світоглядно підготовлений педагог забезпечить, щоб школа за нинішніх умов виконувала не лише функцію загальнонавукової підготовки, але й всіляко сприяла політичній, суспільно-культурній соціалізації молоді. Якби досконалі інститути демократії не створювалися вони живучі лише до тих пір, поки отримують свідому підтримку громадян. Для України це є надскладним завданням, адже демократичні цінності українському суспільству не були передані у спадок. Необхідно самостійно виробляти модель демократичної громадянськості, формувати критерії і облік громадянина сучасної України. За висновками багатьох теоретиків

громадянського суспільства життєздатною демократія буде за умов певної політичної компетентності суспільних індивідуумів. Цей процес удосконалюється, коли абсолютна більшість не цікавиться суспільно-політичним життям, невелика частина усвідомлює сутність політичних процесів, ще менша частина бере активну участь у громадянському житті. Ні політичний альтруїзм, ні особистісний егоцентризм не здатні вирішувати цю проблему. Громадянську позицію, дію, поведінку слід формувати лише на основі балансів інтересів, усвідомлювати, що ми живемо, співпрацюємо, в суспільстві рівних, хоча і різних за своїм складом, людей. Громадянська освіта і виховання повинні, з одного боку, дати населенню знання, за критеріями громадянськості, з іншого — створити умови, щоб вони працювали для реалізації громадянських прав і обов'язків. Освіта уможливить позитивний результат, якщо буде постійною, системною, науково обгрунтованою, міждисциплінарною, багатофакторною. Тому вона і формується на принципах гуманізму, демократичності, народності, культурно- і природовідповідності, полікультурності, плюралізму, зв'язку з практичним життям, міждисциплінарності, зорієнтована на позитивну мотивацію соціальної дії [92, 3]. А отже компонент базових знань відповідно до специфіки предметів має закладатися на всіх рівнях і етапах освітньої підготовки, виховний комплекс заходів спрямований на аспекти громадянського виховання, оволодіння навичками активної участі в суспільному житті. Враховуючи складові українського суспільства обов'язковим елементом освіти і виховання, виникатиме принцип інтеркультурності, а відсутність дискримінаційності, толерантність слугуватиме подоланню релігійних, національних, расових упереджень. Ці особливості зберігатимуться постійно, а отже і вироблення потреби адекватної реакції, етичних і гуманних норм поведінки в умовах полікультурності, економічної свободи, ринкової економіки не є тимчасовим суспільним замовленням чи викликом глобальних процесів. Ці норми слід закладати в загальнонаціональній ідеї, щоб формувати український конституційний патріотизм.

Проблема громадянської відповідальності, демократизму, плюралізму світоглядів особливо активізувалася в Європі у другій половині XX століття. Переживши трагедії другої світової війни люд-

ство все більше усвідомлювало необхідність удосконалення суспільних, міждержавних відносин через модернізацію освітніх систем. Починаючи від конституційних засад і до змісту виховання Європа прагнула жити в любові до власної Вітчизни і свого народу, до світового співтовариства, репрезентувала толерантність у міжлюдських стосунках. Для України, одне із стратегічних завдань якої є формування громадянського суспільства, буде корисним у певній мірі досвід післявоєнної Європи, зокрема ФРН. З 1947 року тут впроваджувалися 10 принципів шкільної реформи, суть яких полягала в тому, що крім рівних освітніх можливостей, особлива увага зверталася на виховання громадянської відповідальності і демократичних цінностей, здатності до розуміння інших народів.

У конституціях німецьких земель благовоління перед Богом, повага людської гідності, активізація соціальної активності ставали благородною метою виховання. Зазначалося, що молодь необхідно виховувати в душі людинолюбства, демократії і свободи, проявляти миролюбність, терпіння і повагу до переконань інших, любові до свого народу, своєї Батьківщини, до світового співробітництва [132, 4].

Зарубіжний і вітчизняний досвід засвідчує, що система освіти зорієнтована на те, щоб не лише дати глибокі професійні знання, але й виховати вільну особистість, активного учасника суспільних процесів, не байдужого до того, що відбувається у навколишньому природному і соціальному середовищі. Дуже суттєвим моральним правилом для особистості залишатиметься необхідність самоудосконалення, самоосвіти, самовиховання. Декарт зазначав, що слід завжди прагнути перемагати самого себе, ніж долю, передусім змінювати свої бажання, ніж світопорядок і привчати себе до думки, що немає нічого в світі такого, що цілком знаходилося у нашій владі. А тому виходячи з цього не можна вважати правильними вчинки, коли ти хворий, то не бажаєш здоров'я іншим, коли ти під арештом, то не хочеш свободи для інших.

Щоб чинити і діяти правильно, то слід і правильно думати й обмірковувати і чим більше так чинити, тим більше шансів досягнути тих благ, які є доступними [51, 275-279].

Але особа, її діяльності не може бути зорієнтована лише на задоволення особистих інтересів, мета виховання повинна врахову-

вати політику держави і потреби суспільства. Бо справжня свобода, — за висловом Г.Ващенка, — накладає обов'язок.

Національна доктрина зобов'язана враховувати етно-культурно-мовну ситуацію через задоволення освітніх потреб національних меншин. Створивши одну з кращих у світі суспільну етнополітичну модель, нам слід закріпити цю перевагу у розроблюваній доктрині, активно використовувати її у діалозі з європейським співтовариством, але найголовніше, така загальнонаціональна ідеологія має слугувати громадянському миру і творенню єдиної політичної нації. Разом з тим держава повинна проводити у педагогічній, соціальній, політичній, культурній, психологічній сферах таку політику, щоб національні меншини переймали загальнонаціональні цінності, вивчаючи і поцінуючи загальноукраїнську історію, культуру, державну мову, традиції, національні досягнення у всіх сферах людської діяльності, об'єктивно поєднуючи етнокультурне, загальнонаціональне і загальнолюдське. Сучасні етнокультурні зв'язки в Україні потребуватимуть і надалі спеціального об'єктивного аналізу, особливо у плані співвідношення загальноукраїнського і національно-специфічного.

Доктрина має відображати сутність трьох рівнів, що регулюють міжетнічні відносини: національно-державний, національно-етнічний, національно-територіальний, які, з одного боку, надають всім національностям можливість користуватися відповідними правами, з іншого — надають певні зобов'язання (лояльність і відданість державі, законслухняність, повага до державних символів, мови, національних святинь). Все це відіграватиме системотворчу роль і збігатиметься з інтересами, традиціями українського етносу, який дає назву країни.

Формування у молоді почуття багатобарвного, полікультурного світу, толерантного ставлення до різних ідей, цінностей, культур відбувається також на основі релігійного фактора, який завжди був структурним елементом культури і цивілізації. Посилений інтерес до релігії, використання її в освітньому процесі має неоднозначну оцінку і може привести як до позитивних, так і негативних наслідків, як до духовного зростання, так і до суспільної дестабілізації. Одного розуміння про відокремленість церкви від держави є недостатньо. Адже в Україні зараз діє більше тисячі конфесій,

релігійних організацій, угруповань, і вони по-різному впливатимуть на людину, освіту, суспільство.

Виходячи з Конституції України, законів, міжнародних договорів, найбільш оптимальним є впровадження у зміст навчально-виховної роботи світських релігієзнавчих курсів, «Історії релігії», «Основ християнської етики» тощо. Виходячи з історико-культурного, морального, естетичного аспектів, освіта не повинна втрачати унікальний культурний пласт. Проте обстоювання рівноправності, демократичності у стосунках з різними релігіями не означає втрати ціннісних орієнтацій на традиційно-історичну церкву і віру, а Україна не має стати, що зараз часто трапляється, полігоном для експериментів різноманітних антигуманних програм сект, нетрадиціоналістських релігій. Проповідуючи ідеї відкритості, ці угруповання агресивно і негативно впливають на інтелектуальний розвиток, волю, духовність, денаціоналізують погляди і почуття у ставленні до власної держави, історії її народу, своєї родини. Зважаючи на те, що більшість держав намагаються вибудовувати освітні та суспільні технології на забезпеченні захисту прав дитини, молоді у соціальному, культурному, духовному плані, освітянська доктрина повинна відігравати духовно- і національно-оберігаючу функцію.

Важливим є питання необхідності впливу доктрини на освіту співвітчизників за кордоном. Безперечно, що всі вони перебувають в освітньому просторі тих країн, де вони проживають згідно з їхніми стандартами, змістом, ідеологією.

Проте практика і аналіз засвідчують, що в більшості країн проблеми мовно-культурні у навчанні зарубіжних українців залишаються відкритими. Оскільки і міжнародні норми, і конституційно-правові основи України визнають за можливе і необхідне всіляке сприяння у сфері освітніх послуг, не порушуючи національні законодавства, то зміст доктрини має передбачати цю функцію, передусім з боку держави. Адже в умовах активних асиміляційних, глобальних процесів, не завжди демократичної освітньої політики ряду держав українцям дедалі важче буде зберігати знання і розвиток рідної мови, історії, культури, традиції. Тому з боку України природним має бути гуманний прояв і дія до долі українського зарубіжжя. Це не лише підноситиме авторитет України за її межами,

але й формуватиметься система впливів (політичних, гуманітарних, економічних) через українство, яке збереже свою ідентичність, історичну пам'ять, національні витоки.

Вищезазначені питання повинні знайти своє наукове та об'єктивне обґрунтування і практичне затосування для подальшого українського поступу.

ЕТНОПОЛІТИКА: СИНТЕЗ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКОГО, НАЦІОНАЛЬНОГО І ЕТНОКУЛЬТУРНОГО

Якщо виходити з етнополітичної ситуації, гармонійне поєднання політики і права, політичного правового і виховання є для України надзвичайно актуальним. Як засвідчує досвід людства, після другої світової війни міжнаціональні відносини стали вирішуватися міжнародною спільнотою на підставі правових норм та міжнародних договорів, спрямованих на захист індивідуальних прав. Уже в 1966 році у Конвенції ООН про громадянські і політичні права з'явилася стаття 27, згідно з якою «в державах, де існують етнічні, релігійні або мовні меншини, особи, які належать до таких меншин, не можуть бути позбавлені права розвивати власну культуру, сповідувати власну релігію, користуватися власною мовою індивідуально або разом з іншими членами своєї групи».

14 грудня 1992 року Загальною Асамблеєю ООН вищезазначений документ був розвинутий і конкретизований у відповідності до етнічних, релігійних, мовних проблем. Крім того, меншинам надавалось право брати ефективну участь у виробленні і прийнятті рішень на національному та регіональному рівні, встановлювати контакти з громадянами інших держав, зверталась увага держав на необхідність збереження ідентичності національних меншин. Для України, яка однозначно проголосила курс на європейський вибір, веде активну політику на інтеграцію з міжнародною спільнотою, ця проблема є значущою не лише з точки зору міжнародного сприйняття, але, передусім, важлива як внутрішній фактор, що може в одному випадку відігравати прогресивну, стабілізуючу роль, в іншому — загострити внутрішні соціальні і політичні проблеми. Зважаючи на нинішній стан і далеку перспективу, увага до національних меншин залишається головною засадою діяльності міжнародних організацій (ООН, Рада Європи, ОБСЄ та інші). Україна має здійснювати як конкретні заходи згідно з правовими міжнародними нормами, так і забезпечувати політичну і правову

культуру суспільства як головну передумову міжнародного миру, національно-культурного розвитку національностей, які проживають у ній, консолідації громадянського суспільства, розвитку демократичних цінностей.

Не применшуючи ролі міжнародних організацій, Україна усвідомлює, що успіх чи невдача у сфері етнополітики є одночасно такими для загальноукраїнської ситуації у більшості стратегічних сфер, є предметом особливої уваги як компоненту національної безпеки, і вирішення їх залежить першочергово від вітчизняної політики. Насамкінець це є нашим конституційним обов'язком. Разом з тим в аналізі і заключних документів (Віденський — 1989 року, Копенгагенський — 1990 року), Московської Конференції НБСЄ з людського виміру 1991 року, Гельсінської зустрічі 1992 року, Женевської зустрічі експертів щодо національних меншин 1991 року наголошується на тому, що проблеми національних меншин є предметом виправданої стурбованості міжнародної спільноти і не можуть вважатися тільки внутрішньою справою окремої держави, хоча принагідно зауважити, що ці та інші численні документи є не стільки юридично зобов'язуючими, скільки політично відповідальними.

Суперечності, незважаючи на загальні тенденції розвитку європейської традиції в галузі прав меншин, існували і будуть існувати надалі. Вони впливають із специфіки історичного розвитку країн, їх статусу у світовій ієрархії, політичних, економічних, правових можливостей для реалізації національно-культурної політики. Осмислення даного явища дозволяє інтерпретувати його як синтез загальнолюдських, національних, особистісних цінностей і зумовлює вироблення для формування високої політичної свідомості відповідних політично-правових, соціально-культурних механізмів, які забезпечуватимуть демократичне громадянське і особистісне буття.

Україна, ставши на шлях незалежності і демократії, практично здійснює процес становлення української нації. Сформувавшись як етнічна спільнота (етнос) ще в XVI столітті, українці не мали сприятливих умов надалі для перетворення себе у єдиний народ, націю. Цей стан став реальним лише тоді, коли українці вибороли незалежність, отримали цілісну територію, утвердили статус єдиної державної мови, створили державно-суспільні інститути, мета

яких — соціально-економічна, політична цілісність України, формування громадянського суспільства. Всі, хто проживає в Україні, включаючи національні меншини, мають відчутти позитивні результати політичних, соціальних, економічних, державних перетворень. Але це можливе лише за умов єдності нації.

Не окремих індивідів і не добровільне об'єднання, яке можна за бажанням розформувати, змінити чи відкинути, а нація є тою основою суспільною цілісністю, в рамках якої природа людини реалізовується повністю [12, 101].

Хоча представники національних меншин не завжди позитивно сприймають поняття «національна меншина», разом з тим це реальність кожного поліетнічного суспільства. Більше того, як показує досвід Європи, США, багато етносоціальних груп прагнуть отримати цей статус, адже це офіційна реальна можливість зберегти свою ідентичність і захистити особисті інтереси. Крім того, це поняття є загальноусталеним і використовується в діяльності ООН, Ради Європи. Меншина — це менша за чисельністю група, яка не займає панівного становища і має, з етнічної, релігійної або мовної точок зору, інші характеристики, відмінні від основної частини населення. Ця оцінка і критерії повністю відповідають ситуації в Україні. Якби моделі поліетнічного суспільства не обґрунтовувалися, будь-яка етнічна група на території України є лише частиною головного етносоціального організму, який знаходиться поза межами України. І хоча згідно з Конституцією України, міжнародним правом кожний громадянин, незалежно від етнічної приналежності, має рівні права і можливості, перевага головної етнічної спільноти є природною. Це стосується назви країн, мови, культури. У Росії, наприклад, пішли далі, і в умовах багатокультурності і поліконфесійності православна християнська релігія рішенням Президента була визнана головною. Але між етнічними суб'єктами не виникає антагонізмів, якщо вони усвідомлюють спільність своєї історичної долі. Така атмосфера стосунків і життєдіяльності є можливою, якщо вони регулюються державою, яка за будь-яких умов відіграє головну роль у сфері етнополітичного життя. Держава мусить створювати сприятливі умови для функціонування різних етнічних груп, які мають неоднакові історичні, політичні, економічні, соціокультурні, фізичні, психологічні, мовні характеристики та інтелектуальний потенціал.

Ті позитивні надбання в етнополітиці, яких досягла Україна, навіть при спробі упередженого ставлення, є достатньо помітними на європейському рівні. Українське законодавство щодо прав і розвитку національних меншин є одним з найбільш демократичних у світі. Про це ще в березні 1995 року зазначав на світовій зустрічі у Копенгагені Верховний Комісар РБСЄ М. Ван дер Стул, підкреслюючи відповідність його міжнародним стандартам [172, 48]. Щодо остаточного становлення української нації, то необхідна послідовна дія багатьох чинників, насамперед — демократизм держави, освіти, інформаційної політики, консолідуюча роль церкви і конфесій, сильна і гуманна соціальна політика. Це забезпечуватиме баланс інтересів титульного етносу і всіх національних меншин, які проживають в Україні. Характерно, що відбуватиметься це в умовах активних державотворчих і глобальних процесів.

На глобальні процеси дедалі більше повинно впливати громадянське суспільство. Воно повинно формувати соціальний і політичний порядок денний, заставити «позеленіти» маленькі і великі корпорації, творчо використовувати нові технології, забезпечувати доступ до інформації та послуг в усьому світі.

Трансформований світ повинен визнавати конкуренцію, але не випускати з поля зору альтернативи і задоволення людських потреб [207.1, 139].

Практика засвідчує, що етнополітичні процеси в Україні часто набирають гіпертрофованого характеру, в окремих регіонах недооцінюється розвиток корінного етносу, національні меншини отримують надмірну увагу з боку владних структур. Це і призводить до того, що в Криму існує лише 3 українськомовних і 223 російських видань. Тому залишається достатньо актуальною проблема, що потребує свого наукового дослідження, система стосунків, взаємодії української нації з національними меншинами, — вплив етнонаціонального фактора на регіональну політику. Причому не можна сподіватися на уніфікацію підходів центру і регіонів, кожний з них має свої особливості.

Взагалі слід визнати як факт, що етнорегіон як сукупність взаємопов'язаних етнічних компонентів і систем значно відрізняється за інтенсивністю етносоціальних процесів, міжнародних контактів від інших територій, а тому етнополітика в таких регіонах, як Крим, Буковина, Закарпаття, Донбас, Одеська область та інших, стає

важливою складовою державної політики. Етновладна проблема як реалізація інтересів головного етносу та інтересів проживаючих в регіоні етнічних меншин, специфіка етнокультурних та історичних характеристик, рівень денационалізації чи русифікації українців та інших національностей, стан зв'язків із своєю етнічною материзною, міграційні і прикордонні проблеми, процеси відновлення історичної пам'яті і національно-культурних традицій, рівень розвитку рідномовної освіти та інформаційний простір можуть суттєво впливати на етносоціальну, демографічну політику, сприятливо або негативно впливати на консолідацію чи дестабілізацію сус-пільного життя. Адміністративно-територіальний устрій, як і реформа, повинні зважити на обов'язковість присутності етнофактору в життєдіяльності регіонів.

На державному рівні необхідна не лише політика толерантності, миру, але й антишовіністична боротьба, щоб пропаганда шовінізму вважалася антидержавною діяльністю. Україні, яка стала на шлях розбудови незалежної держави, враховуючи історичний досвід, такий напрям роботи справді потрібний. Цього явища слід уникати, оскільки саме шовінізм може спровокувати радикальний націоналізм. Знову ж таки йде мова не про утвердження українського націоналізму державною ідеологією, а про те, що розповсюдженість і безнаказаність шовінізму унеможливить процес становлення громадянського суспільства. Існують дві альтернативи: або визнати, як зазначають окремі дослідники, що нацією є сукупність усіх громадян України, щоб разом з усіма взятися за упорядкування держави, або визнати (для чого потрібно змінити Конституцію 1996 року) націоналістичну ідеологію державною [14, 90].

Адже саме призначення етнополітики як системи взаємин держави і нації зобов'язує обґрунтування в науково-практичному, соціальному і політичному плані проблеми шовіністичних, ультра-радикальних проявів, які ставлять під сумнів саме існування Української держави, її історії, мови (Кримська правда, липень 2002 р.). Історична та політична практика показали, що суть етнічну державу створити не вдалося. Винятком може слугувати, хіба що Ісландія. Безрезультатними виявилися геополітичні безнаціональні великодержавні проекти (Австро-Угорщина, Росія, Туреччина). Звісно, що стан національних меншин є неоднаковим: кращий він в тих народів, які мають за кордоном свою державу, гірше живеться тим, хто не має власної держави. Україна зважає на присутність

чи відсутність цього чинника, але етнонаціональні проблеми є проблемами Української держави.

Що утримує Україну на початку XXI століття від етнічних конфліктів? Адже багатомісячне панування на землях України чужих імперій створило чимало проблем, основою яких було відоме гасло «поділяй і владаруй». Стимулювалися міграція, асиміляція, денационалізація, геноцид, депортація, нищення генофонду і національної інтелігенції.

І не лише виважена політика молодшої незалежної держави, але й традиційно гуманістичний характер народу, його високі культурні та соціальні орієнтири, почуття власної гідності і повага до мов і культур усіх національностей заклали основу для толерантних відносин між різними етносами і насамперед між українцями і національними меншинами [144, 17].

Важливим фактором для розвитку національних культур, дії стабілізуючих чинників є засоби масової інформації. Але є кілька завдань, які потребують ґрунтовного вивчення і нагального вирішення. Слід зазначити, що в Україні видається більше 50-и часописів і газет для нацменшин (окрім російської), вони, в основному, друкуються російською мовою, успадковуючи інерцію бездержавного періоду України. У цьому випадку проявляються дві негативні тенденції — продовжується процес русифікації національних меншин, державна мова не стає засобом консолідації і державотворення; гальмується розвиток національно-етнічної свідомості; етнокультурного відродження, оскільки інформація не подається у етнодержавному варіанті. За період незалежності ця ситуація в ряді регіонів навіть ускладнилася. А слід виходити з пріоритетів державної мови як гаранта незалежності України і рівноправного розвитку всіх мов, здобуття знань, освіти, кар'єри і розвитку національних мов як гаранта розвитку всіх етносів в українському просторі. Це якісно змінить ситуацію мовної політиці, коли між українцем і румуном, угорцем, болгариним, євреєм, поляком, греком був не український фактор, а ідеологічно-радянський, російськомовний, культуродонаціоналізований, коли українці відчували себе не корінним титульним самодостатнім народом, а рівною з іншими етнічною меншиною.

Але було б необ'єктивно робити аналіз етнополітичної ситуації, лише опираючись на її критичні аспекти. Більш як десяти-

річний період української незалежності висвітлив не тільки важку духовну спадщину колишньої імперії, але й показав конкретні і відчутні результати по-справжньому нової демократичної політики у національній сфері. Якщо спробувати узагальнити конкретні кроки, конкретні результати в цьому напрямку України, то очевидним є наступне:

— відсутність міжетнічних конфліктів, катаклізмів і протистоянь;

— мінімізація впливів сепаратистських тенденцій;

— сформованість однієї з кращих в Європі законодавчої і нормативної правової бази стосовно життєдіяльності національних меншин;

— створення оптимальної освітньої моделі, яка передбачає здобуття базової освіти тільки рідною мовою (від дошкільних закладів до університетів);

— функціонування в Україні більш ніж 500 культурологічних товариств, із яких 29 мають всеукраїнський статус;

— розширення випуску газет і журналів національними мовами, зокрема за рахунок центрального і регіонального бюджетного фінансування, діяльність Головної редакції літератури на національних мовах;

— розширення ефіру більш, ніж до 2000 годин на радіо і 1,5 тис. на телебаченні мовами національних меншин (кримськотатарська, румунська, вірменська, єврейська, болгарська, гагаузька, польська, угорська, грецька, німецька та ін.), що значно перевищує аналогічні показники у сусідніх державах, зокрема щодо наших співвітчизників;

— функціонування у всіх областях, де проживають компактно чи дисперсно нацменшини, професійних, народних, аматорських, мистецьких колективів, більш ніж 22 тис. бібліотек із загальним книжним фондом до 40 млн. екземплярів.

— достатньо вагома присутність в органах державної і самоврядної влад представників національних меншин;

— достатньо високий процент представників національних меншин у структурах великого фінансово-економічного бізнесу.

Все це є свідченням реальних кроків змін у сфері етнополітики.

Проте не варто думати, що етнополітика — це сфера, яка підпорядкована лише державним інституціям. Чим більше суспільство

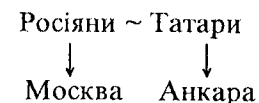
набуває демократичних ознак, тим адекватно більше залучаються у сферу етнополітичної діяльності суспільно-громадські, політичні, освітньо-наукові, культурологічні організації. Але належна правова база, добре налагоджені щодо національної політики дії державно-суспільних структур не зможуть гарантувати успіх у цій надзвичайно складній сфері, допоки загальна й політична культура громадян буде низькою.

Внаслідок цілого ряду об'єктивних і суб'єктивних чинників етнополітичні процеси в Україні не завжди відбувалися на правових основах. Причому це стосується всіх суб'єктів: держави, суспільства, індивідуумів. Адже реальність багатоскладового суспільства, міжнародний досвід попередження міжетнічних конфліктів, національні інтереси часто не враховувалися при прийнятті політичних рішень в означеній сфері. Етнічні й конфесійні стереотипи, внутрішня політична кон'юнктура, міфологеми, вплив зовнішніх чинників, недостатній рівень політико-правової культури ставали добрими передумовами для збереження і появи нових конфліктогенних зон. У цьому продовжують бути зацікавленими окремі політичні сили й фінансово-економічні групи. Для України загалом ця тенденція не є критично-загрозливою, проте ряд регіонів, як показала практика останнього десятиріччя, потребують більш ґрунтовних підходів і в сфері освіти, економіки, інформації, культури, соціального розвитку. Найперше до таких регіонів слід віднести Крим, Донбас, Буковину, Закарпаття. Рівень конфліктогенного потенціалу у цих та й деяких інших регіонах є різним і необхідне адекватне реагування на них. Події, які мали місце в Криму впродовж 90-их років, засвідчують про можливість негативних наслідків для всієї України, якщо норма права, політична воля, інформаційна політика, громадянська освіта не інтегруються у фактор впливу з метою недопущення критичного ускладнення ситуації. До речі, про це нагадують і трагічні кримські події 1995 року.

По-друге, не лише сфера політики, але й права, освіти, інформаційний простір потребують постійної й системної роботи, передусім від органів влади, науки навколо таких важливих понятійних образів, як «національні меншини», «український народ», «корінні народи», «національна ідея», «титульна нація», які мають стати предметами політичного дискурсу, осмислення відповідними державними структурами, освітянськими органами, політич-

ними і громадськими організаціями. Неадекватні науково-історичні й педагогічні обґрунтування тих чи інших явищ ведуть до неадекватного сприйняття, що, в свою чергу, призводить до прийняття хибних політичних рішень або до невиконання раніше прийнятих. Особливості згаданих регіонів полягають у тому, що населення Криму, Чернівецької, Закарпатської, східних областей є вкрай неоднорідним у порівнянні з Вінницькою, Черкаською, Тернопільською та багатьма іншими. Це є ознакою типового і багатоскладового суспільства, яке є потенційно більш конфліктогенним, ніж моноетнічне. Скажімо, Польща з домінуванням католицької церкви і моноетнічним складом населення має значно менше проблем у цій сфері на відміну від України чи Росії.

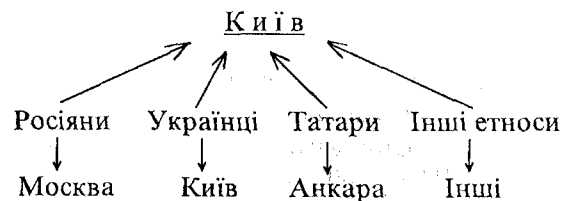
У Криму населення попри всю багатоманітність розділено на три основні структурні групи: росіяни і російськомовні, які ідентифікують себе з цією групою; українці; кримські татари. На найближчу перспективу ці групи і надалі матимуть потребу по-різному себе ідентифікувати і, напевно, не слід докладати політично-державних зусиль для уніфікації ситуації. Але гострою проблемою залишається полярне неспівпадання інтересів, різноспрямованість етнокультурних, політичних орієнтацій. Поважаючи право кожного етносу зберігати і розвивати зв'язки з материзною, не слід вважати оптимальною моделлю, коли росіяни зорієнтовані лише на Москву, татари на Анкару, українці на Київ. Звичайно, що природним для українців є вектор уваги на Київ. Але незалежно від національності через громадянську освіту, політичну й культурологічну діяльність цей напрям слід посилювати для кожного етносу.

Залишаючи у статистиці природне право в етнічному, культурному, економічному і політичному сенсі українців орієнтуватися на Київ, не можна погодитися, що частина російськомовного і татарськомовного населення пріоритетами вважають вектори, спрямовані лише на Росію чи Туреччину. Така етнополітична модель є нестійкою, розбалансованою у правовому, політичному і соціальному плані. Вибори президента і Верховної Ради Криму у 1994 році, парламентські у 1998 і 2002 роках показали, що ця тенденція ще

зберігає свій вплив на громадян півострова, а сегрегаційні, сепаратистські процеси рельєфніше проявляються за умов критичної втрати контролю з боку держави. Під політичні замовлення і кон'юнктуру активно включаються чинники історичного, національно-культурного, демографічного, географічного, політично-правового, соціального характеру. Зокрема, викидаються гасла про право на Крим з боку Росії, ігнорування української мови як державної, спротив з боку ряду офіційних і громадських структур щодо відкриття україномовних навчальних закладів, незаконність приналежності Криму Україні, включення в політичні процеси з антиукраїнськими лозунгами населення старшого покоління, яке є малозахищеним у соціальному плані, вимоги на створення Кримської державності, загальнокримського референдуму, створення національної держави кримських татар тощо. Стає помітним, що лінії політичного протистояння співпадають з лініями соціального і національного розмежування (мова, релігія, культура, освіта), з середини 90-их років формуються замкнуті політичні культури як в середовищі кримських татар, так і з боку частини росіян.

Оскільки представницькі і державні органи Криму через політичні уподобання не здатні в повній мірі зберігати правову рівнодистанційну позицію до всіх етнічних груп, то, закономірно, має посилюватися центральна політика у всіх життєво важливих сферах. Це не є посягання на права (конституційні) АР Крим, а мета запобігти загостренню ситуації і сприяти консолідуючим процесам. Проте, реально оцінюючи ситуацію, нагальним завданням є вироблення методології оцінок і громадянської поведінки, яка значно б зменшила вірогідність розвитку масштабної дестабілізації. Для України доцільною і перспективною є етнополітична модель Криму в такому вигляді, на відміну від уже згадуваної, яка б сприяла формуванню єдиної політичної нації і сильного громадянського суспільства.

Квінтесенцією такої політики є:

- а) зацікавленість всіх етнічних груп у зміцненні української державності і громадянського суспільства;
- б) обов'язки (конституційні) кожного поважати державну мову, історію, культуру, національні святині України;
- в) активний національно-культурний розвиток всіх національностей і етнічних груп;
- г) недопущення з боку державної влади реалізовувати інтереси однієї з національних груп на шкоду інтересам інших;
- д) правове забезпечення діяльності державних інститутів, політичних, громадських, релігійних організацій, зовнішніх чинників щодо вирішення завдань і проблем у сфері етнополітики, недопущення насильницьких методів у здійсненні політичних програм і намірів;
- ж) створення умов для активного діалогу національних культур і спільнот, науково обґрунтоване і політично виважене впровадження у суспільне життя українознавчих цінностей як фактору не сегрегуючого, а об'єднуючого;
- з) співробітництво у різних галузях з державами, які мають на території Криму своїх співвітчизників, згідно з нормами міжнародного права, двосторонніми договорами, Конституціями України, АР Крим і національними інтересами, відповідно до інтересів, прав і свобод кожного громадянина і етнічної групи.

Важливим елементом успішного здійснення етнополітики є підвищення рівня політичної культури та правової освіти національних меншин. Це сприятиме консолідації усіх етнічних спільнот у формуванні єдиної політичної нації.

Представники нацменшин мають бути обізнані з тими вітчизняними і міжнародними нормативно-правовими актами (Рамкова конвенція про захист національних меншин, Декларація ООН щодо прав осіб, які належать до національних чи етнічних, релігійних і мовних меншин; Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту тощо).

У 1999 році на основі конституційних положень, законів України, зокрема «Про національні меншини в Україні», була розроблена комплексна програма підвищення рівня політичної культури та правової освіти національних меншин та релігійних громад України. Вона виходила з концептуальних положень, що ви-

знається поліетнічність українського суспільства з підтвердженням права на розвиток культур; забезпечується рівність перед законом незалежно від їх етнічної приналежності; поціновується внесок всіх етносів у розвиток українського суспільства; підтримується атмосфера взаємопорозуміння й взаємодії між усіма компонентами українського суспільства; стимулюється повага усіх членів українського суспільства до культур, звичаїв і традицій представників усіх національностей; визнається право депортованих і сприяння їхній інтеграції в українське суспільство; гарантується рівноправна участь усіх етнічних спільнот в усіх сферах життя.

Разом з тим закладалися й ті важливі норми, без яких унеможливується формування консолідованого громадянського суспільства. Зокрема, всі громадяни, незалежно від їхньої етнічної приналежності, мають дотримуватися Конституції та законів країни, оберігати її суверенітет і територіальну цілісність, поважати мову, культуру, історію, релігійну самобутність один одного. Метою програми також стало поширення та вивчення інформації з питань свободи совісті, виховання представників нацменшин як свідомих громадян. Міністерство освіти України довело програму до всіх освітніх структур держави, щоб використовувати зміст цього документу у подальшому удосконаленні змісту політичної і правової культури у сфері міжетнічних відносин.

Передбачалось: забезпечити функціонування постійно діючого лекторію; проведення семінарів з проблем правового регулювання нацменшин; започаткувати постійно діючу рубрику з політико-правових аспектів; використовувати (за погодженням) мережу духовних (релігійних) закладів, що стосуються конституційних прав забезпечення свободи совісті, особливо віросповідних меншин; активізувати роботу у засобах масової інформації щодо сучасної етнополітики, державницької політики тощо [89, 29-31].

Попри всю значимість і актуальність програми для формування політико-правової свідомості, толерантного ставлення громадян один до одного у полікультурному суспільстві, подібні акти не мали системного впливу на суспільство, оскільки не носили характеру міжвідомчого, міждисциплінарного і багатofакторного. Вона мало чим відрізнялася від попередніх стандартних підходів і, звісно, не могла стати дійовим засобом становлення політичної

культури громадян. Завдання у цій сфері є значно об'ємнішими, складнішими, щоб сподіватись, що подібні підходи даватимуть позитивні результати.

Як показує практика, активність, мобільність, впливовість національної меншини, по-перше, залежить у значній мірі від наявності якісної структури етноеліти — частини етносу, що складається з інтелігенції, політичної, ділової еліти.

Наявність власної еліти є показником соціальної розвиненості етносу, але не кожний етнос спроможний породити повну елітну гаму. Фахівці доводять, що етнос, який налічує менше 200 тисяч чоловік, не спроможний продукувати всю гаму еліти. Але й такий етнос, як українці, незважаючи на свою багатомільйонність, внутрішні і зовнішні чинники, впродовж віків був елітно неповним.

По-друге, процес етнізації має відбуватися не епізодично, а постійно через засвоєння людьми певних якостей, що відображають традиції, звичаї, суспільно-історичний досвід того етносу, до якого належить людина.

По-третє, слід зважити, що криється за формою і соціальним змістом, адже він виступає як прояв соціальної консолідації, де індивідуумам гарантована соціальна захищеність. Якщо соціальну захищеність не можуть забезпечувати, то такі етноси фізично й історично зникають.

Україна є одночасно культурною і політичною спільнотою. Громадянський та етнічний елементи національної ідентичності не можуть існувати один без одного.

Подвійна етнонаціональна самосвідомість — це поєднання етнічної та національної самоідентифікації у свідомості особи.

Якщо етнічне походження не піддається змінам, то національне піддається як суспільно-політична сутність численним змінам (місце проживання, громадянство). Тут домінують відносини сурядності етнічної та національної, на етногруповому рівні означають рівноправне співіснування, але аж ніяк не підпорядкування. По-четверте, не можна не враховувати, що масова буденна сфера функціонування етнонаціональної свідомості позначена своєрідним синкретизмом, нерозрізненням у самосвідомості індивідуума етнічного і національного, а також національного і громадянсько-державного, коли національні меншини ще не ототожнюють

себе з українською політичною нацією, а грецькою, румунською, ізраїльською, російською, угорською, польською.

Посттоталітарний період розвитку України як багатонаціональної держави можна характеризувати сьогодні двома тенденціями — ріст свідомості етносів, передусім українського, подальший розвиток ідеї національного самовизначення і ріст громадянської, політичної свідомості. Вони, залежно від умов, можуть одночасно прогресуюче розвиватися, можуть знаходитися у конфліктному стані, можуть мати різний рівень і перспективу. Проте весь період 90-х років і початок нового ХХІ століття засвідчує, що в українському середовищі формується синтез національно-етнічного і національно-політичного інтересів. При такій моделі є можливість шляхом балансу етнічного як національного, національного як загально-суспільно-державного уникнути соціального дискомфорту, зваженою етнополітикою творити громадянське суспільство. Хоча цей напрям отримав назву подвійної свідомості, проте свідомість індивідуальну чи суспільну не варто сприймати як розділену на дві окремі частини і аж ніяк не можна асоціювати з подвійною мораллю чи двозначним дійством. Як складова, зіткана із двох (етнічного і громадянсько-політичного) компонентів, вона уособлює одне явище, певний рівень національної самосвідомості, пронизує стихійною дифузиею і організованим началом, взаємозв'язками і взаємозалежністю етнічного і загальнонаціонального. І не варто порушувати зазначений баланс взаємозв'язків. Коли етноси будуть піддаватися індиферентним почуттям приналежності до певної етнокультурної групи, держава сприятиме політиці деетнізації, то на основі лише задоволення деетнізованих громадянських прав і свобод значно уповільниться розвиток багатоетнічного суспільства, в якому рано чи пізно обов'язково виникнуть конфлікти. Збереженню і розвитку національної свідомості, ідентичності, народності немає альтернативи. Як високо не була б розвинута людина, — говорив К.Ушинський, — вона завжди буде стояти нижче народу [201, 67].

На початок 90-х років виникла проблема прискорення впровадження інституту українського громадянства як інституту, що на правовому рівні узаконює свідоме ставлення до своєї власної держави незалежно від етнічної приналежності. Ситуація української полікультурності не дає можливості повного співпадання логіч-

ного кола етнічної ідентичності з колом національної ідентичності. Не відкладаючи, не заперечуючи і не сумніваючись, що домінуючим етносом є українці, які вибороли свою державу історично, політично, духовно, разом з тим очевидною реальністю України є її поліетнічність. Поважаючи право кожного як природно-історичний дар бути приналежним до рідної мови, культури, традиції, віри, ментальності свого народу, слід визнати, що кожен, незалежно від національності і віросповідання, політично є українцем. Ця модель є найбільш оптимальною і потребує найбільшої суспільно-державної уваги, оскільки це шлях до створення демократичного громадянського суспільства. Україна не повинна себе тішити ілюзіями уніфікації національностей. Ця практика отримала жорсткий історичний урок. Навіть така величезна держава й ідеологічна машина як СРСР зазнала краху у політиці зближення націй — створення нової історичної спільності — радянський народ. Хоча поступки в бік національних почуттів, які змушений був зробити Сталін перед і під час гітлерівського вторгнення, показують, наскільки необхідною виявилася мобілізація цих почуттів задля реалізації мети радянської держави.

Не буде перебільшенням сказати, що жоден політичний рух — принаймні поза межами західного світу, який не поєднується з національними почуттями, не може сьогодні розраховувати на успіх [12, 110]. Все, що відбулося в Росії, Середній Азії, Азербайджані, Вірменії, на Кавказі, в Молдові, Прибалтиці, засвідчує про виняткову важливість такого фактору, як етнопонаціональний розвиток. Продовжуються безперервні війни на тлі етнічних конфліктів. Уже той факт, що в світі нараховується більше 4 тисяч етносів і лише 180 мають власну державність, свідчить про наявність і у ХХІ столітті значного конфліктного потенціалу [126, 19-20].

Державотворчі механізми обов'язково повинні передбачати як забезпечення прав особи, громади, етнічної групи, соціальних економічних, так і національно-культурних, політичних. Зважаючи на те, що Україна згідно з Конституцією не є державою лише етнічних українців, її обов'язком залишається підтримка необхідних життєвих функцій національних меншин у сферах освіти, культури, інформації, церкви, соціального, економічного і демографічного розвитку. Не можна сьогодні стверджувати, як це роблять окремі вітчизняні і зарубіжні дослідники, що відбулася перемога і

домінує громадянсько-політична над етнічною ідентичністю, оскільки це перманентний процес і внаслідок певних причин можна спостерігати пріоритетність уваги і випереджаючий розвиток конкретної із зазначених тенденцій. Можна допускати у системі етнічного і громадянського пропорції, але аж ніяк не ставити за мету нейтралізацію одного із чинників, особливо стосовно уніфікацій етнічної ідентичності. Тим паче, що доля конкретної національності, її мови, культури у тоталітарних державах вирішувалися одноосібно державними структурами і авторитарними політичними рішеннями. Наскільки це сприймалося помислами, бажаннями етнокультурних спільнот, так тодішня система не брала до уваги волевиявлення, або, в кращому випадку, рішення мало пропагандистське обрамлення. Іфанатизм, екстремізм проявлявся не з боку поневолених, а з боку поневолючів, які монополізували «істину». Фанатизм означає, насамперед, впевненість у володінні істиною. Оскільки я володію істиною то без вагань нищитиму інших — тих, хто не приймає її [6, 813].

З іншого боку, доволі небезпечною могла би бути політично-правова-підтримка односторонньої етнізації суспільства в умовах поліетнічності, громадянськості. Тим більше, що значимість громадянськості для України було підтверджено позицією українського народу на референдумі 1991 року.

Отже, попри всі складнощі, в основу реальної етнонаціональної політики Україна поставила права людини та громадянина, зокрема національно-культурні права особи. І це є одним з найбільших досягнень державонаціотворення. Стратегія розвитку етнонаціональних процесів на перспективу повинна забезпечити не лише демократичність держави, але й перетворитися у фактор конструктивного впливу на міжнародному рівні. Цілком очевидним є те, що екзаменом для українського громадянського суспільства є ставлення до національних меншин. І те, що Україна дотримується принципу плюралізму і всіляко сприяє етнокультурному розвитку самобутності всіх народів, також є досконалим фактором. Проте є й інший бік — демократія щодо корінного народу, яким є українці. Ті явища, факти, з якими постійно можна зустрічатися у різних сферах, засвідчують про велику кількість невирішених проблем стосовно українців. Апелювати лише до спадщини й історичного минулого недостатньо, вимагати негайного вирішення

(без наполегливої суспільної праці) мовних, інформаційних, соціальних питань — нереально, і це залишатиметься декларацією. Проводити загальнонаціональну й релігійну політику, лише базуючись на тому, «що скаже і чого хоче народ», є аполітично і непрофесійно, якщо врахувати, з яким рівнем витолоченої історії, культури, духовності, національної самосвідомості народ прийшов до незалежності. Тому ніщо з нічого не буває. Політична еліта повинна мати політичну волю і відповідальність перед історією і перспективою України, духовна і ділова еліта творити потенціал у сфері інтелекту, віри, економіки, ставлячи в основу прогрес, громадянський мир, національні інтереси. Вірити в свою державу, націю, її прогрес є не лише громадянською й політичною цінністю, але й християнською. У першому соборному посланні св. Апостола Івана сказано: «А хто світ перемагає, як не той, хто вірує...» [13, 275]. Творити для власного народу, не оглядаючись в різні боки з вічним периферійним запитанням: «А що про нас подумають на Заході чи на Сході?». Так, зовнішній чинник був для України завжди вагомий. Зовнішня політика будь-якої держави визначається національними інтересами. В уряді УРСР ніколи не виникало питання про національні інтереси України. Єдине, що дозволялося, — захищати інтереси «центру» [118, 429]. Деякі держави, Росія зокрема, не завжди спроможні відійти від усталених стереотипів. Адже якщо на одинадцятому році незалежності Україна, враховуючи суспільно-політичну думку, приймає відповідальне рішення, з точки зору національної безпеки, посилити національний продукт, який виробляється на українському мовному, інформаційному просторі, або прийняття Львівською обласною радою рішення про покращення вживання української мови в усіх життєво важливих сферах, то варто доморощених і сусідніх політиків запитати, а де тут дискримінаційність національних меншин, зокрема російськомовних. А з точки зору політичної культури, чи могла б колись поставити таке запитання Україна Росії на рівні офіційних структур? Подібні спроби регламентації з боку зовнішніх структур українських проблем у гуманітарній сфері викликають різні оцінки, погляди, емоції. Але слід виходити з того, що такі питання є компетенцією внутрішньої політики держави, яка виходить з тих засад, що громадянськість, громадянське суспільство, єдина політична нація мають формуватися як на політиці національно-культурної

підтримки національних меншин, так і, особливо, на політиці підтримки українського етносу. Вживане слово «особливо» не є критерієм нерівності стосовно інших, але й не слід заперечувати особливість і специфіку статусу етнічних українців. Адже етнічні росіяни, поляки, румуни, угорці, євреї, болгари, німці, молдовани, білоруси та багато інших мають як громадяни України свої «етнічні держави». Україна для українців уособлюється, і як етнічна і як політично-громадянська батьківщина. У цьому є якісна відмінність українців від інших національних меншин, яка хоча і не фетишизується, але й не ігнорується.

Ні у кого не виникає сумніву, що державна незалежність України активно сприяла національно-культурному розвитку етнічних спільнот, які населяють Україну. У повній мірі це можна віднести і до єврейського етносу, який за переписом 1989 року становив 400 тисяч. Найбільш суттєво державна політика проявилася в освітній сфері, де питання рідної мови, історії народу, розвиток етнонаціональної свідомості стали пріоритетними. Тим більше, що Україна у XX столітті вже набувала досвіду освітньої політики національних меншин. У 1918 році УНР видала циркуляр про переведення усіх єврейських навчальних училищ на єврейську мову навчання для усунення впливу російської мови на єврейське населення. Циркуляр також передбачав вивчення єврейської, давньоєврейської мов та єврейської історії [69, 29]. Діяли університети, гімназії, учительські семінарії.

Українське вчительство, писав Г. Ващенко, — вимагаючи українізації школи, разом з цим виявило національну толерантність й поставило вимогу організувати для дітей національних меншин національні школи [26, 39].

Незважаючи на величезні труднощі за часів УНР єврейська освіта мала змогу значно краще розвиватися, ніж у Росії. Період, який настав після ліквідації УНР, свідчив про негативні процеси денационалізації всіх народів і, зокрема єврейського. Відродження національної культури, освіти, історії почалося в Україні з кінця 80-х і початку 90-х років. До цього більш як на півстоліття покоління євреїв, як й інших народів, було відірване від материнської культури. Національно-демократичні івритські рухи за незалежність завжди слугували передумовами становлення єврейського шкільництва. Одна з перших середніх шкіл з єврейськими мовами

(іврит, ідиш) створювалася в Чернівцях. Спочатку факультативне і предметне вивчення мови, історії єврейського народу, історії єврейської культури впроваджувалося на базі середніх загальноосвітніх шкіл №1, №4 та недільної школи, а потім на вулиці Шкільній у історичному будинку єврейської громади м. Чернівців, де знаходився обласний інститут удосконалення вчителів, почала функціонувати середня школа.

З прийняттям Україною Декларації прав національностей офіційного характеру набрали дві тенденції — всебічний розвиток українознавчих цінностей і культурно-освітніх національних меншин. На початку нового XXI століття в Україні діяло майже 20 денних загальноосвітніх і більше 40 недільних шкіл, 13 дитячих садочків. Географія їхнього відкриття засвідчувала, що вони діяли в регіонах, де традиційно проживали єврейські громади (Київ, Чернівці, Одеса, Вінниця, Житомир, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Львів, Коростень, Херсон та ін.), з'явилися нові форми навчально-виховної діяльності. У 90-х на базі дитячого туристичного комплексу «Лунка», що в Чернівецькій області, почала функціонувати літня гуманітарна школа для дітей єврейської національності, у Дніпропетровську відкрилося жіноче педагогічне училище «Бейт-Хапа», у Києві — центр єврейської освіти, спільно з єврейською радою створені умови для розвитку мови ідиш. Проте як в єврейсько-українській освіті, так і освіті інших етносів, існує ряд проблем, які потребують свого вирішення. Насамперед це навчально-методичне і кадрове забезпечення; зміст освіти і система виховної роботи; адаптація навчальних планів, підручників до державних стандартів освіти. Насамкінець чомусь дискусійними видаються речі, які мають бути логічно зрозумілими. Зокрема, у практиці, а то й у офіційних документах зустрічаються поняття: «єврейська школа», «російська школа», «румунська гімназія» чи «угорський коледж», «кримськотатарський лицей» і таке інше. Хоча згідно з Конституцією України, українським законодавством про освіту, з вітчизняними освітніми стандартами і змістом освіти, бюджетної і виховної громадянської політики в Україні є українські навчальні заклади з російською, єврейською, польською, угорською, румунською мовами викладання. Це означає, що система освіти і виховання для дітей єврейської національності, як і будь-якої із 130 етносів, має ґрунтуватися на двох підходах — етнонаціональному і загаль-

нонаціональному. Коли духовне відродження, національно-культурний розвиток поєднуються з вихованням поваги до своєї держави — України, українського народу, поваги до державних і національних святинь, мови, історії, коли навчально-виховний процес будується згідно з державними стандартами освіти України з врахуванням етнічної специфіки, то можна сподіватися на утвердження громадянського миру, розвиток демократичного, соціально справедливого, національно зорієнтованого громадянського суспільства.

Для демократичних суспільств необхідна й якісно нова громадянська культура, яка постійно і повсюдно себе проявляє в інтелекті, уміннях, навичках, вчинках, традиційній поведінці. Формування її відбувається також в усіх сферах: сім'я, школа, церква, колектив, громадські, творчі, політичні організації. Але винятково важливе значення для культурного розвитку має громадянська освіта. Колись відомий політик і державний діяч Ф. Рузвельт зазначив, що, даючи освіту, але не прищеплюючи моральних принципів, створюється ще одна загроза суспільству [127, 25].

Кожне суспільство, — писав С.Сірополко, — дбає про те, щоб підготувати до життя молоде покоління, що йде йому на зміну, і з тою метою передає молоді релігійні і моральні погляди, теоретичні знання та набутий практикою досвід [164, 27].

Діалогічне мислення і поведінка, повага до іншої точки зору, добра політична, правова, економічна культура — завдання, над якими мають працювати суспільні інституції. Важливо, щоб мораль і етика узгоджувалися як великою політикою, державними рішеннями, так і були нормою у повсякденних діях і помислах громадян. Освіта повинна включати в себе найактуальніші проблеми життя світу, країни, регіону, етнічної спільноти, колективу, родини, сім'ї. Тероризм, наркоманія, злочинність, пияцтво, міграція, безробіття, безпритульність, міжконфесійні суперечності, демографічні кризи, міжетнічні конфлікти, екологічні катаклізми, прояви неповаги до Батьківщини, рідної мови, культури, історії і традицій, космополітизм і питання особистої і національно-державної гідності, шовінізм і національно-етнічна ксенофобія — всі ці явища та багато інших, як негативних, так і позитивних фактів мають стати предметом відкритої інформації, обговорення і прозорих оцінок.

Природно, що будь-яка багатонаціональна держава — авторитарна чи демократична, тоталітарна чи громадянська — завжди приділяла значну увагу національному питанню. Освітньо-культурна, наукова, інформаційно-пропагандистська, кадрова, соціальна, видавнича, політична та інші сфери займають чільне місце у контексті стосунків держава — суспільство — національно-етнічної спільноти. Навіть у багатьох формах діяльності держав помітними є спільні напрями. Проте зміст роботи і політики демократичних і деспотичних режимів щодо національних проблем матиме завжди істотні розходження. Найкоротший шлях у дисиденти пролягав через правдиво написане чи сказане слово про національне життя. У радянський період, у 60-і роки, достатньо було висловитися за кіно українською мовою, як студентів виключали з університету [148, 1]. Пригадується, як у 1970 році виступи студентів історичного та філологічного факультетів Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича за розширення вжитку української мови, визнання української національної символіки, слухання зарубіжних радіопрограм українською мовою використали офіційні власті для масових відкритих судів з наступним виключенням усіх причетних до цього з університету. Важко знайти більш суперечливе і протиприродне явище у суспільному житті, коли на рідній землі право українців на свою рідну мову й національну символіку розцінювалося як антидержавна діяльність. Ким і в якій ролі були українці в Україні — корінним народом, національною меншиною чи зденационалізованою етнографічною масою, яка членувалась історично, географічно, економічно, політично, культурно-мовно? Отож, здобувши незалежність, Україна як об'єкт вікової дискримінації повинна була знайти такі політично-правові механізми, які б засвідчили її прихильність до демократії, гуманізму і олюдненої політики. Декларація прав національностей, Закон «Про національні меншини», Конституція України та ряд інших законодавчих актів, зокрема в сфері освіти та культури, підтвердили наміри України будувати громадянське суспільство. За визнанням багатьох зарубіжних експертів, законодавча база для національних меншин була однією з найдемократичніших у світі. Доречно нагадати, що все це робилося в той час, коли чи не найбільше невирішених проблем національно-культурного і суспільно-політичного життя мав основний етнос — українці. Адже по-

трібно було через три з половиною роки після прийняття Конституції України на Конституційному Суді розглядати питання про державність української мови на основі 10 статті. Конституційний Суд 16 грудня 1999 року своїм рішенням визнав, що статтю 10 Конституції України слід розуміти так, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом. Мовою навчання в дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах України є українська мова. Зазначалося також, що є підтвердження прихильності демократичним принципам у сфері етнополітики, що поряд з державною мовою органами державної влади і місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин. Причому рішення Конституційного Суду України є обов'язковим до виконання на території України, остаточним і не може бути оскарженим.

Зважаючи на існуючі реалії української дійсності, цей правовий документ має велику значущість у тому, щоби державна мова ставала консолідуючим фактором суспільства, а суспільство — громадсько-політичним. Дотримання його всіма структурами і членами суспільства є критерієм рівня правосвідомості громадян, правової держави.

Водночас об'єктивні потреби динамічного розвитку етнополітичних процесів вимагають привести всю правову базу державної етнополітики у відповідність з Конституцією норм міжнародного права. Потребують своєї конкретизації і науково-історичного обґрунтування правового статусу поняття «українська нація», «корінний народ», «національна меншина», «автохтонні спільноти», «політична нація» в контексті українського політичного простору.

Одним з особливих факторів, якому слід приділяти увагу, є своєрідна політична, психологічна, соціальна вразливість корінного етносу — українців. Особливість їхнього статусу та, що у них немає іншої материзни, окрім України, на відміну від росіян, поляків, євреїв, румунів, болгарів, білорусів, німців, угорців та інших. А

отже, підтримка, яка надходить від цих держав національним меншинам у політичному, інформаційному, духовно-культурному плані, не може бути такою для українців. За часів тоталітарних режимів українська допомога мала діаспорний характер і, відповідно, недержавні можливості. А з отриманням Україною незалежності, згідно з Конституцією (стаття 12) вона сама зобов'язана дбати «про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави» [91, 6]. Адже процеси асиміляції мовного, релігійного, культурного характеру настільки сильні щодо українства, що вони (українці) швидко втрачатимуть свою ідентичність, Україна позбавиться ймовірного політичного, економічного, гуманітарного впливу на світову спільноту. А якщо врахувати, яку спадщину залишила історія українцям, то представникам інших етносів слід толерантно і зважено оцінювати об'єктивні процеси українського відродження і ніяким чином не піддаватися необдуманим оцінкам, а то і провокаціям з їх вічною тезою «насильницької українізації».

Тим більше, що реальний стан засвідчує про якісні і кількісні зміни в утвердженні національних меншин. З середини 90-их до початку нового століття збільшилась кількість національно-культурних товариств майже у 2,5 рази. Функціонують школи з російською, румунською, угорською, єврейською, молдовською, кримськотатарською, польською мовами, а в 15 вузах готуються педагоги для національних меншин, майже 200 тисяч дітей різних національностей відвідують факультативи з рідної мови, при національно-культурних товариствах діють недільні школи, створено більше 2 тисяч мистецьких колективів, видаються 1,3 тисячі російськомовних газет та більше 100 для інших національних меншин, у тому числі як додатки національними мовами до газети Верховної Ради України «Голос України»; у майже 400 бібліотеках створено відділення мовами меншин [148, 2]. Святкування в Україні ювілеїв Пушкіна, Міцкевича, Емінеску та інших є свідченням поваги українців до світової культури і своїх співвітчизників. Населеним пунктам, особливо в Закарпатській, Чернівецькій областях, повернуто історичні назви. Своєрідним етапом політичної і моральної культури став постійний Всеукраїнський фестиваль «Всі ми діти твої, Україно». Про позитивні тенденції у творенні громадянського суспільства свідчить і політична активність національ-

них меншин у громадсько-політичному житті країни. Схематичний перелік лише окремих напрямів роботи по задоволенню національно-культурних потреб національних меншин показує, що для держави і надалі національний мир, міжетнічне порозуміння, захист прав особи залишатиметься основою діяльності держави.

Система громадянської освіти, формування політичної культури, впроваджуючи новий зміст і форми виховання громадян, повинна орієнтуватися як на головні завдання, так і реальний стан духовно-ціннісних потреб людей. Адже громадяни різних поколінь, майнового і соціального стану, етнічної і релігійної приналежності мають неоднакові етноціннісні пріоритети.

Зокрема, проблеми матеріального становища, працевлаштування, рівень освіченості, рід занять впливають на формування етнічних цінностей. Найбільш чутливий етнокритерій — ставлення до мови. Так ось: старше покоління, яке має добрий матеріальний стан, пріоритетність мови підтримує на рівні 84,6 відсотка, а з дуже поганим — 52,5%.

Молоде покоління українців з добрим забезпеченням має досить низький рівень мовного пріоритету — біля третини. Цікаво, що управлінська і різноробна молодь до мови ставляться найбільш позитивно. Збільшується значення мовного пріоритету з підвищенням рівня освіти. Особливо важливим є те, що значущість мовного пріоритету і освіченість взаємопов'язані на рівні молоді, яка є найбільш потенційним носієм етнічності [16, 106-108].

Рівень добробуту є домінуючим чинником у ставленні до Батьківщини. Значимість державних цінностей помітна у людей середнього покоління, військових, молодих підприємців. Знову ж таки достатньо впливовим фактором залишається освіченість. Радує зростаюча етнічна свідомість молодих людей, які найгостріше відчувають свою причетність до сьогоденного і завтрашнього своєї Батьківщини, що є свідченням підвищення політичної і громадської активності молодих поколінь. Виходячи з певного рівня взаємозалежностей, слід формувати і адекватні сутнісні підходи до етнонаціонального і громадянського виховання. Розробка і реалізація програм, концепції обґрунтування конкретних підходів у цій сфері повинні опиратися як на реалії, так і на світову етнополітичну думку, адже принципи етнополітики формувалися впродовж тривалого історичного часу. Дві думки, які з'явилися ще в

стародавні часи, — етнічна і політична — виробляли нову суспільну сферу — етнополітичну. Відносини етносів між собою, із державою набирали найрізноманітніших форм. Але ще до нашої ери етноси розглядалися як політичні утворення. Цицерон зазначав, що це об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою щодо питань права й спільності інтересів. Активно розвивалися теорії щодо світової держави, світового громадянства (Сенека, стоїки), зароджувалися ідеї «космополітизму». З'являлися й інші погляди, які над усе поцінювали власну вітчизну (Сократ). Але етнополітика хвилювала не тільки філософів і просвітителів, нею активно переймалися правителі, державні діячі, які шукали оптимальних засобів і форм, щоб зберегти цілісність об'єднання-конгломератів, складених із різних народностей, починали творити правове забезпечення. З'явилися федеративні й конфедеративні утворення.

Дві тенденції набрали свого розвитку — унітарність, імперія й федералізм, розвиток культур. Проте етнічна ідея у період тоталітарних режимів, існування імперій була загальмована.

Тодішній характер міжнародних стосунків — це стан безперервних воєн, конфліктів, посягань на свободу іншого. Стан війни є станом ворожнечі і розрухи. Д. Локк з цього приводу зазначав, що, проголошуючи словом чи ділом проти життя (фізичного, духовного) іншої людини, починаєш сам знаходитися у стані війни. Адже людина, проти якої пішли війною, спробує захищатися від спроби свого знищення. Достатньо логічно і справедливо, що кожен володіє правом знищувати те, що загрожує йому знищенням. А звідси висновок, що той, хто намагається повністю підкорити іншу людину своїй владі, цим самим опиняється у стані війни з ним, оскільки відбувається посягання на свободу, а свобода є єдиним гарантом громадської безпеки [109, 13].

Пізніше питання стосунків етносів, війн, загарбань, релігійних конфліктів розвивали Ф.Бекон, Т.Гоббс. Принцип «не чини іншому того, чого б не бажав собі» в умовах зіткнень інтересів, боротьби за владу ставав дедалі значимішим. Проповідувалися ідеї рівності, свободи, право бути самим собою. Монтеск'є, Руссо, аналізуючи тогочасні війни і конфлікти, розвивали ідеї федеративного устрою, народного суверенітету, ідеї нерівності як причин етноконфліктів.

Ідеї братерства, свободи, рівності, особливо в період Великої французької революції, боротьби за незалежність США перетворювались на ідеї відданості своїй землі, нації, обов'язку. Свідчення тому — напис на випущеній 1791 року медалі: «Жити вільним або вмерти: Нація, Закон, Король». Уперше проголошувався принцип Національного суверенітету: «Суверенітет є єдиним, неподільним, невід'ємним та невідчужуваним. Він належить нації. Ні група людей, ні будь-яка особа не можуть його привласнити. Нація як громадянство Франції не будувалася лише на етнічній приналежності [81, 229-230]. Таким чином, закладалися основи політичної нації.

Хоча слід відзначити, що національними почуттями, інтересами нації, боротьбою за національні блага спекулювали в усі часи. Політичні, етнічні цінності народів далеко не завжди використовувалися на їхнє благо.

Особливий вплив на розвиток етнополітичної думки мали праці німецьких мислителів: І. Канта, Й. Фіхте, Г. Гегеля та інших. Концепція Канта щодо автономної людини, самовизначення народів слугувала, за висловом учених, осередком націоналізму. Багато уваги приділено питанню всесвітнього громадянства, але пошуків не космополітизму, а нових форм співжиття народів і людей у періоди національного існування.

Ряд поглядів містили і достатньо обґрунтувань для потенційних конфліктів. Адже Й. Фіхте пропонував ліквідувати війни шляхом встановлення природних кордонів держав, які визначаються критерієм мови. І для тогочасного періоду вони були доволі небезпечними і містили у собі протиріччя майбутніх конфліктів.

Яскравим теоретиком і проповідником національної держави був Г. Гегель. Він доводив, що вона є наслідком розвитку й синтезу родини, громадянського суспільства, є вищою етно-соціально-державною цінністю. Справжню долю, зазначав Гегель, можна знайти народам лише в націях-державах. При цьому він розділяв нації на історичні й неісторичні, до останніх відносилися цілі континенти. Достатньо однозначним і жорстким є його висновок, що конфлікти й суперечки між національними державами можна вирішувати тільки шляхом війни (?!). Важко не погодитися з такими твердженнями, коли об'єктивно оцінювати пройдений людством історичний етап, але ще важче погоджуватися, якщо вихо-

дити з ідеалів справедливості, гуманізму, миру, свободи людини і народів. Адже агресор, вступивши у стан війни з іншими і несправедливо посягнувши на їх права, ніколи не може в результаті несправедливої війни претендувати на ці права підкорених. Адже розбійники і пірати не можуть мати право влади над тими, кого їм удалося здолати силою. Так само не матиме прав і несправедливий завойовник, який намагається здобути ці права мечем. Злочин і несправедливість — це одне і те ж, незалежно від того, здійснені вони вінченосцем чи дрібним негідником. Звання злочинця і кількість його прислужників не змінюють характеру злочину, хіба що обтяжують його. Різниця лише в тому, що великі розбійники карають дрібних, великих нагороджують лаврами і тріумфами, оскільки вони надто сильні для рук правосуддя у цьому світі й самі наділені великою владою, яка повинна карати злочинців. Ці думки, висловлені Д. Локком у філософському трактаті «Про громадянське правління», що був надрукований анонімно у 1690 році в Англії, зберігають свою надзвичайну актуальність для нинішнього стану державотворчих процесів про правову і соціально-справедливу державу [109, 13].

Схематичне ознайомлення з етнополітичними ідеями окремих представників світової думки є доцільним і з точки зору аналізу сучасної етнонаціональної державної політики України. Щоб краще усвідомити, яку систему заходів, цінностей необхідно впроваджувати для задоволення потреб української нації, регулювання міжетичних відносин, для усунення чинників міжетнічної напруженості, для активізації участі у державонаціотворчих процесах різних структур і компонентів українського суспільства, такий зміст стосунків між державами закладатимемо на перспективу.

З одного боку, величезний історичний досвід співжиття, боротьби і співпраці народів на планеті, який характеризувався не лише миром і розвитком, але й трагедіями й занепадом, дає підстави не повторювати і не творити нових помилок щодо сутності, пріоритетів і мети державної етнополітики. Адже є ідеї, що не можуть нами не опонуватися і є неприйнятними для використання, зокрема щодо надмірної ідеалізації Сенекою всесвітньої держави й ігнорування всіх інших державотворень, поглядів Й. Фіхте на встановлення кордонів з допомогою лише мовного фактора, поглядів Гегеля на неминучість війн як єдиного засобу розв'язання міжнаціональних і міждержавних суперечностей.

З іншого боку, необхідне зіставлення генезису світової і європейської етнополітичної думки з вітчизняною і вироблення критичного й об'єктивного ставлення до поглядів Т. Шевченка та І. Франка, Б. Хмельницького й І. Мазепи, М. Міхновського і Д. Донцова, М. Драгоманова і В. Винниченка, М. Грушевського і сучасника І. Дзюби, В. Липинського і теоретиків визвольних змагань ОУН-УПА, шістдесятників й сучасних учених і політиків.

Нарешті, цілком очевидним є те, що зміст громадянської, політичної освіти має увібрати в себе найбільш значущі ідеї, знання й цінності світової і української етнополітичної думки. Привернення уваги до цих пластів зробить етнополітичну практику більш свідомою, людяною, цивілізаційною, а громадянське суспільство — більш відкритим і демократичним. Відомо, що власну державність і громадянськість як велику силу і велике добро для народу, надзвичайно велику народну цінність треба вміти тримати в руках, а утримувати їх є найважчою функцією.

Нації необхідно мати певні переконання, діяти певним способом, служити певним цілям, вести той чи інший спосіб життя.

Найвища мета суспільного життя нації в разі конфлікту з іншими вартостями — інтелектуальними, релігійними, моральними, особистими чи загальнолюдськими — мати перевагу, бо тільки так можна уникати загрози занепаду й загибелі нації [12, 101].

Виходячи з того, що Україна обрала для себе «європейський вибір», саме тому європейизм повинен бути в основі нашої політики, освіти, виховання. Пронизана інтелектом і генеруюча ним нація завжди буде активною, мобільною і успішнішою за конкурентів. Бо, як тільки народ, маючи суверенність, починає ігнорувати надбання людства і власні, він відстає, втрачає свою творчу, духовну і політичну активність, спочатку фактично, а потім юридично, аж до державності.

Процеси глобалізації супроводжуватимуться створенням нових типів конкурентних середовищ, а тому не слід себе втішати ілюзіями, що «природні права» українців у європейському співтоваристві гарантовані самі по собі, що «національні права» на власні багатства, державу, суспільну демократію, мову, культуру, церкву, на вільний розвиток, на свій національний облік не слід відстоювати у жорсткій конкуренції. Найголовніше — знати себе, поважати себе, відстоювати себе. Колись А.Дістервег, говорячи про німець-

кий народ, підкреслив, що «думки про німецьку єдність і силу, любов до Вітчизни і патріотизм перетворяться у пусту й безплідну ілюзію і утопічну мрію, якщо нація, її молодь не буде ознайомлена ближче, ніж до цих пір, з німецькою країною і її людьми, з німецькою історією, її величчю і заблудженнями, з німецьким законом, німецьким правом і німецькою конституцією, з німецькою мовою і літературою» [54, 334].

Дуже багато залежатиме від того, яким шляхом йтиме український народ, якими способами вирішуватиме стосунки з іншими народами, які загальноосвітні і вітчизняні цінності стануть його пріоритетами на найближчу перспективу, який зміст буде закладено в громадянську освіту і виховання, яку модель — етнічну, політичну чи етнополітичну — впроваджуватиме в державонаціотворенні, як зуміємо відродити й розвинути власне національне «я», яке по праву належить українству від природи та історії.

Проблема національної ідентичності для України залишатиметься актуальною проблемою і матиме достатньо широкий науковий і політичний спектр поглядів — від повної «українізації» як суспільно-державної якості до слов'янофільських теорій і «абсолютно рівного» громадянського суспільства, щоб позбавити українців здійснювати «етногенез», на відміну від інших націй, на території своєї Батьківщини. Дуже суперечливі, а часом полярні погляди на українську політичну націю, українську ідентичність, громадянське суспільство висловлюють представники національно-демократичного, комуністичного, ліберального, соціал-демократичного, соціалістичного політичних спектрів. Зважаючи, що вони презентують владні структури, зокрема законодавчу владу, видається, що не є простим завданням виробляти єдину узгоджену етнополітику. Різні погляди на українську історію, мовні проблеми, спільність слов'янського коріння, єдиний українсько-російський простір, церковні й міжконфесійні питання, шляхи формування громадянського суспільства є одним із ключових завдань і протиріччями у процесі становлення єдності нації і громадянської злагоди. До цього додаються історичний поділ Східної і Західної України; різновекторність українського християнства, в тому числі і православного; культурний розлом російськомовного і україномовного населення; соціально-економічні негаразди й проблеми становлення національно-державної свідомості громадян; зовнішні впливові чинники на процеси державотворення.

Утім, у вирішальному плані утвердженню сильної національної ідентичності, як зазначають відомі політологи, перешкоджає брак націоналізаційних ресурсів держави. Але якщо в Україні «затверднуть» українська і російська національні ідентичності, то взаємне протистояння і мобілізація насправді стануть ймовірними [29, 126].

І тоді ті, хто прагнутиме відстоювати власну національну гідність, отримуватимуть нові ярлики і офіційні негативні оцінки, але вже, на жаль, в умовах державної незалежності.

Бо й «злочини» Мазепи і Шевченка, Чорновола та Караванського полягають тільки в тому, що вони хочуть жити і вмирати українцями, що для них українська нація з її історією і культурою є тим духовним кормом, без якого їхнє буття як людини не мало б змісту [82, 482].

Ідеї єдності, злагоди, солідарності є притаманними для суспільств, які стали на шлях цінностей демократії. Об'єднавчі процеси стосуються найрізноманітніших сфер життєдіяльності — економічної, духовної, соціальної, політичної, мовної, екологічної. Мотивація співпраці, співробітництва народів, держав, організацій полягає, на думку суб'єктів процесів, у більш оптимальному шляху і вигідному результаті і досягненні конкретної мети. Але, окрім соціального чи політичного, реальним явищем є національний солідаризм. Він може бути присутнім саме в людських спільнотах, які творять духовно-моральну єдність, в яких духовно-моральні якості і вартості ставляться понад матеріальними, коли проявляється співдія і співвідповідальність одиниці, народу, держави [18, 303-304].

Національний солідаризм як система міг би природно вписатися у процеси творення громадянського суспільства, оскільки, на відміну від ліберального напрямку, який фетишизує індивідуалістичність, соціалістично-комуністичного, який сповідує колективізм у формі позбавлення людської окремішності й людської гідності, він підтримує політику узгоджених інтересів людини, родини, етносу, держави, суспільства.

Видається доцільним введення в зміст громадянської освіти понятійного явища, яке практично існує в тій чи іншій мірі на рівні кожного із етносів, що проживають в Україні, проявляючи себе в мовній, релігійній, соціально-територіальній, господарській, гро-

мадсько-політичній солідарності. Але для суспільства є надзвичайно важливим почуття єдності і загальнонаціональної солідарності, в якому сконцентровано на рівні всіх етнічних груп бажання солідарно співпрацювати в інтересах практичного життя, розвитку і прогресу суспільно-національного організму, яким є Україна, без якого унеможливаються гарантії прав і свобод, соціальна захищеність і добробут, народовладдя.

Етнополітична тематика досліджень не є лише даниною української дійсності, вона активізувалася ще й під впливом негативних подій у пострадянському просторі, Югославії, інших регіонах світу. Несвоєчасна політична, освітньо-культурна, соціально-економічна реакція може дестабілізувати ситуацію у багатоетнічних спільнотах. Тому завдання — адекватна реакція на явища, процеси, стан справ українського суспільства. Україна, на відміну від інших держав, має ряд специфічних особливостей і суперечностей, досвід вирішення яких відсутній.

Найперше, що слід знаходити, це консолідуючі фактори передусім для найбільшого державоутворюючого етносу, яким є українці. Основними питаннями уваги є різномовність і різноконфесійність.

По-друге, рельєфність і відмінності потенціалу економічного між Сходом і Заходом, активна приватизація стратегічних об'єктів Західної України «російськомовним капіталом», хоча знайдеться багато скептиків щодо цього, оскільки свідомо чи несвідомо не знаходять тут причинно-наслідкових зв'язків.

По-третє, запізнення на десятиріччя (не беручи до уваги окремі партійно-політичні платформи) з ціннісною орієнтацією на Європу. Розмитість «багатовекторної» української політики позбавила український народ як націю формуватися з ментальністю, базового на «європейському виборі». Звичайно, що і зараз, після офіційних заяв політичної влади, ця політика сприймається етнічними групами по-різному, але найсуттєвіше нині — довести її перевагу українському громадянину. Україна визнала не лише цінність «європейського вибору», але й цінність особистісного виміру.

По-четверте, дещо стидливими і скромними є етнополітичні, педагогічні, психологічні, історичні дослідження з проблематики російськомовного фактору, етнополітичного, культурного, мовного розвитку регіонів України. Адже не слід уніфікувати, зокре-

ма в освітній сфері, ситуацію Волинської, Тернопільської, Івано-Франківської й Луганської чи Донецької, Чернівецької, Закарпатської, Одеської областей і Київської чи Чернігівської.

По-п'яте, відсутність загальнонаціональної української еліти не можна замінити фінансово-економічними та корпоративними групами, мета яких — створення сприятливих політичних, правових, економічних, соціально-психологічних умов для вирішення власних вузькогрупових інтересів через власність і владу [31, 331].

Нарешті, етнополітична єдність ґрунтується на сильній соціальній політиці, яка захищає інтереси людей, а не політично-фінансових холдингів. Патріотизм не варто творити на ненависті, він впливає з любові — до землі, Батьківщини, родини, до обраної народом влади, якщо вона всім своїм єством підтверджує свою народність.

Для формування громадянського суспільства дуже важливо, щоб функцією еліти було вироблення зразків людської поведінки, на які орієнтуються всі члени суспільства. Еліта спрямовує свою енергію на служіння вищим цілям, на культурний прогрес і перебудову соціальної дійсності. Без цього прошарку розвиток суспільства стає непередбачуваним і нестабільним, проте, у свою чергу, еліта може стати демонстратором і детонатором суспільних конфліктів.

Тому дуже важливо, щоб її функцією стало примноження знань і соціального інтелекту, наукового потенціалу, всього, що потрібно для прогресу суспільства [125, 333-335].

У теоретичному та історичному стані Україна володіє досвідом етнополітичного розвитку. У свій час важливу роль у формуванні етнополітичної думки відіграло Кирило-Мефодіївське братство. Його ідейні наставники (М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш, В. Антонович), опираючись на панславизм, проповідували слов'янську федерацію на засадах християнства, рівності й братерства.

З 1861 року П. Куліш та М. Костомаров видавали український журнал «Основа», в якому активно пропагувались ідеї самобутності української нації, її мови, історії, культури. Одним з ідеологів українського федералізму М. Драгомановим настійливо обґрунтовувалася думка щодо перспективи саме моделі федеративно-демократичного устрою і що кожен народ повинен розвиватися на основі самостійного життя. Дуже позитивним явищем були ідеї

громадянського суспільства, адже вже тоді закладалися вимоги щодо основних прав людини й громадянина. Особливістю, що відрізняла позиції українських просвітителів від багатьох інших течій, було обґрунтування не тільки політичних, економічних, соціальних прав, а й національних.

Проте етнополітичні теорії М. Грушевського і М. Драгоманова, В. Винниченка і В. Антоновича обмежувалися ідеями федералізму та автономії. М. Драгоманов писав, що «одверто кажу, що ніде не бачу сили, ґрунту для політики державного відриву (сепаратизму) України від Росії, окрім того, бачу багато інтересів, спільних між українцями і Росією... [63, 540]. Тому в кінці ХІХ — початку ХХ століття поява ідей політичної незалежності України (Ю.Бачинський, М.Міхновський) засвідчила, що в Україні у сфері етнополітичної думки визначилися два напрями: народно-федеративний, консервативно-державницький. Проте втілення в життя ідеї етнополітичного розвитку в Україні унеможливлювалось відсутністю державності.

Лише з появою УНР у 1917 році з'явилась можливість розпочати етнополітичні перетворення. Ця проблема була досить актуальною для України, де проживав кожний четвертий неукраїнець. Потрібно було подолати прояви національної нетерпимості, шовінізму. М. Грушевський, опонуючи М. Міхновському, у брошурі «Вільна Україна» виступив проти «нетолеранції супроти інших народностей...» [43, 12], за нормалізацію міжетнічних відносин в Україні. У ІІІ Універсалі сфера міжнаціональних відносин визначалась на принципах, які докорінним чином відрізнялися від теорії-та практики етнополітики Росії. Зокрема, зазначалося: «Український народ сам довгі роки боровся за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суціль...» [45]. Безперечно, що М.Грушевський міг не погоджуватися з тезою М.Міхновського «Україна — для українців», яку по-різному трактують і сприймають донині, але не можна було тішити себе ілюзіями про рівноправність України у складі Російської Федерації, як і про подолання синдрому великодержавництва й шовінізму, як і про можливість демократизувати сферу національних відносин, не маючи власної державності. Подальше утворення й існування «радянської» федерації засвідчило утопію таких поглядів. Тому проголошення ІV Уні-

версалу стало новою віхою в історії української державності, в політиці прав національних меншин. Проте було б неправильно думати, що українська незалежність повсюдно підтримувалась національними меншинами.

Якщо з боку УНР проголошувалась політика надання всіх національно-культурних і соціальних прав через національну автономію, зокрема великоруського, польського, єврейського народів, то значна кількість представників зазначених народів сповідувала інші погляди, настрої, що послаблювало як українську державність, так і реалізацію етнополітичних завдань. Відомий український історик Д. Дорошенко писав з приводу складних проблем із російськомовним населенням: «... мова йшла не за якісь там великоруські села, вкраплені серед етнографічної маси на Чернігівщині, Катеринославщині, Харківщині, чи робітників донецьких копалень, мова йшла про населення більшості міст, яке складалось із зросійщених українців із домішкою природних москалів. Це були елементи, які зжилися з російською культурою, виховалися в ній, дорожили нею, були перейняті загальноросійським патріотизмом, поділяли загальноросійські ідейні устремління. Вони не хотіли визнавати себе за якусь «національну меншість», а в обмеженні культурних російських впливів і зрості українства бачили спадок культури взагалі.

... А сьогоднішній соціаліст-українець, ставши більшовиком, дивився на «український націоналізм» як на щось реакційне і вступав з українським рухом у боротьбу» [58, 270].

На жаль, це визначення Д. Дорошенка зберігає свою актуальність і понині. Це явище гальмує становлення єдиної політичної нації, державотворчі процеси.

Націоналізм, хоч, в першу чергу, є реакцією на завдану суспільству кривду, повинен мати, крім цієї обов'язкової умови самоутвердження нації, нову ідеологію, новий синтез, нову політику, щоб пояснити і водночас виправдати спротив тим силам, які розпочали війну проти їхніх ідеалів і способу життя, одночасно вказати новий напрямок і нове осереддя для їхньої колективної ідентичності [12, 107].

Щодо поляків, то вони були зацікавлені в об'єднанні своїх національних інтересів, при цьому орієнтуючись на Польщу. Спочатку вони підтримали українців у боротьбі за незалежність, а

потім, тим більше з появою ЗУНР, відвернулися від української революції.

У книзі «Проблеми соборності України в ХХ столітті» зазначалося стосовно єврейської меншини, що за нею не стояла жодна з іноземних держав, а тому змушена буде орієнтуватися на Україну. І якщо на початку української революції єврейська нацменшина підтримала політику УНР, то пізніше стало очевидним незацікавлення єврейства у якомусь відокремленні, — як зазначав Д. Дорошенко, — від спільного фронту із загальноросійською демократією. Самостійність України, на думку євреїв, загрожувала відділенню українського єврейства від решти євреїв Росії. Тому голосування в Центральній Раді показувало розбіжності поглядів у підходах до самостійності між українцями і євреями, коли останні разом із росіянами були проти прийняття IV Універсалу [117.1, 285].

Проте, незважаючи на гострі протиріччя між етнічними групами, що проживали в Україні, на різне бачення розвитку сфери міжнаціональних відносин, на протидію незалежній політиці, відновлення Української держави дало змогу в теоретичному, політичному і практичному плані здійснити ряд прогресивних заходів щодо становлення демократичної етнополітики. Це в черговий раз засвідчило, що етнополітичні перетворення можливо здійснювати лише за наявності фактору політичної ідентифікації.

Перехід українців до державної нації, правова забезпеченість демократичності й гуманізму, освітньо-педагогічна діяльність у сфері етнополітики, надання прав на національно-персональну автономію національним меншинам, їх вільному розвитку [6, 55] заклали передумови для успішного проведення системи заходів у кінці ХХ століття.

Втрата української державності означала завершення демократизації етнополітичних процесів в Україні. І хоча у 20-ті роки був проголошений курс на українізацію і підтримку національних меншин, проте цим ставилася зовсім інша мета — посилення комуністичної ідеології в багатонаціональному СРСР. Основна роль належала освітній сфері. Інтереси національних меншин враховував і адміністративно-територіальний поділ. До початку 30-их в Україні було створено 25 національних районів і більше тисячі національних рад. Проте незабаром національна політика повністю потрапила під вплив великодержавництва і комуністичного шові-

нізму. Закривалися культурно-освітні заклади, газети, національні райони і сільради, масового характеру набрали процеси депортації етнічних груп, русифікація і денационалізація, боротьба проти «українського буржуазного націоналізму» визначали суспільні процеси. У середньому щорічно втрачався один народ і одна мова. Особливий геноцид творився на західноукраїнських землях у повоєнний час, знищувався інтелектуальний потенціал українського народу. Лише у 80-ті роки внаслідок впливу зовнішніх і внутрішніх чинників, припинення «холодної» війни, інформаційного вибуху, посилення міжнародних зв'язків, зростання мобільності населення, гласності політики почали відбуватися процеси національного відродження. Все це, незважаючи на спроби комуністичної ідеології пристосуватися до нових умов, вело до формування національної свідомості, самоутвердження й утворення незалежних держав і, нарешті, до розвалу комунізму як головного суспільно-політичного й ідеологічного тромбу на шляху до самостійної гуманної національної політики.

Розпад СРСР не лише зумовив утворення нових етнопроцесів у багатьох нових державоутвореннях, більш активне включення етнічних груп у суспільно-державне життя, але й призвів до значних потрясінь, катастроф і етнічних конфліктів, які в окремих випадках набрали міждержавного, міжнародного характеру.

Націоналізм — це, перш за все, реакція на протекційне чи, навпаки, зневажливе ставлення до традиційних вартостей даного суспільства внаслідок кривд і принижень, яких зазнають суспільно найсвідоміші одиниці, — саме в цих людях, врешті, народжується гнів і почуття власної вартості.

Бо націоналізм — це переконання, що люди належать до певної визначеної групи, яка відрізняється від інших способом життя, територією, звичаями, віруваннями, мовою, формами мистецької та релігійної експресії, суспільними інтересами, спільністю крові і расовими особливостями. Саме ці фактори формують людей, їхні цілі та вартості [12, 101].

Для України суттєвим завданням стає не лише врахувати уроки міжнаціональних конфліктів на теренах колишнього СРСР, але й виробити власну оптимальну суспільну й політичну поведінку в сфері етнічного буття. Оскільки виникнення національних визвольних рухів, етнонаціоналізму пояснюється не лише економічними

факторами, але й політичними, культурно-ідентичними (мова, релігія, культура, історія, самосвідомість), то слід було врахувати комплекс факторів для вироблення етнополітичної концепції України, гармонізації міжетнічного співжиття. Українці як титульна нація, національні меншини, діаспора, нова міграція і стосунки між ними — все це потребувало досліджень, обґрунтувань у теоретичному і практичному аспектах.

Система освіти, виховання, ідеології й інформації, формування нової політичної культури, становлення громадянського суспільства повинні були ввібрати в себе нові якісні знання, оцінку світоглядних поглядів, брати до уваги суверенність, демократичність й унітарність України; необхідність відновлення історичної справедливості і відродження української нації; поліетнічність суспільства; встановлення рівноправних стосунків і подолання деформацій в етнонаціональній сфері; включення всіх етнічних груп у завершення консолідації політичної нації; співробітництво з українською діаспорою та вихідцями з України; проблеми депортованих; активність міграційних процесів; зміни, які відбулися в законодавстві України, зокрема у зв'язку з прийняттям Конституції; зміни, які відбулися в європейській і світовій політиці щодо забезпечення прав національних і релігійних меншин; глобальні процеси, які вплинули на соціально-політичну, економічну та етнодемографічну ситуацію в Україні.

Нарешті, весь зміст освіти і виховної роботи має передбачати, що суспільно-політичне життя на даний час і на перспективу знаходиться під впливом національного фактору; зростання національної самосвідомості українців та етнічних спільнот; більш активної участі етносів у політичних процесах, культурному й громадському житті. Тому і державна етнополітика відповідно до цих завдань потребує наукової обґрунтованості, аж ніяк не виходити з тих чи інших вузьких інтересів, проблем, а опиратися на системний підхід, знання політики, філософії, історії, культури, психології, релігії, економіки, демографії.

Опираючись на історичний досвід, знання, національні й загальнолюдські цінності, уможливлується вирішення кількох основних завдань: відродження України, українців, українознавчих цінностей; розвиток (національно-культурний) національних меншин; попередження й недопущення проявів сепаратизму, екстремізму,

дискримінації громадян за національною, релігійною або мовною ознакою; взаємний захист національних меншин на міждержавному рівні; подальший розвиток законодавчої етнополітики.

Як зазначають фахівці із зазначеної проблеми, «нині українське суспільство розвивається у просторі трьох культур творчих факторів: система цінностей країн західної цивілізації; система цінностей попередньої радянської системи, які поки що домінують у суспільній свідомості; цінності традиційної національної культури, які широко відроджуються» [133, 78-91].

Хоча вважаємо, що цей перелік є далеко неповним стосовно впливів на ментальність багатьох національних меншин і поки що незбалансованої української політичної нації. Адже не можна, наприклад, ігнорувати інерційні впливи історичного минулого на населення тих регіонів України, які знаходилися тривалий час у режимі домінування польського, угорського, румунського факторів. Також достатньо впливовими на представників етносів є державна, суспільно-громадська політика і діяльність багатьох країн у сфері освіти, церкви і релігії, культури, інформації (Туреччина, Ізраїль, Румунія, Угорщина, Словаччина, Польща, Болгарія і передусім Росія). Нарешті, слід зважати на взаємозв'язки впливів тих співвітчизників, які належать до неукраїнських етнічних груп і проживають за межами України. Названі чинники є постійно діючими, вони можуть позитивно чи негативно використовуватися у сфері соціально-економічного й етнічного життя. Не може бути позбавлена уваги будь-яка, на перший погляд, другорядна, сторона національної політики, оскільки потенційна напруженість та конфлікти зароджуються тоді, коли проявляється байдуже ставлення етнічних груп до законів і нормативних актів; порушене в силу причин соціальне й національне самопочуття; утрачені соціально-культурні пріоритети; уніфікуються особливості етнічної свідомості, культурного розвитку; формується відстороненість національних меншин від української мови, історії, національних святинь основного етносу. Загальнонаціональна культура, освіта, політика повинні ґрунтуватися на українських вартостях. Наша нація роз'єднана політично, ідейно й культурно. Щоб не загинути навіки, вона мусить сотворити свою державу, свою одну національну державну ідею, таку, яку в формі національно-державної неза-

лежності мають москалі, поляки, чехи, угри, не кажучи вже про інші великі культурні нації — й одну національну культуру так, що об'єднує кожну націю на цілому світі в одно тіло [107, 44].

Виходячи із засадничих позицій Конституції України про недопустимість домінування будь-якої ідеології, все ж значна частина суспільства усвідомлює, що за нинішніх умов його неможливо розвивати без розроблених принципів державної ідеології. Це добре розуміють ті, хто безпосередньо торкається вирішень проблем свідомості нації, її політичної культури, — патріотично налаштовані державні діячі і політики, а не корпоративні компрадори, національно свідомі інтелігенція, зокрема педагоги, люди, які працюють у правоохоронних, економічних, гуманітарних структурах. Слід зрозуміти, що від того, записано чи ні в Конституції правову норму про непідтримку державою тієї чи іншої ідеології, не залежить ще доля існування й активного функціонування ідеологічних доктрин — національно-демократичних, ліберальних, комуністичних, соціалістичних, соціал-демократичних, космополітичних, націоналістичних тощо. Щодо націоналізму, то він повинен також посісти належне місце у державній ідеології і політиці української владної еліти. Тільки за його допомогою український етнос зможе остаточно конституюватися як нація, набувши стійкої, соціокультурної та політичної totoжності [208, 63].

Справа полягає в тому, що не можна намагатися в українському суспільстві зробити його офіційною ідеологією. Якщо б у 1996 році ця чи інша ідеологія претендувала на статус офіційної, то, ймовірно, Конституція не була б прийнята. Але напрошується аналогія — як загальнолюдські цінності не могли з'явитись без національних культурних, морально-етичних цінностей, так і нині загальнодержавна ідеологія і політика не мислима без ідеологічних, політичних, культурних здобутків, які розвиватимуть демократичне й громадянське суспільство, українську націю. Тому від державних інституцій вимагається створення умов для національно-політичної, етнічної, політичної соціалізації громадянського суспільства. Нерозуміння цього означає збереження в суспільстві свідомості радянської епохи, яка базувалася на протиставленні «пролетарського інтернаціоналізму» і «буржуазного націоналізму». Український політичний націоналізм ніколи не заперечував загаль-

нолюдських цінностей, але розкриття і реалізація загальнолюдськості можливе лише через національні індивідуальності. Відомий філософ М. Бердяєв у праці «Судьба России» зазначав, що неможливим і безглуздим є протиставлення національності й людства, національної множинності і вселюдської єдності [11.1, 83].

Принаймні для України, як і для більшості країн світу, в умовах навіть посилення глобальних тенденцій, є неприйнятний національний нігілізм, який проповідує уніфікацію національних структур, традицій, формування всесвітньої держави. Піддавшись цьому космополітичному принципу, Україна може втратити не лише культурну, але й політичну самобутність. Маємо усвідомити, що держава й українське суспільство матимуть тоді перспективу, коли творитимуться на основі української ідеї, яку, на жаль, в Україні сприймають занадто полярно. Ніколи український націоналізм не поєднувався з фашизмом чи комунізмом, ніколи не будував завоєвницьких і дискримінаційних планів до інших держав і народів, а оберігав соціокультурну ідентичність українців і соборну державність. Він є не стільки політичною, скільки етнонаціональною ідеологією. У літописі Української Повстанської Армії є постанови, які засвідчують про високий рівень політичної культури. Там зазначалося: «щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі»; «за культурні взаємини з другими народами, пізнання життя та культурних надбань других народів», «за повне право національних меншин плекати свою власну по формі і змісту національну культуру»; «за рівність всіх громадян України без огляду на національність, в державних та громадських правах та обов'язках, за рівне право на працю, заробіток і відпочинок» [472, 275]. І українська нація не втратить свого зросту, якщо збереже своє національне обличчя й гордість.

Наявність громадянського суспільства як насамперед соціального організму, виключає чимало несумісних принципів і явищ, які не асоціюються з демократією, гуманізмом, толерантністю. Громадянське суспільство несумісне з шовінізмом як гіпертрофованим патріотизмом, який вивичує своє власне національне й державницьке «Я» за рахунок неповновартісності і недорозвиненості інших народів, з нацизмом, для якого метою є знищення, поневолення інших народів, створення наддержави, що встановлює світо-

вий порядок. Ми чомусь це асоціюємо лише з нацизмом у Німеччині, випускаючи з виду, що така ж ідеологія закладена в російській Партії Національного Фронту, вона не визнає для майбутньої власної держави ні кордонів колишнього СРСР, ні, тим більше, кордонів нинішньої Росії.

Власне демократія й свобода людини є неможливими, якщо громадянська освіта не буде сповідувати відкритість інформації, плюралізм думок і точок зору. Адже є чимало проблем, через які ми щоразу переступаємо, як через непотрібну колоду. Дійшли до того стану, що в уста вищого керівництва закладалася політична позиція, що національна ідея себе вичерпала?! Так, космополітичній, універсальній, класово-корпоративній буржуазії, яка сконцентрувала великий фінансово-промисловий капітал, видається непотрібною «національна ідея», «національна культура», «національна самосвідомість», «український націоналізм», «українська мова» і все те ніби стоїть на захисті «національних інтересів». Не дивно, що такий шалений спротив (політичний, економічний, фінансовий, інформаційний) українському «Я» уособлюється мало не з найвищим гатунком демократії й відданості державі. Комерціалізація влади, зокрема вищого законодавчого органу — Верховної Ради, дійшла до тієї межі перевернутих цінностей, коли безпринципність, фетишизація власних корпоративних інтересів, прийняття і лобювання корисливих законів і постанов почали видаватися за нормативну мудрість і здоровий політичний компроміс. Стає незрозумілим, де в парламенті і суспільстві знаходиться та політична сила, яка обстоює національну ідею в сфері економіки, політики, ідеології, права, інформації? Коли на всіх рівнях зазначається, що не відбувається структурування, що немає сталої більшості і меншості, то це демагогія і політичний фарс. Структурування є, хоча його і не прагнуть узаконювати, а поділ відбувся по лінії — хто ближче до фінансово-матеріального «корита», а хто далі. Але ситуація не є сталою, достатньо мобільною, і ролі постійно змінюватимуться. У цьому зацікавлена і частина регіональної кланової еліти.

Не дивує за таких умов індиферентність політичної, ділової еліти до процесів національного самоутвердження. А лише при коректній згадці, що ідея «Україна — для українців» є живучою і при-

родною, замість дискусії чи логічного опонування, з'являється антиукраїнська істерія. Хоча в демократичному світі нікого не дивує, що «Польща — для поляків», «Румунія — для румунів», «Франція — для французів», адже саме з такими державно-територіальними утвореннями асоціюється корінний етнос, його культура, історія, життєдіяльність. Адже була б недемократичною, негуманною, неправовою згідно з Конституцією України політика, якби презентувалося гасло «Україна — лише для українців». Але ніхто ніколи з прихильників національної ідеї такої позиції не підтримував. Корисним для багатьох було б нагадати сказане видним політиком Ізраїлю Бен-Гуріоном: «Ізраїль — країна євреїв і тільки євреїв. Кожен араб, який живе тут, має ті ж самі права, але він повинен пам'ятати, що він живе в єврейській країні» [68, 118].

Коли мова йде про цінності, на яких повинно виховуватися громадянське суспільство, то ніби дискусій і не виникає. Загальнолюдські й національні цінності мають визначати підходи у вихованні української людини. Та коли суто практично починають реалізовуватися національні ідеали у виховному процесі, стає відчутним розбіжність поглядів і ціннісних орієнтацій. Звичайно, що це спадок минулого, особливості історичного розвитку українців, які віками знаходилися під пануванням різних чужоземних держав. Мало того, часто українці йшли війною один проти одного, знаходячись по різні боки. Але те, що відбувається зараз, є і даниною сучасних недопрацювань. Немає єдності світобачення на проблеми національно-визвольних змагань і роль ОУН -УПА, церкви, історичні постаті (І.Мазепа, С.Петлюра, М.Грушевський, Р.Шухевич, С.Бандера), чи (Петро І, Ленін, Сталін, Постишев, Щербицький) роль державної мови й української культури, орієнтацію на Європу чи на Євразію. Стихійний розвиток національно-державної свідомості є тривалим і суперечливим процесом. Керуватися лише правилом, що ми різні, а тому потрібні один одному, недостатньо. Наше поліетнічне, багатокультурне суспільство є закономірністю, але й об'єктивною необхідністю є наша духовна, історична, політична єдність. А тому потрібна своєчасність прояву політичної волі і виважених політичних рішень для вироблення ефективного змісту, системи громадянського виховання і політичної культури. У свою чергу, політична, педагогічна та інші науки

повинні впливати не лише на загальну ментальність українця, але й передусім на тих, хто знаходиться біля керма держави (Президент, Уряд, Верховна Рада України). Усе це має бути підпорядковано важливому завданню — змінити сформований століттями бездержавний тип українця, облагородити його потреби, інтереси, почуття, світогляд. Дивним видається реакція частини суспільства, політикуму, вчених, яка направлена не на використання ідеалів героїчного минулого, а на упереджені оцінки явищ, які б змогли стати дієвими у формуванні національної самосвідомості.

Нації, — пише В. Липинський, — творяться перемогами або нещастями... Ідеї, віра, легенди про одну єдину, всіх українців об'єднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не створили, за таку ідею не боролись і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла... Наддніпрянці всю вину складають на галичан, а галичани на наддніпрянців. Українська інтелігенція створила ідею про залежну від перемоги тієї чи іншої сторонньої сили і з цими сторонніми силами об'єднану, а всередині роз'єднану й непримириму Україну — таку розпорошену, здеморалізовану українську націю [107, 16].

Всіляко обстоюючи ідеали боротьби українського народу проти нацизму й фашизму, у нас продовжує існувати штамп комуністичної ідеології щодо визвольної боротьби ОУН-УПА. Певні спроби об'єктивувати історію, починаючи із шкільних підручників і програм, швидше за все, носять інформаційний, часто безоцінковий характер національно-визвольних змагань, замість того, щоб активно впроваджувати ціннісні орієнтації подвигів, високоблагородних помислів і вчинків, людських долі і почуттів тих, хто під синьо-жовтими прапорами виборював волю України. Адже навіть у найважчі часи програмні документи ОУН-УПА містили в собі гуманістичні цілі — прагнення до свободи і незалежності, солідарність з поневоленими народами, будівництво справедливої і вільної Європи. Зазначалось, що

«Ми поборюємо всякі сподівання на чужу допомогу і ласку, й виховуємо всенародне прагнення вибороти самостійність і соборність Україні»;

«Змагаємо до того, щоб нав'язати живі взаємини з поневоленими народами для співпраці й співборотьби»;

«Ми протиставляємо міжнародну концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом «Свобода — народам і людині» [96, 631-632].

Що ж стримує сприйняття суспільством того героїчного епосу, що не має аналогів у європейській історії. Звичайно, що інерція оцінок і свідомості «радянського» періоду, звичайно, що не налаштований на це зміст освіти і система виховання, звичайно, що не стало це необхідною тематикою в інформаційному просторі і у видавничій справі. Але головним стримуючим чинником є розмитість політичного волевиявлення.

Час від часу з сцен державних високопосадовців лунають заклики до порозуміння, визнання ОУН-УПА, церковної єдності, але все це в більшості носить характер політичної кон'юнктурності, а не політичної доцільності.

Чому й досі для українця мають слугувати ідеалом життєдіяльності Артем і Косіор, Держинський і Постишев, нереальні молодогвардійці і вояки з винищувальних батальйонів, які часто боролись з мирним населенням, а не горді й сильні духом і тілом, ерудовані, чесні і віддані Україні Роман Шухевич чи Олена Теліга. Не лише з історичної точки зору є цікавими, але й з педагогічної й політичної, наукової, психологічної такі джерела, як: «Декалог», «Дванадцять прикмет характеру українського націоналіста», «44 правила життя українського націоналіста». Вони засвідчують, що навіть у найжорстокіші часи ні на мить не зупинялася робота по творенню духовної, всебічно розвинутої української людини.

У часи відсутності власної державності, репресивної політики з боку різного роду поневолювачів проблема виховання людини давалося надто важко. Але й за тих умов, не завдяки, а всупереч формувалися, якщо вести мову про Західну Україну, чинники, які суттєво впливали на національну свідомість: церква, вчительство, книговидавнича справа і преса, народні театри і мистецькі колективи, молодіжні організації, «Просвіта» та різноманітні українські організації, культурно-політичні акції, українські легальні і нелегальні партії й організації [309, 305]. Все це аж ніяк не означає, що є намагання переосмислити чи ревізувати героїчну боротьбу мільйонів українців, інших народів, які воювали проти фашизму у

лавах радянської армії. Така наша українська історія, що в часи другої світової війни ми боронили землю від підступного ворога під різними прапорами, а ще трагедійніше, що йшли інколи один проти одного. Єдність України зобов'язує нас визнати історичні й політичні реалії, знайти шляхи для примирення і злагоди, виховати наступні покоління в дусі пошанування кожного, хто прагнув вільної й незалежної України.

Здавалося б, що за державницьких умов можна отримувати значно більше позитивних результатів. І, звичайно, вони є. Передусім на становлення українського громадянина найбільший вплив продовжує мати освіта. Національна доктрина освіти, концепція громадянського виховання, закони про освіту зробили крок вперед у напрямку виховання нової людини. Значно менше зроблено на рівні інформаційної політики та офіційно-традиційної «агітації та пропаганди». Масове зубожіння, безробіття молоді посіяло зневіру в державницькі й громадянські цінності.

Фільмів, які б мали значний вплив на свідомість, формування національної й особистої гордості; доступних, цікавих і не «бульварних» українських газет і журналів є недостатньо. Значна частина комерційних структур не налаштована естетично і патріотично, щоб підтримувати українську культуру, пісню, музику, інвестуює часто низькосортну зарубіжну. Церква, традиційні вірування не стали предметом масової уваги молоді. Натомість, присутність у духовному просторі найрізноманітніших сект, проповідників, що негативно впливають на психіку і свідомість людини, є розповсюдженням явищем. І найголовніше — вчительство останніми роками більше змушене перейматися проблемою виживання, а не духовно-інтелектуальним розвитком суспільства.

Невдалі з історико-героїчної і чуттєвої точок зору кінотвори, телепередачі не можуть наповнювати інформаційний простір героїкою і величчю українців, які боролися за рідну землю, не стимулюють переосмислення людьми свого місця в європейській історії. Бо як з духовної, так і матеріальної сторони слід творити таку політику, яка б не лише згуртувала громадян України, але й демонструвала переваги української незалежності, суверенності, соборності. Без цього у нас буде і надалі пролонговуватися ситуація декларативного формування національної свідомості.

Суверенність має сприйматися не як зовнішнє чи штучно принесене явище, а як верховенство народу, нації у внутрішній і зовнішній політиці, що забезпечує його самодостатність, розвиток і добробут. Його повинні зміцнювати, за нього нести відповідальність держава і народ. Таке розуміння є актуальним для багатонаціональної України. Виховання громадянськості має відбуватися на розумінні народного (загальнонаціонального) і державного суверенітету, а не лише на основі етнонаціонального. Виходячи з конституційних засад етнічної рівності, кожен найменший етнічний компонент претендуватиме на свою національну окремішню суверенність. За переписом 1989 року, в Україні були народності, які представлені 1-2 етнічними представниками, і, якщо подібні етнічні групи висловлять бажання самовизначитись через «свій» національний суверенітет, то це шкодитиме загальнонаціональному державному суверенітету. Етноплюральна структура українського суспільства повинна орієнтувати систему громадянського виховання через етнічні групи не на суверенну окремішність, а на прагнення досягти політичної єдності і обстоювати цілісність держави. І хоча Європа не має оптимально проведених кордонів, жодна із цивілізованих країн не повинна через підтримку малих національних суверенітетів демонтувати перегляд існуючих політичних і юридичних реалій. В Україні для прояву національного самовизначення на рівні сепаратизму необхідно, щоб етноси мали повноту соціокультури; були протиставлені основному етносу, мали наявну повнокровну еліту; компактну територію; історичну, політичну та ідеологічну обґрунтованість.

Таких національних меншин і сепаратизмів в Україні не було навіть стосовно Криму, який рішенням парламенту отримав право на автономію. Тому сепаратистські тенденції, хоча і проявляються в окремих регіонах України, не мають перспективи внаслідок відсутності синтезу вищезазначених чинників. Це стосується етнічних румунів, угорців, євреїв, поляків, татар чи росіян. Бажання частини етносу, що через несприятливі історичні обставини опинилися поза своєю національною державою, воз'єднатися зі своїми «співплемінниками» з тим, щоб всім разом стати «співвітчизниками», є більш ніж природним [209, 341].

Проте ця загальна теза для всіх націй і держав повинна трансформуватися у конкретних реаліях української дійсності, і лише тоді слід обґрунтовувати ті чи інші підходи демократизації суспільно-політичного життя етнічних груп, що проживають в Україні. А реальність не може бути політично сприятливою для росту сепаратистських рухів. Це ґрунтується на таких підвалинах:

— Україна оберігає свою суверенність на основі історичних кордонів хоча різнотлумачення на рівні Україна—Росія, Україна—Румунія, Україна—Угорщина, Україна—Польща—Україна—Білорусія і т.ін. будуть зберігатися);

— українці як основний етнос вибороли право територіальної цілісності і соборності у важкій багатовіковій визвольній боротьбі;

— національні меншини вперше за свою історію проживання на українській землі отримали найдемократичніші правові, соціальні, економічні, національно-культурні, мовні права для свого розвитку;

— державою створені умови для всебічних зв'язків із своєю прабатьківщиною і співвітчизниками;

— громадянський мир, відсутність протистояння українців з іншими народностями, конституційна захищеність — запорука їх лояльності і толерантності до своєї Батьківщини-України;

— громадянська освіта, побудована на засадах і принципах народності, природовідповідності, миру, діалогу, толерантності і співпраці, є основою для суспільного прогресу.

Але чи можуть об'єднувати націю, ще таку різношерсту і не скріплену єдиними помислами, ювілейні заходи в Українській незалежній державі по вшануванню першого секретаря КПУ В. Щербицького, чи відзначення 350-річчя Переяславської Ради?! Напевно, ні. Адже вічна і страшна істина для українства — Чорнобиль і думи Т. Шевченка щодо Переяслава. У прагненні творити сильну політичну націю Україні дуже важко з орієнтирами і політичними цінностями. Бо хтось фетишизує Постишева і Кагановича, Щербицького і Маланчука, Леніна і Сталіна, а хтось — Грушевського і Винниченка, Петлюру і Мазепу, Бандеру і Шухевича, Телігу і Стуса. Ми в цьому, на жаль, різні, але попри все є постаті, які вічно консолідуватимуть націю. Першим серед них слід назвати Т. Шевченка. Будь-яке суспільне і творче, і пророче життя не може бути

мірилом всіх цінностей і українських перспектив. І ніхто з свідомих українців не стверджує, що історія і пророчі слова мають слугувати посиленню напруження у стосунках з Росією. Але, якщо хочемо будити національну свідомість заради свободи і прогресу держави і народу, то слід повертатися до Шевченка, до його заборонених у свій час і рецензованих творів: «Тарасова ніч», «До Основ'яненка», «Сліпий», «Чигрине, Чигрине», «За що ми любимо Богдана?», «Якби-то ти, Богдане, п'яний», «Стоїть в селі Суботові», «Великий Лях» та інші. Бо не так пророк оцінював роль Богдана Хмельницького у Переяславській злуці, яка стала трагедією для України через знищене гетьманство, пограбовані землі, закріпачене селянство, винищену мову і культуру. Оцінюючи заслуги видатного сина України Б. Хмельницького у визвольній війні, розбудові державності, мусимо замислитись над роллю Переяславської Ради, де наш біль, кривда і втрата. На чому ж тоді новоспечені «ідеологи-незалежники» будують теорії возвеличення Переяславської Ради — на дослідженнях радянських істориків, на боргах і торгах з Росією за «підтримку» російськими структурами українських творів, чи за декоративний рік української культури, чи за дозвіл продати стратегічну газову трубу, чи це дяка за успішне просування до влади проросійських корпоративних кланів? Але над всім цим лунають пророчі оцінки:

«...Ой Богдане!
Нерозумний сину
Подивись тепер на матір
На свою Вкраїну». [226, 247]

Чи: «Якби-то ти Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Аміль тобі, великий муже,
Великий, славний та не дуже.
Якби ти на світ не родивсь
Або в колисці ще упивсь...»

Бо ...Все гине — слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чий ми діти...»

А до того — Московщина,
Кругом чужі люде...
...тяжко, батьку,
жити з ворогами! [223, 53].

Або: «За що боролись ми з ляхами?
За що ми різались з ордами?
За що скородили списками
Московські ребра?? Засівали...
Що ж на ниві уродилось??!
Уродила.. рута.. рута..
Воли нашої отрута» [225, 171].

Згадується вітраж в Київському національному університеті, поставлений О. Горькому О. Заливахою, на якому Шевченко каже: «Возвеличу! Малих отих рабів німих. Я на сторожі коло них поставлю слово».

Гадаю, що це про нас, щоб ми прозріли і не лише для єдинодумля, але й дійшли до розуміння, що ми — унікальна нація, що немає аналогів нам у європейській історії. Ми тратимо стільки енергії, сили й відваги, розуму і духу, жертв і надій, щоб здобути волю, стільки ж, на жаль, добровільно, віддаємо, щоб уярмлювати себе і поборювати один одного. Уроки Переяславської злуки і заповіти великого Тараса не можуть бути приспані, бо тоді:

«Нащо вже й Бога турбувати,
Коли по-нашому не буде»

Складною є українська історія, як і філософія виховання нового громадянина України, бо неоднозначність оцінок, поглядів, дій українства розпинає його, немов на хресті. Так і з Переяславом. Можливо, В. Чорномірдіну, послу Росії, й подобається те, що робиться нами. Ми свідомі того, що сусіди мають обмінюватися товарами, думками, а не ракетами, але не менш свідомі маємо бути, що ні «Переяслав-1654», ні «Переяслав-1922», ні «Переяслав-Євразійський-2002» не приносили і не принесуть сподіваної волі. Бо ще й досі здригаємося від «переяславської музики» на слова:

«В Радянськiм Союзi ти щастя знайшла. Мiж вiльними вiльна, мiж рiвними рiвна, пiд сонцем свободи, як цвiт, розцвiла», пiд яку винищувались в концтаборах, на Соловках, у Сибiру, на багатих i штучноголодоморених українських землях мiльйони українцiв. Це ради них Стус i йому подiбнi йшли на самопожертви, це заради них вiн об'єднував проти iмперського зла українцiв i неукраїнцiв — вiрмена Р. Маркосяна чи єврея М. Гейфеца. I згадуються слова В.Сосюри з «Мазепи».

А довгi руки iз Москви
Все обiймають Україну... [171, 66].

Але будьмо певнi, заради «нових Переяславiв» недруги України нищили мiльйони, якi боролися за волю. Напевно, свiдомо i не випадково iнформацiйний простiр переповнений як «захiдним кiлерством», так i чужими «схiдними» вартостями — возвеличуванням Петра I й російських царедворцiв, революцiйною, вiйськовою героїкою i бiлою гвардiєю, нiби забуваючи, що всi вони, в рiзних умовах агресивно i негуманно ставилися до українства. Тому варто нагадувати час вiд часу, як оцiнювали тi важкi для України й українцiв перiоди видатнi українськi вченi-педагоги: I.Огiєнко, Б.Грiнченко, С.Сiрополко, Г.Ващенко, пам'ятаючи пророчi й справедливi Шевченковi слова:

Чигрине, Чигрине,
Мiй друже єдиний,
Проспав єси степи, лiси
I всю Україну [225, 172].

Українськiй культурi, мовi завжди чинився досить сильний спротив на державному, полiтичному, освiтньому, науковому рiвнях. Ось кiлька епiзодiв. Член Вiленськiй єзуїтськiй колегiї Петро Скарга в книзi, яку присвятив князю К.Острозькому, писав, що нiякoi освiти i культури не може бути на Русi, тому що за орган культури взято некультурну слов'янську мову. Сильно надули тебе греки, — зазначав вiн, — давши вiру, та не давши своєї мови, а тому неможливо опанувати нiякoi науки, особливо духовнi. Немає своїх правил, граматик, словарiв для науки, а тому мусять удаватися до польського за контактуванням [164, 62].

З 80-х рокiв XVIII столiття, — пише Б.Грiнченко, --- забороненi наші школи. З Петра I почали забороняти нашу мову i залишилися

вона тiльки в народнiй масi, але вiдродилася в небуванiй красi в творах Котляревського, Квiтки-Основ'яненко, Шевченка, Кулiша, М.Вовчка та iн. У 1863 р. її заборонили знову, але чи перестала iснувати українська лiтература? Обходячи перепони, ця лiтература вдихнула нове життя в денациалiзоване середовище, виховала кадри iнтелiгенцiї, якi свiдомо почали ставитись до своїх нацiональних обов'язкiв, i зробила це при вiдсутностi нацiональної школи i нацiональних установ. Внаслiдок заборони ми бачимо роздратованiсть всього українського суспiльства [42].

Денiкiнцi прийшли на Україну в кiнцi лiта 1919 р. Одним iз перших їх заходiв було намагання лiквiдувати українську школу й повернути її на старi московськi рейки. З цiєю метою був виданий наказ генерала Май-Маєвського, за яким державне утримання мали одержувати лише школи з російською викладацькою мовою [26, 41].

Проте не тiльки минуле визначає характер стосункiв мiж державами у сферi етнополiтики. Його визначає передусiм сучасний стан розвитку демократiї, ставлення урядiв i влади зарубiжних країн до наших сiвiтчиликiв, що впливає на офiцiйну полiтику України щодо нацiональних меншин. Лояльна i демократична позицiя в iнших державах до українцiв, розвитку їх нацiональної культури, мови, традицiї є найвагомiшим аргументом для взаємної толерантностi (суспiльної i державної) з боку України. Хоча, як зазначалося ранiше, рiвень нацiональної полiтики України щодо забезпечення прав нацiональних меншин є значно вищий, нiж у далекому i ближньому зарубiжжi. Українською стороною навiть не ставиться питання щодо приведення ситуацiї до взаємного паритетного стану. Пiшовши таким шляхом, Україні необхідно було б значно звузити культурно-освiтнi, iнформацiйнi, правовi, релiгiйнi можливостi нацiональних меншин, що проживають на її територiї, довiвши їх до вiдповiдних паритетiв. Проте це є шлях до згортання тих надбань, якi має Україна в етнополiтичному розвитку. По-друге, вiн суперечитиме конституцiйним засадам українськiй етнополiтики, «розвитковi етнiчної, культурної, мовної та релiгiйної самобутностi всiх корiнних народiв i нацiональних меншин» [91, 6]. Конституцiйнi положення юридично зобов'язують державу дiяти на цiй правничiй базi, хоча як Декларацiя про державний суверенi-

нітет, так і Конституція зобов'язують Україну «дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави» [91, 6]. Європа і світ дуже взаємопов'язані. Ніхто і ніщо не залишається непоміченим. А тому політика миру, демократії, прав людини, взаємоповаги і толерантності, віротерпимості і гуманності, якщо їх проводять нації і народності, держави і організації, політики і вчені, церква і громадяни до них і повертається.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ, УКРАЇНОЗНАВЧІ ЦІННОСТІ І СВІТОГЛЯДНІ ОРІЄНТИРИ

Аналіз ситуації свідчить, що в Україні бракує інтеграції — політичної, історичної, теоретичної і, врешті, морально-етичної суті об'єктивної закономірності: побудови національної держави, що не лише аніскільки не суперечить принципам громадянського суспільства й демократії, але й є для них головною підвалиною. Захочившись повертати історичну пам'ять і правдивість нашої національної катастрофи, на початку привселюдно піддавали ідеологічній обструкції національну ідею через нечувану уседозволеність антиукраїнської пропаганди і основний політичний спектр суспільства. Хоча розуміння того, що найважчі для України часи наставали саме тоді, коли унеможливилася реалізація національної ідеї, не підлягає жодній дискусії чи запереченню. Але якщо у бездержавному просторі ця проблема не вирішувалась, то нинішній державницький статус зумовлює ситуацію, за якої національна ідея повинна відігравати головну роль у сферах національної економіки, ідеології, політики, культури, освіти. Натомість не визначена її роль у державотворчих процесах, а програмні засади більшості політичних організацій свідомо оминають цю проблему, оскільки не сприймають ідею розвитку української нації, до 1991-го і не сприймалися незалежне історичне існування. Проте лише з позицій національної ідеї можна об'єктивно оцінити політичну, соціально-економічну, духовну, культурну ситуацію, правду життя, ступінь вирішення українського національного питання у теоретичному і практичному плані. Цю тему не слід розглядати в контексті минулого, коли нав'язані українцям ідеї єдиної давньоруської народності, українського буржуазного націоналізму, інтернаціоналізації слугували процесам денационалізації українства, а кожний волелюбний порух карали силою, агресією, репресіями. І якими б відчайдушними не були національні протести, помалу створювалося суспільне середовище з ослабленим націо-

нальним імунітетом, пригніченим бажанням самозахисту. Тодішнє завдання у конкретних формах ставлять і нині — сформувати свідомість, суспільні механізми, за яких самозбереження, саморозвиток, самовдосконалення виявилися б для українців проблематичними.

Навіть за сучасних умов власної державності, складного соціально-економічного становища триває спекуляція щодо національної ідеї. Вульгарно-цинічні заяви на кшталт «хліба, національна ідея дасть роботу, зарплату і більше хліба?» можуть виникати і приживатися лише в середовищі аполітичному, зубожілому, погражданському несвідомому. Втім, саме з такими страшними виразками сформувалося українське суспільство без національної ідеї. Тому в ньому можна почути від високого посадовця, міністра, що, мовляв, знання та вживання державної української мови не впливає на економіку, пенсії, збір податків, криміногенну ситуацію. Залишимо абсурдність цих просторікувань на совісті їх авторів. Але незаперечне і очевидне те, що очолювані національно несвідомими, неприхованими українофобами сфери українського суспільства неадекватно функціонують, насамперед в економіці, не позбавлені корупції та казнокрадства. Хіба причиною чи провиною у тому, що відбувається в демографічно кризовій Україні, є національна ідея, мова, національна свідомість? Адже нині у нашій державі співвідношення працездатного населення віком до 30 років і людей старшого покоління складає 20 відсотків на 80, а для інноваційних змін, соціально-економічного прогресу потрібно принаймні 40 на 60. Репродуктивна функція української нації різко падає. Еміграція найбільш діяльної частини населення, смертність через низький рівень життя призвели до того, що на 14 млн. працівників припадає понад 18 млн. пенсіонерів. Порівняймо, показник зовсім не безгрішного американського суспільства набагато кращий — тут на 100 млн. працездатних громадян припадає учетверо менше людей пенсійного віку.

Пояснювати катастрофічну для Вітчизни ситуацію зменшенням народжуваності і підвищенням смертності, погіршенням здоров'я і добробуту уже недостатньо. Зізнаймося хоча б собі, що антирепродуктивна соціально-демографічна політика — це результат антирепродуктивної національної політики не стосовно національних меншин, а щодо національної ідеї. Якби в сфері економіки,

політики, культури, освіти, охорони здоров'я, духовності, моралі впроваджувалися її ціннісні орієнтири, то в суспільстві не була б такою значною кількістю людей на межі виживання, що не досягло б такої масовості безробіття і не стала б однією з найнижчих у Європі зарплата, а країну не покидали б, часто назавжди, освічені люди. Суспільство, не спроможне створити національне середовище, — безперспективне і заслуговує лише на владу, що сповідує космополітизм, а не захищає інтереси корінного населення — українців, для яких немає і не було іншої землі, окрім України.

Етнонаціональна політика держави повинна розглядати задоволення потреб української нації як першорядне завдання, при цьому не ігноруючи, а максимально дослухаючись до запитів інших складових суспільства — національних меншин, депортованих народів, а також української діаспори, яка є частиною українського етносу і презентує його у світовому просторі. Все це базується на Конституції України, іншій законодавчій і нормативній базі, міжнародних угодах, ратифікованих парламентом. Тому не ставиться під сумнів необхідність рівноправного ставлення держави до представників різних національностей і толерантність суспільної атмосфери, формування не лише терпимості, але також поваги, довіри, взаємодопомоги між етносами, які населяють Україну. Обов'язок держави у гарантуванні прав національним меншинам повинен узгоджуватися з обов'язком всіх етносів перед державою, повагою до її історії, мови, традицій та національних святинь. Взаєморозуміння простежується і в змісті етнополітики, тобто міжнаціональному мирові в умовах етнічного розмаїття. Проте, за принципами рівності і демократизму, не повинна виокремлюватися роль української нації як державотворчого організму. Уніфікованість ролей, до чого прагнуть представники, як ліберальних, так і лівих напрямів у політиці, обмеження природного статусу українців під прикриттям демократичних лозунгів загрожує українській перспективі. І, звісно, не зміцнить громадянське суспільство і міжнаціональну єдність. Адже забезпечення прав, комфортне самопочуття національних меншин без вирішення «українського питання», причому, у такий спосіб, щоб доля українського етносу адекватно політично, соціально, інтелектуально реагувала на обставини і коригувала власні національні інтереси, перешкоджатиме гармонії у суспільстві. Одним з найбільших парадоксів періоду незалежності

є зволікання владних і політичних чиновників з вирішенням «українського питання» на основі національної ідеї, суспільне неусвідомлення її значущості для розвитку української нації становить потенційну масштабну загрозу для сталого поступального процесу. Стає зрозумілою, претензійність окремих національних меншин на певну привілейованість у загальноукраїнському масштабі (росіяни) чи на регіональному рівні при аморфному, збайдужилому ставленні до національно-культурно-мовних питань українців.

Асиміляція політична, мовно-культурна, освітня, психологічна створила дуже складний етнополітичний продукт, яким є нинішня Україна. Ідеологія, стрижнем якої є невизнання українців як окремого народу, не могла впродовж тривалого часу не впливати на національну свідомість, деформації якої стали особливо помітними у державницький період існування України. Адже саме малоросійська психологія значної частини нинішнього суспільства — сприятливий ґрунт для того, щоб закріпити в Україні історично складені реалії, надати російській мові статусу державної, офіційно визнати росіян корінним народом України, зреалізувати ідею федералізації і регіоналізації. І це означатиме не стільки суспільно-політичне реформування на демократичних засадах, скільки посилення іноземного впливу, гальмування процесів українського державотворення. Позаяк існує політичне підґрунтя. Адже в Україні на проросійські і проімперські позиції налаштовані ліві, а також ліберальні демократи, представлені в суспільстві з політичного вектора москвофільством, а з точки зору економічного — фінансовою олігархією, яка щільно інтегрувалася з центральною і регіональною владою. Дуже прикро, що в Україні немає протидії цим процесам у науково-теоретичному, інформаційному, політичному, правовому контексті, хоча для неї є всі підстави, що ґрунтуються на міжнародному праві. Саме воно оберігає статус етнічної нації як суб'єкта державно-політичного самовизначення, саме міжнародно-правові норми захищають від будь-якої експансії етнічну територію, яка завжди має належати українському етносу, адже це його вічна історична власність. Саме на ній конституювалася Українська держава. Немає заперечень, що гарантування рівних прав і свобод для всіх громадян — наша конституційна й морально-етична норма. Але не може бути й інших підходів у етнополітиці, окрім того, що Україна як демократична і правова дер-

жава є національною і належить історично і політично українській нації. Цього прагнули під час становлення і державності УНР, ЗУНР, в IV Універсалі, на вікопомному Буковинському вічі цього прагнемо ми в сучасній Україні.

Національно-демократичні сили в останній період зорієнтовані на демократичні трансформації і дедалі більше відходять від національної ідеї, хоча одне іншому не лише не суперечить, але посилило б й гармонізувало український поступ. Відхід від національної парадигми — результат не тільки дефіциту критичної маси національної самосвідомості, а також впливу внутрішніх і зовнішніх чинників, насамперед зусиль зацікавлених держав — Росії, США, Ізраїлю, Польщі, Румунії, Угорщини, Туреччини, які дедалі активніше намагаються працювати в українському етнічному спектрі. Звичайно, такі процеси закономірні з огляду на інтереси цих націй і відповідають принципам міжнародних правових норм. Проте, інколи вони не збігаються з національними інтересами України, якщо аналізувати освіту, інформацію, релігію, культурні й політичні програми. Аргументований вимогами демократії спротив такої експансії з боку держави і громадсько-політичних організацій є недостатнім. Нерішуча поведінка щодо захисту національних інтересів, зокрема у сфері гуманітарної політики, засвідчує якраз, що національна ідея не має пріоритету з-посеред владних чинників. Формування владних структур дедалі більше спирається на «прагматизм», який в умовах української дійсності правильніше назвати олігархічно-корпоративним підходом. Фахівців, по-протекціоністському зорієнтованих до власної держави й української нації, для яких вирішення українського національного питання — духовна потреба й політична необхідність, а Україна — не об'єкт вигідної приватизації та роздержавлення або нечесного отримання надприбутків, в українській політично-владній ніші ще мало. Якщо влада й надалі опиратиметься у політичній сфері, економіці, культурі на «нових» українців, олігархічних політиків, які сконцентрували в одних руках бізнес, політику, владу, а почасти й кримінал, важко очікувати позитивних результатів. Процес і наслідки виборів 1998 року до парламенту, коли Народний Рух став другою політичною силою, повторний прихід до президентської влади завдяки майже одноставній підтримці Західної України Л.Кучми не посилили в суспільстві через кадрову, ідеологічну, інформаційну,

екологічну, мовно-культурну, політичну дію національної ідеї. А вибори 2002 року остаточно (будемо вважати, що ненадовго) закріпили корпоративну клановість у політиці. Показовим є і той факт, що в розроблених концепціях громадянської освіти поняття «національна ідея» не вживана.

Національна ідея, наймогутніша сила наприкінці 80-х — початку 90-х років, яка привела український народ до незалежності, у практичній політиці кінця ХХ — початку ХХІ століття недостатньо впливає на суспільні процеси. Суспільству, в якому до політики потрапляють завдяки нелегально використовуваним фінансовим потокам, щоб прикривати або нарощувати власний бізнес, марно сподіватись на демократизм влади, соціальну справедливість, гарантії основних прав і свобод громадян. У такому суспільстві владні структури не зацікавлені в реалізації національної ідеї, бо залежні від тіньового капіталу, а сама поява біля керма багатьох народних депутатів, високих чиновників не так результат політичних реалій і волевиявлення народу, як наслідок схеми купівлі-продажу посад, портфельів, депутатських мандатів. Атмосфера корумпованості охопила весь політичний спектр. І якщо говорити про парламентську форму правління на сучасному етапі, то ця вища форма демократії, з огляду на «якісний» склад депутатського корпусу, може виявитися згубною для української ідеї.

Якщо сприймати неупереджено європейські і світові реалії, то міцна незалежна Україна вигідна як для національного, так і загальноєвропейського загалу. Ще у 20-х роках минулого століття академік С.Рудницький зазначав, що українська національна держава у своїх етнографічних кордонах може запобігати конфліктам у південно-східній частині Європи. А тому світова політика повинна підтримувати національне державотворення. Теза зберігає свою актуальність і понині. Але варто нагадати, що подібні вислови, думки, ідеї завжди переслідували ті, хто волів зберегти панівний вплив на Україну, незалежно, чи це виявлялося з боку Росії чи Румунії, Польщі чи Угорщини. Національну ідею українців відкидали навіть у найбільш ідеологічно лояльних формах. Найменший прояв українського поступу нищили уже в зародковій стадії. Яскравим свідченням цьому була реакція на спробу українізації, яку хотіли через більшовицький соціалізм реалізувати в Україні М.Скрипник, О.Шумський та ін. Це вочевидь підтвердило

справжнє ставлення до української ідеї, ілюзорність сподівань на те, що у злуці з Москвою можна збудувати принаймні національний комунізм. У кожному конкретному випадку формувався ворожий для українців алгоритм. Адже на прояв українізації влада відреагувала українським голодомором, НКВД інспірувала кампанію проти «Спілки визволення України», тривали масові репресії, передусім фізично знищена, політична, культурна, наукова еліта. Ідея творення Української держави завершувалася Соловками. Так було впродовж століть, від Переяславської «зради» і досі. У новітні часи комуністичні антиукраїнські експерименти мали свої особливості, а зміна ідеології не впливала на ставлення до української ідеї з боку Росії. Будь-яку більш-менш помітну політичну постать, визначну для суспільства й української визвольної справи особистість, ідеологічну течію чи суспільну дію переслідували, насаджували хибні оцінки і викривлену громадську думку. Так було щодо національно налаштованих гетьмана І.Мазепи, С.Петлюри і навіть М.Грушевського, який багато років тішив себе надією, що національне і соціальне визволення українства можливе у згоді Росією. Вже більш як шість десятиліть, ще з часів сталінізму, залишається непереосмисленим стереотип оцінок національно-визвольних змагань ОУН-УПА, О.Теліги, О.Ольжича, С.Бандери, Р.Шухевича та багатьох інших. Неймовірних зисків, із застосуванням «української» влади зазнавали політичні партії, ідеї, політики, які зберегли вірність національним ідеалам. І так триватиме ще довго, адже Росія не уявляє Україну інакше, як на ґрунті російської культурно-мовної, ідеологічної і політичної ідеї.

Російська ідея для східного сусіда — завжди національна, національно-державна і глобальна, адже навіть після розпаду СРСР він претендує на світову роль, вважаючи власні ідеї корисними для Росії та інших держав і народів. Тому найпершим завданням для України є виробити сучасну українську національну ідею, а не йти у фарватері російської, американської чи чийсь іншої. Майже сто років тому М.Міхновський писав, що всі лиха українського народу від того, що він не розглядав свою справу національно, а лише соціально. А нестача національного ідеалу не сприяє консолідації у суспільних процесах. Дивно, але народ, на початку 90-х об'єднав ідеєю національного відродження, впродовж десяти років, на відміну від країн Прибалтики, втратив її. І саме це призвело до

денаціоналізації і олігархізації політики. Колишні комуно-комсомольці, припинили на початку 90-х, відчувши сприятливе середовище і корпоративно перегрупувались, нині обіймають командні висоти у законодавчій і виконавчій владі, економіці, банківській справі, відіграють провідну роль у приватизаційних процесах, інформаційній політиці. І цей стан не викликав би стільки тривоги, якби значна їх кількість не згуртувалася з проімперськими, шовіністичними силами всередині і зовні України, зміцнюючи колабораціоністські настрої щодо власної держави й української нації. Саме тому ідея Української Вітчизни і патріотизму не стала для них головною, а відтак не може бути для них суспільнооб'єднуючою. Соціологічні опитування, зокрема серед киян, свідчать, що за останні роки, навіть у найбільш забезпеченому місті, зростає частка громадян, які не вважають День незалежності святом. Якщо минулого 2001 року кількість таких респондентів серед опитаних сягала 49 відсотків, то 2002-й уже зафіксував 54.

Одним з найоб'єктивніших критеріїв благополуччя і здоров'я нації є зменшення смертності. У нас вона значно перевищила природний приріст населення. І це означатиме, що при збереженні небезпечної тенденції Україну вважатимуть на рівні ООН вимираючою нацією, оскільки вона не може забезпечити звичайнісінького народовідтворення. Не хотілося б проводити сумних аналогій, але зниження культурно-освітнього, життєвого рівня, народжуваності і кількості населення нагадує ідеологію країни за окупаційного режиму. Вкрай небезпечні для України також податкова система, вивезення природних ресурсів, міграція за кордон працездатного і репродуктивного населення, відсутність заходів щодо сприяння багатодітним сім'ям, зменшення розлучень та соціального сирітства. Руйнування вітчизняної економіки й культури значною мірою продиктоване геополітичними інтересами як Сходу, так і Заходу. Проте кивати у пошуках причин соціальних й економічних проблем, політичних негараздів, критичного стану нашої державності й культури лише на зовнішнє середовище — справа не вельми вдячна і безперспективна. Сьогодні опонента українського поступу, розвитку державності і громадянського суспільства слід відшукувати всередині нас самих. Втім «ворожі образи», більш придатні були для використання в минулому. Незаперечним є те, що Україна, її владні структури і політикум дистанціювалися від

національної ідеї, чого уникнули свого часу поляки, фіни, латиші, литовці, естонці; що традиційне «хто кого поборе» і надмірний індивідуалізм у політиці не дали можливості консолідувати націю, що світоглядна невизначеність, відсутність ціннісних національних орієнтирів, провінційність еліти не зробили народ свідомим і впевненішим; що ми надто довго затримались на етнографічному баченні української дійсності замість того, щоб в умовах постіндустріального й інформаційного світу професійно проводити політику, тримати державні важелі економіки, бізнесу і фінансів, не віддавати ці стратегічні сфери суспільного існування на поталу політичним лихварям, казнокрадам, неукраїнським елементам та людям з інтелектуальними лінощами. Принагідно згадати, що ще наприкінці XIX століття відомий український просвітитель, економіст С.Бачинський зазначав, що майбутню самостійність України, окрім багатьох, головне будуть обстоювати економісти й промисловці. Лише об'єднання союзу українських політиків і українських фінансово-підприємницьких людей здатне зміцнити державотворчі процеси. У прямому розумінні чужий капітал не працюватиме на українську національну ідею, у кращому випадку, буде працювати настільки, наскільки це йому вигідно. Тому масове роздержавлення стратегічних об'єктів, включно нафто-, газомагістралей, їх приватизація, передача в руки іноземців є тією політикою, яка служить користі, а не українській національній ідеї, з її палким уболіванням передусім про інтереси національні і власність народу.

Чи актуальне для України право народів на самовизначення, вільно обирати свій політичний статус, економічний, соціальний і культурний розвиток? Звичайно, що країна, де проживають різні етнічні групи, перебуває під впливом природного права суверенності народу. Більшою чи меншою мірою це стосується понад 2500 народів, які проживають на території 150 держав. Суверенітет народу, право населення жити на території під владою конкретного державного об'єднання отримали своє обґрунтування ще у XVIII столітті і були розвинуті в Декларації незалежності США, першій Конституції Франції. А ще раніше ці ідеї пробивали собі дорогу в Українській Конституції Пилипа Орлика.

Право національного розвитку і самовизначення народів увійшло в практику міжнародних відносин XIX століття, активно цей

лозунг використовували після Першої світової війни, теоретично і практично експлуатували соціал-демократи і більшовики в Росії. Без нього не обходилася жодна програма зі встановлення нового устрою. Самовизначення стало основою і керівною нормою програми В.Вільсона у 1918 році. Державні діячі не наважувались на ризик проігнорувати це право. Найбільш значним документом став прийнятий 1945 року Статут ООН, де домінував принцип рівності і самовизначення народів. Наступні резолюції ООН (1960, 1970 років) конкретизували право, яке могло означати суверенність і незалежність новоутвореної держави, добровільне приєднання до іншої незалежної держави, встановлення будь-якого політичного статусу на основі волевиявлення народу. Підсумковий акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі у Хельсінкі (1975 р.), Всесвітня Конференція з права людини у Відні (1993 р.) зазначали, що обмеження щодо права призводить до масових і грубих порушень прав людини і народів. Реалії у другій половині ХХ століття, пов'язані з результатами Другої світової війни, деколонізаційними процесами зумовили пріоритетність питань національної свободи, самовизначення народів у сфері міжнародної політики, міжнародних відносин.

Водночас почало більше з'являтися полярних щодо права народів на власну національну свободу думок, позицій, ідей. У Росії Ліберальний Союз правих сил навіть запропонував відмовитися від «застарілого» принципу самовизначення народів. Оцінки від фетишизації до ігнорування цього принципу характеризують нинішню ситуацію в світі. Суперечки щодо його реалізації і доцільності є ознакою нинішнього періоду так званого «етнічного ренесансу». Яке ставлення у сфері етнополітики має бути вироблене Україною у період її незалежності, як це впливатиме на формування громадянського суспільства, громадянського миру, міждержавних стосунків? Насамперед Україна має поважати міжнародні норми щодо прав людини і народів. По-друге, вона зобов'язана забезпечити рівні конституційні права і свободи, участь у сферах життя українського суспільства всіх незалежно від етнічного походження. По-третє, покладатись на історичні реалії, особливості етнічної структури та етнополітичного розвитку. По-четверте, не можна реалізувати права одних народів, пригнічуючи інші. При цьому слід враховувати не лише інтереси безпосередніх учасників процесу, але й опосередкованих.

Етноструктурна Україна, історично глибоко відмінна, скажімо, від російської? І для неї дуже важливою проблемою у вихованні політичної і громадянської культури є обґрунтування, що міжнародні правові норми на самовизначення, зокрема щодо відокремлення і створення самостійної держави, автономного об'єднання не передбачають застосування до всіх національних меншин. Передусім, право на самовизначення не визнається за етнічними групами, які вважаються меншинами. До них входять всі етнічні групи, які є меншими за кількістю, ніж етнічна більшість. У зв'язку з цим гостроти набрало питання: чи росіяни є національною меншиною чи корінним народом з відповідним статусом; чи є в унітарній Українській державі підстави для самовизначення і окремого політичного розвитку різних народів; які проживають в Україні; як впливає обмеження прав людини на посилення сепаратистських тенденцій, які основні шляхи обрати Україні для зменшення ризику виникнення сепаратистських рухів; чи можливі результати сепесії (відокремлення) взагалі в Україні; на чий досвід, окрім власного, може покладатися Україна у здійсненні етнополітики і чи можуть бути корисні набутки в цьому Польщі і Фінляндії, Іспанії і Норвегії, Чехії і Словаччини, Росії і Югославії.

Демократична громадянська держава, в якій проживає багато етнічних груп повинна насамперед вирішувати проблему рівноправних відносин, забезпечувати взаємодію етносів, толерантність, довіру і повагу у взаєминах, усунення причин міжетнічного напруження і конфліктів. Зміцнення держави зумовлює необхідність нового балансу інтересів різних етноспільнот, який би сприяв їх об'єднанню, а з іншого боку, забезпечував участь у державотворчих процесах всіх структурних етнонаціональних компонентів. Проте для цього недостатньо реалізації навіть найдосконалішої концепції етнонаціональної політики, необхідна певна громадянська культура суспільства. Громадянськість повинна стати пріоритетом для суспільства, яке сповідує мир, толерантність і демократію. Труднощі при впровадженні цієї якісної характеристики людини і суспільства криються в інерції світоглядних цінностей, які у період домінування комуністичної ідеології були іншими. Громадянський обов'язок, патріотизм часів СРСР і розуміння громадянськості в незалежній Україні мають свої суперечності, антагонізми, особливості. Все це вимагає якісних змін передусім в свідомості суспіль-

ства, яке впродовж тривалого часу розвивалося в несприятливому для громадянської самосвідомості соціокультурному середовищі. Проте швидких якісних змін в українському суспільстві не буде, оскільки спадок минулого, укупи з нинішніми труднощами та негараздами гальмує становлення громадянської культури, стримує свідому самоідентифікацію громадян з незалежною Українською державою і її культурою, історією і перспективою. Концепції громадянської освіти повинні відповідати на питання, які хвилюють і сьогодення, і майбутнє суспільства. Особливої ваги при формуванні громадянськості в сучасній Україні набувають такі риси, як патріотизм і критичність мислення. Прогрес суспільного розвитку завжди стримуватиметься, якщо кожний індивідуум зокрема не буде спроможний чи не матиме бажання критично оцінювати ситуацію в державі у найрізноманітніших сферах у владних структурах, уряді, парламенті, регіональних самоврядних органах, Президента. Громадянин повинен виробляти власний погляд, робити свій вибір, покладаючись на знання, освіченість, етику, освічений патріотизм, а не на кон'юнктуру страху чи користі.

Розвиваючи думку про необхідність побудови громадянського суспільства на основі національного відродження шляхом реалізації української національної ідеї, ніяким чином не варто робити припущення, що такий підхід суперечитиме принципам соціальної, правової та демократичної держави. Навпаки, втілення в соціально-культурне, політичне життя нації такого синтетичного підходу уможливить громадянам забезпечити гідний рівень життя. Проте проблема полягає в тому, що правова і соціальна демократія не вирішується її декларативним чи законодавчим проголошенням, не гарантується лише державою. Принципи права, соціальності і справедливості, загальноприйняті норми повинні утримуватися передусім суспільною громадськістю, тобто не чим іншим, як інститутом громадянського суспільства. Найвищі і найдосконаліші закони, унормовані актами етичні правила не діятимуть, якщо суспільство виявиться до них неготовими. Колись німецькі філософи (І. Кант) ввели поняття моральної автономії особистості, яка, незалежно від держави, спроможна визнавати і підтримувати поведінкові норми суспільства. Одним з критеріїв етичної і політичної відповідальності, мірилом демократизації й громадянськості суспільства є суть політичної системи і якісного рівня виборчого про-

цесу. Українське суспільство, а отже й громадянська освіта ввійшли у сферу абсолютно нових взаємозв'язків: держава і суспільство; людина і влада; волевиявлення і право; закон і політична культура; громадянські й державні інституції і свобода слова; багатопартійність і загальнонаціональні й особистісні інтереси тощо. Звичайно, що ряд названих проблем вирішувались і діяли і раніше, суспільство володіло певними усталеними поглядами і нормами стосунків, проте новий державницький політичний простір вимагає і нових світоглядних цінностей, громадянських і політичних оцінок і дій.

Зміст громадянської освіти, програми і навчальні суспільствознавчі дисципліни зіткнулися з раніше не діючими індикаторами громадянського суспільства — вільним асоціативним життям, яким є публічна сфера, коли в Україні діють партії, організації, асоціації, найрізноманітніші структури, які не підпорядковані державі, а закону й своїм статутним зобов'язанням. Така ситуація менш керована, але більш демократична й самовідповідальна.

Сучасні підходи до громадянського суспільства, розуміння національної ідеї, змісту громадянської освіти мають опиратися на ті теоретичні засади, що передусім репрезентують державно-політичні аспекти мислення. В. Липинський був якраз одним із тих яскравих виразників національної ідеї, які сповідували політичну суть української проблеми, віддаючи їй перевагу над етнографічно-фольклорною, народницькою. Тому він, вважаючись політичним українцем, не позбавляв себе одночасно права бути римо-католиком. А тому в основі національного визволення він вбачав передусім прагнення створити власну державу, досягти суверенності нації, а потім вже — віросповідання, мова, культурні ознаки.

«Внутрішня боротьба українська тільки тоді могла би бути не руйнуючою, — писав В. Липинський, — а творчою, коли б велась вона в ім'я повної волі й повної — державної й культурної — незалежності цілої без винятку української нації. Не існує ні одної європейської нації без спільної ідеї національної незалежності і без спільної боротьби за цю незалежність. І тільки коли існує об'єднуюча спільна ідея української національної незалежності, можемо говорити про існування української нації» [34, 92]. Для В. Липинського це була найважливіша вихідна точка політичної історії України й національної ідеї.

Державний аспект української ідеї був найціннішим доповненням історіософської концепції М. Грушевського. І зароджувалася вона за часів козаччини і Хмельниччини — доби української державності, а не доби соціальних змагань. Загальне благо — національна держава і державний інтерес як інтерес Вітчизни — України. Сьогодні, коли йде другий десяток відновленої української незалежності, для нас важливими є відповіді на питання — наскільки узгоджуються з нашими сучасними громадянськими цінностями погляди В. Липинського. Наскільки теорія і практика суспільного розвитку потребує ідей, подібних до тих, які він обґрунтував, і наскільки вони можуть прислужитися громадянській освіті і новому світогляду. Адже, якщо ми так часто згадуємо, використовуючи думки й ідеї, Б. Хмельницького й І. Мазепу, Г. Сковороду й П. Юркевича, Ф. Прокоповича й П. Могилу, П. Куліша й М. Костомарова, М. Драгоманова й І. Франка, С. Петлюру і В. Винниченка, П. Скоропадського й М. Грушевського, М. Скрипника й М. Хвильового, А. Макаренка й В. Сухомлинського, П. Шелеста й В. Щербицького — людей різних часів, поглядів і ставлення до української ідеї, то чому б такі, як В. Липинський і багато йому подібних — просвітителів, письменників і митців, політиків і педагогів, державних діячів і вчених — не повинні займати належний ряд у ієрархії нашого пізнання світу й України. Адже уже самі факти замовчування, ігнорування свідомо чи в силу безкультур'я істин й історичних явищ засвідчуватимуть про дію гальмівних чинників на процеси українського суспільного розвитку. Можна, скажімо, звинувачувати згаданого фундатора української державницької ідеї в захопленні ідеями макіавеллізму, фетишизації культури сили меча і фізичного примусу, ролі великих людей в історичному процесі, проте не можна нехтувати тими ідеями, які і донині зберігають свою значущість для українського поступу, є уроками для того, щоб не повторювався трагізм помилок. Тому з допомогою державних і громадянських інститутів необхідно формувати нові якісні підходи в оцінках і переоцінках поглядів, які є актуальними у сфері політики, державного будівництва, ідеології виховання.

Громадянське суспільство через громадянську освіту має дійти до того усвідомлення, що цінність української нації є насамперед цінністю і силою її культури, культурної творчості. Позбавити себе

її спадщини — це втратити ідею і життя нації, а тому завданням і високою суспільною метою є повернення свідомо замовчуваних імен, ідей, національних надбань і досягнень для її культурного і політичного прогресу. Ціла плеяда залишилася і, на жаль, залишається уже в державницькі часи малопоміченою для суспільного загалу. Дарма, адже без них — теоретиків, політиків, митців, науковців, громадських і релігійних діячів і наша нинішня державна суверенність сприймається поверхово, космополітично, не опираючись на основу національної ідеї. Серед видатних людей України, які не згадувалися в енциклопедичних виданнях, не вивчалися в навчальних закладах, не пошановувалися в офіційному політичному середовищі, знаходиться В. Липинський. Його теоретичні набуття, громадянсько-державницьку позицію не повинна обходити суспільна увага в новітні часи України. Взагалі методологічним правилом має стати той підхід в науці, політиці, педагогіці, коли необхідне відродження всіх ідей, історичних постатей, які пов'язані з боротьбою за побудову Української держави. Якби В. Липинським була написана лише одна праця «Листи до братів-хліборобів», яка вважається державницьким Євангелієм, то він зобов'язаний назавжди залишатися в українських рядах політичної еліти. Українській молоді, якій свідомо запропонували «цінності» типу часопису «Бульвар», секс, порнографію, насильство, «блатну культуру», вкрай необхідне протилежне — громадянськість, патріотизм і людська мораль. Вихована молодь на такій основі здатна формувати суспільство, яке свідомо чинитиме спротив і громадський осуд всьому тому, що сьогодні принижує людську й національну гідність. Допоки громадяни не усвідомлять необхідності будувати державу, систему виховання, інформаційний простір, власну духовність згідно із своїми національними інтересами, людське громадянське існування, як зазначав В. Липинський, буде при «битій дорозі», а не у власному гнізді. А тому й Українська держава, що є основою відродження нації, має зорганізуватися на національній традиції, а вища посадова особа держави — президент є і найвищим охоронцем державного і національного закону. Тому розроблені В. Липинським ідеї української державності, патріотизму, релігійної єдності, українського консерватизму є надзвичайно значимими для громадянської освіти, біда якої, що вона не опирається на історичні постаті, патріотичні осо-

бистості і заангажована загальними абстракціями, які не приносять належної користі. Ознайомлення юнака й дорослого громадянина, вченого й політика з подібними до В. Липинського посталями виховувало б тверезе ставлення до суспільного й індивідуального ества, свого минулого й майбутнього. А поки що, за окремими винятками, народ безперестанно зомбують кривавими й аморальними сценами, низькопробною неукраїнською літературою, багатогодинними передачами типу «Русское чудо», «Золотий гусак», «Элка и кореша», бенефісами олігархів та їх прислужників. Для неукраїнських сімейних кланів, які окупували провідні телерадіоканали, газети, ніби й не існує вистражданого національного відродження України, ніби й не Українська це держава, а територія для всіх. Так намагаються формувати розуміння громадянського суспільства. І стає зрозумілим, чому слова Липинського: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її не збудуємо і ніхто за нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути» [107, 67] не всім до вподоби.

Прагнення об'єктивно оцінювати власну історію не дає нам права ігнорувати ідеї, особистості, які належать українству. А розбіжності, суперечності, антагонізми, різні погляди на національну перспективу не є причиною для того, щоб віддавати забуттю ті чи інші імена. Показовим прикладом для цього могла б стати історія співпраці і одночасно ідеологічної й політичної розбіжності між М. Грушевським і В. Липинським. Адже якщо М. Грушевський розробив нову схему української національної історії, відстоював, що головною особою в історичному процесі є народ, був більше прихильником, ніж противником федеративної перспективи України, то В. Липинський як один з теоретиків державницького напрямку в українській історіографії завжди вважав рушійною силою вітчизняної історії українську еліту, а перспективу державності й національного відродження лише в самостійництві. Разом з тим політичні розбіжності, особливо після революції 1917 року, не заважали В. Липинському з величезною повагою ставитися до М. Грушевського як видатного історика й просвітителя. А спільність поглядів на таку історичну величину, як І. Мазепа, якого обидва вважали борцем і творцем української державності, лише підкреслювали схожість підходів на стратегію розвитку національної ідеї.

Зрозуміло, що відродження й утвердження в змісті громадянської освіти нових домінант української історії, ментальності, позиції і дії є вельми непростою річчю. Цей процес далекий від того, щоб охопити все населення країни в силу ідеологічних, політичних, етнічних розбіжностей. Частина громадян перебуває в полоні радянсько-сталінських стереотипів щодо українського патріотизму. Але оскільки суспільний розвиток, освітня стратегія нації передбачає не лише розробку і впровадження адекватних нових педагогічних технологій, а й формування громадянських основ особистості в суверенній державі, виховання громадянина як патріота своєї Батьківщини з притаманними йому світоглядними цінностями, національною свідомістю, соціальною активністю, особистою і державною гідністю, то громадянськість народу слід творити на прикладах його видатних представників, славетних українців. Аналіз зарубіжних систем громадянського виховання Росії і Франції, Польщі й Англії, Німеччини й Італії підкреслює одну винятково важливу проблему. Освітньо-виховна громадянська сфера будується насамперед на історії життя і діяльності національних особистостей. Отже, і наші шляхи становлення громадянського суспільства мають торуватися на об'єктивно-науковому відтворенні саме української історії — основи формування патріотизму й національної свідомості, впровадженні саме національної системи виховання, що базується на культурно-національних цінностях; творенню саме соборної ментальності на засадах єдності, незалежно від етнокультурних, конфесійних, мовних розбіжностей, гуманізму й демократії.

Діапазон впливу таких суспільно значимих постатей, як М. Грушевський, В. Липинський, на формування національної психології в контексті етногенезу і соціогенезу українців достатньо всеохоплюючий.

Той чи інший поведінковий образ особистості формуватиметься залежно від моделюючих впливів змісту громадянськості, історичної і політичної освіти. Оцінюючи здобутки нашої етнопсихології, етнопедогогіки за період незалежності не можна не помітити намагань у теоретичному і практичному плані достатньо широко охопити процеси формування національного менталітету. Це дозволяє екстраполювати основні тенденції й закономірності в історичній і сучасній динаміці на будову прогностичних поведінкових

моделей громадянського суспільства, які б відповідали інтересам державотворення й особистості.

Первісні світоглядні уявлення, міфологічні джерела, дохристиянська доба, трипільська й черняхівська культури, феномен Київської держави, етико-естетичні й суспільні ідеали, християнські ідеї та їх вплив на світогляд українця, творення державності, руїна, національне відродження, суспільно-політичний розвиток, деформації, зміни української ментальності залежно від соціо-психологічних умов, відновлення української державності — ці та інші аспекти знаходяться у сфері не лише аналізу й досліджень, а й практичного впровадження, розвиваючи національний світогляд.

Проте тривала історична роз'єднаність етносу призвела до формування істотних і досить болісних відмінностей між громадянами, ускладнюючи взаєморозуміння і реальне єднання. На цих відмінностях завжди, як з боку зовнішніх, так і внутрішніх політичних чинників, відбувалася згубна для України політична гра. Українцям часто не вистачало свідомих аргументів, щоб долати розколи, створювати умови для об'єднуючих процесів. Інтереси сусідів і вузькокорисливість своїх політиків, релігія й різне історичне минуле, мова й традиція стояли цьому на заваді. Роз'єднуючим фактором час від часу ставали й міжетнічні стосунки. Етнополітика в умовах бездержавності нездатна була створювати гармонію довіри і терпимості між людьми різних національностей. В контексті даної проблеми сучасний стан українського суспільства зберігає ці характеристики напруженості, що мають не тільки етнокультурні, але й соціальні, політичні ознаки. Тому нинішня суспільна практика, яка несе в собі дефіцит загальнонаціональної єдності, потребує поціновування кожного історичного факту, дійства, явища, людської творчості, що направлено на утвердження української національної ідеї і загальнонаціональної єдності. І приклад В. Липинського для громадянської і політичної освіти слід розглядати не з позицій стереотипу «буржуазного націоналізму», а з точки зору національної й універсальної цінності, поєднавши польське походження з ідеями української державності й національної гідності українства.

Важко сподіватись на створення повноцінного громадянського суспільства, якщо в Україні не буде порозуміння, зокрема щодо національно-визвольних змагань (ОУН-УПА).

Упереджене, необ'єктивне ставлення суспільної думки до їхньої ролі в історії України заважає правильно осмислювати ту діяльність, яка була конструктивною і дійовою.

Адже розроблена тактика і стратегія ОУН враховувала попередній досвід національно-визвольної боротьби різних народів, зокрема українського. ОУН був оголошений курс на налагодження союзницької політики та незалежного використання міжнародних взаємовідносин. Це не було якимось новоутворенням, адже у всі періоди історії прослідковувалася співпраця українців з поневоленими народами, своєю константою ОУН в питанні союзників оголосила орієнтацію на ті народи, що вороже ставляться до заманців України. Своє ставлення до інших народів визнавалось за критерієм: чи визнають вони право українського народу на самостійне державне існування, чи позитивно вони ставляться до національно-визвольних змагань. Ідея співпраці, спільної боротьби поневолених народів є головною теорією і практикою національно-визвольних змагань! [56.1, 122-123]. Не замовчувати, не обвинувачувати, не соромитися, а свідомо й гордо нести істину про тих, хто відстоював ідею української державності.

Адже у російського президента на найвиднішому місці його кабінету в Кремлі знаходиться статуя Петра І. Його не повинна б сприймати Україна через нищення українства. Але, з точки зору інтересів державності Росії, це цілком природно. Ми задаємо собі питання — хто міг би символізувати в такій ролі українську державність, зважаючи і на неоднакові історичні і політичні умови, і на неоднаковість світоглядних орієнтирів сучасних українців. Відповіді будуть різними.

Україна зобов'язана повернути всі славні імена і діяння тих, хто відстоював ідею української державності, особливу увагу приділивши тим, хто тривалий час замовчувався, або кому офіційні політика, історія, педагогіка, церква давали (частково продовжують так чинити і зараз) негативні оцінки. Ця свідомо дезорієнтація суспільної свідомості приносить велику шкоду становленню нації і громадянськості. Для нас, українців, понри всю суперечливість вибору, в особливому ряду знаходиться гетьман І.Мазепа. Минуло майже триста років, як його не стало, але його ідея незалежної України, прагнення волі українців виявилась найбагатороднішою. І.Мазепа був епіцентром української ідеї під час визволь-

них змагань у XIX-XX ст. Табу на постать І.Мазепи в Росії, СРСР, донедавна в Україні не нівелювали його імені. Найвидатніші митці світу (Д.Байрон, В.Гюго, О.Пушкін, О.Словацький, П.Чайковський, Б.Лепкий та ін.) зверталися до цього найпопулярнішого українського діяча. А тому? з точки зору історичної й політичної культури, виховання національної гідності й громадянського патріотизму? І.Мазепа повинен займати гідне місце в змісті громадянської освіти. Він залишається найяскравішою постаттю на шляху до Української держави, вивівши справу визволення України на арену європейської політики. Навіть зараз він лякає тих, хто не хоче бачити Україну сильною і самостійною у власній політиці.

Надмірне роздування політичного кроку Б.Хмельницького у Переяславі і осудження політичного кроку І.Мазепи, втім числі й щорічними церковними анафемами, користі громадянському суспільству не принесли. Адже дружба з Петром І ніколи не могла забезпечити Україні бажаної волі. В цьому можна пересвідчитися, аналізуючи великий головосік українського народу, розправу і фізичне знищення українців в 1708-1709 роках, повернення в кріпацтво, переселення з України українців, тотальна денационалізація.

Становлення громадянського суспільства передбачає громадянську освіту, яка зорієнтована передусім на вітчизняні ціннісні орієнтири і набутки у сфері науки і педагогіки. Нова парадигма освіти зумовлює пошук і впровадження ідей, які були б адекватними стратегії розвитку країни, формування громадянськості. А тому навіть до багатьох видатних українських просвітителів слід ставитися достатньо критично, адже часто їхня точка зору, діяльність формувалися в умовах великоросійського полону. Зокрема, показовим прикладом є діяльність такого видатного вченого-українця європейського рівня, як Феофан Прокопович.

За короткий період незалежності творча спадщина значної частини українських просвітителів, особливо тих, кого за радянських часів було заборонено вивчати, не знайшла свого практичного застосування у загальнонаціональному українському просторі. До цього ряду належить і видатний представник української педагогічної науки Григорій Ващенко. І важливість його повноцінного повернення полягає не лише в значимості повернення історичної пам'яті тих постатей, які працювали на українську ідею, але й реалізацію тих ідеалів, які творилися ними для побудови національ-

ної освіти, системи громадянського виховання. Метода, застосовувана при цьому, часто є хибною уже тому, що простежується еkleктика у пізнанні, аналізі, висновках та виокремлюються ті факти і явища із загального контексту, які кон'юнктурно формують світобачення. Впродовж усього творчого життя ця система «успішно» застосовувалася до Г.Ващенка. Визначні праці: «Загальні методи навчання», «Система освіти в самостійній Україні», «Система навчання», «Соціалізм і індивідуалізм у світлі християнства», «Організаційні форми навчання», «Виховання любові до Батьківщини», «Виховання волі і характеру», «Виховний ідеал», «Український ренесанс ХХ століття», «Виховна роль мистецтва», «Основи естетичного виховання» та інші були проігноровані (для багатьох поколінь українців) на рівні офіційної політики. Для обструкції Г.Ващенка згадувалося все — і те, що навчаючись у Полтаві, дружив із С.Петлюрою. Його звинувачували в українському буржуазному націоналізмі. Дуже негативно оцінювали працю в еміграції, критику А.Макаренка і В.Сухомлинського за «приналежність» їхніх творів до згубної для України комуністичної ідеології, ідеалістичне сприйняття світу і впровадження у систему виховання християнської моралі.

Такі оцінки нині мають неоднозначне тлумачення серед широкого педагогічного і суспільного загалу. За інерцією, постать педагога продовжують трактувати у малозначимому для української національної освіти особистість. Адже у 1967 році, коли у 90-річному віці Г.Ващенка не стало, абсолютна більшість педагогів і науковців не знали цього імені. А все його свідоме життя і творчість були віддані українській національній освіті, культурі, що є одним з найвагоміших критеріїв щодо використання його спадщини у реформуванні сучасної громадянської освіти, тому це ім'я для українців не повинно піддаватися кон'юктурі політичної корозії.

Для громадянської освіти, ідеалів громадянського суспільства надзвичайно актуальним є створений Г.Ващенком образ виховного ідеалу, системи виховання. Школа не повинна відмежуватися від громадського життя. Молодь слід виховувати в свідомій та органічній єдності з нацією [23, 312]. Бо любити свою Батьківщину, — говорить Г.Ващенко, — це означає любити свій народ, рідну природу, шанувати краєві народні традиції, берегти честь Батьківщини, самовіддано працювати для її добра, бути готовим борони-

ти її від ворогів, і, коли цього потребуватимуть обставини, бути навіть готовим покласти за неї своє життя [23, 264]. Дуже критичним є його ставлення до тих виховних ідеалів, які чужі українській духовності і філософії національного виховання, які не використовують глибинні підвалини, закладені в «Поученні дітям» Володимира Мономаха, вченні Г. Сковороди, системі виховання Могиллянської Академії, творах геніального педагога К.Ушинського. Водночас він був далекий від надмірних егоцентричних поглядів. Він зазначав, що, висвітлюючи досягнення українського народу, не треба відступати від історичної правди. Треба не через безпідставні хвастощі, а через творіння високих культурних цінностей виховувати уявлення молоді, щоб це не призвело до шовінізму і не заважало поступові народу... Але поряд з тим не слід зменшувати культурних досягнень українського народу [23, 310]. Дуже сучасними видаються підходи Г.Ващенка до української родини — основи громадянського виховання, особливо в теперішній ситуації, за якої є чимало асоціальних сімей, розлучень, збільшення кількості соціальних сиріт, бродяжництва і росту дитячої злочинності. Особлива увага суспільством має приділятися матері, підвищенню її соціального статусу, увільнення її від праці впродовж трьох років виховання дитини.

З тривогою й відповідальністю мусимо сприймати суспільний вивих, коли сотні тисяч матерів покидають своїх дітей у пошуках заробітків за кордоном. Коли таке явище ще почасти сприймалося як необхідність у часи бездержавності, то воно не може бути виправданим у власному державному просторі. Важливість внеску Г.Ващенка у розвиток педагогічної науки полягає в тому, що свою педагогічну концепцію він будував на принципах національного традиційного родинного виховання. Школа мусить бути національною не тільки за мовою викладання, а й за його змістом: вона мусить бути зв'язана з народним побутом, традиціями, світоглядом [26, 38]. Усвідомлюючи, що нормальний розвиток нації можливий лише за умови існування власної держави, надаючи великого значення у системі виховання суспільним інститутам, він вважав, що людська особистість стає таки формуватися завдяки зусиллям родини, держави, суспільства.

Ми не можемо, — пише Г.Ващенко, — виправдати тоталітарних систем виховання, при яких виховний ідеал диктується педа-

гогові згори і ліквідується педагогічна творчість, проте було б невірним і навіть небезпечним, коли б кожний педагог сам на свою відповідальність виробляв виховний ідеал; це була б анархія в одній з найважливіших дільниць культурного й політичного життя народу. Тому, розв'язуючи питання про роль педагога у виробленні виховного ідеалу, треба, з одного боку, забезпечити інтереси нації, а з другого, не ставити педагога в роль виконавця наказів згори [23, 71].

Для громадянської освіти його погляди є слушними в тому, що він був противником тоталітарних, антигуманних, імперіалістичних і жорстоких систем виховання, відстоював таке національне виховання, яке будувалося на засадах здорового національного патріотизму, необхідними умовами якого є українська духовність, християнська мораль, знання української історії, мови, культури, традиції, творчість особистості і розвиток індивідуальних здібностей в умовах свободи, самостійності нації.

Авторитарна педагогіка занадто принижувє особистість вихованця, обмежує його ініціативу і розвиток творчих сил. Хиби такої системи виховання виявила багатоліткова практика, особливо тепер, коли життя потребує великої ініціативи і розвинених творчих здібностей [28, 344].

В інтересах патріотичного виховання української молоді треба усунути формалізм, бездушність, шаблон, ігнорування психологічних властивостей — відкинути все, що викликає відразу до школи і педагогів [23, 304]. Розуміння властивостей людської особливості й індивідуальності — це найкраще, що створено етнопсихологією та етнопедогогікою українського народу. Але якими би різнобічними й різноплановими не були особистісні інтереси і запити людини, об'єднуючим для всіх є український національний ідеал, народна традиція, оскільки відмова від національної традиції, — на думку Г.Ващенка, — рівнозначна відмові від національних інтересів, від своєї національності. Це твердження є виключно актуальним для сучасного стану суспільства, яке перебуває під значним впливом аморальної, насильницької інформації, масової зарубіжної культури.

Покладені в основу виховання української молоді загальнолюдські й національні цінності морального закону творення добра і боротьби зі злом, любов до людей та рідної землі, пошук прав-

ди й соціальної справедливості, християнської моралі й служіння своїй нації, Україні, виховання моралі на засадах духовної спадщини і соціально-історичного досвіду українського народу роблять педагогічну спадщину Г.Ващенка актуальною для розвитку громадянської, національної ідеї.

Виховання національно свідомого громадянського суспільства уможливиться лише за розуміння власного етногенезу. Адже слід визнати, що цілі покоління виховувалися на такій історичній концепції, коли українська історія розглядалася локально як компонент великоросійського процесу. Методологією такого підходу стали сформульовані офіційні тези у 1954 році, приурочені 300-річчю возз'єднання України з Росією, в яких етногенез українців розглядався під кутом російського великодержавництва. Вся система освіти, ідеологія, наукові дослідження коригувалися відповідно до цих вимог. Навіть академік Д.Багалій — учень В.Антонюка, змушений був, перевидаючи свої історичні роботи, стати «на ґрунт пролетарської історичної науки».

Етнотрансформаційні процеси розглядалися не інакше, як процеси етнічного роз'єднання єдиного етносу на кілька етнічних спільнот, а отже, й українці не могли претендувати на свою окремішність. Етногенетичні процеси будувалися на такій методологічній основі, щоб довести, що вся історія України й українців гармонійно поєднана з історією Росії, що українство ще з часів трипільської культури постійно вело класову боротьбу, що його розвиток і розквіт відбувся лише в межах СРСР. Фальшувались історія, мова, культура, церква. І.Огієнко зазначав, що активно експлуатувались сумнівні твердження Ломоносова, російського історика Карамзіна [123, 244].

Малоросійство, провінційність, особливо у національно-державному самоутвердженні, характеризувало і характеризує, на жаль, наші світоглядні установки і понині.

Достатньо критично оцінював малоросійство й відомий філософ Є.Маланюк, який критикує М.Гоголя і М.Грушевського, гетьмана П. Скоропадського й інших представників українства, зазначаючи, що малоросійство було завжди хворобою не лише півінтелігентською, але — й передусім — інтелігентською, отже, поражало верству, що мала виконувати роллю мозкового центру нації [113, 222].

Малоросійство, — пише він, — це політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція ще перед босм [113, 223]. Міфологеми щодо «общерусскости», пріоритетності ролі «старшого брата», закономірної необхідності спільності суспільно-політичного життя, пролетарського інтернаціоналізму, вирішеності національного питання не витримали екзамєну часом, зате у свідомості народу надовго вкорінилися ті інерційні оцінки. характеристики, що гальмують творення української політичної нації як єдиного соціально-політичного й національного організму. Для формування політичної, історичної, громадянської культури потрібно значно розширити теоретичне бачення проблем, ідей становлення української державності й громадянського суспільства, національної ідеї й етнополітики, які генерувалися українськими вченими і є актуальними для сьогодення.

Для розуміння української ідеї важливо послуговуватися не лише теоретичними висновками тих вчених, до яких виробилась усталена позиція і лояльна характеристика ще за радянських часів, але й тих, хто отримав політичний ярлик «буржуазного націоналіста» і був наділений негативними оцінками. При цьому навіть не ставилося завдання критичного осмислення ідей, які носили конструктивний характер. Загалом, не опираючись на багатьох таких представників української наукової думки, важко осмислити національний і соціальний феномен українського суспільства. Сьогодні, коли на порядку дня як стратегічне завдання — побудова громадянського суспільства, слід відійти від концептуального підходу, зорієнтованого на творення «нової історичної спільності», і розібратися з тими українськими моделями, які були налаштовані на формування національної свідомості, відновлення і зміцнення української нації і державності. Це стосується постаті Миколи Міхновського. У центрі уваги опиняються питання: чи є ідеї М.Міхновського цінними лише з історичної точки зору, чи вони мають й теоретично-прикладну значимість для сучасних суспільних процесів; чи модерність українського націоналізму є лише антагонізмом для громадськості, чи його ідеї при добросовісному й неупередженому аналізі можуть прислужитися для подальшого творення національно-культурного організму; чи зміст освіти, зокрема історичної, політичної, філософської, має замикатися на відомих оцінках щодо «буржуазно-національного світогляду»

М. Міхновського, чи націоналізм, націоналістична ідея й сама поява українського націоналізму розглядатиметься в європейському контексті і визначатиметься обумовленістю історичних реалій. Для українців, які тривалий час перебували в бездержавному стані, надзвичайно важливим є усвідомлення значимості ідеї нації, оскільки з її допомогою бездержавний український народ трансформовувався у державний. Різні ідеї та засоби щодо визволення українства з'являлися у творчості Т. Шевченка, П. Куліша, Б. Грінченка, І. Огієнка, Г. Ващенко, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, В. Липинського, С. Петлюри, В. Винниченка, С. Бандери, М. Костомарова, В. Стуса і В. Чорновола, але єднав їх стержень української самодостатності.

Практично кожен, хто обстоював цей напрям, заслуговує сьогодні на увагу, без них втрачатимуться етнічні, політичні, історичні, соціальні, економічні, культурні корені як умови буття нації. Врешті-решт не можна розглядати й світобачення М. Міхновського крізь призму упереджених оцінок, створених у радянський час на зразок тези «Україна — для українців», яка не розглядалася в контексті загальної проблеми українського питання. І чому вчених, політиків, просвітителів, які вболівали за стан і майбутнє української нації (попри всі їх суперечливі погляди) не розглядати з точки зору їх цінності для українства, а не опиратись на чужі і часом злі оцінки, орієнтуючись на московські та інші джерела? Так історично складалося, — пише М. Шаповал, — що українство мусило скапітулювати перед національними меншостями фактично і згодитись, щоб українську справу вести неукраїнськими руками... Історія відомстила українському народу: на українській землі панує тепер політично неукраїнська меншість: поляки в Галичині, москалі з євреями практично в центральних регіонах України. Такий закон соціальної структури і поділу праці [221, 42].

Українська нація розтята «пріркою», як говорила про це у свій час Леся Українка, ледь жила. Вона не мала ні елітарної, ні політичної, ні екологічної, ні міжнародної підтримки, а тому кожен, хто насмілювався в цих жорстоких умовах заступитися за українську ідею, повинен отримати визнання. Звичайно, для цього потрібна загальна громадянська підтримка, а вона може бути лише за умов, коли сформується громадянське національно-свідоме суспільство, а воно, в свою чергу, становитиметься тоді, коли буде

включений ідейний і духовний інтелект українства всіх часів і материків для його прогресу. Україні необхідно швидко й успішно формувати національно свідому еліту в усіх сферах. І якщо теза М. Драгоманова, — «робіть те, що можна при теперішніх обставинах для того, щоб наша національна свідомість не вмерла», — годилася для бездержавного українства, то вона не годиться для державного.

Варто усвідомлювати, що і в Росії були часи, коли вищі стани потинались за французькою мовою і не вміли по-російському, аж поки не появились на російській мові Жуковські, Пушкіни, Лермонтови, котрі зробили конкуренцію французам. І у нас не може бути інакше [63; 549. 555]. А для цього еліту, таланти слід ростити, виховувати, оберігати для служіння національним інтересам. Тому власне для кращого усвідомлення, практичної реалізації української національної ідеї нам потрібно опановувати ті здобутки, які має вітчизняна суспільно-політична і наукова думка. А тому не для конфронтації, а для критичного осмислення й конструктивної дії важливе використання оцінок, поглядів, ідей таких українських мислителів, як М. Міхновський.

По-перше, М. Міхновський ідеологічно, політично й практично послідовно виступав проти соціального й національного гніту українців незалежно чи це провадилося за конституційної монархії Угорщини, чи за північно-східної імперії, яку Леся Українка назвала саркастично «славним ім'ям — Росія».

По-друге, він був противником тієї ідеології і практики «московського «Молоху», коли цинічно готували бути ворогами й ненависниками навіть наших дітей в школі, коли захочувалося невміння знати українську мову, коли в церкві українська мова була поза законом, коли навіть любов до Вітчизни і бути її зрадником оцінювалося рівнозначно [114, 30-35].

По-третє, він відстоював ідею створення самостійної держави, яка повинна була захистити у всіх вимірах націю й кожного її індивідуума, оскільки державна самостійність — умова державної самостійності, яка є ідеалом у сфері міжнаціональних відносин [114, 30]. Підтвердженням цього є весь історичний шлях українського народу.

Адже навіть в умовах бездержавності українці, борючись за національне визволення, проявили високу культуру міжнаціональ-

них взаємин. Борці за Українську державу вважали, що кожен поневолений народ у світі, незалежно від його історичного минулого, величини, раси, релігії, суспільного ладу, що змагається за своє визволення від чужоземного над ним панування, є нашим співником [115, 55].

По-четверте, достатньо корисними є його обгрунтовані ідеї стосовно причин втрати українцями державності, шляхів відродження, соціальної і національної політики, реалізації ідей політичних, економічних, релігійних, культурних.

По-п'яте, він був одним із тих вчених і просвітителів, які вважали, що «перяславський» 1654 рік злучення Української республіки з Москвою став відліком ненормального життя українства з відібраним правом на власну державність.

По-шосте, його бачення української національної ідеї виходило далеко за межі локального світосприйняття і солідаризувалося з поглядами М. Грушевського, Лесі Українки, М. Шаповала, М. Драгоманова, який перяславський період назвав «пропащим» часом для України.

По-сьоме, М. Міхновський активно обстоював право на свою державу, опонуючи всім, хто вважав, що українці не мають права на своє національне і державне існування, відстоюючи українську історію, традицію, мову, церкву.

По-восьме, у докір багатьом його опонентам він вважав, як гуманіст, що право кожної нації на самовизначення залежить не лише від сили його історичної минувшини, але й від бажання будь-якого народу зреалізуватися в національному відродженні.

По-дев'яте, він, відстоюючи соціальну справедливість, прагнути бачити Україну без «холопа і пана», без поділу на касти, що зазначалося в його чернівецьких публікаціях на початку ХХ-го століття, зумів оптимально поєднати соціальне й національне питання. У цьому його погляди були співзвучні з позицією І. Огієнка, який вважав, що національні ідеї мають ґрунтуватися не лише на сильній соціально-економічній політиці, а й бути зрозумілими народу [193, 104].

По-десяте, він вважав, що Україна складатиметься з різних шарів громадянства, але обов'язковою умовою має бути наявність національної і патріотичної ділової еліти.

Обстоюючи плюралістичне суспільство, М. Міхновський вважав, що українці повинні утворити всі верстви суспільства, які є

життєво необхідними для забезпечення повноцінного розвитку нації для окремишого державного життя.

Проте, скільки б аргументів не наводилося на користь значення конструктивізму в українському питанні М. Міхновського, важливим чинником для опонентів залишатиметься оцінка радянської історіографії, обгрунтована на тезі «Україна — для українців». Саме на цьому вони і формували підхід, що світобачення М. Міхновського не є чим іншим, як антиросійською, антисемітською, антипольською, антирумунською, антиугорською політикою. Справді він у «Самостійній Україні» говорив, що народи, які визискують українців, є їхніми ворогами, але ніхто не хоче системно оцінювати його погляди. Ворожість будь-якого народу, як і відповідне ставлення до нього з боку українців, буде таким доти, поки вони продовжуватимуть свій визиск... Він писав, що ми привітаємо всіх, якщо вони покажуть, що є прихильниками, а не ворогами нашого народу. Слід не концентрувати увагу на основі еклектичного аналізу, етнофобії, на якій формувалися оцінки діяльності М. Міхновського, а визнати пріоритетність думок про захист політичного, правового, етичного характеру всіх народів, які гнобляться сильнішими на даний час націями.

Свідомо було не помічено ті теоретичні обгрунтування М. Міхновського, які містять в собі позитивне ставлення до неукраїнців як громадян Української держави. Адже його демократичність у ставленні до мови неукраїнських національностей і права мати своїх представників у виборних органах; недоторканність і повага до просвітницької і релігійної сфери кожної нації абсолютно сучасне, відповідає рівню цивілізації Конституції України. Трактатування, що український народ — це всі, хто проживає в Україні, не ущемлюються у своїх правах. Його прихильність до республіканської демократії, яка вибудовуватиметься на основі союзу українських земель від Слобожанщини до Галичини; рівності малих і великих, сильних і слабких націй; гармонійному поєднанні вітчизняних і всесвітніх цінностей; несприйняття фальшивого інтернаціоналізму, який тисне на інші національності, підтримує монополію привілейованих, — залишаються дуже цінними ідеями, які не можуть бути проігноровані процесом державотворення і становленням громадянського суспільства [114, 30-35].

Про українську націю можна вести мову тоді, коли українці стають одержавленим народом і усвідомлюють, що недостатньо во-

лодіти лише етновизначальними рисами, а є необхідність у сформованому загальноукраїнському інтересі, національній самосвідомості, єдності правого і лівого берегів Дніпра. Іншими словами, державницьке спрямування свідомості має опиратися на стержень нації — національну ідею. Саме вона має забезпечити в Україні самодостатність політики, ідеології, економіки, культури, духовності. Виразником національних трансформацій завжди є національна еліта як найбільш освічена, професійна, активна й патріотично віддана своєму народу і державі. На четвертому етапі (після Київської Русі, Козацької держави, Української Народної Республіки) відновленої нині державності це питання залишається надзвичайної ваги проблемою, оскільки національна еліта як національно визначальна складова суспільства відіграє у побудові національної держави і громадянського суспільства пріоритетну роль.

Еліті замало бути освіченою і функціонально підготовленою, вона мусить бути налаштована на власні сили, національний інтерес і безпеку своєї держави і не сподіватись на добро з чужої держави.

...Коли б Японія була заінтересована в Україні так, як заінтересована в ній Польща, більшовики й російська реакція, то можна з певнотою сказати, що появилась-би японофільська українська політична партія, яка на своєму прапорі виписала б гасло: «без Японії нема України».

Тільки та суспільна група, яка міцно зв'язана спільним економічним інтересом, має спільну традицію, культуру, власну політичну лінію — може об'єднати і зорганізувати біля себе всю націю [107, 71]. Складні особливості супроводжують процес її формування, адже нинішні інтелектуали (державна, духовна, ділова, технічна, мистецька, спортивна еліта) часто зорієнтовані на різнотрадиційність у культурі, мові, церкві, «членовані» етнічно, географічно й політично. І нагальне завдання, щоб цей складний елітний стан, різномовний, приналежний до різних релігійних конфесій, з різними мірками у підході до історії, культури України прагнув бути політичним українцем, представником українського народу як такого, до складу якого входять громадяни всіх національностей. Практично це є першою і неодмінною умовою для творення як національної (загальноукраїнської) еліти, так і громадянського суспільства. Але стати державним народом — не означає мати га-

рантію розвитку, прогресу, суверенітету, оскільки потрібна постійна творча праця, національно-оберегаюча політика в достатньо суперечливому і конкуруючому середовищі. Тому нація зобов'язана мати критичну масу інтелектуальних провідників, носіїв національної ідеї. Без національної аристократії — без сильних і авторитетних провідників та організаторів нації в її тяжкій боротьбі за існування — немає і не може бути нації [107, 137]. Якщо виходити з альтернативного ставлення до еліти, то воно найбільш рельєфно проявлялося у діях і позиції противників української державності. Нищення національної еліти на польсько-білоруському кордоні в 1917 році (розстріляно 30 тис. офіцерів-українців російської армії) відбулось, щоб в майбутньому вони не стали елітною основою створюваної української армії УНР. Саме з цієї причини уже в 30-і роки нищилась господарська, наукова еліта у Центральній, Східній і Південній Україні, у повоєнний час — на Західній Україні. Боротьба проти української незалежності і державності — це боротьба проти носіїв української державної свідомості. А тому творення української державності — це творення передусім національно свідомої державницької еліти. Самоорганізація нації, державотворення немислимі без елітної частини суспільства. Багато непередбачуваних втрат, які понесла Україна у період незалежності, — результат браку національно свідомої української еліти, що дало можливість імперським центрам знайти нішу в антиукраїнській політиці. Критична маса опонуючих державницькій незалежності, яку прагнуть виміняти на новий «союз», є достатньо значимою серед нинішньої політичної еліти, цим ми різко відрізняємося від Польщі, країн Прибалтики чи Словаччини. Така лояльність опосередковано мусується крізь призму єдиного економічного, культурного, інформаційного, освітнього, військового простору, закріплення двомовності, створення єдиного парламенту. Тому в суспільстві слід формувати таку атмосферу громадської думки, що належність до політичної, управлінської, ділової еліти має визначатися рівнем української державної свідомості, причому незалежно від національності. Це достатньо демократичний і водночас жорсткий підхід, оскільки, з одного боку, формується критеріальність у стосунках між елітою, державою і народом, по-друге, створюються сприятливі умови для найширшого включення потенціалу етнічних еліт для посилення соціально-економі-

чного й політичного розвитку України.

Певен, що через 20-30 років сформується якісно нове покоління української еліти, а в перехідний період необхідно йти на компроміс і якомога більше залучати до державницьких процесів нинішню еліту (господарську, управлінську, наукову технічну). Звичайно, що це неоднозначно оцінюється сучасними політиками, проте у цей складний еволюційний час слід не перейматися новітнім більшовизмом і не зігнорувати той потенціал, який повинен працювати на українську перспективу. Еліта, окрім того, що вона генерує нові ідеї, суспільні технології, часто революціонує державно-громадське буття і завжди здатна виступати у ролі стабілізуючого і консолідуючого фактору. Для нас це важливо особливо зараз, коли будується національна, демократична, правова, соціальна держава й громадянське суспільство, де економічна свобода, пріоритет людини, рівності всіх громадян перед законом, незалежно від національності, віросповідання, політичних уподобань стають нормами життя. Використання еліти для створення передумов подолання дискримінації, пригнічування людей за етнічними, релігійними чи політичними ознаками, сегрегації, сепаратизму, нетерпимості до неподібних на себе є значимим процесом на шляху демократизації й деколонізації мислення, свідомості й суспільної практики. Національна ідея не повинна базуватися на експресії, радикалізмі, швидкому й часто поспішному революціонізуванні тих сфер, які потребують вдумливого аналізу, потужної інтелектуальної, політичної праці. Розвиток української національної ідеї потребує філософії миру і толерантності, щоб умови гармонії загальнонаціонального і етнокультурного інтересів, міжетнічних взаємин, міждержавних стосунків перетворювали Україну у фактор безпеки, розвитку і прогресу українців, усіх етносів, кожного громадянина. Щоб унеможливити повернення до того стану, коли через розбрат і чвари, втративши національну ідею, знову не згадувати, вже в іншому звучанні Шевченкове:

І на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині...

Для успішної реалізації національної ідеї необхідна дія, взає-

мовпливи багатьох чинників, конкретизована у багатьох складових — «українська нація», «український народ», «український етнос», «український громадянин», «національна свідомість», «національна культура», «український націоналізм», «національна держава» тощо. З точки зору світоглядного, соціального й політичного сприйняття, в Україні ще не вироблено умовної однозначності в оцінках цих понять і це є однією із специфік трансформації національної ідеї в українському просторі, зокрема у сфері освіти.

Особлива ментальність українця полягає ще і в тому, що вона сформована впродовж тривалого періоду боротьби за відновлення власної державності, значних впливів, особливо з боку Росії, Польщі, Румунії, Угорщини. М. Драгоманов писав, що українські справи так зчепляються з справами сусідніх людей навкруги: з московськими, білоруськими, польськими, словацькими, сербськими й всякими іншими слов'янськими і не слов'янськими (з волоськими через Буковину й Бессарабію, коли вже не говорити про Трансильванію), що українському громадському чоловікові, власне, з того часу, як він стане українським, ніяк не можна не стати чоловіком дуже широких думок федеральних, навіть інтернаціональних. Звісно, що ближче всього для українського громадянина будуть справи сусідів його найріднішої породи й найподібнішої долі, себто слов'ян. Товариство всеслов'янське для громадянина українського така ж сама потреба, як і товариство громад українських [61, 326]. І не слід бути упередженими, що погляди видатних українських просвітителів формувалися лише під кутом негативної ролі суспільно-наукової думки з боку представників тих держав, які були стосовно українців панівними і гноблячими. Адже українська національна думка розвивалася і завдяки тим ідеям, які несли в собі антиімперську, антивеликодержавницьку політику. Національна ідея не могла, наприклад, не солідаризуватися з думками відомого російського філософа М. Бердяєва, який зазначав, що більшовизм — це російський імперіалізм ХХ століття. Стосувалося це і польських чи румунських просвітителів, хоча варто також зауважити, що не їхня позиція визначала зміст геноцидної політики до українства. Але пріоритетною основою української національної ідеї завжди була історія витоків нашої державності і боротьби за її відновлення. Часто акцентуючи увагу на негативних

факторах, несприятливому середовищі для розвитку національної ідеї, забуваємо, що українці, на відміну від багатьох інших народів, володіли і володіють унікальною політичною, правовою, соціальною, духовно-культурною спадщиною Київської Русі-України. Впродовж тривалого часу вона утримувала український етнос на достатньо високому рівні у сфері освіти, науки, релігії, мистецтва, філософії й літератури, закладаючи міцний фундамент для розвитку української ідеї навіть у найнесприятливіші для себе часи.

Про культуру в Україні, яка мала досить високий рівень, писали іноземці. Павло Алепський, що подорожував по Україні з своїм батьком патріархом Макаром III у 1654 р., зазначає, що по всій країні ми помітили навіть більшість жінок і доньок уміють читати, знають церковні відправи і співи. Священики вчать сиріт і не лишують їх блукати невігласами на вулицях.

Ще ціннішим визнанням для нас є свідчення російських істориків, які однодушно, — пише С.Сірополко, — твердять, що освіта на Московії повстала з часу переходу київських учених до Москви. П.Пекарський пише, що київські учені стояли своєю освітою незмірно вище московських книжників... Освітній стан Москви в половині XVII століття мав брак не лише будь-якої освіти, але навіть перших понять про науки. На вивчення чужих мов, на читання чужомовних творів московські книжники дивилися як на збезчещення віри.

А російський історик В.Сторожев вказує, що в 1649 році Москва офіційно оголосила, що потребує духовної допомоги південно-руських ченців. Цей факт мав надзвичайне значення для історії розвитку російської освіти. З того часу у Москві почали вчитися без страху латинської мови, почали пориватися на південний захід для тієї науки [164, 100-101].

Українська національна ідея формувалася, на відміну від Росії чи Польщі, в якісно відмінних умовах. З одного боку, вона справді опиралася на досягнення Київської Русі, з іншого — середовище, яке створилося впродовж майже півтисячолітньої історії і проявлялося у геноциді проти українства, було надзвичайно несприятливим. Результат цього — перманентний дефіцит власної господарської, військової, політичної, наукової еліти, яка є продукуючим елементом національної ідеї кожної держави. Звичайно, не слід ігнорувати той компонент еліти, який сформувався в діаспорі, адже

вони справді відіграли значну роль у підтримці і розвитку ідеї державності, культури, мови, церкви, але природно, що ні тоді, а тим паче зараз вони неспроможні підмінити фактор впливу національної еліти, ідеї, яка твориться на материзні. Нинішній стан розвитку України і українства потребує посиленого впливу народжуваної української еліти для того, щоб уберегти діаспорних українців від активних асиміляційних процесів (церква, мова), політично й соціально підтримати статус співвітчизників.

Показово: як тільки з'являється можливість становлення власної державності національна ідея отримує нові духовні й інтелектуальні стимули. Згадаймо: за часів Б.Хмельницького, І.Мазепи, коли активно розвивалася освіта, братські школи, будувалися храми, бібліотеки, відкривалися Києво-Могилянська та Острозька Академії, Україну відвідували і залишалися тут працювати видатні європейські мислителі.

Із заснуванням у Києві Могилянської Колегії, він знов став центром української культури та базовим місцем здобування знань, розвитку науки й письменства і для Московщини, Білорусі, Волощини, Балкан. Православні сусіди чуйно прислухаються до того, що робиться в Києві.

Славнозвісне видання П.Могили «Служебник» знайшло поширення не лише в Україні, але й поза її межами. Теперішні «служебники» російської церкви — майже дослівні його передруки.

За часів П.Могили московський уряд закликав київських учених до Москви для допомоги в освітніх справах. Значний вплив мав П.Могила на розвиток духовного життя на Волощині та Молдавії, що видно із рецензії М.Грушевського на працю Д.Панайтеску [164, 91].

Це один із прикладів розвитку нових українських вимірів національної ідеї, яка ставала дедалі більш національною, духовно соціальною й індивідуально орієнтованою. Ми часто, перебуваючи під впливом бездержавності, усталених і упереджених оцінок, зроблених нашими недругами щодо української національної ідеї, українського націоналізму, не намагаємося подати обґрунтування власних цінностей у порівнянні з російським, польським чи румунським варіантом національної ідеї. Українська ідея ніколи не засновувалася на агресії, експансії, захопленні чужих земель і поневолення народів. У цьому полягає перевага гуманістичної національної ідеї українців на відміну від ідеології сусідніх з Украї-

ною держав, де підручники, система виховання політичної й історичної культури формують вектор претензій до України, зокрема територіальних. При цьому свідомо ігноруються правові міжнародні норми. Коли мова торкається європейського погляду на історію, освіту, зміст громадянського виховання на принципах толерантності й миру, то помітно, що українська національна ідея трансформована до загальноєвропейського міжнародного правового виміру і не орієнтує суспільство на претензійні установки ставлення до інших. Справді не лише наш історичний досвід з його деагресивністю до сусідніх народів, але й сучасна політична концепція національної ідеї є доброю передумовою для становлення громадянського суспільства, яке налаштоване на добродушні взаємини із своїми сусідами. Але інтеграція суспільно-державного буття народів, глобальні процеси і безпека людства вимагають від кожної сторони таких підходів й оцінок, які б мінімізували фактори ворожнечі, недовіри, конфліктності. І на цьому фоні недоречними є продукування Росією «особливого» бачення розв'язання «Кримського питання» та Севастополя; Румунією — політики, яка асоціюється з «Великою Румунією», до якої включені українські території. Політика майбутньої громадянської Європи взагалі, як і кожної країни зокрема, не може обійтись без реалій історичного минулого, але її не бажано формувати лише на основі історичних стереотипів.

Ще однією повчальною ілюстрацією суті української національної ідеї для виховання громадянськості і соціально справедливого суспільства є нерозривність, взаємозв'язок національного і соціального питань. Ця особливість, яку розвивали видатні представники української суспільно-політичної і науково-педагогічної думки, має не локальний в українському контексті характер, а глобальний щодо нинішнього стану світопорядку. Не вирішуючи проблеми національної свободи, провадячи режим пригнічення (політичного, економічного, фінансового, військового, духовного) однієї держави іншою, однієї нації іншою, марно сподіватися на соціальний прогрес і соціальну стабільність, оскільки вони не базуються на національній, а отже, і соціальній дискримінації. У свій час М.Міхновський зазначав, що консолідувати націю в єдиний, згуртований, самостійний організм неможливо доти, поки не вирішуватимуться соціальні питання на справедливій основі.

Можна стверджувати, що не вирішуватимуться числені пробле-

ми, якими «хворіє» людство, поки існуватимуть недемократичні міжнародні і міждержавні стосунки. Дуже актуальною є ця тематика в Україні, для якої єдність політичної нації, громадянського суспільства без сильної і справедливої соціальної політики, з незаконним, через приватизацію, привласненням загальнонародної власності, з крайньо різкою поляристю між багатими і соціально незахищеними, з великою кількістю людей, які живуть в Україні нижче прожиткового мінімуму, із загрозливими масштабами безробіття і міграції стає ілюзією і унеможливлене реалізацію національної ідеї.

Демократія і пригноблення народів панівними націями є несумісними — так вважали теоретики української національної ідеї. Тому й інтернаціоналізм, вселюдський космополітизм в теорії ніколи не поєднається із загарбницьким націоналізмом на практиці. В.Липинський, М.Драгоманов, В.Винниченко, розвиваючи національну ідею, не підтримували ні російський тоталітарний, ні польський ліберальний тип суспільних стосунків, які передбачали національну дискримінацію.

Пошук посттоталітарного «третього шляху» і його результати випереджали за своєю демократичністю соціальні й національні теорії багатьох представників суспільно-політичної думки Європи. Слід відзначити, що на розвиток української національної ідеї великий вплив мала німецька теоретична модель національно-соціального суспільства, в якій домінуючими були ідеї державної незалежності, сильної централізованої влади, оптимальних форм організації національної держави, приватної власності, пріоритету національно-духовного над раціональним фактором. Звичайно, що українська національна ідея, перебуваючи на орбіті загальноєвропейської суспільної думки, не могла обходитися без її впливів. Незважаючи на неоднакові підходи до української ідеї Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, П.Куліша, М.Костомарова, М.Драгоманова, М.Міхновського, В.Липинського, Д.Донцова, Сціборського, В.Винниченка, М.Грушевського, І.Огієнка, Б.Грінченка, Г.Ващенко, С.Русової — всі вони розвивали свої думки, погляди, теорії перебуваючи як під впливом Європи, так і під розумінням необхідності творити власну багатофакторну модель розвитку української державності, культури, освіти.

З особливою тривогою і надією вони дивилися на українську

молодь, яка виховувалася у середовищі позбавленому національного духу. Можливо тому вони часто бралися за таку роботу, що могла служити рідній школі, просвітництву. В одному із номерів журналу «Світло» за 1911 рік, згадується: «Після Букваря (24 стор.) у 1861 р. Шевченко гадав скомпонувати і видати арихметику такої величини і на таку ж ціну, 3 коп., як і Букварь; потім етнографію і географію по 5 коп., далі історію України по 10 коп. за примірник. «Якби Біг поміг отсе мале діло зробити, то велике і само зробилось би», — писав він до Чалого 4 січня р. 1861. Куліш заходився іронізувати, що «Шевченко почав «Кобзарем», а скінчив «Букварем». (Хоча, коли Куліш видав свою «Граматику» Шевченко зрадів) [218, 11-13].

Незалежно від того, чи частина із них була прибічниками емоційно-вольового націоналізму (Т.Шевченко, І.Франко, Леся Українка), чи віддавала свої симпатії общинно-демократичному, чи елітарно-аристократичному змісту національної ідеї, чи проповідувалася варязька ідея походження України (В.Липинський), чи антиварязька (М.Грушевський), чи релігійно-філософська основа національної ідеї базувалася на православ'ї, чи активно піддавалася впливу протестантизму, кальвінізму, католицизму — всіх їх об'єднувало прагнення розвинути українську національну ідею до рівня, який би забезпечив реалізацію для України суспільної національної й соціальної свободи. Це особливо проявлялося у творчості Г.Сковороди, П.Юркевича, пріоритетними світоглядними ідеалами вважається людська індивідуальна свобода, що відповідає людиноцентристській філософії, вищим проявам гуманізму у ставленні до людини, виховання обов'язку перед церквою, державою, родиною. Доля виховання в майбутньому залежить від того 1) що він знає, 2) що він любить, 3) що він може.

А отже, мета виховання полягає в тому, щоб він знайшов самого себе, який, по-перше, знає добре, по-друге, любить добре і по-третє, має сили творити добре. Вихованець, досягаючи зрілості, повинен бути здатним для виконання свого обов'язку в державі, в сім'ї, в церкві [55, 239].

Слід підкреслити ту значиму особливість української національної ідеї, яка по своєму демократизму і толерантності значно випереджає ідею, яка продукувалася в Росії і на Заході. Українська ідея не характеризується агресивністю стосовно інших народів, вона

не була заражена мессіанством і завжди мала антишовіністичну й антиімперську спрямованість. Її ідеологія не була сприйнятною як до розширення впливу російської імперії, яка несла гніт і визиск народам, так і до цивілізаторської місії розвинутих західних країн стосовно менш розвинутих і більш залежних народів, проповідуючи демократичність стосунків, розвиток національної самобутності і особливої неповторності кожного народу.

Саме ці погляди несуть в собі позитивний потенціал і мають винятково важливе значення для суспільства з багатонаціональним складом населення, яке прагне стати громадянським. Не думаю, щоб та атмосфера субетнічних відносин, яка, в основному, характеризується терпимістю один до одного, могла б зберегтися у різні періоди з боку українства, якби не опиралася на традицію і сутність національної ідеї. І це проявляється не лише на побутовому рівні чи психологічному стані народу, але й на рівні творення суспільних, освітніх, культурно-національних, інформаційних, духовно-релігійних моделей, які, без перебільшення, є одними з найдосконаліших у сфері етнополітики. Вони якісно виражають у правовому і змістовому плані від тих національно-культурних і соціальних програм, що реалізуються у сусідніх з нами державах — Росії, Польщі, Румунії, Словаччині, Угорщині, Молдові та ін.

Напевно, не слід ігнорувати, що такі якісні характеристики формувалися на основі традиційного, часто фетишизованого, звертання українських творців національної ідеї до найдавніших історичних витоків, що, в свою чергу, виробляло відповідні морально-естетичні, релігійно-міфологізовані, традиціоналістські й соціально-утопічні ідеали. Але, до честі українців, українська національна ідея ніколи не скочувалася до тієї межі, за якою розроблялися культурні, соціальні, економічно-фінансові, військові механізми закабалення чи пригнічення націй і етносів ззовні чи в середині суспільства, з якого б часу ті чи інші теорії не розпочинали етногенез української нації — аріїв, антів, Київської Русі... Важливо, щоб ця сторона була усвідомлена більшістю народу, його елітою, титульною українською пацією і національними меншинами на нинішньому етапі становлення громадянського суспільства. Важливо і те, що попри всю увагу, яка часто концентрується навколо поетизації традицій, українського села, аггітехнократизму, духовного корпоратизму, ми зуміли вичленили найголовнішу рису національ-

ної ідеї — соціальна свобода і справедливість можлива лише за умов національної незалежності. Різко критикував тих, хто, прикриваючись демократичними гаслами і назвами, діяли дискримінаційно, І.Франко. Свобода можлива лише через свободу політичну, — писав Іван Якович.

Ідея політичної самостійності спонукає І.Франка дійти до висновку щодо переорієнтації на власні національні сили. Він зазначав, що поляки все одно, чи звать себе консерваторами, поступовцями, демократами чи навіть соціал-демократами, не здужали перетравити старої шляхетської закраски [207, 242].

Російських і польських соціал-демократів він називає найтяжчими ворогами українського руху, оскільки вони обкрадають його найкращі інтелектуальні сили, звертаючи їх у великоросійське або всепольське русло [206, 272].

Українську національну ідею розвинули ті погляди І.Франка, які обстоювали досягнення певної соціальної структури української нації, що контрастували з народницькими поглядами; перехід до політичної самостійності України; розуміння тоталітарності марксистської ідеології. Його погляди становили ніби проміжну стадію в еволюції української політичної думки від Драгоманова до Липинського і сприяли переходу українського національного руху на нові, самостійницькі позиції [34, 128].

Цей принцип був значущим як для українців, який вони прагнули зреалізувати різними способами і який вони підтримували на рівні прагнення інших народів. Особливо рельєфно це проявлялося тоді, коли національно-визвольні змагання досягали свого апогею — Українська Народна Республіка, боротьба ОУН-УПА, український ренесанс свободи кінця 80-х — початок 90-х років ХХ століття. Але практика суспільних і політичних дій уже незалежницького періоду засвідчує, щоб замість проголошення абсурдної тези про те, що національна ідея себе вичерпала, «придворні» ідеологи могли б найактивніше «експлуатувати» й осучаснювати національну ідею, показуючи її значимість для консолідації нації, становлення громадянського, соціально справедливого суспільства, етно-національної гармонії стосунків і громадянського миру.

Бо без неї важко уявити, що національна доктрина освіти, національна система виховання здатні будуть сформувати політичну й історичну культуру нації, національно свідомого і патріотич-

но налаштованого громадянина, виробити почуття гідності і внутрішньої свободи кожного суцього в Україні. Можна, піддаючись нинішньому стану й політичній кон'юктурі, розвивати систему громадянської освіти двома хибними шляхами. Перший — постійно й системно впроваджувати сутність принципів національної ідеї у всі сфери суспільного життя в непрямих, опосередкованих формах, інколи використовуючи їх як свої власні, інколи не акцентуючи на тому, що творимо — суть і зміст українського національного ідеалу. Але зважаючи на ряд чинників — багатонаціональність складу населення, полікультурність, російськомовність, рівень національної свідомості і ментальність, політична доцільність, офіційна кон'юктурність, недостатність критичної маси свідомої еліти, різноконфесійність, гострота соціальних проблем, — вважатиметься, що такі «сором'язливі» форми трансформації української національної ідеї не викликать спротиву, будуть триваліші й еволюційніші, адекватні до нинішнього суспільно-політичного середовища. Такий підхід, якщо реально оцінювати стан речей, є найменш шкідливим, але і найбільш нещирим до української справи, оскільки приховувати, замовчувати істину, перекладати завдання сьогоденні на наступні покоління, або ж їх гальмування не є ознакою сильної державної, політичної й інтелектуальної волі.

Другий шлях — опонувати, ігнорувати українську національну ідею, протиставляючи їй найрізноманітніші глобалістські, ліберальні, громадянські, вселюдські течії, створювати суспільну ілюзію про можливість розвитку України без національної ідеї, розробляючи, не без певного успіху, політичні, фінансово-економічні, інформаційні, кадрові і, навіть виборчі схеми, опираючись на зарубіжні інтереси. На жаль, надруковані в журналі «Народ» (1891 р.) слова М. Драгоманова зберігють свою актуальність і понині.

«Деякі з росіян, — пише він, — неприхильники українського, а є неприхильники й серед українців, виступають проти українства, прикриваючись всесвітністю, вони кажуть, що національності не треба, що національні мови тільки перешкоджують людям, то й ліпше, коли українська мова вимре. Такі фальшиві всесвітники «були і є не тільки в Росії, німці, які пропонували чехам забути свою мову, і вивчати німецьку [63, 476]. Цей підхід уже не прикривається лицемірними і демагогічними лозунгами, стаючи дедалі

прозорішим і небезпечнішим. Він опирається на значний економічний і фінансово-банківський капітал, який, природно, економічно має український характер походження, але далеко не завжди зорієнтований на підтримку української культури і духовності. За притаманними для нього генетично й історично збереженими формами визиску, про що у свій час говорили І.Франко і М.Драгоманов, такий капітал здатний і на гноблення власного народу через посередницькі фінансово-економічні, правові механізми, привласнюючи більшу частину вартості, що виготовлена виробником. Сьогодні це наочно демонструється у стосунках між фінансовою олігархією і українським селянином, який ошукується тим більше, чим більшим є вирощений ним урожай. Ігнорування і зневажання національної ідеї особливо чітко проявляється при такому підході в інформаційній політиці, хіба що винятком можуть бути перший канал Українського радіо і кілька центральних часописів. Активне пропагування «суржикової» мови в різноманітних розважальних і мистецьких передачах, показово-зверхня орієнтація на зарубіжних метр-митців у пісенно-музично-естрадному просторі з витратою на них таких коштів, яких могло б вистачити на підтримку свідомо нищеної української масової культури, клубів і бібліотек, залучення для ведення суспільно-політичних передач (на постійній основі) іноземних громадян, які, певен, добре оплачувані Україною пропагують не завжди її інтереси. Можна б це називати демократизацією інформаційного простору, діалогом культур, проте чому при діалогічності зарубіжні політтехнологи, інформаційні центри домінують під час виборчих кампаній, а українців не запрошують на провідні телеканали для формування суспільної думки в чужих державах, чому для зарубіжних, зокрема російських, засобів масової інформації український простір став більш привабливіший і лояльніший, ніж у себе на батьківщині; чому ні морального, ні правового й адміністративного осуду не відбувається в Україні, коли під час шоу, які фінансуються за сприянням державних адміністрацій, стилі для обідні з чаркуванням демонстративно застеляють газетою із символічною для кожного українця назвою «За вільну Україну»; чому так кволо зреагувала політична, духовна, державна еліта на спровоковані пасквілі, масово тиражовані в загальноукраїнському масштабі, на Т.Шевченка, Лесю Українку, О.Кобилянську, які були творцями і захисниками української ідеї. Що це? Можливо, це свідчення інфальтильності, збай-

дужілісті і слабкості українства чи свідчення зухвалого наступу і цинічного розбещення антиукраїнства в умовах новітнього часу незалежності, а можливо це результат дещо zdeформованої демократизації суспільних сфер. Можливо, це сукупна дія цих та багатьох інших чинників, які піддають корозії національну ідею, те, що не є предметом дискусії в контексті бути чи не бути, а дискусійна лише в тому, щоб зробити її модерною, осучаснити до потреб українського народу, для сили політичної нації і громадянського суспільства. І якщо не вдається так швидко змінити на краще масову громадянську свідомість в обстоюванні власних інтересів, то, за висловом М.Драгоманова, її «передні ряди» зобов'язані бути такими.

Московщина, успадкувавши від України культуру, стала вище від України культурою передніх рядів громади і перетягла до себе й передні ряди українські. Ось де історична правда. Коли хочемо зрівнятися з Московщиною, то напружимося, щоб хоч де в чому випередити її передні ряди [63, 537].

Слід зважити, що для громадянського миру і прогресу, розвитку національної держави потрібні не спроби уніфікувати українську національну ідею в Україні з іншими етноїдеями, чинити прямий і опосередкований тиск на українство, його культуру, мову, традицію, соціальне становище, церкву, оскільки це протиприродно і небезпечно продовжує інерцію минулого, опонуючи ідею, яка передбачає національну, соціальну і політичну свободу для українців і всіх, хто є повноправним українським громадянином. Для нас це присутній громадянський урок, для громадянської освіти — це один з головних змістових елементів виховання.

Вищезазначені два підходи в реальній суспільній практиці щодо реалізації національної ідеї в Україні є різними, з точки зору ціннісного ставлення, національної безпеки, інтересів українства. Якщо перший налаштований на лояльність, повільність, ліберальну поміркованість до української ідеї, що, в значній мірі, відповідає характеру історичних, етнічних умов й ментальності народу, а державна еліта не бере при цьому на себе роль генеруючого і випереджувального фактору, то другий шлях як наслідок і дія імперського минулого й сучасного, зовнішньоагресивного і комирадорсько-провінційного, зрадливого внутрішнього факторів, не може розглядатися навіть як тимчасовий компроміс.

Нам не слід продукувати і спроектовувати подібні ідеї в освіті з

боку державних і політичних інституцій, при всій її багатокультурності й поліідеологічності. Її зміст не повинен піддаватися таким впливам.

Україна, обравши власний державний шлях, історично, політично, духовно й морально зобов'язана творити таку суспільну модель, щоб на основі української національної ідеї як вічного прагнення українців жити у своїй національній і соборній державі, Конституції України, не лише як головного правового акту, але й як підвалини для суспільних перетворень і консолідації, формувати таку теоретичну і практичну концепцію, яка б відповідала інтересам національним як українським, так і загальноукраїнським. А українська національна ідея повинна вже в осучасненому, конституційному варіанті сприйматися найперше владою так, що держава повинна служити, перш за все, своєму українському народові, а не бути вічно зацікавленою в тому, що про нас люди подумують. Бо не може бути так, коли метою «доброї» української орієнтації є захоплення влади над своїми земляками при допомозі якогось закордонного союзника, щоб зорганізувати Українську державу. Але маючи землю, за яку власне б'ються між собою зовнішні сили, ми маємо і замість свідомої зорганізованої нації національно неусвідомлених, політично збаламучених різними демагогами, взаємно себе ненавидячих і ненавидячих усяку владу сорок мільйонів, розбитих зверху на сотні ворогуючих «партиї» [107, 66-67].

В Україні потрібна не лише конструктивна позиція щодо сприйняття розуміння національної ідеї, але й суспільна й політична воля для її реалізації. І це потребує не постійних дискусій про правильність чи хибність соціально-народницької або державницько-національної концепції національної ідеї. Адже, протиставляються не лише Т.Шевченко і М.Міхновський, М.Грушевський і Д.Донцов, І.Франко і В.Липинський, М.Драгоманов і М.Сціборський. Поляризується і без того наелектризована політична думка. Зараз особливо важливо знаходити конструктивізм в самостійницьких, державницьких, національно-культурницьких і еволюційних течіях української національної ідеї. І якщо одні найбільш видатні представники бачили шлях до незалежності і вирішення нагальних питань для українців через національно-культурницьку діяльність, підвищення рівня національної самосвідомості, то інші пропонували радикальніший шлях, включаючи політичний і військово-си-

ловий, для здобуття незалежності, оскільки в умовах відсутності національної і правової свободи важливі для українства питання вирішувати не будуть. З цього приводу неоднозначності бачення перспектив розвитку української ідеї і точилася тривала і жорстка боротьба між видатними постатями — ідеологами і теоретиками українства. Урок для громадянського суспільства полягає в тому, щоб не підсилювати протистояння між різними силами на ґрунті теорій політичних методів реалізації національної ідеї або еволюційно-культурницьких, а в критичному конструктивному сприйнятті державотворення мінімізуючи конфліктність у суспільстві. Адже, як зазначається в концепції громадянської освіти «Україні необхідна консолідація демократії, тобто становлення демократичної політичної практики, моделей та зразків поведінки, характерних для демократичної політичної культури» [92, 1].

Проте спроможним для цього є те суспільство, яке прагне політичної культури. Для цього необхідно, на відміну від усталеного змісту середньої і вищої освіти, системно вивчати цю суспільно значиму для України проблему. Адже торкаючись зазначеної проблематики, завдання полягає не в тому, щоб в черговий раз давати оцінки, висвітлювати погляди відомих українських просвітителів, а в певній соціальній, політичній і педагогічній обґрунтованості необхідності оволодівати знаннями української національної ідеї для формування відповідної громадянської культури і національної самосвідомості, тобто уподібнюватися до багатьох державницьких націй. Навіть важко уявити, що Німеччина, Росія, Польща здатні до розвитку і самодостатності без власної національної ідеї. Їхня історія суспільно-політичної і філософської думки характеризується найрізноманітнішими поглядами, течіями, суперечностями — від космополітичних до радикально-націоналістичних, від поміркованих і гуманних до авторитарних і диктаторсько-імперських. Але найперше для них є те, що суспільство, кожний зокрема, зобов'язані жити національною ідеєю, по друге, поціновувати кожну думку кожного мислителя, кожну суспільно-політичну інституцію, які творили, працювали і працюють на національну ідею. Для нас такий підхід є необхідним уроком для громадянської освіти і для становлення громадянського суспільства. Уже зараз відчутним є дефіцит багатьох суспільнознавчих істин у світогляді, ціннісних орієнтаціях наших співвітчизників з проблем української націо-

нальної ідеї. Навіть вищі політичні і державні чиновники, педагоги намагаються уникати цієї теми, натомість залишаючи недоторканими у свідомості багатьох консервативні погляди й оцінки національної ідеї як явища, ототожнюваного з українським націоналізмом у його негативно сформованому контексті з боку недружелюбних до «українського питання» сил. Тому українському суспільству слід пройти достатньо швидко складний і необхідний процес пізнання й усвідомлення сутності національної ідеї без упередженості, прикрашених, ідеалізованих чи обструкційних і недоброчинних оцінок. Напевно, громадянська освіта потребуватиме багатозначного аналізу. По-перше, важливо враховувати, що для української національної ідеї характерною була і залишається нецілісність розуміння. По-друге, ідеям багатьох представників і фундаторів націотворення притаманними були радикальні і силові методи розв'язання національного питання, на що адекватно впливала тодішня геополітична ситуація. По-третє, чітко проглядалося народно-культурницька концепція, применшення державотворчого потенціалу, ігнорування найвищим пріоритетом — незалежницьким станом, що також було зумовлено об'єктивним станом речей і становищем українства. По-четверте, не можна не враховувати, що зміст української національної ідеї, незважаючи на впровадження багатьох європейських цінностей, все ж таки був позбавлений більш чіткого розуміння і значення для України політичних форм демократії, владної структури, ринкової економіки, технічного й наукового прогресу, громадянськості й етнополітичного розвитку. По-п'яте, критикуючи російський, польський варіант національної ідеї, що цілком природно щодо своїх гнобителів, українським представникам не вдалося при теоретичних розробках обминути негативні впливи зовнішньої суспільної думки. Скажімо, аж ніяк не можна погоджуватися з В.Липинським, який, потрапивши під вплив польської доктрини, заперечував український державотворчий потенціал, вказуючи на його культурну й політичну запозиченість. Подібні впливи відбувалися і щодо суспільно-політичних поглядів «батьків» Української Народної Республіки. По-шосте, надзвичайно актуальним для подальшої демократизації суспільства, оптимального етнополітичного розвитку є правильне розуміння становлення української політичної ідеї в контексті її антиросійської, антипольської, антиєврейської критики. Слід за-

значити, що для української ідеї не були властивими ні агресивний шовінізм, ні генетичний екстремізм, зате властивою була вкрай негативна оцінка явищ політичної, економічної, духовної колонізації, в якій брали активну роль, у залежності від свого статусу і можливостей, російський, польський, єврейський, румунський чи угорський елементи. Чим вищий рівень матеріальної, духовної й політичної експлуатації, тим сприятливіша база для протестної дії й негативних оцінок. Коли ступінь гноблення українства досягав верхів приниження честі і гідності людини — чужоземні глитаї і лихварі, розбещені й аморальні, запрягали у карету замість коней найкращих дівчат-українок і їздили для розваг, то чи можна було творити українську ідею, не бачачи цієї ганьби? І не дивною, а закономірністю стає поява тези «Україна — для українців», бо й справді в українців іншої землі, крім України, на відміну від багатьох інших народів, що проживають в ній, немає. Але й тут активно фальшується національна ідея через ревізування її в тезу «Україна — тільки для українців», щоб протиставити українців іншим етносам, закласти підвалини для ворожнечі, загальмувати процеси розвитку основ громадянського правового суспільства в Українській національній державі. Безперечно, що попереднє бачення національної ідеї й осмислення її сучасниками мають істотні відмінності, оскільки корінним чином різняться геополітичні умови, в яких вона реалізується. Але те, що лише національна й політична свобода народу, його суверенітет і незалежність, державність можуть бути головною передумовою соціального прогресу й розвитку особистості, залишатиметься незмінною і домінуючою цінністю національної ідеї. Те, що відбулося на початку 90-их років, засвідчило про здійснення її головного програмного завдання — державність і незалежність України, але це не може бути підставою для висновків, що вона себе вичерпала. Освіта, державна політика, засоби масової інформації, суспільно-громадська позиція, церква, наука і культура повинні забезпечувати подальший розвиток національної ідеї. Юридична національна свобода не дає ще сама по собі переконаності більшості громадян, ані в її доцільності коли в суспільстві залишаються не вирішені соціальні проблеми, не забезпечуються в повній мірі основні права і свободи людей. Необхідне творче переосмислення в державницьких умовах національної ідеї, подальша реалізація якої переконливо до-

води́ла абсолютній більшості громадян в її соціально-справедливій спрямованій й, гуманній зорієнтованості на людину, в національно-культурній і духовній визначеності, толерантності. І слід опанувати не лише нові факти і знання, але й критично й свідомо оцінювати їх, щоб формувати політичну і громадську культуру, про що говорили у свій час видатні європейські просвітителі. Звернувшись до історії, юнак буде спілкуватися з великими душами кращих віків. Слід давати юнацтву не стільки знання історичних фактів, скільки вміння судити про них. У пам'яті повинна залишатися не стільки дата розрушення карфагену, стільки звичаї Ганнібала і Сципіона. Монтень писав, що історія — єдина наука, яка за словами Платона, дуже вшановувалася лакедемонянами [117; 128, 129]. Цього на етапі становлення громадянського суспільства потребують всі незалежно від національності, конфесійної приналежності. Але як це не парадоксально, духовної, соціальної реанімації в Україні потребує саме частина українців, руїна бездержавності на яких вплинула найбільш згубно у порівнянні з іншими етносами. На часі дві тенденції, що супроводжуватимуть розвиток національної ідеї в громадянському суспільстві. Перша, коли українці, віками соціально гноблені, виборовши незалежність, не творитимуть ніколи подібного до інших народів. Друга, коли в основі суспільно-державницького й особистісного буття повинен бути національно-духовний чинник і загальноєвропейські цінності, що забезпечуватиме наступність і неперервність української ідеї. Але вирішення проблеми громадянського миру, громадянського суспільства залежатиме не лише від українців, але й від представників усіх національних меншин. Задовольнитись чи орієнтуватись лише на результат всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року, щоб оцінювати рівень державницької життєдіяльності національних меншин, їхнє ставлення до основної домінанти національної ідеї — незалежності державності України, є недостатньо. Ця оцінка є змінюваною і залежить від економічного, соціального, національного, культурного, політичного становища. Традиційно розгляд цієї проблеми відбувається під кутом зору: що дала держава, незалежність щодо гарантій і розвитку національних меншин. Не викликає сумніву, що саме у цій площині розглядається і на перспективу розглядатиметься внутрішня і міжнародна європейська політика. Але цього недостатньо, потрібна якісна зміна ціннісних ор-

ієнтацій суспільства у ставленні до української державності, її складових елементів — представників усіх національних меншин. Це один з головних психологічних подразників для представників титульної нації — українців, що впливає на формування загальної атмосфери толерантних відносин у суспільстві, оскільки без поваги всіх етносів до української держави і її атрибутів унеможливується громадянський мир, взаєморозуміння між людьми, гармонізація міжнаціональних взаємин. Було б помилково надіятись, що уніфікація стосунків держави, суспільства і етносів забезпечуватиме прогрес етнополітичних процесів, адже різним є їхнє національно-культурне, мовне, релігійно-духовне становище, різною є підтримка зовнішнього порядку, різним є якісний і кількісний етнічний потенціал, різною є історія їх походження і проживання на українській землі, різними є їх статус у сфері освіти, релігії, влади, інформації, мови, що історично традиційно склався. Все вищезгадане і навіть те, що неоднаковою була мотиваційна сфера під час голосування за незалежність національних меншин, засвідчує про необхідність особливих підходів у вихованні громадянськості, освіти, національно-культурного розвитку. Природно, що держава не може не реагувати, коли представники того чи іншого етносу не мають можливості вивчати рідну мову, що є головним показником національної ідентичності. Вона зобов'язана згідно з положеннями Конституції вирішувати ті прогалини і долати провалля денационалізації, які мали місце в минулому. Адже вільно володіли рідною мовою в середині 90-их, зокрема в м. Києві, 24% німців, 25% євреїв, 39,7% татар, 44% поляків. Високий ступінь денационалізації посідувався із ще вищим ступенем в Україні незнання національними меншинами української мови. Показовим є приклад мовної ситуації в одному із західних обласних центрів України — Чернівцях. Тут на початок 90-их років українською мовою володіли лише 0,8% євреїв. Ситуація, коли в Росії, Австро-Угорщині, Польщі, Румунії, Угорщині, пізніше в СРСР на українських землях в освітніх закладах не лише для національних меншин, але й для українців українська мова замінювалася мовою гноблячої нації, надовго залишила у спадок для України деформовану мовну політику і зденационалізовану мовну ментальність, а часто й цілком неадекватне ставлення до мови, яка отримала статус державної. Якщо, наприклад, росіяни зберегли найкращу мовну культуру,

практично всі володіють рідною мовою завдяки сприятливим обставинам, то більшості етносів з допомогою насамперед Української держави потрібно якісно змінити інтерес і ситуацію із задоволенням своїх національно-культурних і мовних потреб. Є намагання, принаймні, у двох вимірах вирішувати питання у цій сфері. По-перше, вийти на рівень національно-культурного розвитку російської національної меншини (яка, до речі, не бажає себе так ідентифікувати) для всіх, хто прагне цього, створивши відповідно політико-правові, економічні, соціальні, духовні, інформаційні передумови. По-друге, вийти на рівень уніфікованої моделі, яка б відповідала європейським стандартам, вирівнявши стандарти для всіх національних меншостей. Перша позиція є достатньо претензійною, але малоімовірною, адекватною до можливостей кожного із етносів. Адже багато із них не мали таких державних об'єднань, які б проводили зацікавлену і конструктивну національно-культурну підтримку своїх співвітчизників, а тому рівень їх значно відстає від російської нацменшини; їхня мова і культура не вивчалися в навчальних закладах; самі вони були піддані активній асиміляційній і русифікаторській політиці, а тому й значна їх частина не відстоюють рідну мову, вважаючи рідною для себе — російську. Ні кадрові, ні науково-педагогічні, ні інформаційно-методичні, ні економічні умови неспроможні компенсувати таку ситуацію.

Друга позиція. Чи вигідно і чи спроможна нині Україна в умовах складних державотворчих процесів, формування громадянської свідомості і суспільства, нових цінностей зробити крок назад щодо традиційних освітніх, мовних стандартів національних меншин (росіян, румунів, молдован, угорців), які забезпечують середню і навіть частину вищої освіти рідною мовою. Справді такого демократичного і водночас складного варіанту не має жодна європейська країна, де мова національних меншин вивчається, в основному, як предмет, а в Україні рідною мовою для багатьох національностей вивчаються всі базові предмети загальної середньої освіти. Якщо з перспективою оцінювати оптимальну модель, то Україна, як й інші європейські країни, Росія, демократично приїде до необхідності в основу освіти, інформації взяти державну мову. Нею забезпечуватиметься здобуття середньої, професійної, вищої освіти, а мовні, культурні, соціальні потреби в найрізноманітніших варіантах задовольнятимуться при найширшому спри-

янні держави, громадських організацій, зарубіжних культурно-освітніх структур згідно з конституційними нормами. Процеси ці вимагають тривалого, еволюційного шляху й професійних підходів. Адже неважко прогнозувати результати, якби швидкими політичними й функціональними рішеннями у школах з російською, угорською чи румунською мовами всі базові предмети почали вивчатися українською.

Мало лише доводів, що така схема унормована за європейським стандартом, що так навчаються українці за кордоном, потрібно ще й зважати на реальність ситуації й геополітичного становища України, ймовірність дії дестабілізуючих чинників, які гальмуватимуть побудову громадянського суспільства. Це не означає, що такі компромісні підходи послаблять українську національну ідею. Є інший шлях — не адміністративно-насилювальний, а демократичний — через посилення статусу і ролі української мови в суспільстві. Коли нею будуть не лише навчатися і спілкуватися, але й пишати. Тому два взаємопов'язані, взаємодоповнюючі процеси важливо розвивати за нинішніх умов — найактивніший розвиток та впровадження у всіх сферах української мови і націокультурний, мовний розвиток національних меншин, які, поєднуючи інтереси до рідної й української мови, формували б атмосферу толерантності й громадянської ментальності. Це сприятливо позначалося б на соціальній захищеності, перспективі професійного росту, кар'єри, було б значним внеском у забезпеченні миру, діалогу культур, терпимості, взаємоповаги, взаємозбагачення. Таким чином успішно зреалізовувалися б принципи культуровідповідності і враховувалися б у змісті громадянської освіти «етнонаціональні, регіонально-культурні чинники, з іншого — він наповнювався б ідеями універсальності прав людини, ідеями етнокультурного розмаїття України, Європи, світу» [92, 3].

При цьому етнічне й загальнолюдське не лише протипоставлялося б, але й сприяло б розвитку загальноукраїнських, загальнонаціональних цінностей. Адже не можна вважати, що рівень державної, громадянської самосвідомості, свідоме й позитивне ставлення до всього того, що зветься Україною, може нас задовольнити. За останнє десятиріччя появилася значна кількість громадян, які політично й психологічно не підтримують статус незалежної держави. Достатньо високим (до 20 відсотків) цей показник спос-

терігається серед національних меншин, зокрема найбільш чисельної — росіян. І, напевно, справа цього негативного явища полягає не лише в соціальній незахищеності, але й в характері впливів на українських росіян, ідеологічній та інформаційній роботі. Оцінки й категорії, якими оперують вони, є значно різкіші, упередженіші на відміну від багатьох інших національних меншин. Маючи найкращі умови для свого національно-культурного розвитку, серед частини росіян мусується теза про прощення їх прав в Україні, згортання шкіл, дошкільних закладів, культурних осередків, насильницьку «українізацію». Але ж оцінки і обґрунтування розвиваються ще далі в бік антиукраїнської позиції. З'ясується, уже недостатньо ставити питання про покращення для росіян культурно-інформаційної ситуації, — частині з них потрібна інша держава, приєднання до «союзу», тобто втрата незалежності, поразка української національної ідеї. Активно підтримують ці настрої не лише зовнішні сили, але й «свої» доморошені політики, кон'юнктурні політичні новоутворення — «Зубр», «Русский блок», «Українська» КПРС тощо. Переглядаючи одну із статей у Педагогічній бібліотеці Києва, розміщену в «Розбудові держави» (№6, 1997) і присвячену цій проблемі, на стор. 39 одним із читачів (ймовірно, один із прихильників теорії про «дискримінацію» росіян в Україні) зроблено буквально категоричні висновки на полях журналу з приводу висловленого автором припущення, що п'ять років тому «більше половини росіян столиці проголосували б проти незалежності України»: «...потому что обещали свободное развитие всех народов, а вышло все наоборот, иногда слово по-русски боишься сказать даже на улице». На жаль, подібні думки побутують серед багатьох політиків, громадських активістів, людей різного віку російської національної меншини і русифікованої частини населення. Такі упередження формують викривлений образ про Україну як на внутрішньому, так і на зовнішньому гуманітарному ринку думок, ідей, технологій і не сприяють інтеграції національних меншин у консолідоване громадянське суспільство, єдину політичну націю. Адже, справді, якщо і є значні деформації у задоволенні культурних, мовних, релігійних, інформаційних потреб етнічних спільнот, що проживають в Україні, то це стосується українців. Хіба можна стверджувати про силову «українізацію», коли за останнє десятиріччя навіть столиця України — Київ — поступово

стає російськомовною, не кажучи вже про інші міста й області України, і відбувається це не на побутовому, а на офіційному рівні, коли практично всі учні шкіл спілкуються не українською мовою і розглядають її не як державну, національну, особистісну цінність, а як предмет, який слід знати. Думаю, що найвеличніше будівництво на київських пагорбах не спасе руїну, назва якої — втрата української мови, як об'єднуючого фактору для нації. Національна ідея, обстоюючи українське в українському, не ототожнює націю, її культуру лише через генетичні чи мовні чинники. Світ у минулому, тим більше зараз, завжди будується на синтезі, взаємовпливах людей, національностей, культур, цивілізацій. На національну самостійність впливає не лише етногенез, але й соціогенез. Україна, яка у бездержавному стані існувала в різних соціально-культурних і політичних сферах, містить чимало яскравих фактів, коли етнічні українці через різні обставини соціально, політично, інтелектуально слугували іншим націям і державам, а неетнічні українці були фундаторами української національної ідеї, взірцем служіння українській культурі, мові, державі. Таке неупереджене бачення націогенезу, подолання старого генетичного підходу є дуже необхідним для українського суспільства, громадянської освіти у період зміцнення й розвитку політичної нації. Будь-який пошук, історичний аналіз не даватиме однозначних, однобічних результатів, але вони будуть завжди доречні, оскільки він дає змогу через активніше бачення вітчизняної історії формувати на вищому рівні політичну культуру й громадянську свідомість. Можна, і дуже необхідно, називати імена В.Вернадського і П.Чайковського, О.Толстого й І.Сікорського, В.Курилика й М.Паращука, І.Пулля й Д.Мережковського, А.Чехова й Короленка, Д.Ушинського й М.Гоголя і гордитися тим, що це були видатні постаті, що мали українське походження, але волею долі творили в інших державах, на іншомовну культуру. Хто більше, а хто менше проймався національною ідеєю, то піднімаючи її високо як національне знамено, то присипаючи її і зраджуючи їй. Оцінку цьому дає історія і людська пам'ять. Тим і дорогою для нас уроки історії, щоб правильно і щиро, в душі поваги до України виховувати наступні покоління.

Лише з висоти століттями виборюваної, власної державності стає

дедалі помітніше, що дорога до зради українській ідеї пахне коритом, мундиром, золотом, а дорога вірності їй — кров'ю [214, 17].

А тому особлива повага і увага має формуватися до тих, що генетично не будучи українцем, своїм творчим життям, талантом, завдяки служінню національній ідеї стали видатними синами і дочками України. Для нашого суспільства, яке завжди підкреслено характеризується як багатонаціональне, полікультурне, слід формувати таку модель громадянської освіти, яка розвиває усвідомлений обов'язок працювати, творити для українського народу, бути українцем за духом, незалежно від національної приналежності. Історія Вітчизни багата унікальними прикладами одержимої праці на українську ідею «іногородців», що не мали жодної краплі української крові, на противагу багатьом «чистокровним» українським перевертням. Згадаємо видатного українського педагога і просвітителя, громадського діяча С.Русову (шведку за походженням), яка для багатьох наступних поколінь залишатиметься прикладом служіння українському народові в його прагненні до волі, утвердженні державності, національної системи освіти й виховання. У цьому ряду: П.Могила — молдованин, П.Орлик — чех, В.Липинський, В.Антонович — поляки, Марко Вовчок — росіянка та багато інших, які не за своєю національною приналежністю, а за покликанням належать до видатних діячів української історії й культури.

А ще чимало прикладів, коли людська особистість, її свідомість, форми самовираження і самореалізації творила у сфері кількох культур. Так, спонукали до цього обставини, характер індивідуума, соціальне і політичне середовище. І можливо, виходячи з позицій гуманізму, народ не повинен вести боротьбу до «повної перемоги» з іншим народом за монопольне право володіти цими «роздвосними» видатними іменами, використовуючи генетичний, мовний, географічний, професійно-творчий, політичний, психологічний, релігійний фактори на свою користь. Слід концентрувати зусилля не на політиканстві й формальній змагальності, а з позицій історизму й науковості: осмислювати ідеї, позиції, вчинки цих людей, виходячи з головного критерію української ідеї — національна, духовна й соціальна свобода українства, його цивілізаційний прогрес.

Коли мова йде про соціальні цінності, політичні й економічні права і свободи, про рівноправність у суспільстві, знаходиться порозуміння і на цих основах можна будувати зміст громадянської освіти і культури. Але чим ближче ми наближаємося до проблем національно-культурних, тим різючішими стають оцінки, суперечності, і національна ідея перетворюється не у фактор консолідації, а протистояння. Чимало політиків лівого спрямування взагалі за усталеними стереотипами судять про українську ідею, вважаючи її плодом «буржуазних націоналістів», а Україну сприймають не інакше як складовою союзного утворення, точніше Росії. І справа не в їх обструктивних позиціях, а в тому, що їх сповідує значна частина населення України. Причому навіть ті, хто не сповідує комуністичну ідею, залишаються прихильниками часто не української, а російської орієнтації. І це є однією з головних складностей формування політичної нації, оскільки необхідно, щоб абсолютна більшість громадян процес незалежницького утвердження сприймала як закономірність власної історичної долі. А якщо додати до цього, що психологічно багатьма не сприймаються далеко не завжди вдалі форми демократії, правління, пов'язані з корупцією, казнокрадством, незаконним розподілом власності, соціальною незахищеністю, добробут людей бажав бути значно кращим, а політична культура значно нижча європейського рівня, то становленню політичної нації, громадянського суспільства доведеться проходити непростий шлях. Проте в Україні, — зазначають дослідники, — досі не було справжніх прав реалізувати на практиці теорію української політичної нації, яка передбачає поступову культуру, гомогенізацію політичної спільноти на базі культури титульної нації. Сьогодні питання фізичного виживання постають незрівнянно гострішими, люди не здатні перейматися існуючими національними проблемами [190, 42-43]. Окрім цього, постійно діє зовнішній чинник з боку Росії. Це об'єктивна реальність, причому їхній вплив поляризується залежно від регіону, що також є специфікою українського розвитку. Тому найперше, що важливо закладати у зміст громадянської освіти і політичної культури народу, то це несприйняття абсурдності тези марксизму-ленінізму про відсутність самодостатнього майбутнього слов'янських народів (за винятком Росії, Польщі), а отже, про недержавність українства. По-друге, оцінювати абсурдність сучасного підходу про

можливість заміни української ідеї на російську, чи українську на євразійську, слов'янофільську. По-перше, важливо, щоб і прихильники несамотійницького життя і його прибічники усвідомлювали, що в Європі немає держав і політичних сил (хіба що Білорусь періоду правління Лукашенка), які вважали б можливим суспільний процес, прогресивний поступ нації без національної ідеї. Адже навіть лідер російських комуністів Г.Зюганов зазначає, що національна доктрина розвитку Росії мусить ґрунтуватися на національній ідеї, що є головною передумовою суспільних перетворень.

По-четверте, на стадії трансформації національної ідеї слід уникати успадкування засад месіанства українства, як це робили і роблять наші ідеологи і практики, уподібнюючись до російської доктрин, які розділяють і пропагують окремі політики, що є не чим іншим, як ознакою великодержавності. За цим завжди прослідковується нетерпимість, агресивність, недовіра і ворожість між народами, націями, державами. Українці, — говорив М.Драгоманов, — мусять вийти з того вузького й поверхового національства, котре в Європі втратило смисл, наука про Україну мусить обнови́тися, приставши до наукового руху в Європі й Америці, котрі найтісніше зв'язані з теперішнім всесвітнім громадським рухом: культурним, політичним і соціальним [63, 493].

Прихильність до своєї країни й народу тільки виграє, коли вона очиститься від старозаконної ненависті до чужих і освітиться світом вселюдського спрямування.

Громада має рішуче вчитися європейським мовам і увійти у прямі стосунки з європейською наукою, письменством і політикою [63, 494].

По-п'яте, на систему виховання, ідеологію, громадянську освіту покладається завдання не лише пізнання необхідності й усвідомлення політичної консолідації громадян незалежно від етнічної, конфесійної приналежності, політичних уподобань на основі громадянських прав і свобод кожного, але й, формуючи особистісну мотиваційну сферу, виховувати спільний суспільний інтерес — національні цінності, державний патріотизм. Лише поєднання загальнонаціонального й індивідуального інтересів здатне закласти основи громадянськості.

По-шосте, політичну націю можна успішніше будувати тоді, коли зрозумілими є пріоритети цінностей цього націотворення.

Заявивши про те, що Україна має бути правовою, соціальною, демократичною, підсиливши цю правильну, але неповноцінну тезу, зігноровано те, без чого цей шлях не буде ефективним.

У той час, коли досвід сусідніх держав, країн Прибалтики показує, що консолідація нації навіть у складних поліетнічних спільнотах може творитися на базі конкретного етносу і його етнокультури, пріоритету конкретної мови головного етносу, а окремі країни (Росія, Румунія, Польща, Угорщина) впроваджують впродовж тривалого історичного періоду ще й пріоритет конкретної церкви і релігії (що нібито порушує баланс демократії, але демократії у полі конфесійному середовищі від цього не меншає і соціальних масових протестів не спостерігається), Україна «прагне» оригінальних шляхів. Разом з тим уже загальні конституційні норми дають підстави повільно, але впевнено зреалізовувати не без успіху для суспільно-державного розвою пріоритети мови, школи, церкви. Народи, які втрачали державність, мають пильно дбати про консолідуючу, а не роз'єднуючу роль освіти. Особливої делікатності набирає проблема школи етноменшин: у демократичній державі вони заслуговують на пильну увагу й підтримку; але водночас мають розвиватися в загальному правовому та мовнокультурному полі національно — державних систем [90, 27].

Розмитість і невизначеність у цій надзвичайно важливій сфері державо-націотворення є недопустимою. Толерантність, незважаючи на драматизм й історичну несправедливість до українства, має творитися між рівними українським і російським етносами, але за цим не може відбуватися звуження і порушення прав українців. Адже у радянський період денационалізація України здійснювалася безперервно у своїх витончених формах. Ось як писав про це у листі до комітету прав людини ООН політв'язень Іван Гель у 1978 році: «Не тільки в Галичині, а й на цілій Україні панує започаткований ще в 1930-их роках геноцид, і знищується українська культура, свідомо із розмахом пліондруються національні цінності і реліквії [145, 399].

Нерозвинутість української політичної еліти, відсутність незалежної політичної культури, наявність в українському середовищі інерції мислення з характерною ознакою імперської великодержавності, є результатом історичної і сучасної суперечності. Тому одні (українці) відстоюють право на свою окремішність і незалежність,

а інші (росіяни) продовжують уже в модерних і традиційних формах заперечувати його. Ця проблема ще довго залишатиметься у своїй традиційній ніші, гальмуватиме розвиток в Україні громадянського суспільства, але й на Росію позитивно не впливатиме.

Трагедія для українського прогресу в тому, що чимало народу, політиків, вищих чиновників вважають за можливе побудувати громадянське суспільство якщо не в однорідному культурному просторі (російському), то в крайньому разі — у двомірному (російському, українському) з домінуючою російськомовно-культурною позицією, залишивши на поталу українській культурі деформоване село, не в повному обсязі Західну Україну, тонкий прошарок української інтелігенції, слабкі економічні й інформаційні важелі. Натомість російськомовно-культурна політика опиратиметься на майже всі денационалізовані міста на чолі з русифікованим Києвом, більшість фінансово-промислових центрів, основні центральні теле-радіомовні канали і пресові видання, добру частину регіональних ЗМІ, про російсько-ментальний бізнес, лояльність української російськомовної влади, найактивнішу політичну, фінансову, національно-культурну допомогу Росії. Свідомо до названих чинників не зараховуються особливо крайні радикальні проросійські політичні структури: «Зубр», «Русский блок», радикальні комуністичні організації та інші ліберальні, комуністичні й соціал-демократичні сили, які виконують різні ролі, але в одному контексті. Критика їхніх програм, включно і з боку провладних інституцій, має створювати враження (серед «ура-патріотів» і незалежних політиків) «проукраїнськості» влади, якщо і не захисників української національної ідеї.

Безглуздість, неконструктивність частини влади, політичних сил буде проявлятися настільки, наскільки ними оволодіватиме химерна ідея побудови української політичної нації на ґрунті російської культури, мови, церкви, оскільки понятійний образ «Україна» містив би в собі не стільки державно-політичні, культурологічні, скільки етнографічні й географічні характеристики, а найгірше, що нам дедалі більше відводиться не роль власного продукування національної культури, вітчизняних і загальнолюдських цінностей, а споживача чужої. Чи зможе існувати держава без власного національного «я»? Зможе, але недовго і це буде держава не демократична і зможе утримуватися лише завдяки авторитарним політично-владним чинникам.

Якщо ми свідомо хочемо здійснити наше спільне українське підсвідоме національно-державницьке хотіння, то це залежатиме від обсягу політичної умілості, бо даремно шукати методів здійснення того, чого ніхто не хоче.

Українські стихійні хотіння, — писав В.Липинський, — мають опиратися на любов до своєї землі і потребу знайти одну спільну політичну та національну мову зо всіма її мешканцями.

Зачатки своєї державності втрачали тому, що провід в сучаснім свідомім українстві належав власне ненавистникам. Вони України зо всіма її мешканцями не любили; спільної політичної мови не шукали. Держава, завданням якої було допомагати своїм мешканцям (винищувати — авт.) себе взаємно — зрозуміло, неможлива [107, 348-349].

Національне «я» може стверджуватися лише на основі української ідеї як національно-оберігаючого і розвиваючого фактору самостійницького народу або народу, який прагне до незалежності, генерує власну культуру, мову, історію, постійно пробуджуючи відчуття єдності і національної самосвідомості. Саме це, попри всю логіку суспільного розвитку, дало можливість підневільному і розшматованому чужинцями народу зберегти себе. Загально етнічне українське «я», прагнення до єдності України продовжувало жити в умовах, коли б, здавалося, денационалізаторський прес з боку Росії, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії позбавляв народ всіляких шансів. Основа цьому — духовна культура як найважливіша життєва функція етносу, яка утримує етнічні й суспільно-політичні, етнічні й матеріальні, раціональні й ірраціональні інтереси й почуття нації. Чужа культура, добровільно сприйнята чи пов'язана силоміць, ніколи не зможе виконувати цих функцій. Замінивши свою власну духовну культуру на чужу у сприятливих зовнішніх і внутрішніх умовах, такий етнос, народ, нація депресуватимуть, а при несприятливих умовах асимілюються, втрачати інтерес і прагнення до самостійного життя [42, 83]. Бо якщо український народ не має достатньо духовних сил для свого національного розвитку, то його не врятує й українська школа. Але якщо він спроможний для розвитку, то він подолає всі перепони і буде там, куди притягує його моральна сила. Слід усвідомити, що втрата культури або збереження національної культури і традицій у мізерних величинах не робить народ свідомим у своїх діях, а почуття

депресії і агресії, невпевненості і волюнтаризму, небезпеки і недовіри, помсти і ворожості, апатії і корисливості є характерними проявами його суспільного буття, що не гармонізує життя і взаємини ні в його внутрішньому, ні зовнішньому світі. Така культура або її відсутність унеможливають регуляцію норм і правил поведінки, не гармонізують міжнаціональні, соціальні взаємини. Безкультурність нації або зовнішня агресія у різних формах проти неї обертаються часто, як показує європейський досвід, трагедією для неї та інших народів, загрожує миру і безпеці людей.

Б.Грінченко, розмірковуючи над долею українства як справжній гуманіст не проявляє нетерпимості і ворожості до тих, хто століттями приносив зло українському народу. Він запитує, а чи не краще великоруському народу мати в основі «малоруському» брата, налаштованого по-дружньому, а не навпаки; чи не краще для всіх взагалі позбавити український народ уродств з боку інших і разом з усіма вирішувати світові завдання людського існування. Він, як приклад для стосунків, наводить сказане росіяном Ю.Самарінін у 1950 році: «Нехай український народ розвиває свою мову, традиції, пісні, звичаї і мистецтва, для чого так щедро обдарувала його природа...» До чого це приведе? Співробітництво веде до поваги, яка дає свободу один одному [42, 83].

Народ, позбавлений власної культурної ніші, не здатний як на повагу так, і на творення свідомого і конструктивного протесту, його дії, опір, боротьба носять нескерований, підсвідомий характер, у них закладена потенційна власна безперспективність і дискомфорт у стосунках з іншими.

Тому безперспективними і дискомфортними для суспільства і цивілізації є ті державні і політичні діячі, наукові концепції і політичні організації, які стимулюють відірваність української духовної культури від націо-державотворчих процесів, можливість її підміни іншою. Процеси посилення домінації російського фактору спрямовані на унеможливлення реалізації моделі формування держави і нації на принципах етнокультурного інтересу з пріоритетом українського фактору. Вони влаштовують передусім економічні, фінансові, політично-владні інтереси «елітних» новоутворень, а не українського народу. А також політичні сили, які утворили негласний союз-олігархію із вищезазначеними структурами, мають проросійську орієнтацію. Така держава, яка на відміну

від багатьох європейських країн, буде побудована не за етнонаціональними і культурними ознаками, є вигідною для системи економічного зиску. Відсутність національних пріоритетів, оптимального економічного протекціонізму, надмірна лібералізація матеріального і духовного життя негативно впливають на життя вільної частини народу і будуть проявлятися все в більшій мірі, чим далше відходитимемо від української культури, національної ідеї. Нав'язування, не без результатів за останні роки, моделі паритетності (на перших порах) українського і російського факторів засвідчує про реальну небезпеку цієї ситуації, з точки зору інтересів побудови в Україні громадянського суспільства, громадянського миру. Звичайно, що можна оперувати причинами, які породжують цю згубну для України тенденцію, успадкованим геном бездержавності і денаціоналізованої свідомості, економічними інтересами української олігархії та її «культурологічними симпатіями». Але слід уважно аналізувати неадекватну ситуації поведінку частини владно-політичної еліти, в значній мірі олігархізований, деукраїнізований з відповідним мисленням і свідомістю.

Становлення громадянського суспільства уповільнюватиметься, якщо культура основного державоутворюючого і націоутворюючого етносу перебуватиме у застійному стані, уніфікуватиметься її роль, урівнюватиметься її значимість, чинитиметься на неї прямий і опосередкований тиск. Якщо виходити з інтересів громадянського миру — однієї з найбільш вартісних людських цінностей, то опонентам української національної ідеї необхідно усвідомлювати, що культура у найрізноманітніших її формах здатна найбільш оптимально, у порівнянні з іншими сферами, виконувати функції, які сприятимуть формуванню безконфліктності, стабільності, консолідації суспільства. Громадянську освіту, громадянське суспільство протиприродно протиставляти національному вихованню.

У той час, коли національне виховання намагаються відокремити від громадянського, весь історичний педагогічний досвід, зокрема сусідніх народів, засвідчує про зворотнє. Цікаву думку висловив російський вчений XIX ст. М.Бунаков у статті «Национальное и моральное воспитание». Він пише, що поруч з працею незаперечним мотивом життя сучасної людини є її національна особність: усвідомлювати себе громадянином своєї Вітчизни і праг-

нути принести користь своїй Вітчизні. Школа повинна підтримувати у своїх учнів почуття народності [55, 380-381]. Політика, освіта, право, інформація, економіка мають діяти не в площині інтересів лише збереження традиційної культури, але й модернізувати її, впроваджуючи її у тих сферах, які потребують такого окультурення. Тому українська культура дедалі ширше мусить бути присутня в політичних, соціальних, економічних програмах і концепціях, соціокультурних системах і міждержавних договорах і правових актах. Йде мова про її універсальність, наскрізність і системність, повну структурність і пріоритетність, що відповідатиме внутрішній суті і характеру нації, яка розвивається. Переживаючи складний період власної трансформації у державницький період, українська культура довела свою толерантність і цивілізаційність щодо етнічних культур, які функціонують в Україні, виступила однією з головних передумов стабільності і громадянського миру, обмежуючи негативні впливи емоційних протестів у достатньо складному соціальному середовищі. Перебування держави, нації, громадянського суспільства в чужому духовному просторі, поза сферою повноцінності української культури спрямує їх на шлях конфронтації і деградації. Тому не може бути альтернатива українському характеру розбудови держави, домінації українській культурній політиці, яка зробить націю мислячою і національно свідомою, толерантною неменшовагартісною, конкуруючою і спроможною до повноцінних інтеграційних процесів. Українська культура є сутністю національної ідеї.

Проте, щоб це було сприйнятне абсолютно більшій частині населення необхідно пройти дуже великий шлях. Найдосконаліша громадянська освіта неспроможна змінити свідомість і політичну культуру народу, який добровільно неідентифікує себе як український. Національно свідома складова українського народу, з одного боку, й індиферентна до української приналежності і несприйнятно-агресивна до статусу українського народу з іншого — така умовна диференціація населення України, яка посилюється або послаблюється, залежно від регіону, соціального стану, політичної орієнтації, місця проживання (місто, село) тощо. Цим ситуація в Україні суттєво відрізняється від російської. Компенсувати і збалансувати її можна було б за рахунок наявності сильної політичної, української, ділової еліти, яка зорієнтована проукраїнськи.

В.Липинський писав, що коли провідники нації борються за нове визволення й за державну належність цілої нації — кожний член нації для них дорогий союзник, жовнір однієї й тієї ж армії, без якої здобуття незалежності неможливе. Але коли ці провідники борються за право посередництва між чужою державою й своїм «народом», кожний член нації, що до їхніх «партій», клубів чи товариств не належить, це чужий, це ворог і можливо небезпечний конкурент.

Монополізація винятково для себе української національної ідеї була кінцевим результатом способу життя й діяльності тих, хто на експлуатації цієї ідеї з метою посередництва будував усе своє політичне й матеріальне існування [107, 6]. Проте, якщо в Росії ця проблема не є актуальною, як і в Польщі, Чехії, Румунії, де державні еліти становлять кістяк політичної нації, то в Україні лише відбувається її формування, причому еліта розділена етнічно і культурно, а в останні роки й політично. Цей чинник, значна частина зденационалізованих українців та національних меншин, етноросіяни є стримуючими факторами для реалізації української національної ідеї в її класичному варіанті. Саме з цього середовища твориться міфологема щодо українізації, ведеться найактивніша робота за утвердження офіційної російсько-української двомовності, а на перспективу і становлення ненаціональної, бінаціональної держави. Отримавши значний спротив національно свідомого електорату проти офіційної спроби вважати національну ідею для України недоцільною і вичерпаною, практично відбувається системна діяльність владно-політичних структур на побудову громадянського суспільства не на національній, а на ліберальній основі.

В Україні реально функціонує модель українсько-російської двомовності, хоча офіційно й не проголошеної. Реалізація української національної ідеї у порівнянні з іншими посткомуністичними країнами Європи відбувається у надзвичайно суперечливих умовах. Проблема полягає в тому, що її не обстоює широкий політичний спектр соціал-демократичного, ліберального, соціалістично-комуністичного напрямів, які радше зорієнтовані проросійськи, ніж національно. Показово, що це проявляється навіть у таких формах протидії, як блокування кілька років посліть у Верховній Раді Закону про зарубіжного українця. Така тенденція є дуже небезпечною для молоді української державності, а спільно із со-

ціальними негараздами це потроє з боку населення (в крайньому випадку його значної частини) нелояльність до української державності, адже, продовжуючи практично в осучаснених державницьких умовах курс на деукраїнізацію, в тому числі і села, у багатьох регіонах проводиться лінія на обструкцію національно-демократичних і патріотичних сил, які зорієнтовані не на недавній «білоруський» варіант, а на національну державу. Виникають обставини, за яких в умовах відсутності ідеології оцінок і перспектив щодо національної ідеї є ймовірність розвитку різних варіантів українського суспільства. Перший, який є найбільш небажаним, стимулювати діяльністю або бездіяльністю значне загострення міжрегіональних суперечностей, відцентрових сил, міжнаціональних і міжкультурних протиріч, що дестабілізує ситуацію і призводить до розколу України. Другий варіант — фіксація нинішнього реального стану, без намагання уніфікувати Схід і Захід, коли в умовах адміністративно-територіального реформування могли б утворитися кілька земель: Захід із центром у Львові, Схід із центром у Харкові (Донецьку), Центр із Дніпропетровськом, Південь із центром в Одесі, Крим із центром у Сімферополі і Київ з його основним статусом столиці. Така модель справді могла б більшою мірою задовольнити амбіції регіональних еліт, унормувати національно-культурні й історичні особливості, корінним чином змінивши бюджетну політику, і розширити права регіонів, а отже, відповідальність за соціально-економічну сферу, децентралізувати освітнє, культурне й духовне життя. Федералізація земель, на думку прихильників такого підходу, могла б закласти добрі передумови для становлення громадянського суспільства. При цьому українська національна ідея, національна держава з її правовими і соціальними свободами, напевно, не стануть домінацією у політиці центральної влади. Чи принесе такий напрям розвитку суспільства результат консолідації нації і зміцнення держави. На наш погляд, — ні. По-перше, все це вимагатиме численних змін до Конституції, що викличе різке протистояння політичних і суспільних сил. По-друге, федералізм, замість унітарності, був би виправданим, якби ця зміна відбувалася в умовах існування сильної політичної нації, яка скріплена стратегічною метою, національним духом і самосвідомістю. По-третє, культура і духовність як основа життєдіяльності і розвитку нації, набрали б своїх локальних незагальноук-

раїнських значимих категорій, замкнувшись по національно-територіальних квартирах. І як у свій час влучно окреслила Оксана Забужко, «Культурна непритомність нації» стала ще більш очевидною». Мовна, історична, політична, духовна, релігійна культура українського народу диференціювалася не стільки в контексті демократії і правових свобод, скільки в режимі антагонізмів, суперечностей, умовно кажучи, між лівим і правим берегами Дніпра. Мало зробивши за період незалежності щодо підвищення рівня національної свідомості, якісних змін у психології громадян, які свідомо ідентифікують з українською нацією, не забезпечивши усвідомлену окремішність на загальноукраїнському рівні, не варто творити окремішність на локальному і регіональному.

Все це свідчить про те, що, як українська революція, так і проголошення незалежності є далеко недоконаним фактом створення сильної й консолідованої нації. Уроки історії мусять навчити народ доводити справу визволення до завершення.

Епоха революції нам не принесла визволення і не могла принести. Ми вірили і сподівались, що станеться диво і що українське суспільство виникне по декрету — це наше нещастя, за яке український народ і інтелігенція заплатили дорогою ціною крові [221, 43].

Стосовно третього шляху, за яким на основі російської та української мови і культури формується держава, яка не може називатися національною. Спеціально окреслюючи в такій послідовності схему націоутворення, зрозуміло, що бінаціональність цієї держави забезпечуватиме пріоритети саме російськомовній культурі. У розвитку державотворення за подібним сценарієм найбільш зацікавленою є Росія, значна частина політичної й фінансово-промислової еліти України, великий відсоток денационалізованої й русифікованої, переважно міської, спільноти, політики й організації олігархічно-ліберального й проросійсько-лівого спрямування. Практично ця тенденція політично й юридично не стверджена, але реально в Україні сьогодні діє. Вона, на думку прихильників зазначеного розвитку, є тихою і безконфліктною еволюцією громадянського суспільства. Проте так можна вважати лише на перший погляд, насправді, він містить значний конфліктний потенціал з боку української інтелігенції, українства, яке підтримує національний протекціонізм у всіх сферах суспільного буття, будівництво держави на засадах національної ідеї.

Щоправда, сила впливу української інтелігенції, її корпоративність і активність у цьому напрямку послаблюється внаслідок соціальної незахищеності, низького рівня життя, процесами міграції, викликаними передусім пошуком прямого заробітку. Очевидно, що в умовах її загального пригніченого стану для досягнення бажаного результату можна частково маніпулювати свідомістю і поведінкою інтелігенції з допомогою адміністративних важелів і фінансових подачок, які особливо використовуються під час виборчих кампаній, регіонально-владних інтриг. Проте попри всі труднощі сутність такого протесту завжди збережеться, оскільки нація без нього не здатна до видужування, розвитку й прогресу. Тому, виходячи з інтересів нації і держави, людської індивідуальності, громадянського миру і єдності, нелогічним є впровадження згадуваної моделі, яка ближче до білоруської, ніж до національної ідеї.

Найбільш складний, але й найбільш перспективний шлях становлення громадянського суспільства проходить через формування національної держави, коли національні меншини, включно і російська, поступово, еволюційно трансформуються в українському суспільстві, якщо розглядати цей процес з точки зору політичних і правових передумов. Для цього є підстави. В Україні склалася одна з найбільш демократичних моделей щодо задоволення національно-культурних запитів етносів, які тут проживають. Забезпечуються рівні права і свободи всім незалежно від національності, приналежності до конфесії чи політичної організації. Достатньо толерантна політика і певна традиція культури міжетнічних стосунків уможливають громадянський мир. Аргументи щодо проживання в Україні представників більш ніж 120 націй і народностей, п'ята частина населення неукраїнського походження не є вагомою, адже в Європі чимало країн, які мають значно більший відсоток різно-етнічного населення, але це не є причиною їхньої відмови від національної ідеї. Така суспільна і політична невизначеність («а що ми будемо?») достатньо серйозно, впливає на характер і зміст громадянської освіти і виховання, гальмує кроки по створення оптимальної мережі освітніх закладів за мовною ознакою, що стосується першочергово українців, деформує інформаційний простір, а найгірше — підтримує прямо і опосередковано усталену століттями психологію імперської вишості і попередніх

привілеїв, стосовно української культури, мови, новоутвореної держави з боку частини російськомовного населення. Ціннісні орієнтації нинішньої Конституції дають всі можливості виробити якщо і не державну ідеологію, оскільки конституційно це неузаконено, то суспільну обов'язково, бо без неї наш державницький націоутворюючий поступ нагадуватиме політ нічного метелика. Така атмосфера сприятиме посиленню протиріч між трьома основними силами суспільства — національно-демократичними, ліберально-центристськими, соціал-комуністичними.

Побудова національної держави на основі української національної ідеї має спільні інтереси. Це є свідченням того, що продовжується не стільки пошук нового змісту єдиної національної ідеї, скільки продовжуються протипаги і протистояння. Хоча з 1990 року, коли була прийнята Декларація про незалежність, зроблено ряд компромісів щодо зміни акцентів з суто етнічної на державно-політичну характеристику нації. Разом з тим все це не означало нежиттєспроможності національної ідеї чи відмову від неї, про що свідчили офіційні заяви після 1999 року, народ у своїй більшості не зацікавлений в ідеологічних розколах по Збручу чи Дніпру. Відмова від власної історії, історичної пам'яті послабить державу і не згуртує націю. А тому, які б конструктивні і декларативні економічні, політичні, соціальні програми не пропонувалися, мусить бути першочергово визначена ідея, спрямована на державну і громадянську консолідацію народу. Це на сьогодні є найважливішим національним завданням, яке охоплює не лише українську етнічну націю, але й весь народ, всі національності, що в сукупності прийнято називати політичною нацією. Політична воля і суспільна дія повинні базуватися на конституційній обов'язковості і виходити із сказаного в преамбулі «від імені українського народу — громадян України всіх національностей» [91, 3]. Значною мірою це коротке визначення є методологією консолідуючих процесів, але аж ніяк не посягає на інтерес і пріоритет української етнічної нації, що не є суперечливим для української державно-політичної нації. Передусім те, що державною мовою в Україні є українська мова — основна мова держави і те, що гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України, з одного боку, є свідченням високого рівня демократичності і громадянськості суспільства у цій сфері, з іншого — така

позиція опирається на досвід і традицію української суспільно-політичної думки. Адже і М. Драгоманов, і більш радикальний український просвітитель М. Міхновський, відстоюючи офіційність української мови, підтримували політику мовної автономії, захищаючи різні мови, їх недоторканність у приватному публічному житті та вільне їх уживання в Україні, практично реально прогнозували ту мовну модель, яка сьогодні є конституційно закріплена і яка обґрунтовувалася видатними українськими і європейськими просвітителами.

Б. Грінченко з метою неупередженого ставлення до проблеми української мови наводить приклади із західноєвропейської суспільно-педагогічної думки, зокрема Дістервега, Бургвардта, Ріхтера, Бреала. Адже пізнання і любов до вітчизни, її особливостей, історії, важливості рідної мови і наріччя були пріоритетними в німецьких, французьких педагогічних теоріях.

«Мова — творчий орган мислення» — учив В. Гумбольдт, думку якого розвинув видатний українець О. Потебеня, який підкреслював перетворюючу силу мови. Звідси стає зрозумілим, що, коли мова не розвивається, то не може розвиватися і народна думка, а творчі сили народу помирають [42, 78-79].

Знову ж таки принциповим для розуміння сутності і перспективи розвитку українського громадянського суспільства є конституційні засади державного сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури. Це є незаперечним доводом того, що найвищим законом закріплюється етнополітичний пріоритет української нації, підкреслюючи, що розвиток нації, національної свідомості, національної культури інакше як в контексті розвитку української національної ідеї розглядати нелогічно. Концептуально, базуючи етнополітику на тлумаченні статті 11, не закладаються міжетнічні антагонізми, адже вже так традиційно складається, що українці, переживши століттями національне і соціальне гноблення, кожного разу, окреслюючи власні права і свободи, намагаються обстоювати їх і стосовно до інших періодів. У тій же статті 11 зазначається, що держава також опікується розвитком етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Цим підводиться авторитетна правнича база під заходи законодавчого, виконавчого порядку, що ставить Україну в ряд

найбільш демократичних і громадянських держав. Підтвердженням цьому є функціонування прийнятих за період незалежності ряду законів і актів: «Про національні меншини в Україні», Декларація прав національностей України: «Державна програма відродження і розвитку освіти національних меншин в Україні на 1994-2000 рр.».

Стає очевидним, що в Україні не відбувається фетишизування етноітересу українців, оскільки конституційно визнані права української етнічної нації та всіх інших національностей гарантують розвиток як етнічного, так і загальнонаціонального інтересу. Наведені статті є достатньо правовим і політичним аргументом для противників національної ідеї, для конструктивного діалогу з Радою Європи та іншими міжнародними організаціями, для позитивних змін на міждержавному рівні не лише у гуманітарній сфері, але, і для стабілізуючого і поступального розвитку українського суспільства. Етнополітичні проблеми мусять мати пріоритет уваги, оскільки через них у значній мірі визначається соціально-політична температура суспільства, від них залежить питання національної безпеки. Їх актуальність підтверджується кількісними параметрами і демографічною структурою. Результати перепису 2002 року, без сумніву, вплинуть на корективи у соціальній, етнополітичній, економічній, гуманітарній, міжнародній сферах. Але і ті дані 1989 року, якими користувалися в незалежній Україні, слугують певними орієнтирами для державної і суспільно-політичної поведінки. Суть її полягає в тому, що етнополітична діяльність формується в руслі конституційних норм: а тому, попри всі суперечності, недоцільно проводити конституційні поправки у цій сфері. Український етнос не ставить перед собою мету протиставляти себе іншим народам і національностям, зокрема росіянам і російськомовному загалу, до якого входить значне число національних меншин. Держава повинна враховувати складні реалії, що за переписом 1989 року 4758 тисяч українців визнали своєю рідною мовою російську і на межі 80-90-их років третина всього населення України офіційно визнавала себе російськомовним. З цього погляду українське суспільство перебуває у більш складній ситуації, ніж сусідні з нами держави (Росія, Польща, Угорщина, Румунія). І проблеми національної безпеки вимагають адекватних рішень.

За короткий період існування державності або в період апогее національно-визвольних змагань, українці з позицій толерантності і демократичності реагували на проблеми національного життя. Про це свідчила і політика Центральної Ради, і програмні документи ОУН-УПА. Ще на початку ХХ століття М.Грушевський з позицій гуманізму і демократії так обґрунтовував національні проблеми: «Не можна зберегти повну свободу для себе, обмежуючи чужу свободу. Гніт національності або який-небудь інший, може проводитися лише за умов поліцейсько-мілітаристського ладу [44, 12].

Самоврядність національних областей повинна бути якомога ширшою. Тоді дорогоцінну енергію народності тратимуть не на організацію національної боротьби, а для культурного, економічного розвитку [44, 17].

Перші роки новітньої незалежності підтвердили наміри офіційного Києва продовжувати цю лінію. Емоційно-політичним обрамленням став вислів першого Президента відновленої незалежної України, що росіяни, євреї, поляки та інші національні меншини повинні почувати себе не гірше в Україні, ніж в Росії, Ізраїлі, Польщі. Незважаючи на суттєві недоліки державотворення, низький прожитковий мінімум і негарантовану безпеку людини, можна констатувати, що ряд меншин отримав можливості для свого національно-культурного, духовного і політичного розвитку.

Такі підходи опиралися на загальнолюдські цінності і принципи християнського вчення.

Ненавість до всього, що лежить поза межами Вітчизни, — така нетерпимість, такий напрям любові до Вітчизни несумісні ні з християнським вченням, ні з духом науки, ні з ідеалом розумної педагогіки. Розумна педагогіка повинна поряд з любов'ю до Вітчизни, розвивати любов до людини і людства, взагалі як протипагу особистому егоїзму і вузькому патріотизму [20, 381-382].

Хоча для нормалізації етнополітичної ситуації, якщо проаналізувати загальноукраїнську ситуацію, потрібно відповісти на одне з найбільш актуальних питань: як повинен жити український етнічний елемент на зламі ХХ-ХХІ століть? Те, що він не краще і вільніше живе, ніж інші народи, то про це одноставно засвідчуватимуть ті майже 7 млн. українців, які постійно у пошуках роботи за кордоном. Але те, що в результаті «діяльності» чи бездіяльності владно-політичних структур у багатьох регіонах українці зазнають осу-

часненої дискримінації, є доконаним фактом, у кращому випадку проблема вимагає вивчення, дискусії і вирішення. Можна обґрунтувати причинність трансформацій у денаціоналізаторському руслі, коли за 13 років (1926-1939) число українців в СРСР скоротилося більш ніж на 3 млн. осіб, як і те, що з 1939 по 1959 роки число росіян в Україні зросло на 3,9 млн. (українців всього на 1 млн).

У 1927 р. було в Україні 10,657 священників і 34 єпископи. У 1933 р. розгромлено майже всю УАПЦ, а з 34 єпископів знищено 27, доля двох інших — невідома і лише 2 померло природною смертю. На той час в Україні залишилось всього 200 священників [170, 476]. Нищилась церква, духовність. Нині важко доводити ті процеси і явища, які вже в умовах незалежності спрямовані на применшення потенціалу українства. Про антиконституційну, неправову норму поведінки, насамперед владних чинників, свідчить атмосфера безкарності за те, що відбувається в інформаційному і культурному просторі, демографічній політиці, українському книгодрукуванні, мовній сфері і, особливо, в економічній. Адже, якої незвичайної ваги не набували б надалі мовні й культурні пріоритети, інтереси українців мають носити системний характер, торкатися найвіддаленіших і найтехнократичніших тем, що в сукупності становитиме загальнонаціональний інтерес. І не можна ігнорувати, не обґрунтовувати ті матеріальні, духовні чинники, які суттєво впливають на українську перспективу. Адже якщо національна ідея до проголошення незалежності носила, в основному, протестний характер, а її потенціал використовувався для визвольного результату, то нині вона набуває все більш продуктивного і зобов'язуючого значення. Інакше, якщо ідеологія національної ідеї не застосовуватиметься у політиці, економіці, науці, міжнародній сфері, громадянській освіті, то асиміляційні процеси отримають вигідні передумови для того, щоб на більшості українських земель українці перетворювались у культурну меншість. Двадцять років тому, переживши лихоліття воєн, голодомори, сталінські репресії, радянську денаціоналізацію, за авторитетними зарубіжними даними, український етнос за чисельністю був шостим у Європі і 21 у світі. Якщо опиратися на етнографічну науку, то великим народом є той, який має більше 1 млн. населення. Таких на сьогодні нараховується понад 220. Чому ж тоді український етнос ставить-

ся під сумнів, щодо власної національної держави, самодостатності у політичному, економічному і культурному житті, послуговуванні у державі державною мовою, визначенні на дилему бути чи не бути українській національній ідеї, а якій за змістом, відповідно до геополітичних завдань України й інтересів українського народу її бути.

Не може не тривожити ситуація, за якої появляються цинічні схеми розуміння суті національної ідеї — ми вам дискусії про мови, культуру, церкву, історію, а самі займатимемося хвацькою приватизацією стратегічних об'єктів, вигідною для себе, але не для народу, інтеграцією фінансово-промислового капіталу, влади, політики. Тому й проявляється така притуплена реакція нації, національно свідомих сил на розробку проектів, які мають надзвичайно стратегічну значимість. Мова, для прикладу, йде про створення міжнародного консорціуму транспортних газових магістралей, які пролягають через територію України.

Чи відбудеться зміцнення держави, політичної нації, економічної самодостатності, якщо підемо запропонованим шляхом, віддавши Росії 50 відсотків акцій? При цьому діє і реалізується російська національна ідея чи українська? Відповідь вже знають у Москві, а зобов'язані її знати і в Києві.

Українська національна ідея є достатньо складним феноменом суспільного буття. Її складовими є політичний, соціальний, економічний, педагогічний, історичний, психологічний, етичний, духовний фактори. Не можна ігнорувати будь-який чинник, бо лише інтегральна платформа створюватиме конструктивні підходи на шляху державотворення і становлення громадянського суспільства. Україна повинна знайти свій шлях, опираючись на власну історію і традиції, а також на європейський і світовий досвід. Ці дві тенденції характеризують стан розвитку кожного суспільства і України зокрема.

Проте впровадження в освітніх системах європейських країн, України універсальних чеснот демократії — процес доволі неоднозначний і складний. Він залежить не лише від специфіки країн, відмінності в оцінках явищ, історичних факторів, але й від різних стартових умов економіки і соціальної політики, психології й культури. Тому такими частими бувають полярні реакції на мовні та релігійні проблеми, відміну смертної кари й політичні рішення щодо інтеграційних процесів, свободи слова й діяльності засобів масової інформації.

Адже в країнах Європи під час формування громадянського суспільства, не виникало явищ, які спостерігалися в пострадянських державотвореннях. В Україні, зокрема, це виявилось у концептуальній ідеологічній і виховній невизначеності, в різкому порушенні взаємозв'язків сім'ї, школи, дошкільної системи, засобів масової інформації, трудових колективів і появою нових, достатньо суперечливих схем «школа — церква — держава — партія». Крім того, з'явилися легітимні і нелегальні фактори, які негативно впливали на соціально-виховні функції громадянської освіти, значно погіршився стан економіки і соціальна захищеність населення, зростає корумпованість владних структур, контрастнішим стало класове розшарування.

Аналіз засвідчував, що збільшення в суспільстві агресії, аморальної поведінки, негативного ставлення до суспільних інтересів не можна пов'язувати з якимось одним фактором — сім'єю, низьким прожитковим рівнем, відсутністю житла, роботи, належної освіти, несприятливим оточенням чи навколишнім середовищем, впливом засобів масової інформації, проявами соціальної несправедливості. Світогляд, поведінка людей, стосунки у суспільстві формуються комплексом причинно-наслідкових явищ, інколи невідомим тим, кому належить функція громадянського виховання. Проте особливість української дійсності полягає ще й в тому, що в українському домі немає згоди щодо цінностей, згідно з якими треба виховувати громадян і патріотів.

Свого часу В. Липинський писав: «коли відродження націй відбудеться без національного ідеалізму, без любові до цілої нації в усіх її класах і групах, без того ідейного національного нафосу, того романтичного захоплення образом нової волі й незалежності нації, що йшло в парі з відродженням усіх європейських народів, то з самого поняття нації викидається весь його живий творчий зміст. Остається тільки форма — мертва шкаралупина без зерна [107, 15].

Замість патріотизму героїчного, патріотизму любові ми витворили ніде в світі не виданий якийсь патріотизм меркантильний з розцінкою за земельну валюту. Досі не було відомо, щоб якась нація відроджувалась не під державно-національними гаслами, а під гаслом прирізки землі. У нас за Україну давали десятини [107, 15].

З одного боку, це пояснюється широкою, часто полярною, палітрою політичних та ідеологічних поглядів, певними зовнішніми впливами, етнічною строкатістю населення, а з іншого, маємо бути свідомі того, що досвіду ні в теоретичному, ні в практичному плані ми не маємо. Адже, як уже зазначалося, проблема громадянського виховання у радянський період у такому контексті не звучала. Ніхто і ніколи не вчив молодь, що громадянськість — це усвідомлення приналежності до України, українського народу, його національної культури, мови, історії, традицій, поваги до національного і державного прапора, гімну, тризуба. Наукові, педагогічні дослідження з цієї тематики не провадилися. Щирі уболівання В. Сухолинського у праці «Народження громадянина» намагалися показати в ідеологічній обгортці. Версії радянського громадянства «за — Маяковським» для реалізації цієї великої ідеї бракувало. І починати ліквідувати ці прогалини необхідно насамперед з керівництва в різних ланках держави, з тих, хто вчить і виховує, — педагогів, вихователів, учених, загалом інтелігенції. А якісних змін потребують не лише знання, але й позиція, активна дія. Але дати навіть вірний діагноз, — пише В. Липинський, — ще не значить вилікувати. Навіть наближене до правди розуміння явищ громадського життя — нерівнозначне громадській творчості. Інша річ: аналізувати минуле та сучасне — інша річ: творити майбутнє [107, 347].

Не треба тішитись ілюзіями, адже як у східних, так і західних регіонах значна частина людей, передусім молоді, не ідентифікує себе з українською нацією. Є навчальні заклади, в яких свою належність до української нації усвідомлює тільки кожний двадцятий старшокласник, а понад третина воліла б жити за кордоном. І щоб отримати кращий результат, необхідно не декларативно переконувати, а скеровувати суспільні і державні дії на подолання негараздів (безробіття, неможливість отримати освіти через її платність, відсутність житла, низькі заробітки, проблеми із самореалізацією особистості), що позитивно впливатиме на мотиваційну сферу громадянської особистості, її громадянської культури.

Окрім значення людиноцентричної ідеї, держава і суспільство нині мають дбати про те, щоб Україна ставала життєвим спонукальним інтересом для всіх її громадян. Ситуація на цьому етапі історичного розвитку є такою, що Українська держава посяде провідне місце як у забезпеченні гарантій прав людини, так і у форму-

ванні громадянського суспільства. Національні й державні інтереси — пріоритети загальної системи громадянських цінностей. У ранній період демократії і становлення нових ціннісних орієнтирів насамперед молодь має усвідомити, що її перспектива залежить від української громадянської позиції. Теза, яка проповідується і активно трансформується — «покладайся на себе», — хоча відображає ідеологію розвитку індивідуальності й самодостатності, проте не зможе реалізуватися без національно-державного фактора. Тому громадянську самосвідомість треба розглядати як складне психічне утворення, що поєднує індивідуальні і суспільні інтереси, усвідомлення громадянської сутності і патріотичне ставлення до України, народу, власної історії зі сприйняттям загальнонародських цінностей і толерантністю щодо інших народів і культур, світогляд і соціально значуща діяльність, спрямована на розвиток громади, етносу, Батьківщини. Світогляд, патріотизм, дія і поведінка як культурні компоненти особистості мають формуватися через пізнавальну, емоційно-почуттєву, діяльну сфери. За таких умов рівень розвитку самосвідомості може досягнути зрілого розуміння власного «я», громадянського покликання, особистої, національної і державної гідності. Саме особиста культура є найголовнішим джерелом знань, досвіду, норм поведінки, переконань, мотивації індивідуальної та суспільної діяльності.

Любити рідний край — це природне почуття кожної людини. Країна, де ми народилися, прожили свої дитячі роки, почули перші звуки рідної мови, де започаткувалося наше спілкування з людьми і довкіллям, ця країна з витоків для нас найближча, найдорожча в усьому світі.

Щасливі діти, які народжуються у рідному краю і, зростаючи в ньому, поступово краще пізнають і його, і свій народ, бо наша любов до рідного народу мусить бути свідомою. Чим більше ми його любимо, тим більше хочемо про нього знати, розуміти і переживати з ним радість і горе, зуміти подати руку допомоги, як його відданий друг. Ось що каже наш великий поет і Апостол правди і добра Тарас Шевченко:

Я так її, я так люблю мою Україну убогу...
За неї душу загублю.

Так само висловлюються українські поети і про рідну українську мову.

Мово рідна, слово рідне, хто вас забуває
Той у грудях не серденько, тільки камінь має.

С. Воробкевич [153, 62].

Тоталітаризм не потребує людської особистості. Чому тоді людина схильна впадати в ілюзію. Що, вона сама потребує тоталітаризму? [67, 25-27].

Маги сміливість бути різнобічним — ознака цілісності як індивідуумів, так і цивілізацій. Хоча тут повинна бути межа. Чи виникне якась універсальна ідентичність, яка вбере в себе всю багатоманітність, всю невизначеність і всі смертельні небезпеки, пов'язані з науковим і технологічним прогресом, сказати важко.

Але одне зрозуміло, що людина стає людиною лише в громаді. Свідомість закону, моральне розуміння волі закладається лише в спільності, в контакті з людьми.

Для окремої особи, відірваної від громадського життя, не існує закону, не виявляється безумовною ідея добра [151, 13].

Людиноцентризм як основна домінанта громадянського суспільства є у філософських, педагогічних засадах багатьох українських мислителів, наукові ідеї яких, з ідеологічних причин, були знехтувані. Проте їх духовно-гуманістичний потенціал зберігає свою актуальність і нині, коли суспільство починає визнавати особистість як вищу цінність буття, унікальність духовного ества людини. Тому логічним сьогодні є переосмислення ідей Г. Сковороди, П. Юркевича, які проблеми людини розглядали як головну філософську проблему. Якщо творчість Г. Сковороди дедалі частіше стає темою наукових досліджень, використовуваних для теорії і практики надбань, то педагогіка і філософія істини, краси, добра П. Юркевича ще мусить знайти належне їй місце. Слід усвідомити значення його поглядів для втілення в життя ідеалів громадянськості. Поєднання раціонального і ірраціонального, розумного і чуттєвого є квінтесенцією його філософії.

Слід виховувати так, — пише П. Юркевич, — щоб вихованець, коли він прийде в зрілий вік, виявився тим, хто знає і бажає добра [230, 13].

Вихована молода людина це та людина, яка поважає громадську думку і вироблені правила поведінки [230, 10].

Він зазначав, що людина пізнає світ з допомогою розуму, але красу і таїну, повноту змісту можна досягнути тільки серцем. Для

громадянського виховання дуже важливий висновок, що знання засвоюються лише, якщо олюднені почуттям. Тоді вони стають реальною діяльною силою. Цікавою видається обґрунтована система відносин з оточенням, довкіллям, яка підкреслює соціальність складних людських взаємин. Відносини особистості на рівні людина — людина, людина — природа, людина — суспільство, людина — держава, людина — Бог засвідчує про визнання П. Юркевичем багатофакторності взаємовпливів.

Виховання у трьох вищих благах людства: у церкві, у сім'ї, у державі є метою виховання [230, 9]. Такий підхід гармонізує з концептуальними ідеями громадянської освіти в Україні.

Адже громадянськість особистості визначається її світоглядом, поведінковими нормами, діями, ставленням до людей, природи, власної держави, суспільних цінностей і традицій. А для того, щоб почуття, ідеали, вчинки набували особистого спрямування, їх слід облагороджувати серцем. Взагалі виховання в суспільстві вчених умів якнайважливіше і незамінне. Освіта має для підтримки держави, її історичного існування не менше значення, ніж могутня армія або капітал. Лише виховання робить можливим існування й удосконалення людства.

Напевно, ще одна ідея П. Юркевича спонукає нас обміркувати, піддати сумніву оптимальність розроблених концепцій громадянської освіти в Україні. Передусім це заклик до гуманізму і християнської моралі. Залишаючись «вірними» тезі про відокремленість держави від церкви, ми забуваємо, що держава і суспільство — поняття нетотожні. Можна бути відокремленим від держави, однак не від суспільного буття. Доктрина громадянського виховання повинна робити акцент не лише на провідній ролі держави у становленні громадянськості, але й на ролі церкви, релігії у вихованні духовності. І коли йдеться про необхідність запровадження християнських істин у громадянській освіті, то це історично й логічно виправдано, і не дискримінує інші релігійні течії. Історія і перспектива України — в її християнській місії, а її право — у демократії і плюралізмі віросповідання. Але згубною є та ідея, що в Україні можлива уніфікація ролі релігій: християнської, мусульманської, іудейської тощо.

Нехай кожна із них активно залучається до розвитку духовного й національного світогляду конкретного етносу, що засвідчу-

ватиме гуманізацію виховання й демократичність суспільного устрою. Проте хай кожна, не заборонена законом, бере посильну і сумлінну участь у творенні ідеалів суспільного добра, миру, толерантності. Якщо тлумачити, що Україна є багатоконфесійною державою, то це ще не повне розуміння ситуації. Формуючи громадянське суспільство, треба давати обґрунтовані пояснення на найбільш суперечливі питання з огляду на те, що в Україні проживають, крім українців, громадяни інших національностей, що в Україні, крім християнства, є інші віросповідання. Але цілісність, самобутність, окремішність української нації вимагають визнати, що Україна — не багатоконфесійна, а християнська держава з багатоконфесійним устроєм. Як і те, що Україна — не багатонаціональна, а національна держава з багатонаціональним складом населення, що освіта — не багатонаціональна, а національна. В Україні не можуть функціонувати російські, румунські, угорські, болгарські, єврейські, польські, тагарські школи, а це мають бути українські школи з певною мовою викладання. Такі думки спрямовані не на сегрегацію, протистояння, а на політичну, громадянську єдність людей різних національностей і віросповідань. Слід формувати переконаність і згуртованість всіх навколо педагогічної думки П. Юркевича, що виховання здійснюють родина, школа, церква, суспільство. Але ці субстанції впливають лише зовнішньо, а слова, думки, справи, переконання належать людині і тому таким важливим у християнській педагогіці є самовиховання, самовдосконалення, самоорганізація. Певними критеріями вихованості особистості, на думку Юркевича, є її духовний розвиток, ставлення до церкви, родини, держави, мета, бажання, плани і мрії на майбутнє. Загальнолюдські, християнські чесноти повинні виховувати людину такою, щоб вона прагнула творити добро, робила його і могла діяти так надалі. Ці ідеї споріднені з духом громадянської освіти в Україні, оскільки вони ґрунтуються на принципах народності і культуровідповідності. Освітньо-виховний ідеал Юркевича спирався завжди на розвиток конкретної народності, релігії, на їхній вплив на духовність особистості. Поєднання загальнолюдського і народного як національного є найвагомим у його філософії. Нехтування національним не даватиме бажаного результату, і ми уподібнюватимемося до садівника, який замість конкретних фруктів хотів виростити синтетичні. Загальнолюдські якості

також не виховуються взагалі, а втілюються через народність. Коли людина відчуває свою причетність до родинного і національного начала, своєї культури і традицій, церкви, коли через християнські чесноти виховує в собі глибоку віру і потребу творити добро й милосердя, коли розум і серце ушляхетнює характер, коли життєве спрямування стає осмисленим, етичним і гуманним, то за таких умов людина здатна не лише сприймати істину, але й служити їй, допомагати людям і суспільству засвоювати її. Ці системні підходи до формування особистості Юркевич поширював і на зміст дидактики, переконуючи у єдності виховання і навчання. Він зазначав, що навчання може давати вичерпні знання, а виховання — прищеплювати найкращі людські якості [229, 44].

Педагог, як і лікар, потребує обґрунтованої теорії і не може надіятись лише на свої обмежені досвіди [230, 6].

Коли час від часу виникає дискусія про українську національну ідею аж до її заперечення, а сучасні просвітителі і державні мужі ледь не закликають народ у тому, що національна ідея «вичерпала себе», то постійно виринають запитання: хто є речником цих неістин, для кого національна ідея не животворча, чому держава на початку другого десятиліття років незалежності не спромоглася офіційно визначити сутність національної ідеї і її значущість для української перспективи, чому «інтелігентні» мужі так цинічно нехтують загальнолюдським визнанням національної ідеї, яка є найпотужнішим із рушіїв. Історичний досвід свідчить, що кожен, хто не розумів або ігнорував це, заплатив волею, свободою, незалежністю. Чи не найбільше в Європі це стосувалося України. Вона сповна зазнала нищення національної ідеї окупаційними режимами (російським, румунським, австро-угорським, польським) укупі з визискувачами і денационалізаторами зсередини аж до руйнування національних традицій, відмирання культури й мови, втрати історичної пам'яті і національної ідентичності, гордості і самоповаги. Нині, коли в Україні триває становлення громадянського суспільства, формується світогляд громадянина, зазвичай концепції, наукові дослідження, політичні тези подають дві тенденції — або не вдаються до пояснень пріоритетності національної ідеї, прикриваючись жупелом несприйняття націоналізму, або пропагують її фольклорне бачення. Інерція мислення й оцінок про неприпустимість введення у світоглядні цінності українського гро-

мадянина понять: «національна ідея», «українська нація», «національне виховання», «національна держава» і навіть «український народ» продовжує блукати не стільки на побутовому, скільки на політичному рівні. Згадується І. Франко, який писав, що на українську сцену не допускали творів з життя української інтелігенції, бо, мовляв, української інтелігенції нема й не сміє бути. Він усвідомлював, що прогрес національного життя можливий лише за умов, якщо покладатися на власні сили.

Національні мотиви у поглядах І. Франка ставали дедалі виразнішими, а його федеративні плани переходять на самостійницькі позиції. «Національний розвій», — пише І. Франко, — може лежати в тім, що ми з-посеред своєї нації витворювали всі ті стани і верстви, що відповідають певним функціям народного життя, і не потребували дізнавати кривди ще й від того, що ті функції серед нашого народного тіла будуть сповняти люди чужих народностей нам на шкоду» [203, 148].

Тому ті, кому належить боронити національну культуру, не повинні байдуже ставитися до лінгвостічної маргіналізації, втрачаючи уже в період незалежності мільйони індивідуумів, для яких, як і для їхніх дітей, відстороненість від українського слова стала реальним явищем. Практично майже всі сфери — телебачення, радіо (окрім першої програми та «Променя»), обслуговування і торгівля, транспорт і охорона здоров'я, більшість культурних закладів, модні нині дискотеки (навіть сільські), гала-концертний бізнес і інформаційні комунікації, державні і самоврядні, бюджетні і приватні організації віддано на поталу денаціоналізації. І якщо сто років тому ворожа цензура в українську літературу пропускала тільки сцени з селянського життя, то нині селяни не лише східних чи південних областей, але й інших, особливо керівники середньої ланки, хвацько балакають не «по-мужичому». Українське село зазнає відчутних демографічних ударів, а в багатьох селах осереддя культури ледь жевріють. Зате через телебачення щоденно з цинічною послідовністю «свідомих» українців виховують на чужих і аморальних «цінностях», щедро оплачуючи за денаціоналізацію, бездуховність. Показ розширюють низькопробними бойовиками і серіалами, анекдотами про українців. Що це?! Діалог культур, інтеграційні культурні процеси, позитивні глобальні зміни, взаємозбагачення загальнолюдськими цінностями? Ні. Це диверсія,

свідома політика, направлена проти людської громадської свідомості українця. Україна перетворилася в ринок «викидних товарів» мас-культури, стала експериментальним майданчиком для чужих і шкідливих для нас цінностей, полігоном, де за денаціоналізацію можна заробляти чималі гроші. Усе це видається чи не за вищі прояви демократії, щоправда, забуваючи при цьому, а, можливо і не знаючи істинного значення слова, яке відображає інтерес і владу народу.

Ось вам реалізація національної ідеї, кажуть ті, що ще наприкінці 80-х — на початку 90-х боролися з «буржуазним націоналізмом», політично і органічно не сприймали українську незалежність, будували схеми з відмивання компартійних коштів, починали роздержавлювати (розкрадати) молоду державу, зазирати із-за кордонів, а сьогодні правдами, а, переважно, неправдами керують політичним, економічним життям, володіють банками, засобами масової інформації, стратегічними об'єктами і визначають, кому бути, а кому не бути.

Бажаєте демократії в політиці? Будь ласка. На вибір кілька фінансово-корпоративних кланів, які, маскуючись під прапорами штучних ідеологій, створюючи видимість політичної боротьби між собою, давно домовились про розподіл України на сфери впливу. Не зможете вчасно розібратися (скажімо, під час виборів) у політичній ситуації? Вам «допоможуть» фінансові потоки.

Бажаєте демократії в інформаційному просторі? Будь ласка. Лише кожна 20-а книга в Україні видається українською мовою. Національний продукт або зігнорований, або зросійщений. Серед десяти найбільш читабельних всеукраїнських часописів лише два україномовні. Але якщо ви захочете остаточно переконатися у перевагах демократії в інформаційному просторі, то маєте вибір — підтримувати, наприклад, або одну групу олігархів, або іншу, що з успіхом робить переобтяжена бізнесовими інтересами частина українських політиків.

На жаль, це не емоції. Реальність у тому, що багатьом сильним в українському світі хотілося б сприймати Україну не з її багатостраждальною борнею за волю, її власною історією і культурою, національною самобутністю, а як новоутворену територію, де всі на рівних правах лаштують собі місце під сонцем. Так, права людини, рівноправність мають забезпечуватися, але в прийнятній для

нас самих і для світу національній державі. Українці повинні як націодержаво утворчий етнос володіти однією історично виправданою перевагою — саме в Україні вони мусять творити власну національну державу, національний космос з власною світоглядною орбітою, національне «Я» з власною націооберігаючою ідеологією. І саме будуть нарівні із сусідніми націями — російською чи німецькою, і саме тоді станемо цікавими і корисними для себе і Європи. Але коли неупереджений аналіз в політичному, соціальному, педагогічному, культурному контексті свідчить, що нація, яка не дискримінує жоден етнос, себе утримує на догоду тезі «а що про нас подумаютъ», у несприятливих для національного відродження умовах втрачаючи індивідуумів, культуру, її головного носія — мову, то замало протесту. Потрібен конструктивний механізм дії, передусім критичної маси свідомо налаштованої національної еліти. Можна заперечувати проти такого вектора висновків, посиляючись на демократичне право, — цього стану в культурі хоче народ. Але якби ми його розглядали в Україні як універсальну реальність, тоді слід відповісти: а може, народ також воліє і так жити — гинути на шахтах, не отримувати зарплату, сотнями тисяч виїжджати за кордон, шукати їжу в сміттєвих баках, ставати жертвами катастроф потьомкінських шоу, а владні обранці щоб байдуже спостерігали за цим крізь вікна броньованих лімузинів, звиряючи плин часу української дійсності за циферблатами сотисячодоларових годинників.

Так, люди, на яких покладається сьогодні нація, є «демократами в законі», так, вони прихильно ставляться до України, яка для них є оптимальним пристанівком робити великий бізнес, так, вони не боролися за незалежність України ні до, ні опісля, роблячи в умовах хаосу великі гроші, так, їм стало нудно і небезпечно від багатства і вони прорвалися до влади, створивши не для народу, а для себе парадигму нової політики. Проблема лише в тому, що взірцем для України є громадянське суспільство, а для громадянського суспільства пріоритетними — права людини, соціальна справедливість, чого, незважаючи на показну шоу-меценатну діяльність, дати народу вони неспроможні. Нестійка «рівновага», коли і їх не хочуть і вони не бажають, гадаю, буде тривати весь перехідний період розвитку суспільства, що прямує до громадянськості. Для цієї ситуації несприятливим фактором, що гальмуватиме і надалі утвердження національної ідеї, є різновекторна ментальність по-

літичної, ділової, управлінської, духовної еліти. Її «загальноросійська демократичність» є поширенішою від української. І не слід накидати несправедливо петлю звинувачень, що виною тому є лише діяльність чи бездіяльність у часи незалежності. На жаль. Виховані російським культурномовним середовищем, вони, напевно, залишатимуться такими і за сприятливих для себе нинішніх умов. Але найнебезпечніше те, що з «допомогою» російськокультурної ментальності мільйони молодих українців виховуватимуться поза справжнім українським духом, мовою, культурою. Таке було. Частина української інтелігенції і раніше гіпнозувалася ідеалами великодержавницького, ліберального чи соціалістичного характеру російської, польської чи німецької інтелігенції. Не було української політичної «виробленої традиції». Українська еліта, яка була тісно пов'язана з російською, по суті копіювала російські гасла та російський досвід. Недовершеність національної частини, орієнтованість на автономний чи федеративний устрій, затримка у вирішенні соціальних завдань, неадекватність застосування соціалістичних чисел до національного ґрунту, коли влада «вела безкінечні абстрактні соціалістичні експерименти», [відстороненість української церкви від державотворчого процесу, її протиставлення Огієнко вважав «комуністичним насиллям». Політика українських урядів нічим не відрізнялася від більшовицьких програм по відношенню до церкви]. [22, 6-7].

Але надія на когось, послуговування чужими цінностями, які навіть не намагалися обміняти на свої, кинуті на поталу, завжди згубно впливали на долю України і філософію боротьби за волю. Обстоювання рідного, національного було тоді синонімом «буржуазного націоналізму». Нині, зі зрозумілих причин, уже українські буржуа, як і російські (Чорномірдин, Лужков) разом зі своїми в цьому плані «українськими» соратниками не з бідних, піклуються у різний спосіб, аби в ідеології і практиці держави не домінував український націоналізм, українська національна ідея. Оскільки перемога національної ідеї в країнах Прибалтики поклатала край реанімації неоімперських інтересів, то й перемога національних ідеалів (політичних, духовних, економічних, культурних, інформаційної суверенності) в Україні зробить цей процес незворотним. Тому українцям, передусім молоді, необхідні не лише виховні і фольклорно-етнографічні оспівування, оплакування нужденності селянського життя, філософія простонародності, а висока героїка

духу, боротьби, потужної інтелектуальної праці кращих синів і дочок України, моральні, громадянсько-національні, культурні і політичні приклади злетів українства як творення культури людської цивілізації, необхідна еволюція національної ідеї. За цих умов можна сподіватися на виховання поколінь, які побудують національну, правову, соціальну державу й громадянське суспільство, за інших — ці сподівання марні. Не забуваймо, — пише М. Драгоманов, — що для нас, як для людей, які майже цілком поставлені під чужі руки, страшна не тільки чужа неволя, а й самий поступ чужих людей, коли з ним поруч не йде й наш поступ наперед. Треба нам тільки трішечки зупинитись на однім місці — і зараз же ми зостаємося позаду, а поступ наших сусідів і чужих людей на нашій землі розстроїть нас не дуже менше, як і неволя [64, 425]. Багато перешкод, писала свого часу видатна жінка України Олена Пчілка — мати Лесі Українки і сестра Михайла Драгоманова, маємо як наслідок нашого давнього рабства під тягарем обскурантизму або хоч і культури, та деспотичної, що вгашала нашого національного духу [65, 51]. Їх слід позбуватися, протестуючи проти чужої і розвиваючи українську державницько-суспільну ідеологію. Зміст громадянської освіти має бути зорієнтовано не лише на розвиток уявлень молоді про громадянськість, шляхи її реалізації на основі різних галузей наукових знань, а й на формування емоційно-ціннісного компоненту громадянської культури особистості, усвідомлення себе як громадянина і патріота України.

Громадянське суспільство потребує цілісної загальноукраїнської концепції, наповненої і конкретизованої ціннісними орієнтаціями. Освіта, засоби масової інформації, вплив державних чинників, позиція політичних і громадських організацій мають бути направлені на повну універсалізацію ідей та ідеалів, зумовлених загальноукраїнським завданням. Потрібні нетривіальні рішучі зміни у формах і підходах до громадянської освіти. Навчені бачити світ і себе крізь скельця чужих окулярів, ми повільно позбуваємося успадкованих хибних надбань. Українська історія (яку багато хто вважав несамодостатньою) пройшла через м'ясорубку історії ВКП(б), поглядів С. Соловйова, Ключевського, публіцистики В. Бєдінського, поеми О. Пушкіна «Полтава». Виховання — взірцями вважало Павлика Морозова, «Тимура і його команду», молодого-гвардійців, О. Матросова, героїв-цілинників і «бамівців». По-

літика і державне будівництво прославляло І. Грозного, Катерину II, Петра I, доблесть російської слави, революційні діяння і «гуманні» завоювання соціалізму, всесвітню революцію під кутом класової боротьби. Справді, знання у тому сприйнятті, в якому ми їх отримали, були значні. Але найбільшою прогалиною, свідомо утвореною, все ж вважається дефіцит знань про себе. Люди, які творили українську науку, культуру, оберігали мову й віру були забуті, викинуті з пам'яті цілих поколінь. Українська ідея творилася у надзвичайно складних умовах як на рідній землі, так і поза її межами. Народжувалася правда, істина, а то й цілі сфери наукових знань. Відомий професор права М. Чубатий згадує: «... В таких незвичайних обставинах розвитку українського наукового життя родилася нова ділянка української історичної науки — історія українського права, маніфестуючи державний характер української нації» [196, IX]. Бо лише пізнання себе, власної історії, культури формує національно свідому особистість.

Виховання криється в природі кожного народу, — говорив Г. Сковорода, — не пожалій руки, удар кресалом і викрешеш вогонь у себе вдома і не будеш ходити по чужих хатах, вклонятися і випрошувати вогню. Не чуже виховання повинно прививатися руській людині, а своє рідне [55, 130].

Добра поінформованість у діях Москви і Варшави, Стамбула, Берліна, Тель-Авіва та Праги є позитивом, якщо не перейматися їхнім патріотизмом і державною гідністю, а творити власний національний світогляд. Дуже добре, що помалу трактування уже згаданої ролі І. Мазепи демонополізує і заперечує пушкінський варіант оцінок. Заслугою нинішньої шкільної і вузівської освіти є те, що в історичній, літературній освіті якісно переосмислюється постать гетьмана Мазепи та інших, хто ще не офіційно, але народом давно записаний в аннали української історії. Приклади, коли в шкільних програмах з української літератури з'явилася заборонена до 90-х років поема В. Сосюри «Мазепа», заслуговують на повагу і наслідування. Бо не пушкінське зле пророцтво має формувати історичну правду й ментальність українства:

Забьт Мазепа с давних пор!
Лишь в торжествующей святыне
Раз в год анафемой доньне
Грозя, гремит о нем собор [143, 387].

а кульмінаційне звучання українського поета про Мазепу як патріота і державника:

Народ — мій Бог, йому я вірю,
А не історикам отим...
Красу душі його висот —
Як не зовіть його бандитом —
Вже оспівав давно народ [171, 93].

І мова не лише про ерудицію наших дітей, які повинні знати і пишатися тим, що про видатного гетьмана писали Байрон і Гюго, Ю. Словацький і Б. Залевський, Т. Шевченко і С. Руданський, Й. Фріч і К. Рилсєв та ін., а насамперед про формування освічених громадян, здатних до свідомої й корисної для суспільства праці. Річ не в надмірній ідеалізації особистості, тим паче державного та політичного діяча, який в тодішніх складних умовах здобував перемоги і злети, припускався помилок і прорахунків, а в тому, що такі постаті, їх життєвий шлях, державні й національні ідеали, моральні цінності повинні для молодих поколінь бути орієнтиром громадянської зрілості й патріотичної відданості Україні. Громадянськість, національна свідомість українців твориться на прикладах таких особистостей, яких, незалежно від долі, хули, чи слави, об'єднувало найвище — любов до своєї землі і народу. А. Прокопович-Антонський, український вчений — педагог, що працював у Росії, говорив: «Доля цілих народів найбільше залежить від виховання молодих людей, які або утверджують добробут суспільства, якщо вони з юнацтва напоєні добродійністю і любов'ю до Вітчизни, або руйнують порядок і тишу, якщо отруєні розпустою» [55, 133].

Роль кожної особистості в історії, у творенні української етнічної ідентичності є особливою і неповторною, а тому пропонувані інтерпретації вимагають фундаментальної точності та пошуку істини. Наукові джерела, політична й правова атмосфера дають можливість об'єктивно змінювати усталені погляди на українське середовище в минулому і сучасному. Адже як у суспільно-політичній діяльності І. Мазепа і Б. Хмельницький, М. Драгоманов і М. Костомаров, Леся Українка і І. Франко, В. Винниченко і М. Грушевський, С. Петлюра, А. Шептицький, так і в педагогічній сфері К. Ушинський, Б. Грінченко, С. Русова, Г. Ващенко, О. Попович,

В. Сухомлинський є своєрідними і неоднозначними. Тому не можна уніфікувати чи ігнорувати їх як значні постаті для українського буття. Якщо зарубіжні дослідники, науковці, просвітители, педагоги можуть дозволяти собі однобоке, часто упереджене трактування подій, явищ, діяльності людей, то наша зацікавленість мусить базуватися на об'єктивізації життя, творчості, ціннісних орієнтацій тих, хто тією чи іншою мірою став для нас прикладом у творенні української ідентичності. Ф. Прокопович нагадує слова Лукіана: «Не пиши для наших днів, розраховуючи на те, щоб ті люди, які живуть тепер, тебе хвалили й поважали, а, охопивши думкою все століття, складай історію для прийдешніх поколінь і від них добивайся нагороди за її написання, щоб і про тебе колись сказали: це справді була вільна людина і її розповідь заслуговує довір'я [139, 340-341]. Адже і сьогодні, як і в попередні часи, українсько-орієнтовані особистості по-різному бачать перспективу Вітчизни. Різні часи, умови, рівні виховання, сфери діяльності накладали свій відбиток на свідомість і світогляд. У той час Олена Пчілка у ХХ столітті переконливо доводила, що теорія Л. Тостого терпіти припинення і не чинити опору згубна для України, що В. Белінський — символ українофобства і захисту імперської політики, трохи раніше М. Костомаров, якого ми часто поверхово знаючи, глибоко ідеалізуєм, вважав, що для виживання нації не потрібна держава, політична й історична легітимність, національні лідери, ресурси.

Вивчаючи питання походження й буття українського народу, захоплюючись історичними постатями Б. Хмельницького, І. Мазепа, українофільством, протестуючи проти великоросів і поляків, які називали українські землі своїми, наголошуючи в листі до Герцена, що Україна має свою історію, беручи участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства, підтримуючи ідею прогресивності українського козацтва, М. Костомаров, водночас, як і багато інших його сучасників, обмежено бачив українську перспективу. Перебуваючи під впливом панславізму, федеративного союзу слов'ян, він ніколи не переймався питанням про політичну самостійність, відокремлення України від Росії, а підтримував рівноправний слов'янський союз, в якому зберігалася б громадська цілісність, а народ розмовляв би своєю мовою. Його відданість українським ідеям найкраще виявлялася, коли він відчував особисту безпеку. Але

було б дивним вимагати від М. Костомарова у 60-80-і роки ХІХ століття того, чого не мали навіть «батьки» національно-визвольної революції 1917—1920 років, якщо оцінювати ідеї перших українських універсалів. Погляди Костомарова були прогресивними настільки, наскільки дозволяла ситуація в Російській імперії. Не можна не погоджуватися з М. Грушевським, що найбільшою проблемою для Костомарова була відсутність віри у свій народ, визнання його політичного безсилля. І зовсім неприйнятною є думка, що ідея про відокремлення України від імперії може запасти в голову лише тому, кому потрібна допомога психіатра [97, 283].

А судячи з його багатотомної праці «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей», у сфері російської він творив не менше ніж в українській історії. Дуже гостро реагував на ці відступи М. Драгоманов, який ще 1880 року, за життя М. Костомарова, писав, що коли Костомаров орієнтується на поняття: «русский», «Россия», «национальные интересы» у ньому марні український народовець і федераліст, марні його історичний талант і політична думка [60, 25].

Отже, не слід заперечувати, що багато ідей і положень Костомарова не є визначальними для української соціально-політичної думки, як і те, що його неопозиційність, надмірна еволюційність, навіть після прийняття Емського указу, зневіра у результаті політичних змагань народу за незалежність, не є доробком національної ідеї.

Будуючи громадянське суспільство, Україна обов'язково піддаватиметься впливу держав, які мають на її теренах своїх співвітчизників, а також міжнародних організацій, в яких представлені ці країни. Тиск цей характеризуватиметься різною силою, можливостями і формами. Багатоетнічний склад України цьому сприятиме. Збережуться на перспективу традиційні російські, польські, румунські, угорські, турецькі, єврейські впливи, посилюватимуться на міжетнічній базі контакти з Болгарією, Молдовою, Грецією, закавказькими республіками. Урізноманітнюватимуться форми взаємовпливів з США, Канадою, ЄЕС, НАТО, Радою Європи. Проте ключовою ланкою залишатиметься Росія з різних причин історичного, політичного, економічного, гуманітарного, релігійного, етнокультурного, військового характеру. Росія, як і Україна, розглядають ці впливи і взаємозв'язки в контексті національ-

ної безпеки. Але якщо Росія зберігає, а в багатьох випадках і нарощує ініціативу, то Україні необхідно сформувати таку політичну, міждержавну, етнополітичну, культурну модель взаємоінтересів, яка відповідає її нинішньому статусу і національним інтересам. По-перше, абсолютно непринятною є психологія й зміст українсько-російських стосунків, які домінували за часів Російської імперії чи СРСР. Триватимуть дискусії, чи українці були колоніальним народом, чи піддавалися вони дискримінаційним заходам більше, аніж інші народи, чи русифікація носила чіткий антиукраїнський характер, чи це був стихійний прояв антиукраїнськості тощо.

Можна також наводити чимало прикладів щодо важкого соціального, економічного, політичного стану росіян, які нічим не відрізнялися від поляків, фінів, естонців, грузинів, українців (інколи жили навіть гірше). Але їхня перевага (росіян) була завжди очевидною. Можливо, не в класичному європейському розумінні метрополія — колонія, оскільки вони усвідомлювали себе панівною нацією, мали і розвивали еліту, були наділені державницькою психологією і ніколи не піддавалися жорсткій національно-культурній дискримінації, як, приміром, українці.

«Некласичність» колоніального становища українців не дає підстави освічувати хоча б про окремі елементи демократичності у ставленні до них. Не було лише расової дистанції. Навіть православ'я не могло сформувати духовної єдності. Адже частина найбільш свідомих українців пам'ятала історично несправедливо втрачену Київську Українську православну патріархію, інша частина перебувала у сфері впливу греко-католицької церкви, яку Росія сприйняла вороже.

З одного боку, через політичну, національно-культурну дискримінацію формувався образ неосвіченого, несамодостатнього селянського народу. З іншого — у будь-який спосіб намагалися закріпити тенденцію, коли представників незначного прошарку інтелігенції нагороджували званнями і посадами, примушуючи долати комплекс меншовартості через входження (культурне і політичне) до російської спільноти, забутих обставин, до непокірних застосовували пресинг, переслідуючи за українофільство, небезпечне для російської нації.

Тому багато невідомих і відомих людей українських у різні часи свято обстоювали свої національні традиції, віру, школу, мову.

Вони розуміли, що з чужою культурою і церквою народ не зможе бути освіченим і свідомим. Коли Б. Хмельницький надумав оддатись Москві, духовенство стрівожилося і наважилося не дати Богданові довести до діла його замірів. І духовенство гостро пішло проти Москви [180]. На Раді в Чигирині від духовенства з гарячою промовою проти Москви виступив протопоп черкаський Федор Гурський. Він сказав, оскільки дари московські покриті рогожками, то з'єднавшись з москвитянами народ одягнеться в рогожки і під рогожки [181]. Духовенство не поспішало віддаватися Москві і 32 роки (1654—1686) після приєднання України до Москви жило собі окремим вільним життям, а сама Москва боялася їх займати [183]. Гедеон Святополк, єпископ Луцький зважився одягтись під Москву, де 8 ноября 1685 р. його й висвятив патріарх Іоаким на митрополіту [187]. І дали йому нове житло: «митрополіт Київській і Галицькій і Мальєя Россія» [188]. Весело вертався додому новий митрополіт: в Москві йому подарували карету, обшиту бархатом, з мідною оздобою і шестрика карих коней [123, 180-183].

На жаль, не вдалося уникати прислужництва навіть видатним українським просвітителям.

Зарубіжний дослідник Т. З. Байєр так висвітлює стосунки Ф. Прокоповича з Петром I: «Феофан у Петра Великого назавжди повагу й пошану таку велику здобув, що, крім інших подарунків, гостинців та нагород, багато разів, свідків уникнувши, щоб заздрості товаришів до нього не викликати, під плащем гаманці по 1000 золотих йому приносив. І тому він Феофанові як бувалій людині безліч листів, що стосувались вадливих і таємних справ, складати доручав» [140, 364].

Через відсутність своєї самостійної держави багато здібних українських інтелігентів пішли на працю до москалів. Вихованці Києво-Могилянської академії переходили до Москви і Петербурга. Багато видатних письменників, малярів, музик, учених, як Гоголь, Рєпін, Бортнянський, Ведель, Потебня, Москва називала серед своїх. А більшовики присвоїли собі як «руських» письменників навіть Шевченка, Франка, Лесю Українку не тільки як політичну, а й культурну одиницю. Слід вивчати творчість Гоголя і Короленка як українців, що писали російською мовою, ознайомлювати учнів з творчістю Левицького, Рєпіна, Маяковського, Ярошенка, бо Україна має більше права на ці імена, ніж Москва.

Далі він зазначав, що, крім історії, географії, красного письменства, виховання любові до Батьківщини мусить мати місце і на годинах природознавства, фізики, математики, співів [23, 310].

Із нових українських письменників, — пише Г. Ващенко, — треба рекомендувати молоді твори Олени Теліги, Юрія Клєна, Мосєндза, Маланюка, Ольжича, Федора Дудку, Степового, Олени Звичайної, Ольги Мак — твори, що стоять на досить високому рівні і пройняті духом українського патріотизму [23, 312]. Він був непримирений до тих, хто ставав на шлях зради свого народу.

Щоб мати високе становище в суспільстві і матеріальний добробут, люди зраджували Батьківщину, ставали на службу до окупантів і робились ворогами свого народу. Такими були вишневецькі, брюховецькі, кочубеї, галагани і багато інших. Слідом за ними йшли дрібні..., що продавали свою честь за «шмат гнилої ковбаси». Тому обурений Шевченко називав їх «варшавським сміттям, гноєм Москви» [23, 319].

Але найоптимальнішим варіантом було те, що українці поряд з офіційною думкою мали усвідомлювати себе частиною російського народу навіть не в політичному, а й в етнічному контексті. Для цього пропонувалася модель, не «тригілкової» теорії походження росіян, українців, білорусів, а тривимірного циліндричного підходу до трансформаційної асиміляції українців, яких, залежно від політичної кон'юнктури, називали хохлами, малоросами, мазєпинцями, а згодом бандерівцями. Суть підходу полягала в тому, що по-перше, державна соціальна система працювала для формування лояльності до Росії, включно через сприяння кар'єрному зростанню, по-друге, прихильність і підтримка російської мови і культури трималась на активній русифікації, по-третє, дозволялось збереження українцями певних зв'язків з українським середовищем з поступовою «мирною» асиміляцією. По-четверте, від епохи царів до епохи Сталіна — Хрущова — Брежнєва — Горбачова в арсеналі великодержавної політики були репресивні ресурси — від заборони українського слова, Емського указів до суцільної русифікації під прапором інтернаціоналізму.

Б. Грінченко, аналізуючи ситуацію, в якому опинився український народ за часів російської деспотії, писав, — що пригнічення приносить зло двом народам. Український народ, у попередній час такий культурний і сповнений творчих сил, тепер перебуває у стано-

вищі затримки, атому недієздатного члена сім'ї. Причин цьому багато, але найперша і головна, це вбивча перепона його державним силам — заборона його мови, літератури. В інтересах українського народу ці причини повинні бути ліквідовані. Народність, яка поглинається іншою народністю, вносить розпад для останньої [42, 81].

Звичайно, що подій і явищ минулого, з погляду нинішніх суспільних процесів становлення громадянського суспільства, не можна не враховувати. Їх знання, ретроспективний аналіз, порівняльні методи, синтез факторів, з одного боку, необхідні, щоб позбутись міфологізації минулого, а з іншого — уроки минулого є неоціненною спадщиною для формування майбутнього України. Такий народ, втративши власні набутки, не зможе вносити прогрес у загальнолюдські надбаня. За висловом Б. Грінченка, народ без розвинутої прогресивної думки, без творчості є в загальнолюдській сім'ї хворим членом, що не вносить у загальну скарбницю надбань людського духу нічого власного, не вносячи туди свого обов'язкового внеску [42, 80].

Г. Ващенко з цього приводу писав, що чим більше буде можливостей у кожного народу розвивати свою національну культуру, тим різноманітнішою й багатшою буде загальнолюдська культура [42, 294].

А тому й виховання свідомого патріотизму слід розпочинати в дошкільному віці. Українська дитина мусить знати в 3-4 роки, що вона має свою Батьківщину — Україну [23, 294-297].

Зважаючи на те, що основою суспільного розвитку є народ — нація, яка, постійно еволюціонізуючись, переходить з одного стану в інший, то нас насамперед цікавить проблема впливів політичних, економічних, соціальних, культурних, факторів на самоідентичність і національну свідомість українського народу в різні періоди його розвитку. Намагання бути об'єктивним, на підставі лише слабких знань, окремих наук, може, оскільки необхідно покладатися на міждисциплінарні дослідження, послабити пізнавальні потенції інших наук. Методологічною помилкою є те, що на підставі окремих фактів, явищ, незначних періодів дають категоричні оцінки чи узагальнюють певні принципи. Особливо небезпечними є спроби вітчизняних, зарубіжних науковців, політиків, педагогів аналізувати етнополітичні українсько-російські стосун-

ки. Для України, на відміну від Росії, об'єктивний аналіз потрібен для подолання синдрому недержавницького народу, стереотипів на кшталт «дружби народів», «молодшого брата» і навіть неможливості української незалежності без допомоги великоруського пролетаріату. Він повинен враховувати не лише політичні аспекти, трансформацію свідомості українців на побутовому рівні, а охоплювати різноманітні глибинні процеси, передусім наукові, педагогічні, психологічні сфери. Громадянське суспільство має спиратися на власні історичні й національні витоки. Особливого значення у патріотичному вихованні Г. Ващенко надавав історії України, яка знайомить молодь не лише з минулим нашої Батьківщини, зразками відданості своєму народові, великими народними рухами у боротьбі за волю, висвітлює великі завдання, але й дає молодій людині розуміння себе як члена великого народу, з яким вона органічно зв'язана і для якого повинна працювати [23, 304]. Адже не можна сподіватись, що громадянська національна самосвідомість українців здатна формуватися за інерцією на політичних та історичних схемах, розроблених ще в дореволюційні чи радянські часи. Проте, якщо об'єктивно оцінювати ситуацію, то частина політичної, управлінської, ділової, наукової еліти, громадян перебуває під впливом оцінок, запропонованих російським вченим М. Погодіним, із запереченням окремішності існування українського народу, з абсолютними претензіями на Київську Русь Росією, із відведенням українській мові ролі діалекту великоруської.

Допоки нами не буде взята за основу історична схема М. Грушевського та його однодумців, що український народ сформувався за інших історичних умов, його історія старша за великоруську, що вплив Київської держави на політичний, культурний розвиток Росії очевидний і дуже значний вірус периферійності й меншовартості гальмуватиме державотворчі процеси, становлення національної держави й політичної нації. Часто вчені і політики Росії, Польщі, Румунії беруть до уваги не джерельну базу, а політичну кон'юнктуру і усталені ідеологічні схеми, незважаючи на докази, що свого часу зазначав М. Грушевський. Минуле, з його критичним стилем сприйняття, не варто ставити повсюдно в центр для вирішення міжетнічних, міждержавних, національних проблем. Справді бізнес, інші сфери діяльності далеко не завжди користуються методологією поведінки істориків чи політиків, але без знань

уроків минулого неможливо виробляти загальну методологію оцінок, підходів і діяльності держави і народу в сучасних умовах і на перспективу. Бо еволюцію «пізнання себе» слід трансформувати не крізь призму чужих теорій та інтересів, а пізнаючи власний політичний, матеріальний, духовний розвиток через здобутки національної і європейської науки, що, зі свого боку, дасть можливість перейти до сучасної, яка відображала б головну мету нації, держави, громадянського суспільства, парадигми. Бажання залишатися під чужими впливами, чужою духовністю, не осмислювати минуле не зробить сучасне мудрішим. Нинішні і прийдешні покоління мусять знати і наші звички, і наші незагоєні рани, коли продавалася держава, церква, мова тими, які б мали її служити вірою і правдою. І. Огієнко згадує: «церква належала константинопольському патріарху і в листопаді 1685 р. до нього був посланий дяк Микита Олексій, який спочатку взявся за патріарха ієрусалимського Досифея, якому обіцяли «государство жалованье». Але те, що не зробив Досифей, обурюючись проти підкупу, легко зробив патріарх Діонісій. У травні 1686 р. Діонісій оддав київську митрополію московському патріарху. Діонісій видав послу розписку, що він прийняв «три сорока соборей і двѣсти червоних». Не втримався і Досифей і теж получив 200 золотих. А гетьман Іван Самойлович, що дуже помагав Москві забрати українську церкву, получив золотий ланцуг та два алмазних клейноди. Так дешево продали українську церкву» [123; 181, 190].

Віра в свою самобутність, межовість має стати прикметною рисою національної свідомості українства, його силою і перспективою. Це, справді, — домінуюча теза національної ідеї, яка сприймається як національна сила, так і наша слабкість, враховуючи нинішню політичну, ідеологічну, духовну, мовну роз'єднаність. Щоб вижити і цивілізаційно розвиватися, мало створити власну державу, треба створити і зреалізувати національну державну ідею, повернути народ в єдине русло історичної пам'яті.

Громадянській спільноті варто згуртуватися довкола ідеалів на ґрунті національної культури, історії, державної мови, віри. Можливо, дещо наївним виглядає така соціальна мета і практика українського суспільства у порівнянні з іншими державами. Але для українців, яким впродовж віків зусібіч у міжнародному житті відмовляли у праві на історичне буття, самостійне політичне жит-

тя, творення і виховання нації, ці ідеали мають непересічне значення. Марно сподіватися, як це робили, на жаль, деякі наші просвітителі, що чужа ласка і милість сприятимуть відновленню національної держави чи духовності. Світ, в якому існували українці, завжди був надто егоїстичний, недемократичний і нетолерантний. І лише концентрація національних ідей, духовних, політичних і моральних ресурсів, об'єднання еліти, лідерів, більшості громадянської спільноти творили національно-оберігаючу і поступальну політику. Засади української державності вимагають не меншої політичної, культуротворчої, освітньої, ідеологічної праці. І якщо керуватися підходами і принципами таких українських просвітителів, хай і визначних, як М. Костомаров, який після Емського указу сподівався, що після заборони української мови, книг, пісень, театру сильні світу російського можуть змилюватися і почати підтримувати народну творчість, то Україні не вдасться успішно зміцнювати свою політичну і громадську єдність. Національно-державне, громадянське «Я» необхідно як вміти розвивати, так і могли оберігати.

Якщо політично і конституційно нами закріплені прагнення державного буття, цілісності і повноти культурного життя, то мусимо формувати ідеал української людини, спираючись на трипільську культуру і Київську Русь, вчення митрополита Іларіона і визначні культуроутворення «Повчання настанови Мономаха дітям», «Слово о полку Ігоревім», літописи Нестора — національні українські витоки, які вже не одне століття безпідставно приватизують інші. Так, український народ створив немало скарбів світової цінності, чимало їх, трагедійність нашої історії, втрачено і перебуває за межами України. Очевидно, щоб будити приспану свідомість, потрібна глибока і всебічна систематизація національних реліквій як результат багатовікових геніальних творів українців як на материнській землі, так і поза її межами. Певен, що кожен, хто ознайомиться з цим багатством, пишатиметься усвідомлено своїм народом і державою. Можливо, сьогодні вже замало будити свідомість запитаннями і відповідями: чому видатні сини і дочки України, їхні геніальні доробки і праці привласнені чужинцями, чому нищилися бібліотеки та пам'ятники української духовної історії, чому вивезені фрески, ікони, святі книги, національні святині, а, застосовуючи міжнародне право і політичну волю повертати в Україну унікальні цінності, які по праву належать лише їй.

Реалізація ідеї культурної пам'яті українства має виняткове значення для його національної, державної, громадянської ідентифікації.

Чим більша інтелігентність даної нації, тим більше розвинена серед її провідної верстви здатність спокійно і правдиво обсервувати громадські явища, знаходити наблизений до правди причинний зв'язок.

Коли провідна верства нації має слабку пам'ять (брак історичної пам'яті, денационалізація, схильність до чужонаціональних доктрин, безтрадиційність), слабку свідому волю і слабку інтелігентність, при дуже сильній емоціональності, то вона не може мати ані політичної культури, ані побудованого на ній власного державного життя [1076 352-353].

Причини нашої культурної і духовної денационалізації цілком очевидні і дискутуються тільки упередженими. Виконувалися завдання щодо викоренення національної гідності і прагнення свободи через геноцид культури, яка повинна відійти на узбіччя цивілізаційного шляху, переконати світ, ще незнаціоналізованих українців про неможливість мати власну державу, культуру, мову, церкву. Але чому зараз, коли світ буде свої стосунки на принципах гуманізму, демократії, історичної і соціальної справедливості, Росія, де найбільше концентрується українських втрат і національних багатств, не робить крок назустріч. Чи не тому, що не хоче розуміти неповторності історії і культури українців?!

Минуле, сучасне і майбутнє української культури, доля України залежить від кожного громадянина і це є ознакою громадянського суспільства. Драми, втрати і невдачі будуть для нас корисним уроком, якщо усвідомимо свою історичну, культурну, територіальну спільність, геополітичні інтереси у всеосяжному світі. Україна як державне новоутворення у пострадянському просторі має розвиватися, посідаючи особливе місце, здійснюючи власну роль у глобальних процесах. Дуже складним для формування громадянського менталітету виявився період останнього десятиліття минулого століття. Не лише розмитість внутрішньої ідеології, але й пріоритети зовнішньої політики з її багатовекторністю і змінюваністю не служили цілісному розумінню національних цілісних орієнтацій. Програми — від реанімації СРСР, створення «союзу трьох» до Євразійського союзу, НАТО і ЄС — створили реальну

багатовекторну ситуацію у громадянській свідомості. Офіційна політика на рівні: «в Європі нас не чекають і нікому ми там не потрібні», «Україна — позаблокова держава», «наша політика — різновекторна», «відновимо втрачені зв'язки і ринок», посилила внутрішнє політичне протистояння і в якийсь період кинула Україну в обійми Євразійської доктрини. Європейський вибір, вступ до НАТО, ЄС — пріоритети, які запропонував вперше Народний Рух України, як державотворча суспільно-політична сила тривалий час ігнорувались. Але якщо євразійство було логічно, історично, географічно, етнополітично, економічно обґрунтованим для Росії, цю теорію розвивав ще М. Гумільов, говорив про це В. Вернадський, то місце України, з будь-якого погляду, було лише в Європі. Хоча географія не завжди узгоджується з політикою, але слід зауважити, що географічний центр нинішньої Росії розташований трохи південніше Норильська, отже, центр Європи розміщений на території України.

Євразійську ідеологію, Євразійську державу Україна може розглядати як суб'єкти для діалогічної політики, співробітництва у сферах, що відповідатимуть національним інтересам, але аж ніяк не націотворчу і життєво необхідну доктрину. Євразійство завжди підтримувало ідею сильної Росії, російського патріотизму. Україна, природно, зорієнтована на європеїзацію. 1926 року російський граф М. Трубецької зазначив, що шлях до Європи проходить через українізацію. Візантійсько-римська християнська орієнтація віри посилюватиме цей напрям, тим більше, що Україна, нарешті, отримала такий сильний фактор, як офіційне політичне визнання безальтернативного європейського вибору.

Найголовніше — соціологічні дослідження в різних регіонах України впродовж 2001-2002 років засвідчують відчутні зміни у світогляді громадян України, більшість яких підтримують, завдяки багатьом соціальним, економічним, гуманітарним орієнтаціям, ідею розширення зв'язків з Європою. Звісно, не в таких формах, які характеризують нинішній стан (міграція робочої сили, інтелекту, насичення ринку не завжди якісними товарами тощо). На стратегічну перспективу етнополітична Україна налаштована також на Європу. Поляки, словаки, угорці, румуни, молдовани, греки, болгари, гагаузи, які проживають компактними етногрупами на теренах України, а також євреї, німці, певною мірою кримські татари

(зважаючи на свою історичну минувшину і цінності європейської демократії) віддають перевагу Європі, де розташована, для більшості народностей, знаходиться їхня друга Вітчизна. Щодо росіян, як громадян України і головної етнічної меншини, то практика засвідчує достатньо полярне їх ставлення до згаданого вибору, за винятком частини людей старшого покоління, зорієнтованих на ортодоксальні комуністичні ідеї і великодержавництво. Тим паче, що не зовсім конструктивна ідея про російсько зорієнтованих політиків в Україні «в Європу разом з Росією»(!) дещо послабила протестний потенціал українських росіян.

Міжнародні аспекти мають для громадського суспільства й освіти надзвичайно вагоме значення. З одного боку, відповідно до реального вибору, залежатимуть теми, зміст і характер громадянського суспільства, втілення ідеалів демократії і європеїзму, з іншого — для того, щоб зреалізувати завдання європейського вибору, зокрема входження України до НАТО, потрібен певний рівень громадянського мислення і культури. Як правильно підкреслювалося на парламентських слуханнях з проблеми Україна і НАТО, у військовий альянс вступає не Президент, Уряд чи Верховна Рада України, а народ. І якщо громадянська свідомість не буде налаштована на вступ України до НАТО, то це один з головних критеріїв відмови у членстві, як і проблеми свободи слова, дотримання прав людини тощо. Отже, перед народом, Україною стоїть величезний комплекс завдань, пов'язаних з формуванням позитивно свідомого до Північноатлантичного блоку, громадянських цінностей і прав людини. І пріоритетну роль в цьому має відігравати система громадянської освіти.

Вирішувати національне питання і на його засадах формувати громадянську освіту належить, по-перше, уже не в умовах колишньої української бездержавності, а в період становлення національної держави, активних державотворчих процесів. По-друге, коли створені конституційні, правові основи суверенності України, чітко обґрунтована політична значущість таких понять, як український народ, його права та свободи. По-третє, коли стратегічним завданням держави і суспільства стає діяльність з консолідації української нації. По-четверте, коли національний гніт і нерівність проголошуються поза законом і мораллю.

Проте в кожному конкретному разі стосунки, особливо в схемі держава — етнос, мають враховувати характер історичних, еко-

культурних, мовних, релігійних, соціально-економічних особливостей, які на рівні етнічних груп виявляються достатньо своєрідно.

Особливістю сьогодення є намагання розглядати національне питання, українську націю, її роль і місце крізь призму переважного впливу якогось конкретного фактора. Для виховання громадянськості, політики громадянського суспільства головне — визначити підхід щодо розуміння української нації. Аналіз політичної практики засвідчує розповсюдженість етнопсихологічного варіанту теорії і практики, коли домінуючими є значення таких етнічних складових, як історія, мова, особливості культури, психологія, територія, традиції. Вони винятково важливі для розвитку національних спільностей. Адже свідомість, почуття, емоції, духовність перебувають на вищому щаблі національного творення порівняно з економічними та соціальними чинниками. Концепції у сфері освіти, розроблені у другій половині 80 - початку 90-х років минулого століття, переважно спиралися на етнокультурні впливи, формуючи основу українського національного відродження, національно-культурного і соціального розвитку національних меншин.

Проте існує й інша думка, яка вбачає розвиток нації передусім через соціально-історичний, економічний і політичний фактори.

Неупереджений аналіз змушує визнавати комплекс чинників, зокрема етнічного, соціально-історичного, економічного, політичного характеру, які впливали і впливають на формування української нації та етносів на теренах України. Їхній взаємодії, взаємозв'язку, взаємовпливах — суть процесу громадського виховання.

Дуже важливим залишатимуться для системи громадянської освіти творче й осучаснене використання суспільно-політичної і педагогічної спадщини.

Звернення до спадщини педагогічної науки і практики зумовлюється потребою впровадження в життя ідей, ідеалів, обґрунтованих положень, вирішальних для розвитку сучасної національної освіти. Світогляд і громадянська позиція, суспільно-громадська і наукова діяльність багатьох українських просвітителів значною мірою є ціннісними орієнтирами для становлення громадянської освіти. Одним із багатьох постатей, яка заслуговує на суспільну увагу, є О. Барвінський — прогресивний педагог і громадський діяч

Західної України. Чим корисною для громадянської освіти може бути його творчість? Вихований на кращих українських народних традиціях, він ще й отримав добру освіту. На його громадянську позицію, суспільно-політичну і педагогічну діяльність справило вплив знайомство і співпраця з відомими українськими просвітителами: М.Грушевським, І.Крип'якевичем, П.Кулішем, І.Огієнком, В.Антоновичем, С.Смаль-Стоцьким, І.Франком, В.Стефаником. Окрім того, О.Барвінський був найактивнішим учасником «Просвіти», наукового товариства ім. Т.Шевченка, Руського педагогічного товариства, де формувалися ідеї національної освіти і держави, які він обстоював і у галицькому сеймі, і в австрійському парламенті.

Поєднання педагогічної, просвітницької, наукової діяльності і політичної, включно на рівні ЗУНР, робить постать О.Барвінського привабливою з огляду на нинішні процеси розбудови національної школи і в питаннях громадянської освіти. Школу він називав головним чинником поступу нації і держави, а тому вважав, що виховання в ній має бути не лише доступним і обов'язковим, але й національним. Проте за найкращих умов вона, на думку вченого, може позитивно формувати свідомого громадянина лише спільно з сім'єю, церквою і громадою. Отже, в національному вихованні О.Барвінський вбачив основу громадянського гаранта сильної й стабільної держави, причому обов'язковим атрибутом, і найголовнішим фактором громадянськості повинно бути навчання рідною мовою. Цю проблему розглядав не лише як суто педагогічну, але й політичну. Вже тоді обґрунтовував важливу суспільно-педагогічну тему поєднання навчання рідною і державною мовами, що сприятливо позначається на розвитку суспільства, забезпечує суспільний спокій і співжиття представників різних національностей. Громадянське суспільство, на його думку, має забезпечувати національну рівність, взаємоповагу, толерантність між етносами. Ідеї ці впродовж тривалого часу були настільки актуальними, що написані ним два десятки підручників для українських шкіл, гімназій, учительських семінарій витримали майже удвічі більше перевидань. Щільно вплелися у його творчість ідеї соборності України. О.Барвінський один з перших в навчальних посібниках з мови та літератури системно впроваджував творчість Т.Шевченка, письменників Наддніпрянщини, а цілісне висвітлення ук-

раїнської історії сприяло утвердженню в свідомості, насамперед молоді, ідеї соборності й незалежності українських земель. Аналіз діяльності в «Просвіті», Науковому товаристві ім. Т.Шевченка, австрійському парламенті свідчить про високе значення, яке він надавав громадському просвітництву в реалізації української ідеї. Нею пройняті питання рідної мови й літератури, історії й педагогіки, видавничої справи й освіти жінок, національного виховання і українських кафедр в університетах. Показово, що у вищому законодавчому органі конкретні українські національні проблеми він порушував у виступах більш як півсотню разів. Зрозуміло, що погляди О.Барвінського формувалися в тій суспільно-політичній ніші, яка не передбачала української державності, а тому й оцінки та підходи вченого-педагога мали переважно культурно-просвітницький, а не політичний характер. Тому мрії щодо рівноправності з польською чи німецькими мовами, розширення вживання української мови у різних сферах, здобуття нею освіти на всіх рівнях, включно до найвищого ступеня не могли здійснитися. Втім, саме завдяки таким просвітителям, педагогам і політикам, як О.Барвінський, формувалася національна свідомість українців, їх громадянська й політична культура, ідея української єдності. Вже те, що він — західний українець, все свідоме життя присвятив втіленню у педагогіку, просвітництво, науку, політику шевченківських ідей та ідеалів, вважаючи їх винятково важливими для утвердження національно свідомого українства, для історичного розуміння ролі української нації, яка зможе досягнути належного розвитку лише завдяки власній державі, заслуговує на пошанівок нащадків, робить його національно-громадянську позицію актуальною нині. О.Барвінський, О.Попович, В.Грінченко, І.Огієнко, Г.Ващенко, В.Сухомлинський, К. Ушинський — люди, яуі народилися в різних українських землях, творили в різних умовах, чий погляд педагогічній і суперечливій, але яких єднало головне — любов до своєї землі й різного народу. А тому їхні ідеї є надбанням для розвитку сучасної України.

Етнічні цінності, етнокультура, етнотрадиція, нація, національна держава завжди були для українців пріоритетами, хоча погляди багатьох фундаторів національної ідеї не збігались. Скажімо, якщо М.Грушевський домінантою нації вважав історичну етнічну спадкоємність народу, В.Липинський наголошував, що найвищою

цінністю державно-політичної нації є усвідомлення того, що нею є всі громадяни конкретної держави. Д.Донцов вважав, що все — територія, історична спільність, культура повинні підпорядковуватися українській владі і що українська нація мусить себе виокремлювати історично, політично, географічно з-посеред інших народів. Він вважав хибною позицію, коли українці бачать невиразним своє, бо за таких обставин українська нація може опуститися до рівня американських емігрантів. Водночас ці розбіжності, інколи навіть достатньо гострі, не можна протиставляти чи сприймати як альтернативні. Адже різні оцінки, характеристики мали спільну основу — збереження і розвиток української нації, відновлення державності й української влади, якій повинні підпорядковуватися всі життєві національні чинники. Практика, коли українцям упродовж століть пропонували антагоністичні моделі стосунків, жива і досі. Як і в минулих століттях так і в нинішньому перед Україною стоїть завдання творення єдиної загальноукраїнської культури. «Ми ще й досі, зазначав В. Липинський, не витворили одної всенациональної культури. Наш «сутий демократизм» довів партійно демагогічну боротьбу до того, що сотворив для партійних, політичних потреб у лоні одної нації три літератури й три культури. Нація з трьох думками це абсурд, це негачія самого поняття нації, що власне одну культурно духовну спільність означає. Чи зникне в нашій республіці наше москвофільство й польонофільство?.. З правлінням української демократії вони зацвітуть новим пишним цвітом, стануть культурами «національних меншостей» і ними в кінці не тільки політично, але й культурно й духовно націю нашу розсадять» [107, 47]. На цьому будувалася суспільствознавча наука, зміст суспільного виховання в українському середовищі. А тому, якщо перед Україною стоїть завдання створення громадянського суспільства, національно свідомої особистості, відбувається якісне реформування суспільних наук і змісту освіти на всіх рівнях, то конче необхідно впроваджувати конструктивні і прогресивні доробки української суспільно-політичної і науково-педагогічної думки. Адже не можна заперечувати актуальності підходів В.Липинського щодо формування політичної нації і консолідації зусиль усіх громадян для її єдності; етноісторичної особливості українства і права на національно-культурний і державно-політичний розвиток; пріоритетного права на власну територію, історію, владу, державу як

творчого елемента. Для громадянського усвідомлення необхідно синтезувати всі відомі і невідомі набутки українського просвітництва, науки, політики, суспільної практики, підпорядковуючи їх сучасному погляду на українську національну ідею. Без цього, перераховуючи Т.Шевченка, ні навчання, ні мудрості своєї не буде.

Завдання, яке потребує сьогодні дедалі глибшого розуміння і дії громадянського суспільства і освіти, — збереження української ідентичності, самобутності, культури. Але й за часів бездержавності тодішня офіційна радянська влада привселюдно їх не заперечувала. Вона вдавалася до інших засобів. Українська соціалістична нація і нова історична спільність — радянський народ; українська мова і масована русифікація українства в усіх сферах суспільства; «розквіт» України і катастрофічне зменшення природного приросту українців порівняно з іншими народами, зокрема росіянами (за період 1939-1989 рр. їх кількість зросла з 10,4% до 22% у структурі населення, за три десятиріччя (1959-1989рр.) удвічі зросла кількість українців, які визнали рідною мовою російську, а понад 50% дітей в Україні навчалися російською). Але демографічну, культурну, мовну стагнацію не можна зупинити лише просвітницькою, партійно-політичною, ідеологічною роботою. Потрібна насамперед політично-державна воля влади. Цей фактор дуже важливий у процесі становлення громадянського суспільства, громадянської освіти. Причому дискусія щодо державно-громадської чи громадсько-державної моделі громадянської освіти виправдана лише тоді, коли дії держави (влади) чи громадських інституцій відповідатимуть національним інтересам. Якщо влада, прямо чи опосередковано ігнорує права людини, не закріплює за освітою національний характер, нехтує фундаментальними ознаками розвитку української нації, то у цьому разі доцільна громадсько-державна модель; якщо б рівень політичної культури, суспільної свідомості громадських інститутів був на у стадії розвитку, а держава (влада) позбавлена ознак деспотичного правління, корупції, клановості, зорієнтована на утвердження національних і громадянських чеснот, демократію, то за цих умов, через комплекс невирішених завдань і проблем зовнішнього і внутрішнього характеру, більш оптимальною вважається державно-громадська модель.

І якщо у період реальної української бездержавності держава втрачала значення, як чинника національно-громадянського розвитку, творення української нації, національної системи освіти і виховання, то нинішні реалії дають підстави стверджувати про наявність цих політико-правових умов. Закономірні процеси розвитку українського суспільства спонукають, передусім, владні структури не лише відмовитися від поданої олігархами і їх «науковими» прислужниками абсурдної позиції щодо «вичерпаності» для України національної ідеї, але й проводити пошук її сучасного змісту. Бо ж вона повинна стати консолідуючим важелем в економічній, політичній, соціальній, гуманітарній сферах. Коли йдеться про реформування змісту освіти, громадянського виховання, то, зазвичай, методологічною і правовою основою для цього є конституційні норми, законодавча база, міжнародний і вітчизняний науково-практичний досвід. Такий підхід логічно-традиційний, проте не вичерпує всіх можливостей. Дуже важливою є нормативна, політична позиція, дія виконавчої влади, яка має найбільший потенціал для створення оптимальних (або навпаки) умов у суспільстві, що прагне стати громадянським, для реалізації національної ідеї. У цьому контексті як для науки, зокрема педагогічної, політологічної, соціологічної, історичної, так і для освітянської і суспільної практики корисною могла б стати теза, висловлена в інавгураційній промові Президента за результатами виборів 1999 року. Там зазначалося, що український народ не відмовляється від власної історії, що історична пам'ять, розуміння того, хто ми і якого роду, допоможе зміцнити державу і згуртувати націю. Але національні ідеї, писав І. Отієнко, мають ґрунтуватися не лише на сильній соціально-економічній політиці, а й бути зрозумілим народом. Відірваність верхівки від народних мас спричинились незадовільною політико-ідеологічною роботою українських партій» [193, 104]. Держава, український народ, нація, національна історія — непересічні цінності і не можуть стати ані жертвами політичної кон'юнктури, ані заручниками політичного протистояння чи боротьби за владу. Звичайно, що цьому в Україні протистоїть і спрямована антинаціональна дія і злочинна свідомо бездіяльність щодо спротиву їй. Адже якщо в основу громадянської освіти закласти українську національну ідею, (природне право і обов'язок української нації), утворити свідому громадянську позицію, демократич-

ний і справедливий рівень стосунків між владою і народом, то чи буде це вигідно політичним силам лівого і ліберального спрямування; багатьом фінансово-промисловим групам, для яких Україна — зручне середовище для планомірного збагачення і відмивання брудних грошей; олігархічним сім'ям, для яких нажиті капітали не пахнуть, а український інтерес і ментальність мають суто меркантильно-прагматичний характер; значній частині центральної і регіональної бюрократії, для якої політична і громадянська культура суспільства стає пересторогою авторитарному, а отже, несправедливому правлінню і корупційним діям; зовнішнім силам, для яких Україна без об'єднуючої національної ідеї перетворюється на об'єкт вигідної експансії і експлуатації, ринок викидних товарів, ідей, деформованих норм.

З розгляду характеру і направленості громадянської освіти виникає запитання про можливість впливів зазначених явищ і тенденцій на її зміст і, особливо, впровадження. Аналіз суспільних процесів підтверджує їх безпосередній вплив на становлення громадянської культури, національної свідомості. По-перше, для політичного спектра характерна властивість, коли на законодавчому, виконавчому, самоврядному, регіональному рівнях ігнорують або й знищують національну ідею, ухвалюють рішення, які не відповідають ні історичним реаліям, ні перспективам нації, яка повинна формуватися на українокультуротворчій основі. По-друге, відчутний дефіцит підтримки фінансово-політичними групами громадянських проектів, з українською етнокультурною направленістю, коли перевага надається свідомо лобюванню зарубіжних, зокрема російських, програм і проектів. По-третє, надто формальні і кволі є спроби державної і самоврядної бюрократії, громадсько-політичних інституцій, комерційних засобів масової інформації слугувати розвитку здорового громадянського суспільства, яке ґрунтується на національних і загальнолюдських цінностях. Свідченням того є наростаюча насиченість інформаційного та духовного простору продукцією сумнівної якості, аморальними ціннічними рекламами, порнографічними й садистськими сюжетами, фетишем злочинів, насильств, жорстокості, коміксами й анекдотами, які принижують національну й людську гідність. Чого варті ці підходи, зрозуміло з прикладу сюжет радіоролика FM станції: «убивать милиционера ...(пауза?!)... не надо», або телекомікса на

«1+1»: «випили самогону, виблювали (пом'якшено — авт.) на сніг, а воно — як вишивана сорочка (!)».

Не пояснюються ніякими доводами і винятками ряд процесів і явищ, які вже в умовах незалежності направлені на применшення потенціалу українства. Про антиконституційну, неправову норму поведінки, насамперед владних чинників, засвідчує атмосфера безкарності за те, що відбувається в інформаційному і культурному процесі, демографічній політиці, до прийняття Закону у 2002 році в українському книгодрукуванні, мовній сфері і, особливо, в економічній. Адже, якої незвичайної ваги не набували і надалі мовні й культурні пріоритети, інтереси українців мають носити системний характер, торкатися найвіддаленіших і найтехнократичніших тем, що в сукупності становитиме загальнонаціональний інтерес. І не можна ігнорувати, не обґрунтовувати ті матеріальні, духовні чинники, які суттєво впливають на українську перспективу. Адже якщо національна ідея до проголошення незалежності носила, в основному, протестний характер, а її потенціал використовувався для визвольного результату, то нині вона набуває все більш продуктивного і зобов'язуючого значення. Інакше, якщо ідеологія національної ідеї не застосовуватиметься у політиці, економіці, науці, міжнародній сфері, громадянській освіті, то асиміляційні процеси отримують вигідні передумови для того, щоб на більшості українських земель українці перетворювались у народ, який дискримінується на власній землі, дійшовши до того стану, що призвичаївшись, вже й не воліє навіть протестувати. Тому європейська Україна — національна ідея — права людини — громадянська освіта — громадянське суспільство це той шлях, який матиме перспективу.

МОВА — ФАКТОР ДУХОВНОСТІ, СОЦІАЛІЗАЦІЇ І КОНСОЛІДАЦІЇ

Людина свободу думки і мислення реалізує у певних формах, своїм способом і методом. І тут необхідно згадати в контексті духовної культури і духовної свободи про найважливіший чинник прав і свобод — мову як спосіб і форму вільного висловлення думки. Тому цей фактор в Україні слід розглядати крізь призму етнополітики. У сучасних умовах мову треба сприймати не як засіб передачі інформації, буденні прояви етнічної самобутності. Свого часу Гумбольдт наголошував, що мова служить взаєморозумінню і є внутрішньою духовною силою. Її соціальна природа визначається не комунікативною функцією, вона є духом народу і стимулятором великої духовної роботи. З огляду на це фактор мови у багатоетнічному середовищі має надто важливе значення для духовного і суспільно-політичного розвитку, є стабілізуючою і консолідуючою основою. М. Грушевський українську ідею завжди сприймав як єдність політичну і мовну. Не вдаючись до оцінок, що відбувається нині навколо українського правопису чи проблем удосконалення української мови (це тема конкретного дослідження), слід лише зазначити, що мова стала предметом найгострішої суспільно-політичної дискусії, гострого політичного протистояння. Водночас мова мусить об'єднувати, а не роз'єднувати суспільство. Яка ж методологія суспільної поведінки, етика оцінок має визначати ставлення до згаданої проблеми? Тим більше, що до неї не раз звертатимуться лінгвісти, педагоги, політики, науковці, історики, збуджуючи соціальну атмосферу. М. Грушевський, торкаючись цієї проблеми, застерігав не замикатися у категорії провінцій, не розбивати велику українську землю на окремі літературні мови і правописи, не чіпати того, що ділить і роз'єднує частини української землі, а пильнувати те, що єднає докупи. Тобто, мова у М. Грушевського розглядається як культурно-національна сила. Для того, щоб мова посіла належне місце в духовності нації, кожного народу, її слід

досконало вивчати змалку. Треба доконче добре вчити, — писав М. Грушевський, — дітей рідною мовою, наука в народній школі повинна даватися рідною мовою. [46, 15].

Суспільство громадян, яке поважає власну Конституцію, повинно виробити нову парадигму у ставленні до мовної політики. Для цього в Україні за нинішніх умов є необхідні правові, політичні, педагогічні, соціальні умови, історичний досвід. Одна із проблем — знання і вживання державної мови представниками неукраїнської національності. Слід визнати про добру перспективу в цьому напрямку, оскільки у порівнянні з іншими державами в Україні створено передумови для збереження та розвитку етносів, що є запорукою життєздатності громадянського суспільства. Тобто забезпечення прав і національних меншин не може не створювати сприятливої атмосфери для вивчення і опанування ними мови, культури, історії, традицій українського народу. Проте спадщина минулого виявилася достатньо важкою ношею, щоб самосвідомість на рівні кожного громадянина сприйняла ці конституційні зобов'язання як належне. Нкого не дивує, що в Німеччині розмовляють по-німецьки, хоча вона також населена багатьма етносами. Проте знання мови країни, в якій ти живеш, почесно, соціально значимо, конституційно відповідально. В Україні численні факти, коли, проживши десятки років, а то й кілька поколінь, демонстративно-почесним є незнання й ігнорування мови корінного народу. Щодо українців, то вони навіть у найскладніші для себе бездержавні часи, поважаючи своє національне «я» через рідну мову, дуже швидко опановували російську, німецьку, польську, румунську, єврейську, угорську. Доречно зауважити, що мовна культура була в українців у пошані задовго до хрещення України-Руси.

Наші предки, — пише С.Сірополко, — перед охрещенням знали чужі мови. До того спонукали міжнародні зносини, подорожі, замилювання до науки. Вимагалось знання латинської мови, уживанішою була грецька, перекладом якої займався сам Ярослав Мудрий. Наші предки були тоді знавцями чужих мов більше, ніж інші європейці. Знання чужих мов було властиве для всіх класів населення. Були мужі, які знали по декілька чужих мов. Володимир Мономах вказує, що його батько Всеволод знав 5 мов (ймовірно, це були: грецька, варязька, німецька, угорська, польська та половецька).

Саме мовна культура була основною для творення видатних накових і мистецьких шедеврів.

Київська Русь залишила по собі цілу низку оригінальних історичних творів, що довгий час були найпопулярнішими творами широких кіл українського громадянства. В їх числі перше місце зайняв Печерський Патерик, що, за висловом М.Грушевського, став золотою книгою українського письменного люду [164, 52].

Освіта в Київській Русі набувалася не на латині як у школах Заходу, а у слов'янській рідній мові і була доступна кожному, який, за висловом літописця Нестора, міг пожинати те, що було посіяно... Освіта зводилася тоді до письменності, до вміння читати, а далі пішла самоосвіта шляхом читання книжок [164, 43].

Нехай спробують знайти, писав Д.Яворницький, подібний процент грамотності (як в українців) у масі середнього і навіть вищого стану, не кажучи, вже про низький стан великоруського народу... [231, 453].

Українське середовище є унікальним, оскільки впродовж віків засобом міжнаціонального спілкування національних меншин була не українська, а мова того чи іншого поневолювача. Якщо і надалі продовжувати розвивати таку модель мовної політики, то побудувати толерантне, демократичне суспільство буде важко, оскільки протиприродною є схема міжетнічних стосунків за принципом: «Я тебе знаю, а ти мене не знаєш і знати не хочеш».

Як зазначав Курцій, — найміцніша дружба — між рівними [139, 437], але античною мудрістю не переймаються ті, хто сповідує ідеологію імперіалізму у мовній політиці.

Велика користь йде від вивчення мов, — повчав А.Прокопович-Антонський, — високими, тонкими, прекрасними думками, які в перекладі часто зовсім пропадають. Вони роблять нас громадянами всього світу, знайомлять нас з далекими народами, дають можливість судити про здобутки і недоліки їхніх установ, звичаїв, правління, політики, науки, мистецтв. Вивчення мов не повинно відкладатися до зрілих років [55, 137].

За цих складних умов чимало політологів і політиків, спекуючи демократичними поглядами, заявляють про недопустимість проводити в цій сфері яку-небудь державницьку політику, оскільки кожний громадянин спроможний самостійно визначити своє ставлення до мови, релігії, громадянства, свого майбутнього. Ви-

ходячи з того, що приватне життя є недоторканим, люди вправі обирати власний мовний вектор інтересів. На перший погляд, все виглядає демократично, з точки зору особистісного виміру. Насправді пропонується зігнорувати Конституцію про державність української мови, законсервувати її дискримінаційне минуле, зробити соціально незахищеними мільйони громадян України, які без знання державної мови важко вирішуватимуть свою подальшу долю, закласти основи недовіри і дестабілізації у відносинах між людьми.

Земля, — як стверджують такі ідеологи, — не володіє свідомістю, а тому їй байдуже, хто по ній ходить, які пісні співають і чи співають взагалі [56, 9]. Вибравши цей шлях, Україна могла б бути найоригінальнішою державою, оскільки всі інші держави світу проблему мови визнають як один з найбільших політичних пріоритетів. Адже вважають, що можна втратити все і навіть державу, але повернути її, якщо збережена мова. Народ, який втрачає мову, ніколи свою державність не здатен повернути.

Україна, на щастя, зуміла вижити, подолавши страшний історичний період геноциду стосовно свого народу. Але наслідком такої вмілої й цілеспрямованої політики «розумового поневолення», за висловом В.Вернадського, став вражаючий феномен «національної неприємності» (термін Оксани Забужко), коли майже 50-мільйонний європейський етнос ввійшов у XXI століття з національною самосвідомістю доби феодалізму [155, 128-129].

Проблема мови є однією з найважливіших. Сюди входить і питання церковного богослужіння, і освіти, і науково-технічної термінології, і державного управління, і засобів масової інформації, і видавничої справи.

У свій час з тривогою про українське книгодрукування писав М. Драгоманов: «Видання українського перекладу святого писання потрібне особливо, щоб підняти в очах народу ціну його мови, котру він сам почав уже вважати мужицькою і невисокою. Повагу народної мови можна підняти і другими книжками, тільки б народ бачив у них серйозну науку і практичну ціну. Головніше діло — виготовлення на українській мові книжок, котрі б просто несли у народ кращі ідеї нашого віку і давали б народові практичні відомості. Коли українофіли не виготовляють таких книжок, то мають жалуватись тільки на самих себе [59, 233].

Однак при всіх негараздах і суперечностях необхідно виконувати елементарну конституційну вимогу — знати, розуміти мову народу, серед якого ти живеш. Ці вимоги ставлять перед своїми громадянами всі держави, таким шляхом йтиме й Україна.

Свобода духовного життя потребує як свободи слова, так і захисту, розвитку рідної мови. Просвітницька думка Європи завжди виходила з того, що мова — це своєрідний засіб бачення світу, що різні мови — це не різні визначення предметів, а різні погляди на них. Видатний український мовознавець О. Потебня вважав, що мова — не засіб позначення думки, а її створення. Це особливий, національно індивідуальний світогляд. Незважаючи на те, що проблемі мови присвячені тисячі наукових праць, таємниця й загальна значущість її остаточно не пізнана. Але ключовим є розуміння, що мова, навіть найменшого етносу, для нього — неоціненний скарб. Як про велике зло, що твориться в освіті, про неможливість виховуватися і навчатися рідною українською мовою писав майже сто п'ятдесят років тому К.Д. Ушинський. Б. Грінченко згадував про це у своїй праці «На безпросветном пути». «Мало успіху буде мати та школа, — зазначав педагог, — в якій дитина переходить з дому, як з раю в пекло, яка є тим єдиним дивним місцем, де говорять на незрозумілій мові. Така школа є значно нижче народу, де вивчають сотню погано завчених слів, а не живу і повну мову, яка вироблялася і вистраждалася народом впродовж тисячоліття. [42, 3].

Ігнорування рідною мовою «затримує природний розвиток дитини, душу її вона не розвиває, а псує». [42, 4].

У своїх працях Б. Грінченко згадує М. Драгоманова, який писав, що для українців є великим горем відсутність доброї і своєї школи, в якій навчають на чужій мові. Адже, що одному — рідня, то іншому с чужим. [42, 11]. В Україні ніколи не може бути живої наукової школи без української мови. Тому кожний — науковець і політик, мовознавець і історик, державний діяч і філософ мають усвідомлювати відповідальність за свою діяльність, яка в сфері мови ґрунтується на парадигмі національно-оберігаючої політики, толерантності і поваги до кожного народу, який живе за цим правилом, не збиваючись на ксенофобію зверхності щодо інших. Контрастом може бути приклад із підручника «Введение в языкознание», виданого в Росії і рекомендованого для студентів, аспі-

рантів, викладачів філологічних факультетів і педагогічних вузів. Аналізуючи слов'янську мовну групу (східнослов'янська, південнослов'янська, західнослов'янська), автори посібника роблять теоретичне узагальнення, що до східнослов'янської групи входить російська мова з чотирма говірками (великоруська, малоруська, білоруська, червоноруська). Тобто, української, а також білоруської, мов немає, як говірки вони є складовими російської. Не згадується, звісно, і про наявність літературної української мови. З огляду на те, що посібник вийшов у 1999 року, автори некоректно вчинили щодо Конституції України, де визначено статус української мови як державної. Замість української мови отримано, з подачі російських вчених-мовознавців, діалекти української говірки як складової російської мови: середньодніпровський, слобожанський, степний, галицький, карпатський, буковинський. Чи це є свідченням інерції мислення, сформованого за часів імперсько-тоталітарного періоду, чи свідомим маніпулюванням суспільною думкою, знаючи, що мова — становий хребет духовності і національної культури, чи невдалою науковою гіпотезою, але факт такого нетолерантного ставлення, хай і на рівні науковців, до витоків духовної національної самобутності українців вносить дискомфорт у етичні стосунки. Це аж ніяк не вписується в ідеологію відносин між двома державами, проголошеними роками культури України в Росії і навпаки, а відповідає змісту «радянської» культури, виплоджені у псевдоінтернаціональному середовищі.

Такі підходи побудовані на традиційних російсько-польських шовіністичних оцінках, про які писав І. Огієнко.

Поляки писали про українську мову, що це польська, та тільки трохи попсована московською; росіяни писали, що то мова російська, та тільки попсована польською.

А в 1746 р. Ломоносов так написав про нашу мову: «Сей діалект съ нашим очень сходенъ, однако отъ соседства съ Поляками... попортился». А відомий російський історик Карамзін називає українську мову «варварскимъ языкомъ, ни Русским, ни Польскимъ» [244-245].

Проте варто послугоуватися й іншою європейською суспільно-політичною думкою. Польський вчений Бандтке писав у 1815 р., що мова малоросійська (столиця якої Київ) не поступається старшинством великоросійському і не може бути наріччям останнього, оскільки Київ розцвітав тоді, коли Москви ще не існувало.

У 1830 р. Бантиш-Каменський писав, що несправедливо думають, коли вважають малоросійське наріччя похідним від польського.

Академік Срезневський у 1834 р. висловився так: «Язык украинский есть язык, а не нарѣчие русского или польского и он есть богатейший изъ языков славянских, что он едва уступит богемскому в обилии слов, польскому въ живописности, сербскому въ пріятности, он может сравниться зъ языками образованными по гибкости и богатству синтактическому, — языкъ поэтической, музыкальный, живописный».

«Язык Хмельницкого, Пушкаря, Дорошенка, Палия, Кочубея, Апостола должен по крайней мѣре передать потомству славу сихъ великихъ людей Украины» [248].

Ф. Миклошич заявив, що малоросійська мова повинна розглядатися наукою, як самостійна мова, а не як великоросійське наріччя [249].

У 1798 р. вийшла «Енеїда» Котляревського і вона стала хрестом над могилою старої літературної нашої мови [123, 248-254].

Для України проблема мовного виховання для становлення громадянського суспільства має, з огляду на історичне минуле і сучасну реальність, надзвичайну актуальність. Два чинники: державний і просвітянський покликані утримувати народ від проявів мовного нігілізму, себто антигромадянськості. Послідовний духовний розвій нації завжди сприяв збагаченню надбань людства, і питання мови при такому підході переростає в широку проблему демократизації міжетнічних зв'язків, взаємозбагачення народів на різних рівнях без втрат своєї національної ідентичності. Але повноцінність інтеграційних зв'язків, співробітництва унеможливлуватиметься, якщо будь-який із народів втрачатиме через мову власну духовність, коли сформується нерівноцінність контактів духовних начал — російської мови і слобожанського чи середньодніпровського діалекту замість української мови.

Бо як засвідчує історія...

«Не дивлячись на заборону (російською владою!) української літератури, російська мова для нашого народу не зробилася рідною. Результатом шкільної і позашкільної русифікації, це — зіснуття української мови.

У результаті діяльності чужої школи в учнів виробляється преріорство до рідної мови і вони віддають перевагу знівеченому жаргону. Неповага до своєї мови і народності понижує почуття власної гідності і моралі. Енергію і сміливість перед тими, яким рідна мова — рідна [42, 56-57].

Тому в суспільстві необхідно виробляти соціальну й індивідуальну відповідальність за еволюцію розвитку державної української мови, мов національних меншин, що є безальтернативною передумовою здорового поступу нації, побудови громадянського суспільства. Суспільна організація духовного світу нації має, — писав І. Франко, — тисячі стежок, які ведуть до її осушення, і тільки від нашої свідомості ідеалу національної самостійності, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на інші стежки. [205, 284].

Якщо в мові відбито характер народу, його психологічний стан, історію, побут, то в мовленні виявляється конкретна людина, суспільство з її світосприйняттям, свідомістю, знаннями, етичними нормами. Рівень національного мовлення як ознака духовної атмосфери суспільства визначає рівень свідомості людей, прагнення до зміцнення державності, соціальної справедливості. Через ставлення до мови виявляється ставлення народу до родовідної духовної культури, до свого минулого і майбутнього. Дві речі, які найбільше впливають на сферу функціонування мови, — потенціал генетичного носія та політика і право держави. Причому це стосується як титульної нації, так і національних меншин. Слова І. Стеценка, сказані ним 90 років тому, що у витворенні звички до національної мови велику роль відіграє держава через свої інституції, а особливо школу, накладає всім громадянам спільнодержавну мову, або дозволяє в межах інших національних одиниць, теж в інституціях, укорінюватись іншим національним мовам, об'єктивно відображають і нинішню реальність.

Розвиток спільної української державної мови, зміцнення статусу мов національних меншин — квінтесенція етнополітичного і духовного розвитку української нації і громадянського суспільства. Тим народам, у яких з різних причин втрачений або ослаблений фактор мовної єдності, важко даються консолідуючі політичні процеси. Науково, історично завжди простежується, незважаючи на найважчі періоди, зв'язки Х і ХХІ століть, які вказують, що істо-

рія не сприяла розвитку держави, мови, духовності. Територіально-політичне роздроблення української землі перешкоджало згуртуванню національних сил, породжувало деморалізацію, денационалізацію, манкуртизм, колабораціонізм.

Питання мови завжди набувало політичної ваги, оскільки воно підпорядковувалося ідеї відновлення української державності. Досвід слов'янських народів — польського, чеського, болгарського, українського свідчив, що народи, які зберегли свою історичну пам'ять і мову, здатні відновлювати державність. Національне відродження починається саме з цих двох чинників, визначальних для суспільного буття, духовної культури нації. Тому громадянське суспільство має розглядати проблему у двох вимірах — українська мова як самостійна система у слов'янській групі мов зі своєю історією, самобутньою культурою і впливами, і роль української мови у формуванні національномовної свідомості, що об'єднує і консолідує націю в суспільно-політичному, науково-культурному, історично-духовному житті. Громадянська освіта повинна орієнтуватися на головні критерії, коли ставлення до мови свідчить про культурний і громадянський рівень людини. Це дуже важливо з огляду на те, що нині, на другому десятку років незалежності, ми не лише зберегли, але й всіляко стимулюємо подвійну національномовну свідомість, що роз'єднує народ. Чи не про це говорив майже сто років тому Б. Грінченко:

«Наша дитина за таких умов перетворюється в людину без своєї батьківщини, історії, його вітчизна замінена великоруською. У книгах з географії, поговірках є Астрахань і Сибір (хоча Сибір у нас славиться тільки каторгою), Волга, Ока, Саратов, Москва, Казань, Тула. А Дніпро, Київ ледь згадують, і то в статтях, яких не зрозуміти. З історією ще гірше. Наприклад, в «Книзі для читання» Баранова на 21 сторінці історичного розділу жодного слова про Україну, а київський період розглядається не інакше як частина великоруської історії. У «новій книзі для класного і домашнього читання» Ерміна і Волотовського історії присвячена 51 сторінка, а про Україну — жодного слова. Хіба можна розпочинати знайомство дитини з Вітчизною на чужій мові, яка нічим не пов'язана з цією вітчизною, жодним словом, жодним образом. Ніколи таке знайомство не торкнеться серця дитини, не спонукає її любити рідний край! [42, 34-35].

Тому у всі часи на всіляку повагу і похвалу заслугоували ті, які у важкі часи працювали і боролися для рідного слова. Про одного з таких українських просвітителів (О. Андрієвський) С. Русова писала: «В ті сумні часи ще не можна було й марити про самостійну українську пресу, а новонароджена українська інтелігенція сиділа ще по закутках, і не виходила в широкий світ, на жваву громадську роботу, тоді неможливу.

Робота таких талановитих діячів не пропадає марно: вона — ґрунт, на якому приймається здорове насіння народної свідомості, бо найкращою його мрією була освіта українського люду рідною мовою [152, 44].

Інший сучасник (К. Корж) так описував тодішню ситуацію: «Українська мова, українська книжка — цього було досить, щоб обвинуватити в нездатності до педагогічної діяльності і накликати на учителя тяжку кару» [93, 27].

«І мусить кожен вчитель, чи він свідомий українець, чи перевертень — жертва «загальної російської культури», мусить обов'язково звертатися за допомогою до української мови, тільки хіба та ріжниця буде, що українець дивиться на рідну дітям мову як на справжнє знаряддя виховання дітей, а учитель змоскowlений користується нею як «вспомогательным средством» [93, 30].

Сьогодні абсолютна більшість українських міст швидкими темпами повертається на шлях русифікації, в освіті — головному фактору української політики, все, що діється поза уроком, має російськомовну форму (окрім сільської школи в більшості областей). Телебачення і радіо, в основному, функціонують поза україномовним середовищем. І якщо олігархам вдається приватизувати ще залишений україномовний ефір державного телерадіомовлення, то на Україну знову чекатимуть важкі духовні і політичні випробування, нові форми прояву «демократизації» інформаційного простору. Зокрема, FM-радіо функціонує на регіональному і центральному рівнях, повністю ігноруючи конституційні зобов'язання щодо розвитку державної мови. Це не є свідченням діалогу культур, інтеграції з культурою, зокрема пісенною, інших народів, а обструкцією українству, наступній, вже в умовах державності, його денационалізації. На побутовому рівні, в громадському транспорті, ресторанах, кафе, барах, дискотеках, місцях відпочинку, на весіллях, родинних заходах, спортивних змаганнях, в туристичних агенці-

ях, торгових центрах і сфері обслуговування, а найгірше — в державних установах і парламенті складається враження, що не збираються виконувати ні статті Конституції України, ні рішення Конституційного суду з проблем впровадження української мови. Талановита творча молодь потрапляє під вплив домінуючого російського і вітчизняного російськомовного капіталу, продюсерів, мистецьких центрів. На багатьох заходах, у видавничій, диско, відео-продукції українській мові відведено роль мови національної меншини. І ще одна характерна ознака українського суспільства — представники неукраїнської національності, які на високих щаблях ієрархічної драбини бізнесу, політики, науки, культури, державного управління майже не послуговуються українською мовою, а більшість високопосадовців, представники ділової, політичної еліти на побутовому рівні також не вживають українську мову. Це, відповідно законами України, міжнародними правовими нормами не заборонено. Проте дуже важливо для розуміння психологічного стану суспільства. Адже ця еліта прямо і опосередковано намагатиметься законсервувати нинішню ситуацію, що є сприятливим підґрунтям для домінування в Україні російськомовного фактора, а отже, відповідної психології, ментальності громадян. Стратегічно такий підхід збігається з національними інтересами Росії, яка прагне бачити Україну і Білорусь як російськомовні утворення, принаймні на більшості їхніх територій і якомога ширшому охопленні суспільного життя, з майбутніми прогнозованими наслідками. Окрім того, в етнополітиці і надалі панує тенденція, коли для національних меншин пропонують уже відому нам з тоталітарних часів модель, пріоритетами для них є російська і рідна мови, а українська, у кращому разі, відсувається на третій або четвертий план.

На Україні, — писав Ю. Шевельов, — була небезпека, що двомовність переросте в неукраїнську одномовність [221.1, 266].

Це небажане явище з огляду на політичну, етнополітичну, соціальну, духовну спрямованість суспільства. Як і те, що під сумнів на перспективу ставитиметься також соціальна захищеність і розвиток національних меншин в Україні, можливість повсюдно здобувати освіту, просуватися по службі.

Такі висновки і дії ще не означають необхідності на державному і просвітницькому рівні боротися проти інших мов, утверджу-

ючи українську. Це не відповідає ні нашим законам, ні нормам поведінки громадянського суспільства. Тим паче, що, зважаючи на минулу історію, російська мова справлятиме вплив на українське суспільство, адже інформація, джерельна база, бібліотеки, різноманітні сфери життя суспільства мають російськомовну основу.

Демократичні свободи, яких домогся український народ, закріплені статтею 35 Конституції України. Вони проголошують, що кожен має право на свободу світогляду. [91, 14]. Кожен повинен усвідомлювати, що духовна культура народу живе доти, поки жива національна мова, а мова існує, допоки є джерела мовлення, поки від покоління до покоління вона оберігається і передається як неодмінна умова національного, а у випадку з українською мовою і державного життя.

На початку ХХ століття Б. Грінченко, підкреслюючи значимість української мови для українців, писав, що денаціоналізація у той же час є деморалізацією. Єдиним виходом з цього становища може бути лише впровадження рідної мови українців у їх школу.

І не населення живе для закладів і судів, а навпаки, закони і розпорядження пишуться для населення.

В Росії інакше, ніж в Австрії, Швейцарії, оскільки тут панує принцип поглинання державною народністю всіх решти. Вся ненормальність цієї системи очевидна, оскільки складові держави не розриваються, а тому не може розриватися і сама держава.

Навчання рідною мовою дає дитині можливість розвиватися і правильно працювати, і вивчення державної мови буде просуватися вперед швидше і успішніше. [42, 62].

Але якщо сто років тому такі думки і висновки у бездержавному просторі були закономірними, то державний простір ХХІ століття повинен спонукати до утвердження іншої ролі української мови. І справа полягає не лише в політично-правовому обов'язку владних інститутів, але й у факторі людської культури.

Коли брати на увагу суцільність ознак, що творять націю, мова буде одна з найважливіших прикмет самостійності народу [221.1, 261].

Тут очевидне різне ставлення. Частина громадян дотримується цього принципу, шануючи рідне слово. Розмовляли за різних часів і розмовляють українською, для когось українська мова —

це шкільний предмет, а ще є такі (частка їх, на жаль, серед молоді зростає), які скептично ставляться до рідного слова, не вважаючи українську мову, по суті, державним і духовним чинником. Особливо негативно позначається на суспільному розвитку таке ставлення з боку інтелігенції, окремих педагогів. Найгірші з таких людей, які втратили рідну мову, — зазначає Б. Грінченко, — свою неповагу до неї переносять на всіх, хто нею розмовляє, намагаються забути своє походження, все народне, все українське для них є тільки тим, що варте знищенню.

Такий учитель часто є найбільшим переслідувачем української мови, насаджуючи учням презирство до того, в чому самі виростили. Все це вносить розлад у сім'ю і розриває антисуспільні інстинкти, коли ділять людей на тих, хто розмовляє «панською мовою» і «мовою мужицькою», ті, які пройшли таку школу, вважають себе вищими від свої рідних.

Такий суб'єкт, за звичаєм, переймає ту лакейсько-писарську цивілізацію, яка так по-розкладницькому діє на моральну природу людини. М. Драгоманов застерігав, що такі зросійщені українці засвоюють переважно погані якості чужої національності і втрачають добрі властивості своєї. [42, 57—59].

Громадянська освіта має брати за основу розуміння, що обмеження сфери використання української мови як національної і державної — це спосіб знекровлення духовних та інтелектуальних сил нації. Для українців вона завжди матиме роль об'єднувальної ідеї, засобу спілкування, нагромадження життєвого досвіду, формування думок, а головне — цілющого джерела патріотичних почуттів. На зорі національно-визвольних змагань українців за свободу С.Єфремов писав, що рідна мова — єдиний скарб їх державної ваги, пам'ятка минулого і надія на прийдешні часи. [72, 2].

Для національних меншин на рівні соціального, політичного, науково-культурологічного осмислення українська мова, з позицій ідеології громадянськості, має розглядатися як рецептор їхнього етнічного, суспільного життя, що переріс власні національно-етнічні рамки і сприймається як міжнаціональне й загальнолюдське надбання. Завдання громадянської освіти у цьому надскладному питанні полягає не в тому, щоб оперувати нагромадженими фактами, прикладами, оцінками, а щоб, опираючись на них, направляючи рефлексію, виховувати самосвідоме позитивне ставлен-

ня більшості, критично необхідну силу суспільної думки. Для всіх очевидний факт, що раніше всі державотворчі процеси нерозривно пов'язували з утвердженням української мови. Рух за державу і мову символізував прагнення бездержавницького народу у його боротьбі з духовним геноцидом і «валуєвщиною».

Валуєв вбачав в бажанні учити народ рідною мовою «политическую пропаганду». Українську інтелігенцію одірвали од народа, — пише І.Огієнко, — і заборонили промовляти до його рідною мовою.

Чиновникам почали платити за русифікацію. Законами 21 листопада 1869 р. і 13 червня 1886 року чиновникам всіх відомств десяти південно-західних губерній російського походження робили надбавки до зарплати [123, 212].

Вся історія боротьби за національне відродження і незалежність українського народу була нероздільно пов'язана з утвердженням рідної мови.

Це поєднання в нових політичних умовах, новому українському освітянському просторі домінуватиме і надалі, розвиватиметься й удосконалюватиметься. Парадигма соціальної й освітньої політики повинна обов'язково враховувати світогляд тих, хто стоїть біля витоків розбудови української мови. Їхнє розуміння, що чим вищий рівень національної мови, національної культури, тим вищий рівень свідомості громадян, суспільно-державної культури, оскільки це — першоознака створення інтелектуально-духовної атмосфери, повинно бути методологією поведінки тих, хто вирішує проблеми громадянської освіти.

Зрозуміло, що в суспільстві загалом, і в сфері освіти зокрема, це тривала робота, адже початок незалежності знаменував надзвичайно складну ситуацію в Україні, особливо в містах — центрах культурного життя суспільства. Адже тут в 1990-1991 роках лише кожен п'ятий школяр навчався українською мовою. Становище в мовній мережі за останні десять років змінилося на краще. Але навіть перехід на україномовне навчання автоматично не гарантує українську ментальність. Позаяк потрібні конструктивні зміни у всій соціальній інфраструктурі, щоб Україна стала Україною, бо лише в ній український народ зможе втілити свої споконвічні прагнення у всіх сферах суспільного буття. Лише за цих умов матимемо політичну, духовну і мовну єдність, і брат не йтиме на брата,

не ділитиметься народ на східних і західних українців. А мова, — як писала Леся Українка, — мусить витворитися на базі всіх діалектів без жодного насильства, сварки й колотнечі. [194, 144].

Зміна політичного простору вимагає нової парадигми мовної політики в Україні. Її основою є конституційні засади.

Для суспільства і, зокрема для кожного етносу, проблема мови носить соціально-політичний характер.

Конфлікти постають через мовну та культурну політику, бо емоціям, що виникають у цій царині, властива швидка ескалація. Тому вживання власної мови, відповідальна співпраця на ниві виховання та участь в культурній політиці є найпершими правами, що їх вимагає етнічна група з волі до самовизначення.

В Україні створено для національних меншин достатньо демократичну етнокультурну модель, що є доброю передумовою для толерантності і безконфліктних стосунків. Конституційне завдання і обов'язок у схемі «державна мова — національні меншини» є значною суспільно-державною програмою, яка забезпечить творення консолідованої української нації [78, 183-187].

Але створення і реалізація повноцінної концепції можлива, коли втілення її буде торкатися насамперед змісту освіти, педагогічної системи, де формується розв'язання головних мовних завдань. Національна строкатість населення України зумовлює появу нових пріоритетів, структурних компонентів, технологій навчання. Але обов'язковими принципами є природовідповідність і культуровідповідність, які реалізуються через різномовне навчання і виховання, відповідність до тенденцій розвитку та основних цінностей національної культури. Важливість рідної мови полягає ще й в тому, що це фактор розумового розвитку, оскільки вона є інструментом мислення. Вона є найбільш чутливим подразником не лише в сфері освіти, але й у суспільному житті. Виходячи з внутрішніх потреб людини, державних інтересів, які направлені на забезпечення миру і суспільної злагоди в Україні, опираючись на власний досвід, міжнародні правові акти, вироблено достатньо конструктивну лінію поведінки у сфері мовної політики щодо національних меншин.

Концепції шкільної мовної політики, які почали з'являтися у кінці 80-их на початку 90-их років, передбачали кілька основних положень:

а) реалізація права кожної дитини на навчання і виховання у своїй національній традиції, формування розумових здібностей і моральних якостей з урахуванням особливостей менталітету;

б) постійна взаємодія представників різних етнічних груп в українському культурному просторі, встановлення між ними взаєморозуміння, усвідомлення відмінностей у світобаченні, мисленні і поглядах, виходячи з того, що всі етноси є єдиним українським народом;

в) участь нацменшин у цивілізаційних процесах вимагає знань європейської і світової культури.

Вперше за багато десятиріч формується модель поєднання рідної, української, та загальнолюдської культур, прилучення до етнокультури конкретного народу, вивчення історії та культури основного етносу — українців, оволодіння їх мовою.

Пріоритети мовної політики: людиноцентризм, природо- і культуровідповідність, народність, історизм, інтелектуалізація, соціалізація, диференціація — створюють можливості для забезпечення етнічного і загальнонаціонального розвитку. Разом з тим практика показує, що вивчення лише державної мови як предмета чи факультативно не є ефективним засобом розвитку етносу, він логічно потребує культурологічної підготовки. Почали підходи, направлені на опанування національними меншинами українознавчих цінностей. Так, на початку 90-их років в окремих регіонах України, зокрема на Буковині, впроваджується новий для румуномовних шкіл предмет — «Українська словесність», що поєднує в собі мовний, літературний, культурологічний зміст і формує якісно нову мотиваційну сферу у навчанні. Тим паче, ще на початковому етапі переходу національних меншин до вивчення української мови діяли чинники, які ускладнювали цей процес. Вперше за багатовікову історію почали вивчати українську мову. Тому ні досвіду, ні навчально-методичного забезпечення, ні кадрів, ні психологічного розуміння не було для реалізації цього завдання. А необхідність його диктувалася не лише потребами соціального і культурного значення для національних меншин знань української мови, але й створенням відповідної атмосфери взаєморозуміння і поваги між українцями і представниками національних меншин.

Створювались передумови для реалізації культурологічного підходу у сфері мовної освіти національних меншин. Адже з'яви-

лись у навчальних планах загальноосвітніх закладів, недільних шкіл, університетах предмети, які передбачали вивчення історії народів, культури, літератури, релігії, традицій і моралі, оскільки зрозумілим для демократичного суспільства є факт, що престижність будь-якого етносу визначається рівнем його мовної і загальної культури, національної самоідентичності і свідомості. Україна виходить з того, що мова є складовою національної структури: без неї неможливо творчо опанувувати і творити культурні цінності.

Подолання вкрай негативного автостереотипу, прищепленого мільйонам денаціоналізованих українців колоніальною владою, не виглядає у будь-якому році легкою і невидною справою. На середину 90-их років ХХ століття соціологічні опитування (на Луганщині) показують, що лише четверта частина тамтешніх українців вірить, що в регіоні коли-небудь буде переважати українська мова [155, 131].

Оволодіння рідною мовою означає для людини спілкування і розвиток у контексті національної культури, а денаціоналізація людини через перехід на іншу мовленнєву культурну життєдіяльність переорієнтовує її на інше світобачення, оцінки явищ, традицій, переконань. Коли значна кількість не лише національних меншин, але передусім українців, знаходячись у російськомовному, а отже, російськомовному просторі, виховується в інших традиціях і цінностях. Чомусь ніхто із дослідників, науковців, державних структур не намагається зробити аналіз і відповісти на запитання: якщо кожен другий українець і надалі виховуватиметься в неукраїнському мовному середовищі, то чи це сприятиме росту якості української інтелігенції? Стверджувати слід лише те, що за таких умов Україна втрачає свій духовний потенціал, бо ті, хто творитиме поезію, історію, музику, мистецтво і культуру, педагогіку і психологію, насамкінець політику, будуть далекими від національної культури і свідомості.

Адже часто духовні надбання нації залишатимуться невідомими, якщо недоступною залишатиметься передусім для інтелігенції рідна мова. Особливо важливим це є для освіти, учня, вчителя. У 20-х роках минулого століття, у добу комуністичної «українізації» у журналі «Шлях освіти» писалось:

«Мовні багатства наших найкращих письменників залишаються мертвими скрижальми якогось неприступного масам Синаю. Ці скрижалі, їх мовні багатства нам конче потрібно скористати, засвоїти найскоріше.

Головне діло в утворенні навколо учнів мовного культурного середовища. А якщо так, то наскільки ж самому українському вчителю треба піднести культуру своєї вбогої нині мови.

Гумбольт запевняв, що між будовою мови й успіхом усіх інших ділянок розумової діяльності є безумовний зв'язок» [157.1, 113-115].

Можна заперечити, що чимало творчих інтелектуальних особистостей працюють для України, будучи за межами української мовної культури. Так, але це може бути доповненням, а не правилом, зважаючи на наше історичне минуле. Парадигма мовної політики полягає в тому, що мова сприймається не як уніфіковане академічне чи лінгвістичне явище, а як внутрішня потреба — духовна закономірність людини і суспільства. Спекуляція тезою «немає значення, якою мовою ти розмовляєш, а головне — бути людиною» є свідченням небажання багатьох державних чиновників усвідомити значимість підвищення статусу української мови в суспільстві як для українців, так і для всіх інших національностей. Тому розвиток державної української мови, мов національних меншин — пріоритет не лише педагогічний чи культурний, а справа державної політики, критерій української національної і державної самосвідомості, громадянськості. Звичайно, можна навести чимало прикладів, коли не завдяки сприятливим умовам, а всупереч їм творилися видатні надбання української культури, духовності, інтелекту. Але це були окремі протуберанці злетів і протестів українства у бездержавному просторі. Ні історично, ні конституційно не можна миритися саме з такими бездіяльними чи свідомими підходами у сфері етнополітики. Можна виставляти достатньо багато опонуючих обґрунтувань проти українізації, якщо б в Україні не проводилася послідовна політика національно-культурної підтримки національних меншин. Але оскільки відродження і розвиток української етнокультури, мови супроводжується не менш активними процесами в середовищі інших етнокультур, що засвідчує про демократизм суспільства, то доцільність посилення уваги, конструктивних дій у сфері мовної політики з боку держави, по-

літичних організацій, наукових і громадських об'єднань, засобів масової інформації, релігійних конфесій важлива не тільки у людському особистісному вимірі, але й в загальнодержавному.

При вирішенні цих завдань, уможливлується залучення всіх представників етнічних спільнот до розбудови держави і становлення громадянського суспільства, об'єднання всіх, незалежно від етнічної приналежності, у повноцінний український народ. Складні реалії сучасного національного життя вимагають наукових досліджень і обґрунтованих політичних рішень з мовної проблеми, завершення створення правової бази, посиленого фінансування як на державному, так і на регіональному рівнях. Адже особливості програми дій у Криму чи Закарпатті, Донбасі чи Придунай'ї, Буковині чи Слобожанщині мають визнаватися як реальність. Проблема розвитку національних відносин як в межах держави, так і в окремих регіонах повинна бути зреалізована у концепції етнополітики. Її наріжним каменем мусить стати така система, яка б виключала домагання етнічних спільнот у процесі національного відродження постановки питання про зміну існуючих кордонів, територіальні претензії чи ігнорування українських національних цінностей (мова, історія, традиції, національні святині і символи); не формувала б етнічні переваги одного народу стосовно до іншого; не здійснювала б нерівноправні протекціоністські чи дискримінаційні заходи до різних етнічних спільнот. Рідна мова — державна мова — іноземні мови — ось обов'язкова і оптимальна форма мовної політики в Україні. Проте в багатьох навчальних закладах уже в період незалежності за інерцією продукується ігнорування державною мовою.

І на це повинна бути адекватна реакція держави. Народ, який виборов свою мову і культуру у важкі часи, зараз повинен надіятися на власну державу.

Український народ є народом, який любить науку і книгу. Ми знаємо, — пише Б.Грінченко, що 200-250 років назад український народ без будь-якої державної допомоги, зумів на зібрані гроші покрити свою країну мережею шкіл, нижчих і середніх, а в Києві створити академію, що у Московській державі до приєднання до неї України була лише одна друкарня у Москві, а в Україні — не менше 24 друкарень в різних місцях, що засвідчувало про велике коло читачів [42, 53].

З точки зору професійного підходу до розв'язання мовних проблем, то варто політикам, педагогам, психологам, лінгвістам і літераторам звернути увагу на дві речі. Перше, як оптимально адаптувати російськомовне населення України до потреб вивчення української мови, до нового територіального та інформаційного простору, особливостей мовної культури. Адже до початку 90-их років більша частина учнів, студентів не лише мала нормативне право не вивчати українську, але й повсюди, передусім у великих містах, зреалізовувала це право. Україномовний нігілізм зберіг себе у психології і понині.

Як і сто років тому українці продовжують на своїй землі боронити рідну мову. І важко сказати, коли вона мала більше шансів на виживання — у шовіністичному середовищі підросійської України чи в умовах незалежності.

І в цьому повчальним для нас (для порівняння) є приклад із ситуації навколо української мови на початку ХХ століття у Харкові. Ось про що писав журнал «Світло» у 1912 р. «Року 1908 в Харківському народному домі на читаннях, де читали доти твори самих московських письменників, уперше залунала й мова українська. «Читали «Катерину» та «Наймичку». На цих читаннях було найбільше слухачів, пересічно на кожному було по 350 слухачів, а на читаннях Шевченкових творів 477.

До перешкод, які стрівають на своєму шляху українські читання, слід віднести головним чином заборони усякого начальства, ворожі або неприхильні з боку його відносини як до таких читаннів так і до людей, що їх проводять.

Шкільні книгозбірні на Україні або зовсім не мають українських книжок, або мають їх дуже мало...

На українських виставах (у Харкові) завжди маємо досить глядачів, а до вистав руських мусять обов'язково доточувати танці, як же танців не буває, то глядачів мало приходять, що не повертаються витрати» [131, 7-9].

У різних регіонах — різний ступінь конфліктності щодо загальнодержавної мовної політики. Найгострішою вона виявляється в Криму, великих урбанізованих центрах Сходу. Ця тема є актуальною для більшості обласних центрів і великих міст. Наприклад, за переписом 1989 року в Миколаївській області українців нараховувалося 75,6%, росіян — 15,2%, 9,2% — інші національності. Слід

визнати, що рівень мовної асиміляції тут є значним, оскільки 16% населення не вважають рідною мову своєї національності, а, наприклад, рідною визнають російську — 92% євреїв, а також частина татар, болгар, німців, [106, 58] то адаптація російськомовного середовища необхідна не лише для Севастополя чи Луганська. Недостатність носіїв української мови у середовищі, де проживають національні меншини, російськомовне населення; звуженість українського інформаційного простору; можливість навчатися, працювати, включно перебуваючи на високих державних постах, не володіючи державною мовою; недостатнє розуміння батьками і частиною педагогів про винятково важливу соціальну роль для молоді; державної мови; невиконання норм законів і Конституції владними чиновниками; спротив політичних і громадських організацій антиукраїнськи налаштованих; негативний приклад нехтування державною мовою у Верховній Раді України, урядових колах, судах, місцевих радах і адміністраціях; недостатня активність і конструктивізм найбільш впливових політичних партій у питанні розширення функціонування української мови у різних сферах громадського життя; широке використання ціннісних орієнтирів державної мови у діалозі вчитель, вихователь, викладач — учень, студент на основі залучення авторитетних суб'єктів оцінки (учені, письменники, діячі культури і мистецтва, видатні люди сьогодення); масове для всіх регіонів України урбанізоване сімейно-побутове російськомовне виховання; посилення впливу зовнішніх чинників — все це є одночасно проблемами і завданнями передусім Української держави щодо належного статусу української мови.

Але глибина кризових явищ впродовж останнього десятиріччя, успадкованих в економіці, політиці, соціальній і духовній сферах, є такою, що мовний фактор має використовуватися як ефективний засіб національної безпеки, консолідації, інтелектуалізації, соціального розвитку національних меншин і аж ніяк навпаки. А це можливо, коли відбуватиметься адекватний аналіз ситуації у кожному регіоні, не піддаючи їх уніфікації, коли оцінки та їх трансполяції узгоджуватимуться з національними інтересами, коли загальнодержавні, етнічні, особисті пріоритети і цінності не перебуватимуть у дискомфортному замкненому колі.

Ознаки неоднорідності ціннісних орієнтації можна виявити серед представників як корінної етнічної більшості, так і меншин будь-якої країни, в тому числі й України. Тому об'єктивний і вчасний аналіз конфліктного потенціалу конкретного середовища, ролі в ній держави, політичних партій, засобів масової інформації, зовнішніх чинників є необхідною передумовою як вирішення мовних, так і етнонаціональних завдань [120, 4].

Мова завжди була умовою державоперетворення. Сьогодні її роль посилюється і у становленні громадянського суспільства. Здавалося б нові економічні, соціальні, гуманітарні умови, інтеграційні процеси, інтерконтинентальний інформаційний простір, глобальні взаємозв'язки применшуватимуть значимість мови для багатьох суспільств. Проте, незважаючи на різний їхній статус, (пануючі й підкорені) мови дедалі відчутніше входили у сферу політики, економіки, культури, вони ставали фактором національно-визвольної боротьби, через них народи відстоювали найпосутніші національні й духовні інтереси. В етнополітиці дуже важливим є розуміння принципів прородовідності і культуро-відповідності. Колись Д.Локк писав, що де б люди не народжувались, природні зобов'язання людей ніколи не будуть обмежуватися якими-небудь природними кордонами королівств і держав [109, 69]. Кінець ХХ-го початок ХХІ-го століть ознаменувалися прикутою державно-громадською увагою до проблем освітньо-мовної політики, багато держав розробили законодавчі й урядові акти щодо сфери застосування мов. Становище в Україні є складнішим, ніж у наших західних чи східних сусідів, які ніколи не сприяли розвитку нашої мови, культури. Заборони, які впродовж століть вводилися від шкільної справи до використання мови на побутовому рівні, зробили свою чорну справу. Гірше, що ця інтервенція продовжується і нині, судячи з перенасиченості книжкового ринку продукцією низької (моральної, естетичної, культурної, історичної) якості, іншомовної інтервенції на радіо, телебаченні держава не зробила захист і розвиток мови пріоритетом своєї політики. На жаль, як і сто, і двісті років тому боротьба за мову залишається для українства значимою у сфері політики і культури.

Національні рухи, як український, — писав М.Драгоманов, — мусять вибороти собі призначення й права — працею культурною і політичною. Наскільки «москалеїдство» може прислужитися цій боротьбі? — запитує він [63, 539].

Щодо мови, то у сучасному українському суспільстві побутує думка, що є вагоміші чинники, якими має турбуватися влада: наука, інтелект, іноваційна політика, інтелектуальна власність, інформаційні технології, конкурентноспроможність, технічний прогрес. Але досвід сучасних розвинених країн підказує, що чим більш досконале й прогресивне суспільство, тим більше піклування про державну мову, адже цивілізовані нації, як і свідома частина українського народу, усвідомлюють: денаціоналізація, псевдокультура загрожує не лише мові, а й подальшому існуванню нації.

У цій ситуації не є логічними вічні пошуки причин зовнішнього характеру, особливо зараз, коли Україна і її влада несе повноту відповідальності за те, що коїться у власному домі. Слід опиратися на власні позиції і сили.

Дивно, але помітним стає бажання переписати, стосовно України, ті цінності, якими живе щодо власної мови весь світ, про що говорили видатні європейські й вітчизняні мислителі.

Ігнорування мовою, якою написані всі вітчизняні закони, всі громадянські постанови, якою слід користуватися в усіх справах, при всіх суспільних потребах є вкрай непростою політикою.

«Знати рідну мову, — пише Антон Прокопович Антонівський, — слід ґрунтовно, в усіх тонкощах, відчувати всю її силу, красоту, важливість; вміти говорити і писати красно, сильно і виразно відповідно до часу і місця — праця надзвичайно важка» [55, 137].

Проблема мови за роки незалежності перетворилася з суто мовного в політичне питання. Воно постійно детонується як з середини, так і ззовні. Через мову простежуються інтереси політичних сил, держав. Для України, особливо зважаючи на тяжкі випробування, які випали на її долю, мовне питання є запорукою єдності і державності українського народу, міжнаціональної злагоди.

Для українців мова, яка найбільше потерпіла у часи недержавності, є фундаментальною умовою існування етносу. Адже українство розділене в усьому світі державними, соціальними, політичними, релігійними чинниками, зберігає себе саме завдяки мові.

Ставлення до мови бездержавних українців у різних підневільних українських землях викликає повагу і захоплення, а їхня боротьба за рідну мову й школу має стати для нас повчальним уроком.

«При рівному числі людности української й польської, поляки мають шкіл далеко більше, ніж українці. Середніх шкіл поляки

мають 63, а українці тільки 5; одна середня школа припадає на 49753 поляків і на 655889 українців. Українці не мають ні одної державної реальної школи і ні одної учительської семінарії... Український вчитель має собі ворога і в особі дідича поляка, і в особі ксьондзя, війта, жандарма, навіть коли селяни коршму бойкотують, і в цьому винен учитель.

Але за боротьбою галичани не забувають, що найкраща зброя в тій завзятій боротьбі за культурний розвиток і економічний добробут народу — то освіта, а єдиний і найпростіший шлях до неї — рідна школа.

Нема ні одної події, яку б галичани не використали для справи рідної школи: чи то буде свято церковне, чи христини, чи весілля, чи вечорниці, чи театр — усюди вони не забувають про жертви на просвітню мету [192, 44-45].

В с. Гадинківцях від 1 лютого 1912 р. ані одна дитина не була в школі. Бойкот виник через те, що зав. 2-х класової школи в українському селі назначено поляка. Новому завід. ніхто не хоче ні дров, ані води принести.

1 лютого на вічу у Васильківцях Гусятинського повіту прийнято рішення про бойкот польщини в школі.

У Станиславові директор II польської гімназії відмовив призначати учителя греко-католицької віри, який відмовився присягати польською мовою, а захотів українською...» [227, 58].

Гадаю, що повернення незалежності було б неможливим без збереження української мови. Новітній досвід підтверджує реальність цього розуміння. Адже відродження державності євреями розпочалося з поверненням і впровадженням древньоєврейської мови. Але якщо євреям ніхто не перешкоджав впроваджувати її на суспільному й індивідуальному рівнях, то процес відродження української мови відбувається набагато складніше. Все «вагоміше» лунають заклики до введення (всупереч Конституції) двомовності, тобто узаконити нині існуючу як наслідок тоталітарного режиму російсько-українську двомовність з дедалі нарощуваням в усіх сферах впливом російської мови. Особливої гостроти вона набирає у періоди, пов'язані з парламентськими та президентськими виборами. Судячи з того, як розгортаються політичні події, під час виборів Президента 2004 року ця проблематика збереже свою

актуальність. Опоненти в державності внутрішніми і зовнішніми силами всіляко стараються утримати на плаву питання щодо утисків прав російськомовного населення. Ця політика знаходить собі підтримку передусім в Росії. Не торкаючись позиції відомих своєю українофобією російських політиків Лужкова, Затуліна, Жиріновського, слід навести для прикладу «розмірковування» колишнього російського прем'єра В.Чорномірдіна — нинішнього посла Росії в Україні.

Даючи інтерв'ю Інтерфаксу-Україна, він скаржився на витіснення з державного та інтелектуального життя України російської мови і культури, на свавілля і формалізм органів влади при реалізації прав їх законних інтересів. Не слід думати, що подібні висловлювання з'являються в силу непоінформованості. Адже офіційні дані засвідчують, що на 1 січня 2002 року в Україні більшість обласних центрів, великих і середніх міст України, більшість телерадіомовних компаній живуть і працюють в російськомовному режимі. Практична політика базується не на реальних фактах і потребах, а на поставлених Росією стратегічних завданнях, стосовно колишніх пострадянських країн у середині 90-х років. Ними передбачалося: поступове введення у суспільно-державному житті новоутворених на теренах СРСР держав (Україна, Білорусь, Казахстан, Молдова, Латвія, Естонія) офіційної двомовності; застосування економічних, політичних санкцій до цих пострадянських держав, де порушуватимуться права російськомовних громадян; розробка і впровадження в життя різномірних програм для вирішення так званої «російської проблеми» на всьому геополітичному просторі, що входить в коло російських інтересів. З точки зору етнополітичної моделі розвитку суспільства, то вона характеризується одностороннім і недемократичним підходом. Адже коли, стосовно себе Росія заявляє, що національна державна ідея має розвиватися на ґрунті історичного й духовного спадку, народного достоїнства, на притаманних народові світосприйнятті і національній самосвідомості, без чого вона не відродиться, то вони є загальнолюдськими орієнтирами і в повній мірі стосуються не лише Росії, але й України, української діаспори в Росії.

Якщо людська душа здригається перед вбивством недовговічної людини, то що вона повинна відчувати, коли посягають на

життя багатовікової історичної особистості народу, цього найвищого творіння Божого на землі, — писав К.Ушинський [201].

І.Ващенко дуже високо поцінував у боротьбі за національну культуру, школу діяльність відомого українського патріота, письменника Б.Грінченка, педагога-українця К.Ушинського, славетного філолога О.Потебню, які ґрунтовно довели, що нормальний розвиток культури народу може відбуватися лише на основі національної мови. Коли ж народ губить свою мову, він розкладається.

Аналіз процесів, які відбуваються і в посткомуністичних країнах (Росія, Польща, Румунія, Словаччина) щодо захисту й розвитку державної мови, свідчить про загальну європейську тенденцію творення громадянського суспільства на національних й універсальних цінностях.

Методологічним підґрунтям у цій сфері має бути кілька важливих чинників. По-перше, слід виходити з того, що українська нація є державотворчою, а відповідно її надбання, зокрема мова, набувають особливого статусу і наділяються суспільно-державною увагою. По-друге, правовою базою для наукових досліджень, програм і пропозицій має бути Конституція України, закони і рішення Конституційного суду в 2001 р. з проблеми статусу і впровадження української мови як державної і обов'язкової. По-третє, для успішної реалізації завдань щодо впровадження в усіх сферах життя державної мови потрібна системна дія політичного, правового, економічного, інформаційного, соціального, педагогічного, психологічного, морально-етичного факторів. По-четверте, хоча для етнополітичного і духовного розвитку української нації, становлення громадянського суспільства пріоритетом є відродження і зміцнення як статусу української державної мови, так і мов національних меншин, ніяким чином вони не можуть бути урівнені й уніфіковані за своєю значущістю. По-п'яте, громадянська освіта повинна орієнтуватися на головний критерій, коли ставлення до державної мови свідчатиме про культурний і громадянський рівень суспільства й людини. Не боротьба проти будь-яких мов за утвердження державної визначатиме патріотизм нації, а цивілізаційна й професійна діяльність за її піднесення й авторитет має стати нормою для політика і педагога, керівника і бізнесмена, молоді і пенсіонера.

По-шосте, треба всіма засобами й в усіх сферах формувати психологічну переконаність значущості державної мови, української духовної культури як найважливіших життєвих функцій народу, основи єдності й прогресу суспільства. Чужа мова й культура, добровільно сприйняті чи нав'язані силоміць, ніколи не зможуть виконувати історичних і природовідповідних функцій для української нації. Замінивши власну мову іншою або зберігши її у мізерних величинах, така нація завжди зазнаватиме агресії і депресії, відчуватиме невпевненість і волюнтаризм, недовіру й ворожість до інших, не забезпечуватиме гармонізації міжнаціональних і соціальних стосунків. Це загальне правило стосується всіх народів, які в результаті втрачають інтерес і прагнення до самостійного державницького життя. По-сьоме, потребує своєї наукової оцінки схема українська мова

— національні меншини — держава. Саме держава у стосунках з етнокультурними чинниками відіграє провідну роль, а отже, і її головна галузь

— освіта, бо сама є культурною і політичною силою. Слід долати звуженість і односторонність у трактуванні цієї проблеми і виходити на логічні взаємозобов'язання держави і національних меншин. За міжнародними і конституційними нормами, зобов'язання держави щодо задоволення соціальних, правових, політичних і освітніх потреб національних меншин повинні поєднуватись із зобов'язаннями національних меншин перед державою, її мовою і культурою.

Величезна роль належить засобам масової інформації. Якщо в зарубіжних країнах захист інформаційного простору є однією з домінант державної політики, альфою і омегою для всіх, виховується повага до своєї Батьківщини, Конституції, національних символів і державної мови, то в Україні простежується зневага й ігнорування Конституції щодо державної мови. Національний теле- і радіопродукт, більшість пресових видань, включно і в столиці, денационалізовані щодо своєї форми і суті, що утруднює й спотворює сприйняття національних цінностей. Вважаю за необхідне відновлення ефективної роботи національної Ради з питань мовної політики при Президенті України, урядової комісії, аналогічних структур у регіонах, недопустимості прийняття у Верховній

Раді законів, які погіршать стан і статус української державної мови. В Україні для піднесення її авторитету і суспільної ролі потрібні не аргументи сили, а сила аргументів, щоб усвідомити, що українська ідея, українська мова має розглядатися як культурно-національна сила суспільства.

ДУХОВНА СВОБОДА, ТОЛЕРАНТНІСТЬ, МИР, ДІАЛОГ ЯК УНІВЕРСАЛЬНІ ЦІННОСТІ

Незважаючи на те, що Європа, світ, Україна зробили за останнє десятиліття у сфері національно-культурного розвитку, культури міжнародних взаємин, світ не став терпимішим. Роста кількість конфліктів на міжетнічному ґрунті. Для їх мінімізації недостатньо змінювати відповідну графу у громадянському паспорті чи приймати мудрі закони. Потрібна системна науково обґрунтована і політично забезпечена діяльність державних органів, громадянських інституцій, щоб нетерпимість, хай навіть незначної частини населення країни, до людей іншої національності, віри, культурних традицій, не ставала фактором повсякденного життя. Подібні тенденції були і залишаються проблемою національної безпеки. Толерантність, або терпимість до іншого способу життя, ідей, вірувань, почуттів, до іншої мови, історії не слід замикати на локальних чи побутових вирішеннях. Недарма ця проблема стає предметом найвищої політики у багатьох державах. Для прикладу, президентом Росії прийнято нещодавно рішення про формування загальнонаціональної програми гуманістичного світогляду, терпимості, недопущення екстремізму. Якщо зважити, що згідно з останнім переписом (1989 р.) до складу Росії входило 128 етносів, у тому числі 89 корінних, що народи належать до різних расових і етнічних груп, мовних сімей, конфесій і навіть різних типів цивілізаційного розвитку, то стане очевидним, що вирішувати проблему толерантності у такій країні навіть через найдосконалішу національно-освітню систему недостатньо. Потрібні багатофакторні аналізи завдання, дії, впливи усього суспільного організму.

Але в світі не знайдеться жодного народу, нації, держави, у суспільно-історичному розвитку яких домінували б лише позитиви. Одні і ті ж явища, події, вчинки часто мають різні політичні, історичні, морально-етичні оцінки серед країн і народів, навіть в одному і тому ж суспільстві. Стосовно України і її сусідів, то можна

назвати безліч проблем, які, як з точки зору внутрішніх оцінок, так і на рівні двостороннього бачення на найближчу перспективу, не матимуть узгоджених позицій (події в Західній Україні у 1939-1940 роках; Північна Буковина в оцінках українських та румунських істориків і політиків; русинська проблема; національно-визвольні змагання на землях Західної України, роль і місце в історії ОУН-УПА; операція «Вісла»; Севастополь і «кримське питання»; мовна політика; проблема єдиної помісної православної церкви в Україні тощо).

Донедавна вважалось, що національна нетерпимість характерна для людей з низьким освітнім цензом. Не відкидаючи цю точку зору, слід зауважити, що проблема видається значно складнішою, адже достатнього поширення вона набрала серед молоді, студентів, людей з вищою освітою, політиків, керівників різного рангу. А це створює певні передумови для появи явищ екстремізму, сепаратизму.

Необхідність на даному етапі об'єднання зусиль педагогів, соціологів, психологів, політиків, фахівців з питань міжетнічних стосунків зумовлена потребою вироблення в загальнонаціональному масштабі дійової програми у сфері толерантності міжлюдських і міжнаціональних відносин. Насамперед концентрація уваги має відбуватися в галузях освіти, культури, соціальної політики, інформації, і звісно, що виховання толерантності слід починати з раннього дитячого віку, у школярів, студентів, працюючої і, на жаль, непрацюючої молоді. Коректним, педагогічно і психологічно обґрунтованим є підхід, коли для формування почуття терпимості слід вивчати негативні й трагічні явища міжнаціональних, міжконфесійних, етнічних конфліктів, при цьому не локалізувати географію й історію геноцидів лише на рівні власного народу. Але для цього, як зазначав К.Ушинський, треба, щоб «Класицизм, загальноєвропейська спадщина, християнство склали основу суспільного виховання для всіх європейських народів» [201, 56]. Важливо удосконалювати не лише зміст навчально-виховної роботи, але й методи навчання, які б мінімізували агресивні почуття й поведінку, зокрема молоді. У багатьох країнах світу активно впроваджуються методики навчання, спеціальні тренінги, коли шкільну і студентську молодь навчають оцінювати, діяти, спостерігати події

очима інших людей з точки зору національності, конфесійної приналежності, соціального стану, реагуючи на нестандартні ситуації, емоції. Важливим завданням є розробка соціальних програм, спецкурсів, навчальних посібників, тестів, методичних матеріалів, лекцій у загальному контексті. Подолання у свідомості і психіці людей стереотипів національної і релігійної нетерпимості вимагає комплексних багатофакторних оцінок і підходів, тривалого часу політичних рішень владних структур, інтеграції зусиль міжнародного співтовариства.

Громадянське суспільство не мислиться без ефективного впровадження в усі важливо соціальні сфери принципу толерантності. На це завдання мають працювати всі громадські і державні інститути. Толерантність за таких умов ставатиме пріоритетом державної політики України. При цьому не можна вважати оптимальним підхід, коли демократизм і гуманність відносин між людьми різних національностей залежатиме від того, як подібна проблема розглядається і реалізується в тій чи іншій державі, особливо в тих, де проживають наші співвітчизники. Хоча політичне, національно-культурне, соціальне становище українців діаспори завжди повинно перебувати в центрі суспільної уваги, оскільки воно є чутливим індикатором впливу на внутрішню загальноукраїнську атмосферу, а з іншого боку, інтерес держави до життя українців за кордоном є конституційною нормою. Про це зазначалося ще в Декларації «Про державний суверенітет України» задовго до прийняття Конституції України, що «Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян Української РСР, які перебувають за межами Республіки [52, 5].

Але сутність державної політики, свідомість суспільства першочергово мають виходити з того, що Україна, незалежно від будь-яких зовнішніх і внутрішніх чинників, є найбільш зацікавленою у впровадженні принципу толерантності серед своїх громадян, одночасно забезпечуючи їх рівність перед законом, незалежно від походження, расової та національної приналежності, мови, політичних поглядів та релігійних переконань. Слід орієнтуватися на захист національних інтересів, які зорієнтовані на консолідацію і єдність суспільства, на захист національної безпеки народу, території, демократичного способу життя, історичної традиції.

У кожного народу свої специфічні особливості, умови, завдання формування громадянського суспільства, політики толерантності: громадянського миру. Історичний і соціально-політичний досвід ряду країн у другій половині ХХ століття показує, наскільки значимими для подальшої долі розвитку нації можуть мати рішення в контексті компромісів і поведінки терпимості. Для прикладу доречно згадати, коли рішенням Верховного суду США в 1954 році було дозволено спільне навчання білих і афроамериканців у навчальних закладах. Долаючи суспільні конфлікти і суперечки, усталену соціальну свідомість і психіку людей, історичні традиції і звички, американська нація вийшла на новий більш якісний рівень політики толерантності, зміцнивши і об'єднавши націю навколо американської ідеї.

Подібні завдання щодо національної єдності вирішувалися в Іспанії, Німеччині, хоча «югославська» проблема засвідчувала й наявність інших тенденцій, які характеризувалися крайньою нетерпимістю стосовно слов'ян і мусульманів, православних і католиків, сербів і хорватів, македонців, боснійців і албанців, де ставлення до людей іншої віри, національності набирало найагресивніших і жорстоких форм. Проте запорукою вирішення багатьох конфліктів, які хвилюють світову громадськість, буде не аргумент сили, а сила аргументу, переконання свідомості, яка формуватиметься громадянською освітою.

Прихильність України до людських прав і свобод, рівності, демократії, людської гідності є не лише критеріальністю, яка визначатиме успіхи інтеграційної політики, входження її у міжнародні організації, але й важливим джерелом загальнонаціональної консолідації й могутності у цих складних глобальних процесах. Вплив на українське суспільство різноманітних культур, мов, традицій, ідей в умовах глобалізації ніяким чином не повинен уніфікувати самоідентичність і самодостатність української нації, а забезпечувати її культурне, економічне і політичне збагачення, розширювати і поглиблювати демократію, зміцнювати за рахунок втілення нових ідей, які гарантуватимуть національну безпеку країни.

Цікавими, на наш погляд, є дані, одержані Всеросійським центром вивчення громадської думки. На запитання: «Як ви ставитесь до людей інших національностей?» були отримані достатньо негативні результати на період 90-их років.

Негативне ставлення

	1990	1997	1998
Національність			
Азербайджанці	19	35	49
Цигани	13	44	48
Чеченці	8	50	56
Естонці	17	21	14
Євреї	13	16	13
Американці	2	11	11

На 2002 рік ці цифри, особливо стосовно осіб кавказької національності, значно зросли.

Але світ неоднаковий. Різні культура, економіка, історія, традиції, цивілізація, релігія, а тому і відчутною є різниця у нормах поведінки і стосунках між народами.

Свого часу М. Драгоманов писав, що навіть Європу поділили на три смуги по породах (расах): на романську, німецьку і російську. Держави першої раси прикладають до себе приказку: живи сам і другим давай жити. Про Австрію, Пруссію (держави німецькі) можна сказати, що там вже інший девіз: живи сам і нікому не давай жити! Щодо Росії, то до неї підходить приказка: і сам не живи, й іншим не давай жити... [63, 503].

Якщо в умовах глобальних трансформацій більш сильні й розвинуті держави і народи намагатимуться діяти за порівняними правилами, то світ не прийде до свободи і справедливості. Ця проблема мусить стати основою для універсальних цінностей освіти й суспільного виховання, адже жорстокість, війни, терор, насильство за останні десятиріччя набрали ще більшого розмаху.

У 2000 році офіційною польською структурою було проінформовано українських парламентаріїв, що, за результатами опитування польського населення, найбільш вороже ставлення поляків до трьох народів: циганів, євреїв, українців. І хоча ця інформація була оприлюднена під час роботи українсько-польської парламентської комісії стосовно військових поховань українців на території Польщі і поляків на території України, тим не менше характер відносин (хай і на побутовому рівні) до людей різних національностей у Польщі не може не викликати тривогу. Не в меншій мірі, як засвідчили дані соціологічного опитування, це стосується і Росії. Для України результати громадської думки в Польщі та Росії є

тривожними, оскільки вони офіційно вважаються для неї стратегічними партнерами. Таким чином, виходячи із аналізу ситуації у сусідніх з нами державах, проблема міжетнічних взаємин, толерантної політики у стосунках між народами залишається однією з найбільш актуальних. Найбільш небажаним явищем є те, що аморальні вчинки чи злочини, які могли здійснюватися представниками тієї чи іншої національності у різні історичні періоди, продовжують за інерцією переноситися як суспільно-політична оцінка цілим народам.

Період незалежності для України став відповідальним екзамenom і випробовуванням на громадянську зрілість суспільства. Складна етнополітична кримська проблема, зокрема проблема кримських татар, вимагала від влади, суспільства, індивідуума таких узгоджених дій, щоб невирішеність політико-правових проблем кримських татар не провокувала їх на радикальні дії. Вона переконала суспільство, політичну еліту у важливості й необхідності дотримання у політиці принципу толерантності. По-друге, політика толерантності проявлялася у вирішенні чи у постановці політичних, соціальних, культурних завдань, які стосувалися різних сфер, і свідчила про намагання системно її реалізувати. Це — створення соціально-економічної інфраструктури; забезпечення житлом; працевлаштування; виділення земельних і майнових паїв; розвиток культури, освіти, засобів масової інформації, релігії; фінансова допомога працевлаштуванню. Мінімізація конфліктів на ґрунті міжнаціональних і міжконфесійних відносин — свідчення багатоплановості кримсько-татарського питання, з одного боку, і терпимої врівноваженої політики українського суспільства до облаштування й інтеграції депортованих до нього громадян, з іншого боку, яких на 2001 рік у Криму нараховувалося понад 260 тис.

Кримсько-татарська проблема засвідчила, що на даному етапі розвитку людської цивілізації, становлення в Україні громадянського суспільства неможливо вирішувати складні завдання тільки традиційними, достатньо добре опанованими шляхами. Нові проблеми вимагають необхідності розробки нових підходів і технологій. Очевидно, що розвиток особистості в суспільстві стає визначальним фактором його розвитку і стабільності. Особлива вага цьому чинника в полікультурному, поліетнічному, поліконфесійному суспільстві, де ціна помилки є надто значною щодо безпеки

держави і її громадян. Толерантність як критерій цивілізованості суспільства, як основа для розвитку демократичної особистості не може мати локального характеру, а належить до глобальних проблем сучасності.

Слід очікувати, що як в Україні, так і у світі відбуватиметься постійний ріст різноманітних інтересів індивідуумів, соціальних груп, інформації, а тому суспільство потребуватиме не лише зростання матеріальних благ, але передусім особистостей, які здатні забезпечувати динамічну рівновагу суспільних, національних та індивідуальних інтересів. І хоча очевидно, — як говорив у свій час Д. Локк, — немає істин, які б користувалися визнанням всього людства, все ж соціальна практика, історичний досвід переконують нас, що така особистісна і суспільна якість, як толерантність, характеризує загальнолюдську й загальнопланетарну необхідність. На її творення мають працювати політика, освіта, інформація, соціальне середовище, традиції, спосіб життя, сім'я, релігія тощо. Найскладніше — це вироблення оптимальних механізмів взаємодії інститутів державної влади, суспільства і особистості. Не варто сподіватися, що ця інтегративна схема буде завжди консенсусною, адже часто цей тип взаємодії характеризується конфліктністю. А визначатися він буде і рівнем політичної свідомості, і культури суспільства; і зрілістю політичної системи та її лідерів; і розвинутістю громадянського суспільства; і рівнем розвитку політичних партій і громадських організацій; і характером міжетнічних, релігійних, міжнародних відносин. При цьому винятково важливу роль у формуванні особистості відіграватимуть фактори суспільно-політичної стабільності і динамізму. Від динаміки розвитку (політична ситуація, інтерес, вибір, напрямок процесів, якість технологій), його стабільності (політична влада, система, режим, поведінкова норма, традиція, культура) залежить як ефективність формування високої громадянської свідомості, так і здатність моделювати і прогнозувати процеси у такому суспільстві, формувати етичну і політичну культуру громадян, яка б сприяла інтеграції індивідуумів у єдину політичну націю на основі загальноприйнятих поведінкових норм.

Проте дуже складну позицію, поведінку, ставлення тієї чи іншої особистості, масового суб'єкта політики пояснювати лише політичними, соціальними, економічними, традиційно-етичними фак-

торами недостатньо. Для розуміння самого феномену політичної і етичної поведінки у стосунках людей різних національностей, віросповідання необхідно бачити його причинно-наслідкову спрямованість, враховувати психологічний фактор. Слід зважати на зовнішнє середовище, потреби індивідуума, мотиваційну сферу, цінності, переконання і орієнтації суб'єкта; дії і вчинки; зв'язок між конкретною поведінкою і умовами, які її формували. Адже в одному і тому ж суспільстві, при тій же політичній системі, однакових установках інститутів держави свідомість і поведінка можуть бути протилежними. В першу чергу треба виховувати у дітей свідомість своєї гідності або чести. Для людини, у якої найбільшою вартістю є чесність, правдивість, гуманність, основним є не те, що про неї скажуть інші, а те, що скаже власне сумління. Коли ж людина в своїй особі на перше місце ставить багатство, чини й звання, зовнішню красу, — таку рису ми зємо пихою. Гідна людина поважає себе не тому, що вона багата, красива, що вона має високе звання і посідає високу посаду, а тому, що вона людина. Тому гідна людина, поважаючи себе, поважає гідність й інших людей [23, 323].

Проаналізувавши середовище, ми побачимо, що поведінка громадянина розпочинається з тих стимулів, які посилає суб'єкту середовище.

Серед чинників, які визначають політичну поведінку, на перший план виступають потреби. Цікаво, що тут збігаються погляди різних психологічних шкіл. Так, американський психолог А. Маслоу потреби індивідуума розмістив за такою шкалою: матеріальне існування, безпека, любов, самореалізація, самоактивізація. Видатний український психолог Г. Костюк, у свій час говорячи про формування особистості, зазначав, що у ставленні особистості до навколишнього світу стоять її потреби та інтереси, цінність орієнтації, цілі і установки, моральні та інші почуття. Також наголошував на значимості освіченості особистості, свідомості і самосвідомості, завдяки яким людина власне і стає особистістю, усвідомлює навколишнє буття і саму себе, свої ставлення функції та обов'язки [99, 82]. Окрім того, особливу увагу вчений приділяв таким складовим структурами особистості, як темпераменту (динамічна особливість поведінки), що в значній мірі є успадкованою якістю, але підпорядкована соціально визначеним її рисам, харак-

теру як індивідуальній своєрідності психічного складу особистості, що виявляється у її ставленні до суспільства, до інших людей, до своїх обов'язків, до себе самої [100, 65-66]. Концепція Г. Костюка — це насамперед цілісне розуміння особистості в єдності різних її сторін і ставленні до об'єктивної дійсності, проблема співвідношення загального, типового та індивідуального в особистості. Аналізуючи час від часу конфлікти, які виникають в українському середовищі у сфері національно-культурній, мовній, конфесійній, політичній, соціальній, не можна їх оцінювати однобічно, однофакторно, обмежуючись або суспільними, або індивідуальними чинниками. Нетолерантність, агресивність є наслідком дії всього людського життєвого спектру — зовнішнього і внутрішнього. Не враховуючи це, не можна сподіватись на об'єктивні оцінки негативних явищ, тим більше на вироблення оптимальних моделей і прогнозів суспільного розвитку. Неважко спрогнозувати наслідки для стабільності в Україні, якби проблему церкви вирішували з точки зору однієї конфесії, мовну політику, виходячи з інтересів західного чи східного регіонів, «русинське питання» з висоти її ідео-логів, інтересів національних меншин. На рівні поглядів однієї національності український вектор зовнішньої політики був підданий впливу лише російського, американського чи іншого фактору. Так і поведінка людини формується через найрізноманітніші впливи. Адже природа людської психіки є завжди біосоціальною.

Як частина живої природи із своїми природними можливостями, людина як особистість самореалізується в умовах суспільного життя, суспільного середовища, його культури і відносин. Але особистісні якості, внутрішня позиція людини є особливими, а тому часто однакові зовнішні обставини, соціальні фактори по-різному впливають на розвиток особистості. Ці погляди і підходи мають налаштовувати педагогів і політиків на те, що потрібно системно і виважено перебудовувати ідеологію виховання в громадянському суспільстві як на засадах національної самосвідомості, духовності, ментальності, так і формуючи особистість, яка вірна принципам демократії, толерантності, людського миру.

Тому й логічним є у концепції громадянської освіти обґрунтоване завдання по створенню умов щодо набуття досвіду громадянської дії, демократичної поведінки та комунікативної взаємодії.

Громадянське суспільство не може бути іншим, аніж толерантним. Але насправді світ, багато країн, Україна не є такими. У чому причини конфліктного стану і безперервних особистісних, суспільних, політичних, соціальних, релігійних, міждержавних конфліктів? Ідей, зорієнтованих на гуманне ставлення один до одного, ідей людиноцентристського напрямку з поглядом на людину як самодостатню особистість з визнанням основного права на її вільний розвиток, достатньо, як і внутрідержавних і міжнародних правових актів, що закріплюють ці пріоритети. Цій ідеології підпорядкована ідеологія і практика розвинених держав, які досягли визначних успіхів у науково-технічній, соціально-культурній, економічній сферах. Стосовно Європи, Америки, в ряді країн на інших континентах в основу суспільно-державної, особистісної поведінки намагаються закласти християнські цінності, які не суперечать іншим духовним цивілізаційним нормам. Світ у своєму глобальному вимірі після «падіння» берлінської стіни, зникнення СРСР і послаблення комуністичної ідеології позбувся одного з головних потенціалів агресивності. Завдяки підтримці Україною на зорі своєї незалежності ідеалів миру, толерантності, добра і соціального прогресу виникли передумови, за яких вдалося уникнути збройних, міжетнічних конфліктів. Це свідчить про те, якщо зважати на ситуацію після розпаду СРСР, що певні результати проявів толерантності у суспільстві є. Проте як у всеосяжних масштабах, так і в Україні, залишаються невірзаними комплекси завдань, що є джерелами конфліктів, конфронтації, протистояння і ворожості. Суспільна, політична, особиста свідомість містить прояви насилля і нетерпимості. В Україні, яка мала колись сфокусовані конфлікти в контексті боротьби між демократією і комунізмом, за час незалежності виник чималий «букет» проблем, які заклали в свідомості людей настрої побутової і політичної агресивності. Посилення політичного та ідеологічного протистояння, жорстка боротьба між православною і греко-католицькою конфесіями, всередині православ'я щодо підпорядкованості певному патріархату, проросійський чи прозахідний вибір України, антагонізм між тими, хто під різними прапорами воював у Другій світовій війні, захищаючи рідну землю, щодо визнання або засудження ролі ОУН-УПА, нагнітання пристрастей між українськими заходом і сходом, різнополярність поглядів на мовну й інформаційну по-

літику, різке погіршення соціального становища народу (низький рівень життя, безробіття, міграція за кордон, нерівний доступ до здобуття освіти, соціальна незахищеність), порушення балансу соціальної справедливості, коли незначна частина людей, більшість з яких причетна до політичної і державної діяльності, привласнює основні суспільні багатства, неоднозначність оцінок і підходів до земельного питання і навіть штучний поділ громадян, громадських і політичних організацій на «пропрезидентські» і «антипрезидентські» — все це реальні індикатори впливу на те, якому бути суспільству, суспільній і особистій поведінці, моральній атмосфері. Не можна погоджуватися, що зазначене нагадує стан «холодної» війни всередині країни, що всі явища мають фатальний характер, негативних результатів від яких неможливо уникнути. Але ж, як свідчить досвід, проголошені і задекларовані цінності, новий справедливий соціальний устрій об'єктивно мусять пройти свій складний шлях. Бо із усього, що дає мудрість для щастя всього життя, говорив Діоген Лаертський, найбільше — це досягнення дружби. І вона твориться не лише на законах, але й з допомогою культури. Закони є справедливими тоді, коли вони підтверджуються потребами людського спілкування. Якщо вони є наслідком несправедливості, то вони ніколи не були справедливими [53, 408-410]. Наївно сподіватися, що спосіб мислення, світогляд формуються швидко, відповідно до заданих суспільством параметрів, як і те, що поняття «класовий ворог», «релігійні пережитки», «буржуазна ідеологія», «буржуазний націоналізм» не є живучими як стереотипи ціннісних орієнтацій частини людей. Політична культура суспільства, політична свідомість громадян ставилася в залежність від класового підходу. І наступне, що необхідно враховувати: агресивна поведінка, небажання вислухати опонента, неприязнь і ворогування між людьми, міжетнічне напруження, асоціальні взаємини на сімейному рівні — це похідні соціальної політики, життєвого рівня населення, його правової і соціальної захищеності. Домовленості, компроміси, поступки, толерантність у ставленні до представників інших етнічних спільнот, мов, культур, релігій є більш можливими у суспільстві, політично стабільному і соціально незнервованому. Хоча суперечності, конфлікти, альтернативні позиції, за природою, завжди властиві індивідуальному, соціально-державному життю. Протилежності завжди визначатимуть ді-

лектику розвитку. Проте не можна дозволити, щоб критична маса антагонізмів сформувала конфронтаційне суспільство, у якому домінували б агресивність, ненависть, неприязнь. Лише дія сукупності факторів (політично-правових, соціальних, економічних) здатна унеможливити реалізацію цієї суспільної моделі. Але економічними чи соціальними кроками недостатньо керуватися при вихованні людини, громадянської спільноти. Саме освіта, гуманізація змісту виховного процесу, постійні виховні впливи на людину сформують оцінки, ставлення, діяльність, відмінні від агресії, непримиренності, насильства. Освіта, концепція громадянського виховання потребують, особливо зараз, спеціальних програм, які розвивали б у молоді свідоме розуміння, що бути сильним — не означає бути агресивним і злим, відстоювати особисті права і свободи треба не на дискримінації інших, що національні інтереси захищаються не з допомогою національної ксенофобії, нетерпимості і ворожості, що прояви насильства і геноциду до українського народу, твоїх земляків, родини не повинні формувати адекватну поведінку, що бути іншим — не означає бути ворожим, відчуженим, підозрілим.

Велике значення для народу має свобода і великим нещастям є втрата її. Людина, шануючи свою свободу і гідність, не має права насилувати волю і порушувати права іншої людини. Так і народ, шануючи свою національну гідність і захищаючи свою державну незалежність, не має права у будь-якій формі поневолювати інші народи. А тому поневоленням народам, — як ще радив Руссо, — необхідно об'єднуватися і боротися з гнобителями [28, 361].

Освіта як реальний фактор впливу на громадянську свідомість зможе ефективніше втілювати в життя педагогіку толерантності, якщо будуватиме систему виховання на цінностях національних, релігійних, загальнолюдських. Адже відомо, що задовго до педагогічних програм з виховання терпимості, ця проблема була обґрунтована релігійними вченнями буддизму, індуїзму, християнства, ісламу, іудаїзму. Допомога людям, незаподіювання шкоди живому (ахімса — відома від насильства), любов і милосердя до людини, відмова від особистої участі застосовувати насильство є універсальними чеснотами світових релігій і навіть іслам як найбільш ортодоксальний до своєї концепції (джихад, газават, боротьба з невірними) має свою етичну систему у стосунках з людь-

ми-одновірцями, проповідуючи добро, справедливість, допомогу та інші добродієності. Те, що в Корані говориться, що Аллах любить робити добро, вселяє впевненість, що гуманізм як загальнолюдська цінність буде трансформуватися і в таких достатньо егоцентричних релігіях, як іслам, зважаючи на його надзвичайно великий вплив на мусульманський світ, самосвідомість кожного мусульманина. Для українського суспільства ця проблем атакож актуальна, адже в Україні частина населення сповідує іслам, діють мусульманські політичні партії, організації і, найголовніше, реальною впливовою є кримсько-татарська тема. Тому для громадянського суспільства, змісту громадянської освіти важливою є універсалізація ціннісних орієнтацій із збереженням прав, свобод і поваги до своєї національної традиції, віри, культури, на протипагу нормам фундаменталізму, які в умовах багатонаціонального і поліконфесійного середовища як радикальні ідеї можуть посіяти взаємне відчуження і недовіру. Оскільки в освітні заклади, навчальні дисципліни з громадянознавства, релігієзнавства дають знання з основ релігії, необхідно, щоб напрями — релігія і громадянське суспільство, релігія і толерантність, релігія і мир, релігія і любов до ближнього як соціальні освітні підпрограми ставали основою вивчення громадянськості.

Звичайно, Україна як християнська держава відповідно до своєї історії могла б, будуючи громадянське суспільство, базувати освітню концепцію громадянства на засадах християнських чеснот. І, природно, на такій методології формуються морально-етичні підходи до виховання, тим більше, що християнські ідеали найближчі для світогляду й ментальності українця, у них чи не найбільш послідовно для нашого сприйняття відображені ідеї добра, терпимості, які зведені в ранг найвищих людських цінностей. Проте маємо виходити і з того, що українськими громадянами є також представники інших вірувань, що для творення філософії миру і добра суспільного буття потрібен діалог, взаємопізнання культур, релігій, цінностей різних духовних цивілізацій, щоб країні надбання різних релігійних вірувань могли через їх пізнання трансформуватися у лояльну, конструктивну громадянську норму поведінки і дії.

Лише вільна думка здатна формувати свободу світогляду. Лише свобода світогляду забезпечує свободу совісті. Оскільки релігія в

українському суспільству дедалі більше впливатиме на громадянську свідомість, то слід визнати, що громадянську освіту не можна уявити без релігійно-наукового компонента. Виникає закономірна потреба у ставленні суспільства до релігії як до категорії культури світогляду, як до одного з головних різновидів духовної свободи. Незважаючи на ідеологічні, особистісні міркування, весь історичний досвід, культурний розвиток людства і філософської думки свідчить про безперервність релігійного мислення. Те, що обов'язково слід уникати усталених стандартів у стосунках суспільство — релігія — освіта, впливає, передусім, з досвіду, але антирелігійність, атеїзм, ворожість між громадянською освітою і церквою не увінчалися позитивними змінами в суспільному бутті. Агресивне протистояння віруючих і атеїстів, воєнничка атеїстична пропаганда у навчально-виховних закладах, переслідування людей за релігійні переконання суперечили принципам «Загальної декларації прав людини» від 10 грудня 1948 року, в якій за кожним визнавалося право на свободу думки, совісті і релігії.

Аналіз літературних пам'яток часів Київської Русі засвідчував, що у тодішньому суспільстві формувалася атмосфера шанобливого ставлення до церкви і віруючих, підкреслювалася значущість впливу православного християнського фактора на виховання людей. Літописець Нестор стверджував, що той, хто читає євангельські і апостольські повчання, життя святих, отримує для душі велику користь. Виховання поваги до релігії і Батьківщини завжди було вищим пріоритетом для багатьох українських просвітителів. Звертаючись до студентів Києво-Могилянської академії, Ф. Прокопович говорив, що справа школи справді корисна, але викладати треба не лише для вашого добра, але й на благо релігії й батьківщини. Цим він хотів підкреслити значимість почуттів громадянськості [139, 103]. Корисним для суті нинішньої громадянської освіти є бачення взаємин релігії і суспільства Г. Сковородою, який підкреслював навіть суспільну зверхність теології над світськими науками, вважаючи, що медицина лікує тіло, юриспруденція примушує кожного чинити належне, а теологія робить з рабів синів та друзів Божих, надаючи серцю бажання того, до чого примусом тягнуть громадянські закони [8, 436].

Ідеї К. Ушинського, Г. Ващенка, І. Огієнка сутнісно й історично підтверджують дійову функцію релігії в соціально-культурно-

му, інтелектуальному, морально-етичному контексті, без якої важко сподіватись на стабільність людей і суспільства. Щодо духовного фактора К. Ушинський зазначав, що наших батьків впізнаємо не тільки по плоті, але й по слову і духу..., а християнська релігія створила в суспільстві європейських народів глибоко християнський вільний погляд. Концепція громадянської освіти, національна освітня доктрина передбачають впровадження ідей релігійного спрямування, які культурологічно й інтелектуально стимулюють навчально-виховний процес. Концепція розвитку загальної середньої освіти зорієнтована в українознавчому напрямку, а тому дуже важливим є обґрунтування і вивчення ціннісних орієнтацій православної, греко-католицької церков. Не заперечуючи культуротворчого значення знань про світові релігії, українській спільноті необхідно насамперед пізнати еволюцію і суспільну роль традиційної української церкви, з якою пов'язані історична доля, духовний розвиток народу. Без цього пласту надбань ускладнюється розуміння української історії, культури, філософії, освіти, національної свідомості, світогляду нації.

Українському народові потрібні добрі пастирі церкви, потрібні натхненні аспекти — ченці, але й потрібні хорові та жертвні вояки, чесні, принципи, державні й громадські діячі. Та всі вони, — писав Г. Ващенко, — повинні бути глибоко віруючими, щирими християнами.

Релігія не є світоглядом: вона охоплює всю людину в цілому, з її почуваннями, бажаннями, вчинками [27, 265].

Період незалежності започаткував впровадження духовних цінностей у зміст виховного і навчального процесу. Вивчення релігійно-наукових курсів, які ґрунтуються на знаннях історії релігії, суспільних наук, загальної історії людства і своєї країни, природничих наук, літератури, філософії, уможливило незаідеологізоване ставлення особистості до фактів і явищ, які донедавна або не розглядали, або подавали у викривленому вигляді, — історія українського православ'я, греко-католицизму і автокефальної церкви, роль церкви у духовному розвитку українського народу, фактор віри у державотворчій еволюції, найдавніші корені сучасної української символіки, церква і українська культура тощо.

Слід виходити з того, — стверджував Г. Ващенко, — що нема і ніколи не було народу, що не мав би релігії. У кожного народу є

атеїсти, що заперечують існування Бога, але переважна більшість народу тримається релігії [27, 257].

Громадянська освіта зумовлює сьогодні більш тісну інтеграцію системи освіти, релігії, політики, оскільки це посилює духовний моральний вплив на суспільство. Щоразу, коли проблема будівництва держави і становлення громадянського суспільства стає надзвичайно гострою, важливим чинником є політична робота. Але для розуміння ідей, тим паче їх реалізації, необхідно значно більше активнішої діяльності, зокрема економічної, духовної, соціальної, етнополітичної, культурної. М. Грушевський ще наприкінці ХІХ ст. писав, що політичне державне життя, розуміння його — дуже важливе, але поряд з цим існують інші чинники, що мають часом менше, часом більше значення від політичного... Із цим слід погоджуватися, адже як успіхи, так і суспільні невдачі залежать не лише від політичних, матеріальних, але й духовних передумов. Історія розвитку людини, держави свідчить, що відродження нації, народу відбувається через духовне відродження і, навпаки, деградація українства супроводжувалась нищенням духовності. Ці процеси залежали від ролі, яку відігравала релігія, українська церква. Поступ народу тривав тоді, коли діяла найбільш природна і життєва модель: Бог — народ — Україна. Це підтверджує не лише світоглядна ідея українства, але й реакція на триєди-ну модель тих, хто постійно окупував українські землі. Адже головним об'єктом їхньої жорстокої уваги ставала церква. Офіційна політика по відношенню до українства у ХХ столітті, коли воно знаходилося під гнітом п'яти держав ставила за мету його денационалізацію, витолочити його віру, духовність, історію саме через церкву. Навіть найбільшу святиню, Софію Київську, мали зруйнувати, а на її місці спорудити пам'ятник «світовому вождю». Звісно, виконували цю роль зайшли агресивні номади, але завжди вистачало для цього й своїх. На жаль, вистачає їх і нині. Такі сягали найнижчих щаблів неволі, оскільки покорялися їй, зрікалися себе, своїй національній самобутності й окремішності, культури й церкви. Все робилося для нищення пам'яті, віри, національних святинь, щоб діти забули своє національне «Я», віру і стали поганями правнуками.

У цьому контексті громадянська освіта повинна активно використовувати знання історичного розвитку української церкви, не-

обхідні для об'єктивної оцінки еволюції духовності, оскільки з її допомогою розпочався новий період українського державотворення, національного й духовного відродження. Не варто відстоювати монополізацію духовної сфери, адже людське суспільство сприймає для розмаїття не лише на рівні існування світових релігій, але й всередині християнства. Але, позаяк більшість українства виховувалась, охрещувалась і благословлялась українською церквою, то саме вона повинна посісти належне місце в житті народу і держави, щоб зрозуміти «чия правда, чия кривда і чий ми діти». Суспільна ситуація і майбутня перспектива зобов'язують подбати про цей оберіг, щоб не втратити духовну підвалину — українську церкву, яка повинна домогтися своєї єдності. Сьогодні перед суспільством стоять завдання, як діяти, щоб реалізувати ідею об'єднання православ'я, як запобігти найменшому непорозумінню і напруженню між українським православ'ям і українським греко-католицизмом, яким треба консолідуватися і служити Богу й Україні. Для цього необхідна освіченість громадян: інтелігенції, державної й політичної еліти, молоді, людей праці, бо без знання нашої віри і традиції життя нагадуватиме політ нічних метеликів до фальшивого сонця. Абсолютно очевидним є той факт, що протистояння, ворожість, агресія в українському суспільстві породжені міжконфесійними конфліктами, в які втягнуті органи державної влади, політичні, громадські організації, частина населення. Реально, що не вдасться зреалізувати принцип толерантності в суспільстві за умов релігійних конфліктів.

Сила знань, аргументів історії, переконань зробить справедливою ідею реальністю, що не буде суперечити ні історичній правді, ні моральним законам. Розвиток громадянської освіти не повинен фокусуватися лише на відомих тезах: «церква відокремлена від держави», «найвища цінність — людина» і т. д. Не заперечуючи ці конституційні принципи, усвідомлюємо, що духовна активність народу, його культура й етика поведінки залежатимуть не тільки від релігійної культури, ролі церкви, але й від багатьох інших чинників: освіти, інформаційної політики, законотворчості, політичної волі, сім'ї, державної влади. Щодо влади, то, безперечно, вона не повинна перебирати на себе функції і роль духовно-релігійної інституції, оскільки, як зазначав Д. Локк, шлях, що веде на небо, не краще відомий владі, ніж приватним особам, а тому не можна

брати у керівника те, що самому йому не відомо. І хай ім'я церкви, яке шанувалося в часи апостолів, не використовується для того, щоб пускати в очі людям туман [110, 158].

Громадянська влада не має права законодавчо утверджувати свою церкву, а тим більше вводити в чужу які-небудь обряди або церемонії богослужіння [110, 161]. Все це аж ніяк не є свідченням абсолютної нейтральності держави до церковного життя країни, від характеру якого залежить розвиток духовності, моралі, ціннісних орієнтацій в суспільстві. Для української влади доречним би було нагадування не менш, а навіть більш значимих для України думок європейських просвітителів.

«Не може бути терпимою правителем та церква, яка створена на тій основі, що всі, хто до неї вступає, тим самим віддають себе під покровительство іншого господаря і зараховуються до нього на службу. Бо це б означало, що правитель відкрив шлях для установи іншої юрисдикції у своїй власній країні і терпить, що його власний народ вербується в солдати для війни проти власного уряду. Магометанин повинен бути у своїй релігії, а в усьому решта — вірнопідданим християнському правителю» [110 174].

Але, живучи в одному суспільстві, церква і держава спільними зусиллями і волевиявленням повинні сприяти консолідації громадян, які б підтримували свою державу і народ, перебуваючи у своїй вірі. Сьогодні церква може і повинна дати великий урок світській владі, політикам, педагогам, врешті, суспільству щодо дотримання миру, поваги, терпимості. «Окремі церкви, подібно до приватних осіб, повинні завжди взаємно дотримуватися миру, рівності і дружби, не претендуючи на верховенство або юрисдикцію одна над іншою. Хіба хоч одна церква має право позбавити іншу власності і свободи? Лише тому, що вони різняться вченням і обрядом. Турки будуть стояти мовчки і глумитися, бачачи, з якою неполюдською жорстокістю християни нападають один на одного» [110, 152].

Ще один вирішальний аспект у справі громадянської освіти — духовна праця співвітчизників за кордоном. Слід пам'ятати, що тоді, коли в Україні вибудовувалося бездержавне, атеїстичне суспільство, діаспорні українці зберегли, як неопалиму купину, дві великі сили — церкву і мову.

Але на даний час, незважаючи на їхній внесок в обстоювання політичної й духовної незалежності, не діаспора, а саме матірня

Україна має оберігати і розвивати духовність українства, включно і за межами держави. Обов'язок громадянського суспільства — бути відповідальними за нинішні і майбутні проблеми.

Перспектива духовної єдності суспільства можлива лише, якщо виховувати нинішнє і наступні покоління на основі християнської моралі української церкви. На перешкоді цьому стає свідомість значної частини населення кількох поколінь, вихованих в душі більшовицької ідеології, денационалізованих традицій, войовничого атеїзму. А це означає, що вектор суспільної моралі і поведінки завжди у такому разі спрямований у бік зла, агресії, збайдужілості, алкоголізму, наркоманії. Багатофакторний вплив на стан духовності, безперервність громадянської освіти, найтісніша співпраця церкви і держави забезпечуватимуть відхід суспільства від духовної деградації й аморфності до прогресу й удосконалення людського буття. Найменш придатний для цього процесу шлях адміністрування, оскільки влада правителя, як стверджували європейські філософи, не доходить до установлення істини віри або форм богослужіння силою його законів [110, 147]. Але це аж ніяк не означає, що нейтральне споглядання з боку державних і політичних інституцій, формальною опорою на нормативні акти, поведінка найоптимальніша. Адже можна і без порушення закону найактивніше працювати державі та її структурам для підвищення статусу і ролі церкви. Передусім найголовнішою сферою державної уваги повинна стати освіта (від дошкільної до вузівської і післядипломної), зокрема громадянська. Слід визнати, що ситуація в Україні щодо етнополітики, етнокультури, конфесійності є значно складнішою ніж, скажімо, в Польщі, Словаччині, Угорщині, Румунії. А тому утверджуючи християнські чесноти, знання історії церкви і духовності, зважатимемо на свободу совісті тих, хто сповідує з різних причин (особистих, етнічних, політичних) інші цінності, щоб не розривати ментальність української громадянськості.

Це один з наріжних каменів громадянської освіти. Але сьогодні надзвичайно важливим уроком є невирішена проблема єдності українського православ'я з центром у Києві. Це нелогічно з погляду історії, соціальної справедливості, політики і перспективи розвитку України. Природно, що це прерогатива внутрішнього життя церкви, але з допомогою громадянської культури, позитивно впливали на вирішення цього конфлікту. Україна здатна подола-

ти цей рубікон. І те політичне керівництво, політична сила, які свідомо долучаться до реалізації чи не найбільш значущого українського питання, зроблять неоціненну послугу загальнонаціональній єдності, щоб українці не стояли один проти одного, вносячи розбрат у християнство. Тим більше, що національний розвиток, національні рухи, окрім економічних, історичних, соціальних, політико-правових, характеризуються, передусім, національно-культурним вектором дії. Особливе місце в цьому займає релігійний фактор, без якого не мислиться суспільне життя в будь-якій країні. Аналізуючи національні рухи, дослідники вирізняють цілу низку причин їхньої появи — економічні (рівень життя), історичні (боротьба за відновлення справедливості), правові (перегляд норм, прав, договорів), екологічні (умови для життя і здоров'я), демографічні (міграція, зменшення етносу), національно-культурні (мова, історія, традиція, релігія) [102, 57]. Етнокультурний та релігійний чинники утворюють так званий цивілізаційний чинник. Часто причинами конфліктів є не економіка чи ідеологія, а цивілізація. Лінії розлому між цивілізаціями — це і є лінії майбутніх фронтів [102, 58]. Будь-яка і будь-чия діяльність нічого не вартуватиме, коли ініціюватимемо суспільні конфлікти, але нічого не варта також позиція, яка нехтує історично наболіле питання. Громадянська освіта. Але покликана сформувати такий рівень світоглядної культури, коли вболіватиме кожен — від студента до президента — за виховання вічного й людського, духовної свободи й патріотизму, моралі й громадянськості на ґрунті єднання інтересів особи, держави і церкви. Такі висновки напрошуються з наших загальнонаціональних потреб, від вивченого в Канаді, США, Росії, Польщі і Румунії, де менше розмов про світський характер освіти, відокремленість церкви від держави, а більше зусиль докладають громадяни суспільства для його єдності.

Сповідуючи у вихованні, соціалізації людини педагогіку творчості і співробітництва, акценти розставляються на утвердженні таких необхідних характеристик, як мотивація, саморегуляція, саморозвиток, самоудосконалення. А тому домінуючий напрямок у становленні рис громадянськості — оволодіння знаннями і навичками для пізнання самого себе, вироблення психологічних механізмів власної поведінки, стосунків з іншими людьми, які часто в соціальному, етнічному, світоглядному, політичному, конфесій-

ному і навіть у расовому плані відрізняються. Безперечно, для цього вже потрібно знати сутнісні норми, якими керується суспільство, принципи взаємодії, певні усталені правові й моральні оцінки. Обмежитися спеціальним курсом громадянознавства для вироблення поведінкових норм у взаєминах з такими суб'єктами не можна, оскільки це предмет постійного і системного виховання, починаючи з раннього дитинства.

Етнічна і релігійна нетерпимість, несприйнятність політичних, ідеологічних, світоглядних альтернатив, недовіра і, навіть, ворожість до інших держав і народів з'являються в суспільній, індивідуальній свідомості не стихійно і не випадково. Формують такі негативи тривалі умови, впливи різноманітних соціальних інституцій, навіть сім'я. Так само позитивні характеристики: миролюбність, толерантність, повага і доброта є результатом безперервних соціально й педагогічно обґрунтованих впливів, від найпростіших виховних схем і до складних проблем соціальної філософії, етики, права, соціології. Громадянській освіті потрібні сьогодні не лише нові форми і засоби впливу, але й якісно нове соціальне бачення українського суспільства. Чому часто, навіть на рівні суспільних дисциплін, пропонують пізнання істин, які не є істинами, явища і факти, які не хвилюють, наводять приклади, які не є повчальними? Отже, насамперед, слід володіти якісним аналізом і характеристиками тих основних сфер суспільства, які мають найбільший вплив на світосприйняття, ціннісні орієнтації. Скажімо, відсутність об'єктивно обґрунтованого стану релігійної ситуації (не в статистичних даних, а в підходах, оцінках, меті) на загальнонаціональному рівні призводить до того, що викладачі суспільних дисциплін, всі, хто причетний до виховного процесу, застосовують виховні впливи на підставі суб'єктивного бачення, лояльності чи симпатії до конкретної конфесії, церкви, або стихійно отриманої інформації, яка може мати одноканальний і упереджений характер. Ось і виходить, що в різних регіонах формують різні ціннісні орієнтації, і проблема не в багатоманітності, а у творенні атмосфери конфліктності, антагонізму, ворожості, що роз'єднує громадянське суспільство, цілісність української нації. Адекватність оцінки реального суспільного стану, адекватність оцінки власних можливостей для самореалізації, адекватність засобів і форм впливу на соціалізацію особи, адекватність індивідуального

й суспільного інтересів мають слугувати для закладання теоретичної і практичної основи розвитку громадянської освіти. Її завдання полягає і в тому, щоб людина пізнала сенс життя, а живучи, пам'ятала про смерть («Memento mori»), тобто так, щоб після смерті добра пам'ять про твої вчинки залишалася вічною згадкою про тебе як Людину, яка знайшла й зреалізувала себе в хаосі абсурдного світу [3, 368].

Це своєрідна оптимальна модель, яка дає можливість використовувати методологію наукового і об'єктивного бачення світу рівноправних учасників виховного процесу і реально враховувати специфіку умов соціальної інфраструктури, суспільного і навколишнього середовища, які формують людські риси, здійснювати у відповідному напрямку соціалізацію людини як процесу її взаємодії із суспільством і засвоєнням через відповідні зв'язки з найрізноманітнішими інституціями цінностей морального, культурного, політично-правового характеру, традицій і норм поведінки. Причому форми і зміст роботи завжди матимуть варіативний характер залежно від регіону, культурного і мовного середовища, місця проживання (місто, село), роду занять і роботи, приналежності до певної конфесії, національності, політичної організації, майнового стану і т.д.

Аналіз розвитку суспільних процесів показує, що церква, релігія, зокрема християнство дедалі більш впливатиме на становлення громадянського суспільства. Тому українське християнство, церква, релігійні організації, для яких близька українська ідея, держава, народ, повинні постійно творити свій космос, свою віру, свою систему впливів, успішно конкуруючи з іншими, щоб стати духовно розвинутим, державно-організованим, громадянсько-вихованим народом, який долучає до духовної творчості і розум пращурів, і надбання інших народів, але завжди відстоює свій рідний дім і «не онімечує святої віри».

Релігієзнавство, впровадження християнських цінностей у системі громадянської освіти хоча і містить певні суперечності, проте не може поставити під сумнів їх винятково важливе значення. Тенденція інтересу до релігії, як свідчать спостереження, упродовж останніх десятиліть в суспільстві посилюється. Якщо в середині 90-х років серед ціннісних орієнтацій молоді релігія була на сьомій позиції, то на початку нового століття серед факторів, яким довіряє

населення, вона посідає перші місця. Висока також довіра до освіти, на жаль, ослабли позиції сім'ї, яка через соціальні проблеми стає дедалі асоціальною. Водночас така картина дає ключ до розуміння значущості для громадянськості освітнього і релігійного чинників, які здатні позитивно впливати на процеси формування громадянських рис добра, миру і терпимості.

У сукупності з іншими сферами і засобами вони спроможні внести якісні зміни у світогляд і норми поведінки громадянина. А це означає, що гуманітарна направленість громадянської освіти набирає пріоритетності. Пізнання суспільних, людиноцентричних, культурознавчих сфер гуманізує особистість, допомагає їй опанувати соціальний досвід, унормовує ідеали виховання і стереотипи поведінки.

Як би нам не було психологічно, політично важко, важливо знаходити компроміси, йти шляхом толерантності, миру і взаєморозуміння, примирення конфесій, релігійних організацій. Без цього громадянська культура втрачатиме свою сутність. Але домінуючим у змісті освіти для утвердження самосвідомості має стати ідея об'єднання українського православ'я, духовний центр якого розташований не десь, поза межами України, а в Києві. З огляду на гуманітаризацію освіти, враховуючи інтегруючі й глобальні процеси, обґрунтованим є вивчення ісламу, буддизму, індуїзму, іудаїзму та інших релігійних течій і вчень. Але навчаючись і пізнаючи чийсь цінності, необхідно не цуратись і не втрачати власних. Духовна сфера є надмір чутливою, не терпить вакууму і байдужості, про що свідчить діяльність, часто з порушенням закону, різноманітних релігійних і псевдорелігійних організацій, центрів, братств, асоціацій. По-перше, шкідливість їх полягає в тому, що частина з них, використовуючи ідеї релігійного вчення, намагається розмежувати суспільство, освіту за національно-релігійною ознакою. По-друге, пропонуючи відданість неорелігійним течіям, формують абсолютно індиферентне ставлення до національної духовності, держави, експлуатуючи людей і фізично, і духовно, порушуючи свободу совісті, права на власні переконання. По-третє, фінансові, технічні, психологічні можливості цих організацій нав'язують освітні моделі, програми, які негативно впливають на психічне, фізичне, духовне життя, передусім молоді, денационалізуючи і деформує особистість.

Приклади діяльності Білого Братства, Церкви Христа Спасителя, Христові Брати, програм «Інтенсивна християнська освіта», «Християнська етика та мораль» інших організацій свідчать про їх втручання в освітнє поле України, зміст освіти. Така система роботи призводить до ігнорування принципів національного виховання, духовності, суперечить людським і загальносуспільним інтересам. Вона не має нічого спільного з релігійно-духовними цінностями у змісті громадянської освіти, бо містить насамперед політичний, приватно-комерційний, ідеологічний, особистісний інтерес. За таких умов нехтується традиційне віровизнання, християнські національні й загальнолюдські чесноти, принцип культуровідповідності. Щоб протистояти їм, захисного імунітету замало. Треба якісно поліпшити в навчально-виховних закладах навчально-методичне забезпечення, підготовку і післядипломну перепідготовку педагогічних кадрів, підтримати роботу гуманітарних класів, недільних шкіл, ідею і функціонування теологічного факультету Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, удосконалення релігієзнавчих курсів.

На перший погляд, у багатьох місіонерських проповідях нібито і немає нічого злого чи аморального. Полуда спадає, коли, наступивши на горло нашій вірі, чужою мовою з далекої землі вони «просвітлюють» людські душі і свідомість, а наші співвітчизники поступово втрачають пошанівок до рідної землі, отчого слова, віковичної традиції, стають збайдужілими до держави і національних святинь.

Громадянська освіта має творитися на конкретно-історичному підході, для конкретного середовища з врахуванням матеріальних, політичних і духовних передумов. Адже, формуючи суспільний ідеал, норму суспільної й індивідуальної моралі, маємо опиратися на власні культурні основи, сутнісні характеристики конкретної громадянсько-державної інституції. Визнаючи свободу совісті як загальнолюдську цінність, держава зобов'язана докладати зусиль, щоб не втручаючись у внутрішню свободу людини, формувати, зокрема в молоді, незалежно від національної чи конфесійної належності, громадянські риси розвиненої духовності, моральної культури, не лише зафіксовані в нормах права, але й проголошені християнською релігією, закладені у звичаях і традиціях народу. Позаяк і Конституція України (стаття 3) зазначає, що життя і здоров'я лю-

дини, її честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою цінністю, а гарантії людини її свободи — ознака змісту і спрямованості діяльності держави [91, 4]. Тобто йдеться про духовне здоров'я і безпеку людини, що часто важко піддається діагнозу. Місце і роль у змісті громадянської освіти релігієзнавства, зокрема ідей християнства й української церкви, мають визначатися за критеріями побудови в Україні громадянського суспільства, соціалізації людини, як сукупності і взаємодії державного, громадського і духовного начал.

Слід зважати на те, що нині в українському суспільстві після агресивного і злого періоду воєнничого атеїзму триває духовний ренесанс. Діють більш як тисяча релігійних організацій, за роки незалежності активно будуються храми, церкви, релігійні і молитовні будинки, держава стала лояльною до церкви і віри, вбачаючи в ній один з найголовніших чинників миру і соціального прогресу. Церква, зі свого боку, бере найактивнішу участь у духовному розвитку суспільства, у забезпеченні його стабільності і процвітання. Діалог, компроміси політичної влади з владою духовною у громадянському суспільстві є одним з пайбільш виразних прикладів толерантності взаємин. Очевидно, якби схема стосунків розвивалася за конфліктним сценарієм, Україна, маючи сув'язь економічних, політичних, соціальних, етнічних проблем, не уникнула б деструкцій масового характеру у суспільній поведінці. Сутніша виховна система громадянськості жодним чином не буде такою, якщо в умовах посилення суспільної уваги до релігійних цінностей намагатися зробити її абсолютно «цивільною». Адже феномен любові як основи толерантності виявляється, згідно з канонами християнства, насамперед до Бога, через нього до людей, ближнього і самого себе. Цю сталу парадигму варто вважати визначальною, якщо намагасмося зреалізувати завдання миру і добра через доктрину національної освіти чи концепцію громадянського виховання.

Необхідно зважати, що відповідність доктрин чеснот і богослужіння церкви суперечлива. І ні в Константинополі, ні десь в іншому місці на землі немає судді, який би виносив інше рішення, оскільки кожна церква правовірна для самої себе, не наділена правом владарювати над іншою і є завжди помилковою і єретичною для інших.

І якщо громадянська влада, — наголошував Д. Локк, — починає підтримувати якусь церкву, то ця церква починає відчувати себе більш сильною, мир і милосердя, яких їм необхідно дотримуватися, тут же відкидаються.

Ніхто, ні окремі особи, ні церква, ні держави не мають права захоплювати громадянські права і мирські блага на основі релігії. І той, хто думає інакше, сіє зерно розбрату, ненависті, грабежу і вбивств для людства.

Мир і безпека серед людей, загальна дружба не можуть бути установлені і збережені, поки переважає думка, що влада побудована на милості і що релігію необхідно розповсюджувати силою зброї [110, 152-154].

Слід зазначити, що етичні погляди на виховання в душі християнських ідеалів наскрізно проходили у творчості багатьох українських і зарубіжних просвітителів. Достатньо згадати Г. Сковороду, Г. Ващенко, Л. Толстого чи М. Деріха, який синтезував цінності Заходу і Сходу, щоб гармонізувати світ, стосунки між людьми, людини і природи. Не варто стверджувати, що вчення цих та інших мислителів можна некритично сприймати в контексті української дійсності. Соціалізація життя, виховання, досвід та історична ретроспектива свідчать про неодномірність, неоднозначність, багатоплановість оцінок і проявів етики терпимості. Не з класовим підходом, а загальногуманістичим, не з сумнівом щодо принципів ненасильства і толерантності, а з погляду реальності і справедливості втілення їх у життя необхідно розглядати цю одну з найбільш значних і суперечливих ідей. Для українців, які лише нещодавно відновили багатовіковий втрачений державницький простір, проблема набуває актуальності. Адже століттями український народ, поділений між чужими державами (християнськими?!), не лише спостерігав, але й постійно відчував на собі гноблення, визиск політичного, національно-культурного, соціального, релігійного характеру. Взаємини між християнами панівними, державними й християнами гнобленими, бездержавними були наповнені злом, ворожістю, війнами. Толерантність, ненасильство, любов до ближнього практично випадали за межі реальної політики, а християнські ідеали в руках і душах сильних світу цього оцінювалися двоїстим мірилом.

Той, хто бере на себе обов'язок повчати, повинен наставляти своїх слухачів у душі миру і доброї волі до всіх людей, як до тих, хто правовірний, так і до тих, хто заблукав, як до тих, хто відрізняється по вірі і церковних обрядах, так і до тих, хто подібний в цьому. Великими і щасливими були б наслідки для церкви і держави, якби кафедри звучала проповідь цієї доктрини і терпимості.

Знаряддя насильства належить до іншої юрисдикції і не личать рукам священників, хай не закликають вони громадянську владу на допомогу своєму красномовству і вченню [110, 154-155].

У той час, коли видатний російський гуманіст Л. Толстой ненасильство у ставленні між людьми розглядав не лише в контексті міжособистісних стосунків, але й переносив на сфери природно-людського, морально-суспільного, державно-політичного життя, «богопослушна» російська офіційна політика щодо українців-християн за головний морально-етичний критерій мала любов навпаки. Згадаємо, що відбулося в підросійській Україні в період творчого життя Л. Толстого хоча б у сфері мови як природного і Божого дару, на який ніхто не сміє посягати. 1862 р. — закриті всі безкоштовні українські недільні школи, організовані видатними діячами української культури, 1863 р. — указ російського міністра Валуєва про заборону видання книжок українською мовою, 1876 р. — указ російського царя Олександра II про заборону друкування нот українських пісень, 1884 р. — закрито всі українські театри, 1908 р. — вся культурна і освітня діяльність в Україні визнана царським указом Росії шкідливою, «могущей вызвать последствия, угрожающие спокойствию и безопасности Российской империи». Б. Грінченко писав, що 25 мільйонів українців в Росії позбавлені найнеобхіднішого — народної мови, яка є не нулем, а мінусом у справі народного розвитку [42, 5].

І слід визнати, що принцип добра, любові до ближнього, поваги до його національної традиції і культури передусім зневажилися самодержцями.

Російську мову, писав С. Сірополко з наказу Катерини II, було введено в Україні ще у 1765 р. і згодом вона стала викладовою. Саме тоді цариця задалася думкою «обруссенія» «Малой России». У своїй інструкції генеральному прокурору кн. Вяземському говорилося, щоб найлегшим способом «Малую Россию, Лифляндию, Финляндию, Смоленскую провинцию привели к тому, чтобы они обрусели».

Особливо вперто проводив русифікацію один з найбільш освічених київських митрополитів XVIII ст. С. Миславський [164, 145].

Коли в Румунії, Чехії, Польщі і Угорщині в школах викладали «Закон Божий» і проповідували християнські чесноти, українська людність була упосліджена і зневажена щодо своєї національної і людської гідності. У Румунії ще 1922 року всі школи, де навчалися українські діти, переведені на румунську мову, а наказ командира 4-го армійського корпусу Ф. Цепеску зазначав, що необхідно вживати за власною ініціативою будь-яких заходів, що можуть допомогти румунізації. Так починалася окупація у 1918 р., а у 1940 р. українська освіта на Буковині була для українців повністю ліквідована. У 1924 р. польським урядом прийнято закон про заборону користуватися українською мовою в державних установах, а 1930 р. за наказом прем'єр-міністра Польщі Ю. Пілсудського почалися репресії проти українців.

І. Франко писав, що одним з «культурних» пережитків старої панської Польщі було презирливе і навіть вороже ставлення польської інтелігенції до освіти українського народу. А шкільний закон графа Аппоні 1907 року прямо вказував, щоб школа «неугорських національностей Угорщини в найближчі роки знищувала національну свідомість».

Факти, які стосуються лише освіти, засвідчують вкрай недемократичну політику, що провадилася в різних державах до українців на їх рідній землі. Вона тривала постійно, мала наскрізний характер і стосувалася усіх життєво важливих сфер. А тому відсутність толерантності і поваги з боку офіційних властей і панівних націй до українців створювали атмосферу недовіри, відчуженості і неприкритих антагонізмів. Політика, законодавство, усталені норми поведінки і моралі спрацьовували проти того, щоб терпимість людини до людини, людини до держави, суспільства до людини ставала реальною ознакою. Філософія добра і ненасильства може діяти тоді, коли в цьому є загальна зацікавленість. Коли ж якась людина, народ, держава дискримінують, експлуатують, денационалізують іншу людину чи націю, тоді концепція терпимості, ненасильства, смиренності більше влаштовуватиме гнобителів і визискувачів, ніж пригноблених і зневажених. Ця проблема завжди була в центрі уваги українських просвітителів, які проповідували різноманітні ідеї в контексті зазначеного питання: від лояльності,

терпимості, неопозиційності, колабораціонізму до національно-демократичної боротьби і націоналізму. Проте втілити етичну концепцію толерантності і терпимості за умов, коли, з одного боку, здійснювалися антигуманні вчинки, примус, приниження, зло, а з іншого, — необхідно не протестувати проти насильства, не можна. І намагатись при цьому формувати громадянське суспільство — звичайна утопія. Як в попередні часи, так в період глобальних змін наявність у взаєминах між людьми, націями, державами, цивілізаційними культурами елементів експлуатації, соціальної несправедливості нівелює громадянські цінності. А оскільки в їх основі — права людини, її внутрішня свобода і незалежність, то, напевно, найбільш гуманним правом буде не принцип не чинити супротиву, якщо інші чинять зло, примус, гноблення, а гуманна дія чи взаємодія, направлені на захист, самозахист, розвиток, збереження прав і свобод людини. Але, реально оцінюючи дійсність і суспільне буття, виходячи з того, що, на жаль, світ, як і суспільство, не може стати абсолютно толерантним і безконфліктним, концепції побудови громадянських спільнот, філософія миру мають бути направлені на мінімізацію насильства, зла, конфліктів і соціальних стресів. При цьому стабільність і сила громадянських суспільств залежатиме не настільки від мудрих політичних рішень, законодавчої бази, досконалих концепцій громадянської освіти, наскільки від самосвідомості громадянина, його позиції і дії. Неодмінною умовою залишається право його вибору, прийняття рішення відповідно до свідомої позиції. Як оцінювати і діяти людині, якщо до неї особисто, її родини, етносу, народу, культури, мови, віри, традицій, власності, майна, навколишнього природного середовища виявляють насильство, дискримінацію, гноблення? Аналіз сучасних суспільних процесів простежує кілька напрямків поведінки.

По-перше, можна сприйняти власну, етнічну, державну пригнобленість як неминучість і закономірність з лояльним ставленням до дискримінуючої сторони.

По-друге, адаптуватись до умов, які не влаштовують, автономізувати цінності, які здатні певною мірою зберегти ідентичність існування.

По-третє, обрати колабораціоністську позицію, перейшовши на бік панівного, правлячого стану на угоду власному добробуту, щастю.

По-четверте, особисто чи корпоративно протестувати проти гноблення, дискримінації, насильства, йдучи на складні конфлікти, взаємодії заради свободи, незалежності особи і суспільства, соціальної справедливості й утвердження громадянських цінностей.

Останній із перелічених напрямків свідчить про рівень політичної культури, громадянської позиції особи, яка прагне до автономної свободи, незалежності в діях, реалізації власної самоцінності. Для нас така концепція поведінки найбільш прийнятна, бо людина, протестуючи проти насильства, не перетворюється на насильника, виступаючи проти агресивності і терору, не стає на шлях агресії і тероризму, засуджуючи зло, не відповідає на зло злом. В іншому разі цей шлях веде в нікуди і ніколи не зреалізує філософію суспільного миру. Пошук ненасильницьких шляхів вирішення конфліктів у сучасних умовах, коли нагромаджено величезний потенціал — військовий, техногенний, соціальний, інформаційний, науковий, є безальтернативним, оскільки на ньому фокусується глобальність виживання людства.

Проте глобальні процеси зумовлюють і появу глобальних толерантних форм боротьби проти агресії і насильства. Простежуються кілька важливих аспектів у періодах до глобалізації толерантності. Стає очевидним, що характер і масштабність нинішніх завдань у світі зумовлює синтез різноманітних зусиль і суб'єктів, адже дедалі менш ефективним стає спротив насильницьким діям з боку людини, групи людей і навіть держави. Взаємодія величезної кількості людей, етносів, націй, держав, міжнародних організацій, фінансових, військових і політичних структур, об'єднаних спільною метою, набрала характеру системної і тривалої політики.

Окрім того, характерною ознакою сучасності є, на жаль, неможливість навіть об'єднаними зусиллями націй боротися ненасильницькими методами проти зла, яке загрожує людству. Громадянську освіту, одним з головних принципів якої є толерантність, важко орієнтувати на етичну філософію ненасильства, оскільки щодня в міжнародному, суспільному житті, міжетнічних відносинах триває боротьба, часом дуже жорстока, за домінування, утвердження інтересів. Дуже контрастними є явища, що свідчать про повсюдну наявність сили як альтернативу терпимості і добру. М.-Л. Ганді — один із найяскравіших прихильників ненасильницької боротьби,

а родина його стала жертвою насильства. Американський діяч за громадянські права М. Кінг, політичний лідер Швеції У. Пальме вбиті як відомі захисники прав і свобод людини, демократії і ненасильства.

Фактор насильства, яку б роль не відігравав у конкретному суспільному житті, не може бути компонентом громадянської освіти, громадянськості. Очевидним є і те, що кожен самостійно не здатен захистити свої права і свободу. Необхідне громадянське усвідомлення, що головною інституцією захисту людини є передусім держава.

Г. Ващенко, відстоюючи права людини, згадував слова Руссо, який говорив, що захист окремої особи має перебувати під покровом сили суспільства, і кожний з його членів перебуває під захистом держави [28, 357—358].

Рівень громадянської культури будь-якої країни визначається не лише наявністю чи відсутністю конфліктів, проявами застосування військової сили, тоталітарних методів держави у стосунках зі своїми громадянами, але й політичною «мирною» діяльністю, з допомогою якої приходять до влади певні сили. Для України проблема політики громадянського суспільства і толерантності особливо гостра. Етичний вибір терпимості, плюралізму поглядів, чесних, без адміністративно-силових заходів, шляхів приходу до влади як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях, невикористання для досягнення політичної мети засобів насильницьких і аморальних, незаконних і які принижують гідність особи, етносу, політичної організації — одне із найскладніших завдань, без вирішення якого неможливий розвиток громадянського суспільства. Не лише в Україні, але й в країнах розвинутої демократії поки що не вдається керуватися принципами толерантності, легітимності, чесності, щоб утримувати і приходити до влади. Демократизм у стосунках влади і суспільства має виявлятися в тому, що за визначенням Д. Локка, переступати межі влади не наказано ні високопоставленим, ні нижчим посадовим особам; це однаковою мірою неприпустимо ні для короля, ні для констебля; для першого з них це ще гірше, з огляду на освіченість, адже він краще від інших усвідомлює мірило добра і зла [109, 114].

На перший погляд, в Україні масові прояви нетерпимості у політичному, соціальному плані спричинені лише спадком минулих

насильницьких режимів, полярністю комуністичної й української державницької ідеологій, мовними, релігійними, етнічними особливостями, соціальним станом. Проте більш прискіпливий аналіз засвідчує, що завдання громадянської освіти значно осяжніші. Адже експресія, експансія поглядів, нетерпимість один до одного, відмова від альтернатив, протести із застосуванням сили, зважання християнських ідеалів опонентів в християнському середовищі, небажання вести діалог при вирішенні мовних та конфесійних суперечок охоплюють усі верстви населення, політичні і громадські організації, владу і засоби масової інформації, колективи і родини. Такий стан є більш підсвідомий, емоційний, ніж усвідомлений, і свідчить про масштабність, глибину денационалізації роз'єданого народу; відсутність історичного і соціального досвіду життя в демократичному суспільстві, в якому визнаються громадянські цінності; напруженість, народжену відштовхуванням від минулого і сподіванням на негайне поліпшення життя. Труднощі, з якими перманентно зіштовхувалися люди, політики використовували не для аналізу, конструктивної критики влади, віднайдення механізмів і засобів їх подолання, а для нагнітання агресії щодо своїх опонентів. Передусім, так не мали діяти ті політичні сили, які привели Україну до державницького статусу, кажучи словами Т. Шевченка, нові діти «старої матері» — «демократи». Вони не повинні були боротися один з одним, виявляючи нетерпимість або й ворожість. Атмосфера невгамовної загальної конфронтації серед демократичних і національно-державних сил набрала такого розмаху, що свідчило не про відстоювання певних ідеологічних і практичних принципів державотворення, а про злу, цинічну й аморальну боротьбу за лідерство. Це був перший і, на жаль, не останній урок для суспільства, яке прагнуло стати громадянським, а також для громадянської освіти, якій бракувало прикладів позитивних сучасних етичних норм поведінки, громадянського і національного служіння загальним інтересам. Така ситуація не лише не сприяла громадянськості, але й деморалізувала енергію народу, владу, гальмувала політичну культуру громадян. Про це у свій час застерігав В. Липинський: «З гасла політичної незалежності робиться, як у нас, партійно-політична спекуляція, то це часто й сама державна робота збирає коло себе політичних спекулянтів, що заінтересовані тільки в одному: щоб найбільше поміж них морально й

фізично смертю загинуло, бо тоді «посад» державних більше і спекулятивна конкурентна боротьба легша» [107, 21].

У суспільстві для утвердження громадянської свідомості і культури необхідна дія двох взаємопов'язаних, взаємозалежних і взаємодоповнюючих факторів — загальнонаціональної солідарності на основі суспільного миру, міжетнічної, конфесійної і соціальної терпимості, політичних поступок і компромісів, соціальної справедливості, а також захищеності людини і культури особистості.

Коли йдеться про концептуальні засади громадянської освіти, то серед першорядних завдань виділяють формування політичної культури й свідомості особистості. І в цьому виявляється солідаризація підходів. Проте, коли політична дія набирає практичного застосування, погляди не збігаються. Якою повинна бути політика в уяві і світобаченні тих, хто нині перебуває у сфері впливу громадянської освіти, передусім молоді, яка формуватиме характер і мобільність суспільних процесів?! Чи притаманні їй будуть і надалі експансія, агресія, ворожий антагонізм, силові і військові чинники, чи у період глобальних змін і стратегічних завдань з виживання людства дедалі більше її поведінка характеризуватиметься толерантністю, миром, співіснуванням і взаємодопомогою, ненасильницькими шляхами ліквідації джерел конфліктності? Які приклади всесвітньої історії є повчальними для громадськості, які ідеали національних політичних діячів можуть бути орієнтиром для виховання?! Напевно, не знайдеться ні універсального героя, ні абсолютно незаперечного прикладу, який можна вважати ідеалом світобачення. Македонський, Цезар, Наполеон, Петро I, Бісмарк, Гарібальді, Хмельницький, Мазепа, Грушевський, Бандера — особистості, які по-різному сприймаються з погляду свободи і насильства, війни і прогресу, миру і волі.

Кожна епоха продукує свої історичні величини, особливі суспільні ідеали, своєрідні умови і можливості для реалізації цінностей миру або агресії, терпимості або ворожості. Причинно-наслідковий аналіз, принцип історизму й об'єктивності повинні завжди супроводжувати тих, хто намагається синтезувати цінності, які є вічними і перехідними, і ті, які як етичні норми мають свої обумовленості і закономірності відповідно до конкретної історичної і суспільної ситуації.

До цінностей, які не підлягають впливу майбутньої кон'юнктури і визначальними критеріями громадянськості, належить політика ненасильства.

Як для української політики, особливо на внутрішньому рівні, так і для змісту громадянської освіти корисні ідеї, викладені у відомій книзі М.-Л. Кінга «Філософія ненасильства». Він зазначав, що політика ненасильства — це не шлях боягузів, а шлях сильних людей. Це не шлях бездіяльної пасивності. Оскільки розум, емоції сильної постаті активні, вона не застосовує фізичне насильство до своїх супротивників, але постійно шукає шляхів, щоб переконати, що їх вчинки неправильні. Це не пасивний спротив злу, а активний ненасильницький. Дії повинні бути направлені проти сил зла, а не проти конкретних людей, які є його носіями, ненасильство повинно боротися зі злом, а не з тими, хто став його жертвами. У серцях людей, які борються за людську гідність, не повинно бути ненависті. Відповідаючи злом на зло, ми лише нагнітаємо ненависть. У когось повинно вистачити мудрості й моралі, щоб розірвати ланцюг ненависті. Світовий порядок повинен базуватися на справедливості, а головним рушієм має стати любов.

Як альтернативне світобачення можна навести чимало прикладів реальної політики, життєдіяльності індивідуумів, держав, коли добрі і гуманні наміри утверджуються з допомогою інших принципів і цінностей. Проте ненасильству як конкретній толерантній етиці взаємовідносин людей, суспільств, етносів, релігій, цивілізацій за умов необхідності вирішення глобальних проблем альтернатив немає.

Війни, міжнаціональні конфлікти, забруднення навколишнього середовища і техногенні катастрофи, голод, хвороби, наркоманія, міжнародна злочинність, тероризм, демографічні проблеми, крайня поляризація життєвого рівня населення планети, гостра нестача природних ресурсів для багатьох країн зумовлює потребу у виробленні нових етичних норм поведінки. Досвід показує, що антропоцентризм як ставлення до природи лише на догоду конкретним інтересам людини, егоцентризмом націй і держав зі сповіданням принципу — інтерес конкретного народу забезпечити будь-якими засобами, вузькопартійність політичних структур, для яких влада — самоціль, ксенофобія етносів, які вбачають власне утвердження за рахунок дискримінації інших, є тими суб'єктивними проявами, що формують основу нинішніх і майбутніх конфліктів і ката-

строф. Кожна ситуація із названих напрямів передбачає застосування тиску, примусу, експансії, агресії. Індивідуальне, суспільне міжнародне життя, ймовірно, завжди передбачатиме існування таких вічних категорій, як зло і насильство. Найдемократичніше суспільство не здатне їх позбутися. І коли йдеться про етику толерантності, то не слід ставити, за завдання громадянського суспільства нове викоренення з індивідуального й загального буття насильницьких форм і методів. Суть громадянської освіти полягає в якісно іншому завданні. Необхідно виховувати людей, які б свідомо визначили пріоритети толерантних форм поведінки у кожному конкретному випадку, щоб людину постійно супроводжувало бажання відшукувати альтернативні рішення, які б мінімізували агресивні й примусові варіанти. Це стосується як індивідуумів, так і влади, держав, трансконтинентальних корпорацій. Необхідний перегляд і удосконалення системи цінностей і відносин між тими, хто з волі долі і обставин керує об'єктами, людьми, організаціями, і підпорядкованими, хто структурно, ієрархічно, політично, соціально, економічно є залежним. Суспільство, світ і навіть сім'я перебувають під впливом таких схем. Лише вихований на засадах миру і співпраці, діалогу і терпимості світ може сподіватися на добру перспективу. Проте, гуманний і демократичний, він будуватиметься з допомогою гуманної педагогіки і громадянської освіти. Як в минулі періоди, так і нині система виховання розвивається у двох напрямках — авторитаризм і підкорення, гуманізм і свобода особистості. Парадокс в тому, що народ, на думку Л. Толстого, — сприймає освіту лише через насильство, хоча розуміє, що єдиним її критерієм є свобода. З одного боку, це результат попереднього соціального досвіду виховання, яке не уявлялося без примусу, дисципліни, підкорення, а з іншого — усвідомлена необхідність і обов'язковість для розвитку людини певної свободи і незалежності. Адже людина, вихована в авторитарному середовищі, буде виховувати на себе схожих, а етика поведінки передбачатиме не лише дисципліну, порядок, які часто носять зовнішній характер, але й примусовість, нетерпимість до іншої поведінки і мислення. Саме в цьому і полягає проблема, адже так тип особистості, вихований в авторитарному дусі, неспроможний у повсякденному особистому, професійному, політичному житті здійснювати свідомо вибір між альтернативами, програмами, світоглядами, вчинками. Відомий французький вчений і педагог С. Френе

писав, що людина не любить виконувати будь-яку роботу з-під палиці, ніхто не любить наглядати і стягнень, нове життя має будуватися на принципах співробітництва. Майбутню демократизацію суспільства готує демократизація школи. Авторитарна школа не може сформувати майбутніх громадян демократичного суспільства. В основі виконання — гідність особи, а тому взаємна повага учителя і учня є головною умовою оновлення школи. Утвердження справжніх людських відносин, добра, боротьба зі злом — квінтесенція теорії і практики багатьох вітчизняних просвітителів. Звичайно, що багато із тих, які жили в «радянський» період, перебували під певним впливом комуністичної етики, зокрема один з видатних педагогів сучасності В. Сухомлинський. Проте його теоретичні обґрунтування добра і зла, війни і миру, людського і громадянського, національного і загальнолюдського мають нині виняткове значення для становлення громадянської освіти. Філософія миру і засудження війни — лейтмотив творчості В. Сухомлинського. Він наголошував, що «війна — всенародне горе, всенародне будівництво, нічого, крім прокляття й ненависті, убивство людини людиною викликати не може». Але, на відміну від толстовської філософії, Сухомлинський, виховуючи людей добрими, ніжними, чуйними, благородними громадянами, вважав, що боротися проти зла слід фізично, духовно і морально, особливо, коли це стосується захисту Вітчизни від тих, хто посягає на священні кордони, мирну працю і життя народу.

Гуманність педагогіки Сухомлинського полягає в тому, що за будь-яких обставин не пропонувалося на зло відповідати злом, на жорстокість — жорстокістю. Наука і мистецтво виховання, — вважав В. Сухомлинський, — полягає передусім в тому, щоб людина не тільки знала, пам'ятала, що таке добро і зло, а й відчувала, переживала добро і зло, відчувала й переживала в самій собі прагнення до добра, правди, честі, духовної краси і непримиренності до зла, неправди, безчестя, потворності. Справжнє виховання полягає в тому, щоб моральний ідеал добра, правди, честі, духовної краси жив у юному серці, утверджувався в активній діяльності як невід'ємна часточка власного ества, власної думки, почуттів, намірів [186, 257]. Духовна готовність до мужньої зустрічі з жорстоким і невблаганним ворогом вимагає, — зазначав педагог, від нашого вихованця мужності, стійкості, а не жорстокості й невблаганності. Жорстокий завжди боягуз, добрий і сердечний — хоров-

рий, великодушний, мужній. Дух миру, добра, мужності й одержимості у боротьбі зі злом гармонійно поєднується у баченні Сухомлинським становлення громадянськості. Її творення він сприйняв як дуже складну ідейну й духовну працю.

Виховання — це передусім ідейне виховання, формування ідеології. А ідеологія людини залежить від того, що вона думає і як думас, які події, люди, явища хвилюють її, до чого вона прагне, що вважає добром і що — злом.

Громадянське виховання — це виховання на громадянських ідеях. А ідея — то святині, здобуті, вистраждані людством, і їх не повторюють щодня, бійтеся тієї гри в ідейність [179, 365].

В. Сухомлинський, говорячи що піднесення людського в людині, згадував слова О. Довженка: «Людська душа — це чаша для горя. Коли чаша повна, скільки не лий, уже більше не вміститься». А в дитини чаша до того ж маленька. Як мало треба, щоб завдати горя дитині, зробити її нещасною. Людина, принижуючи гідність іншої людини, принижує свою власну [181, 463-464].

Педагогіка миру і ненасильства є достатньо прийнятною для більшості освітніх систем, спільною для різних навчальних закладів. Вона базується не лише на теоретичних розробках зарубіжних і вітчизняних педагогів і вчених, але й на практичному досвіді. Педагогіка співробітництва, педагогіка діалогу, педагогіка успіху сприяли появі методологічної основи толерантності і ненасильства як загальнолюдської цінності, яка стала одним із головних чинників сучасної гуманістичної освіти.

Відкритість світу, подолання бар'єру агресивності, відчуженості і ворожості між донедавна існуючими двома військовими, економічними, ідеологічними блоками визначили конкретні завдання, виховання у підростаючого покоління насамперед миролюбності, терпимості. Незважаючи на те, що страхіття Другої світової війни стерлися з пам'яті багатьох повоєнних поколінь, наступна історія людства не збідніла на безперервні війни і військові конфлікти. Причому майже кожна із країн світу прямо або опосередковано була причетна до військових дій. Війни тривали на кожному континенті, окрім Австралії. Тому враховуючи позицію світової громадськості, впровадження у зміст освітніх систем, ідей громадянськості формування негативного ставлення до війни, потреба миру у міждержавних і міжнаціональних відносинах, мирні способи врегулювання різноманітних конфліктів перетворюються у важливе

універсальне завдання. В усіх країнах, прихильних до демократії, розроблялися загальнонаціональні й освітянські програми з виховання молоді в дусі миру, активно залучалися неурядові громадські організації, видано велику кількість підручників і навчальних посібників з проблем миру і війн, зокрема ядерної. У США, наприклад, почали діяти організації: «Педагоги за соціальну відповідальність», «Союз занепокоєних вчителів», «Організація учнів і вчителів за відвернення ядерної війни». Впродовж десятиріччя після проголошення незалежності українська освіта чимало уваги зосереджувала на проблемі виживання, заробітної плати, фінансування найнеобхіднішого, соціального статусу педагога. Це відвертало інтелектуальні сили від вирішення багатьох навчальних завдань теоретичного і практичного плану. Хоча ідеї миру, толерантності, гуманізму знайшли своє відображення в базовому та інших законах про освіту, Конституції України, державній програмі «Освіта України XXI століття», Національній доктрині освіти, концепціях громадянського виховання, змісті гуманітарних дисциплін шкіл і вузів відчувається гостра нестача методологічного і методичного забезпечення виховного процесу. Педагогіка ненасильства важко трансформуватиметься в суспільстві, яке пережило тоталітарний режим, систему денационалізації, політичної й релігійної дискримінації, що в психіці і свідомості не одного покоління заклало реальний потенціал конфліктності. Воно продовжуватиме повільно виходити з атмосфери жорсткості і ворожнечі. Декларувати боротьбу з насильством і жорстокістю у педагогіці й політиці так само небезпечно, як і проповідувати їх. Свого часу Андре Моруа в книзі «Відкритий лист молодій людині про науку життя» писав, що, проживши моє життя, ви зрозумієте, що на жорстокість потрібно відповідати жорстокістю. Покірливість злу і насильству має свої переваги, але вона на руку негідникам. Найважливіше — упереджувати жорстокість, всіма силами борючись з її проповідниками [с. 318].

Особливо слід боротися з проповідниками жорсткості у ставленні до дітей, жорстокості тим більш небезпечної, що ми її не помічаємо в собі, що вона виправдовується необхідністю і неминучістю застосовувати насильство — відкрите, фізичне, опосередковане над бажаннями, над думкою... Якщо це називається вихованням, то виховувати дітей не потрібно. Зло зароджується від застосування насильства. Чим вищий рівень розвитку громадянського

суспільства, тим більшою мірою воно здатне бути великодушним у стосунках між людьми з багатоманітністю етнічного, соціального, релігійного, політичного характеру, тим менше шансів для війни.

Взагалі громадянська освіта має увібрати цінності, якими раніше у «закритому» суспільстві або не послуговувалися, або вони мали викривлений зміст. Це стосується духовної, національної культури, призначення якої — досягти духовної свободи. Зі свого боку, пригнічена зовнішньо і внутрішньо, позбавлена духовної свободи людина не спроможна опанувати духовні цінності. Педагогіка і філософія тоталітаризму взагалі ігнорували категорії «національної культури», «духовної культури», «духовного життя», хоча в суспільному існуванні духовні інтереси не менш важливі, ніж матеріальні.

Духовна свобода в реалізації концепції громадянської освіти має стати пріоритетною ідеєю, оскільки є загальнолюдською цінністю і необхідною умовою демократичного життя для особистості незалежно від етичного, соціального походження, світогляду чи віросповідання. Її універсальність полягає в позитивному ставленні людства, етносу, громади, індивідууму до світоглядних орієнтацій. Вона створює найбільші можливості для утвердження плюралізму у виборі, сприйнятті, втіленні в життя цінностей згідно з інтересами особистості, суспільства. Кожне суспільство, незалежно від його соціально-економічного стану, культурного розвитку, існує в конкретній духовній атмосфері з особливою гамою емоцій, почуттів, настроїв, переживань, з певними світоглядними ідеями. Історія і традиція, віра і наука, мистецтво і соціально-господарський устрій впливають на характер духовності. Подразником, регулятором і коректором завжди, більшою чи меншою мірою, є зовнішнє середовище, що свідчить про взаємопов'язаність світу і нелокальність духовних спільнот, навіть по-фундаменталістському закритих. За аналогією, можна визнати неповторність духовного життя, культури кожного із індивідуумів, які, маючи власні характеристики, піддаються впливам зовнішніх чинників. Тому духовну культуру не можна розглядати лише в ірраціональному контексті, позаяк її становлення, функціонування на суспільному та індивідуальному рівнях соціалізується. Певні соціальні та гносеологічні обставини постійно є дотичними до духовної свободи як свободи не лише думки, мислення, але й самого вибору об'єктів розумової діяль-

ності. Якщо вдатися до історичного аналізу, то аксіомою є те, що за будь-яких обставин, найдискримінаційніших умов для людини, найавторитарніших і тоталітарних режимів, духовне життя не припиняється, як і його невід'ємний атрибут — духовна свобода. Творчість, духовні злети Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, М. Грушевського, О. Теліги, В. Стуса підтверджують, що рівень духовної свободи особистості далеко не завжди визначається рівнем оптимальності соціальних чи політичних умов для її вияву. Часті приклади, коли людська особистість не завдяки, а всупереч конкретним ситуаціям концентрує і проявляє в суспільному бутті і особистому житті найвищі якості духовної свободи. Часто все у повсякденній практиці активно мусується проблема духовності чи бездуховності суспільства, людей, особливо молоді, залежно від жанру і спрямованості організаційного заходу. Найбільше ностальгії за втраченими «цінностями», мовляв, замість старих не придумали нових, отже, панує вакуум у духовному житті, відсутні орієнтири на ідеали. Все так і не зовсім. Лише інтелектуальні ліноці, ідеологічна заскорузлість заважають нам на цьому етапі, реформування змісту виховання, творення громадянської освіти активно використовувати величезний пласт духовної культури українського народу, який навіть у бездержавних умовах показував зразки величч людського духу і прагнення свободи. Це були не приклади вузького етнічного бачення духовної свободи, кращі сини і дочки України завжди інтегрували національні і загальнолюдські цінності, цінності тих народів, які вважалися панівними щодо українців (Росія, Австро-Угорщина, Польща, Румунія, Угорщина, Чехословаччина). А.Г. Ващенко у роботі «Виховання волі й характеру» підкреслював, що любов до Батьківщини полягає в тому, що людина органічно зростається з рідною природою, своїми земляками, в першу чергу зі своєю родиною і сусідами, з національними традиціями, світоглядом і мовою.

Але здоровий патріотизм не виключає доброго ставлення й пошани до інших народів. Так само, як добре вихована людина поважає свою власну гідність і разом з тим гідність інших людей, так і справжній патріот поважає права і гідність інших народів.

Справжній патріот при всіх політичних обставинах ставить себе до всіх без винятку народів доброзичливо і з пошаною — йому не властива національна ворожнеча [23, 287-288].

Відомий український філософ Д. Чижевський писав, що ми не знаємо в культурній історії Європи народу, щоб його філософсь-

кий інтерес, творчість виявилися спонтанно, незалежно від чужих впливів [219, 23]. Але як на духовність впливають внутрішні і зовнішні чинники, так і найрізноманітніші науки, явища духовної і матеріальної культури, сфери пізнання — релігія, філософія, історія, література, педагогіка, право, мистецтво, природничі і гуманітарні науки, політика, що є головним чинником утворення свідомості. Оскільки громадянська освіта закладає в основу змісту духовний розвиток людини і суспільства, духовну свободу, то слід усвідомити всю широту духовних потреб, серед яких найголовнішою є потреба пізнання світу і самого себе. Велике лихо в тому, — говорив В. Сухомлинський, — що багато бачачи й пізнаючи навколо себе, він мало бачить і мало пізнає себе.

Духовна діяльність — це активні зусилля особистості для того, щоб моральні багатства суспільства — наші політичні, моральні, естетичні ідеї, погляди, переконання, ідеали — стали багатством особистості, внутрішніми цінностями людини, нормами й правилами її поведінки. Духовна діяльність — це творча прагнуча громадянська діяльність людини [186, 258-259]. Естетичні, етичні, релігійні, комунікативно-інформаційні потреби формуються чи задовольняються залежно від рівня пізнавальних можливостей суспільства чи особи. Тому помилкою буде обмежувати духовну культуру окремими елементами релігійного, мовного чи мистецького характеру, адже вони, як зазначалося вище, кількісно і якісно менш вагомі. І чим вищий рівень опанування знаннями, тим глибшою стає світоглядна функція. А звідси — підвищені вимоги до критеріальності громадянської освіти, стандартів громадянськості. Зрозуміло, що звуження громадянознавства до вивчення предметів: «Людина і суспільство», «Основи держави і права» чи окремих суспільствознавчих дисциплін є нелогічним. Лише інтегральні, міждисциплінарні, системні підходи здатні забезпечувати більш оптимальний процес духовного розвитку. Ще одна особливість, на якій слід концентрувати увагу, оскільки наше середовище зазнало зміни від переходу з одного політично-ідеологічного стану в інший. Річ у тому, що кожен із елементів духовної культури має особливий, історично обумовлений характер пізнання, коли один і той же предмет, явище, факт, ціла система знань трактуються і оцінюються по-різному, або взагалі ігноруються через «особливе» політичне, ідеологічне, етичне бачення. Згадаємо недавнє минуле щодо пізнання філософії, історії, ставлення до рідної мови і культури, коли

«політика запобіжників» дозувала потреби у значеннях, визначених класовим підходом до світоглядної культури. Найстрашніше було навіть не те, що рафінування не давало можливості отримувати об'єктивні знання для об'єктивного пізнання світу. Врешті значну частину програми можна було надолужувати в інший спосіб. Неприродним було те, що духовну культуру позбавляли світоглядних потенцій через відсутність свободи вибору. А ця ознака є одним із критеріїв прав людини. У такий спосіб простежуються взаємозв'язки і взаємозалежність багатьох складових, які формують духовну культуру і свободу людини, зокрема правових і політичних проблем. А звідси випливає, що культурологічна, громадянська концепція може бути не чим іншим, як сукупністю політичних, правових, етичних, релігійних, соціальних, філософських, історичних проблем. Реалізовуватися вона може лише за наявності свободи людини, яка має матеріальний, соціальний, духовний, політичний характер. Ми не зможемо запевняти в повноцінності духовної свободи, якщо не забезпечуються права людини на життя, свободу пересування, особисту недоторканність, повагу до гідності людини тощо. Але в духовній сфері найбільш відчутною втратою є обмеження свободи думки, права вибору. Право людини мислити і обирати об'єкт свого мислення є найбільш природо-відповідною ознакою. Воно у жодному разі не може бути відібране, оскільки з цим припиняється розвиток духовного життя суспільства, особистості. У Конституції України записано, що кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільний вияв своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір [с. 14]. Такою є правова істинна основа світоглядної терпимості. Проте рівень людської свободи залежить від суспільної демократії. Свобода людини як члена суспільства, — пише Г. Ващенко, — органічно пов'язана зі свободою народу. Коли весь народ у неволі, то не можуть бути вільними його сини й дочки [28, 358]. Вільне суспільство — вільні громадяни.

СОЦІОКУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ І СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ

Якщо неупереджено оцінювати нинішню ситуацію в українському суспільстві, то, по-перше, очевидними є ті складнощі і проблеми, які помітні неозброєним оком. Перехідний період, відновлення державності характеризується, окрім позитивів, наявністю індиферентності, апатії, духовного і національного нігілізму, руйнуванням традицій, зокрема сімейного і родинного життя, асоціальною і протиправною поведінкою громадян. Це, в значній мірі, зумовлено економічними і соціальними негативами, низьким прожитковим мінімумом, проте аж ніяк не применшує ролі виховного фактору громадянськості. Завдання полягає лише в тому, а яким оптимальним шляхом йти до громадянського суспільства в конкретних соціально-культурних, етнополітичних умовах української дійсності.

По-друге, більш помітною стала тенденція щодо регіоналізації виховання, спекуючи темою специфіки і особливості розвитку східних і західних, південних областей.

По-третє, посилюється надмірний вплив, який суперечить національним інтересам України, іноземних держав через освіту, культуру, релігію. У цьому випадку «доброзичливці» воліли б, щоб молодь послуговувалася чужими освітніми стандартами, підручниками (особливо гуманітарного напрямку), програмами, змістом виховання; щоб народ дедалі більше піддавався впливам і настроям нетрадиційних релігійних організацій.

По-четверте, в останні роки є серйозні намагання уніфікувати, денационалізувати і космополітизувати молодь. Ця психологія вже мала своє підґрунтя, коли відкидала національне і утверджувала загальноімперське, коли була зігнорована концепція українського національного виховання й утверджувалася ідеологія пролетарського інтернаціоналізму.

По-п'яте, відбувається протиставлення матеріального духовно-му началу, коли економічні і соціальні негаразди притуплюють

увагу до виховання на вартостях громадянського суспільства, в якому кожна людина через свої права і обов'язки має усвідомлювати свою причетність до творення демократичного суспільства.

Для нашого суспільства важливою складовою залишається включення у систему громадянської освіти християнських цінностей, посилення впливу загальнолюдських, універсальних цінностей, без яких важко протистояти духовній агресії, яка робить націю безпомічною. Адже найгіршою формою рабства є духовна пригнобленість, яка, — за словами видатного мислителя Р. Тагора, — безнадійно сковує людей ланцюгами звіри у власні сили. Для нас духовний капітал Європи і України є винятково важливим.

Слід абсолютно солідаризуватися з його точкою зору на гуманістичний «зовнішній» вплив Європи на розвиток вселюдськості.

Європа навчила нас, що, крім обов'язків перед родиною і родом, є ще й вищі обов'язки громадського добра, навчила нас святості закону, який робить суспільство незалежним від примх особи, забезпечує йому безперервність поступу і гарантує справедливість усім людям незалежно від їхнього стану.

Впродовж віків Європа високо несла прапор свободи — свободи совісті, свободи думки і дії, свободи творчості в мистецтві та літературі.

Але Європа має слабкість та фальш, коли вона піддається покусам насильницьких загарбань, що свідчить не про її здоров'я, а протилежне... [189, 140-144].

Яка роль релігії в громадянському суспільстві, чи домінуватиме на рівні суспільної чи індивідуальної свідомості релігійний, раціональний, прагматичний чи чуттєво-ірраціональний світогляд? Питання, на які важко відповісти однозначно. Тим більше, що в суспільстві, у певній мірі, ще знаходить своє місце свідомість з упадкованої атеїстичної ідеології, ще відчутною є глибока поруйнованість української церкви, інших релігійних святинь. Адже фізичне руйнування храмів це насамперед руйнування людської душі, витолочення історичної пам'яті. Відродження нашої духовності на шляху формування громадянського суспільства є одним із найскладніших і суперечливих процесів, разом з тим і найбільш реальним і дійовим фактором зміцнення духовної єдності народу, нації, становлення державності.

Коли мова у вищих владних колах йде про політичні, економічні, соціальні шляхи вибору України, то хоча й важко, але помалу ви-

мальовуються українські орієнтири. Ними є вступ до НАТО, Європейський економічний Союз, Європейський вибір, ринкова економіка, членство у Всесвітній організації торгівлі тощо.

Але очевидно — держава має визначитися із своїми гуманітарно-духовними орієнтирами. Декларація, наміри, конкретні кроки у напрямку демократизації суспільства є недостатніми, якщо не визначитися щодо значення релігійного чинника для громадянського суспільства. У цьому державі, яка має більш як тисячолітню християнську історію, не варто спішно, щоб підкреслити свою демократичну спрямованість, вишукувати чи опиратися на чужий досвід. Тим більше, що діяльність більш як тисячі релігійних організацій далеко не сприяє нарощуванню духовних сил українського народу. Але слід прийняти як аксіому, що ні в Європі, ні в Україні громадянські суспільства не ствердяться, якщо з основ культурного життя відкинуть християнство як вселюдську цінність. Тим паче, що вся система демократії Європи, Америки, Австралії, частково Африки і Азії будується на християнських ідеалах [23, 263].

Культурний розвиток Європи пояснюється великим впливом християнства. Під цим впливом розвивалась духовна культура європейських народів, у першу чергу, мораль, наука і мистецтво.

Характер конкретних проявів будь-якої релігії у вигляді церковного інституту відповідає, як правило, характеру етносу. А тому християнство розділилося на православну, католицьку, протестантську гілки і розповсюджувалося, як правило, у відповідності з типами етносів або суперетносів [19, 9-10]. Але далеко не лише тип характеру етнічної групи визначав її приналежність до тієї чи іншої гілки християнства, а передусім історичні, політичні, геополітичні умови визначали цей процес. Особливо це помітно на географії релігійних характеристик України, коли духовний розвиток характеризувався не лише впливом внутрішніх сутнісних чинників, але й зовнішніх — інтересами держав: Росії, Польщі, Румунії, Туреччини, Угорщини, церковних центрів.

Розглядаючи цю точку зору в контексті української реальності, слід визнати, що для українського етносу не є характерним приналежність його, як єдиного типу, до якоїсь із церковно-релігійних християнських структур. Наявність у релігійному християнському просторі православної церкви, розділеної на три конкуруючі конфесії, греко-католицької, протестантської у найрізноманітніших

проявах засвідчує про нереальність прив'язки етносу до однієї церкви, що полегшило б консолідацію. Така ситуація є наслідком не стільки інтересів і бажань етнонаціонального утворення, скільки дією багатьох інших факторів, зокрема, як зазначалося, особливостями історичного розвитку, політичних впливів. А це означає, що присутність такої конфігурації церковно-релігійних впливів в Україні є не лише свідченням демократії, але й результатом історії та політики церкви, етносу, суспільства, держави, індивідуумів.

«Християнство, — на думку К.Ушинського, — становить основу європейського життя» [198, 306]. Розуміння, що релігія завжди поєднувала духовні аспекти з громадянськими, національними, сімейними, проявлялося впродовж всієї вітчизняної історії від Володимира Мономаха, Феодана Прокоповича до П.Юркевича і Г.Сковороди, Г.Ващенка і К.Ушинського. Пізнавати власну державу через історію, право, географію, літературу, конституцію є постійним завданням кожного більш-менш сформованого суспільства, проте пізнання і усвідомлення причетності до рідної культури, історії, мистецтва, духовності, зміцнюється коли у зміст громадянської освіти буде включено компонент релігієзнавчих цінностей [23, 259].

Служба Богу й Батьківщині — основна мета, що стояла перед українським народом тисячу років тому, стоїть тепер і буде стояти перед ним ще довгі віки.

Вони мають винятково важливе значення для формування правосвідомості громадян. Завдяки церкві людина приходиться до загальнолюдських національних і особистих ідеалів, моральних поведінкових норм, адже, як стверджував К.Ушинський, нехтування всякою релігією призводить людину до нехтування обов'язками [197, 394].

Але сказане легше зреалізовувалося б за умов, якби Україна була моноетнічним чи моноконфесійним суспільством. Реальність багатоскладового українського життя, конституційна обов'язковість у підходах до релігійно-церковного фактору, міжконфесійні суперечності, стан релігійної і духовної культури, відсутність досвіду співпраці держави, церкви і освіти зумовлює вироблення власної методології суспільної поведінки.

Можна однозначно підтримувати ідеї видатних вітчизняних педагогів (С.Русової, Г.Ващенка, К.Ушинського), впроваджувати, до певної міри, досвід християнського виховання на Західній Україні

чи шкільної системи Німеччини, де релігія є обов'язковим предметом у школі, проте, по-перше, слід виробити правові норми синтезу поведінки церкви, держави і суспільства, пам'ятаючи, що віра це не лише морально-духовний стан країни, але й її стабільність, єдність й консолідація.

Історія політичної, педагогічної, філософської думки засвідчує, що вічним предметом уваги була проблема суспільного й особистого. І завжди як у практичних діях, так і у наукових обґрунтуваннях проявлялися протилежні оцінки. З одного боку, ідеалізувалася особистість, егоцентризм, індиферентність до суспільного начала, з іншого боку, достатньо однобоко домінуючим ставав пріоритет суспільного.

Свобода, ідея вільного виховання, спілкування з природою і антеїзм людини, вільність від громадянських обов'язків або повне підпорядкування людини державою роблять такі суспільства або анархічними, або деспотичними.

Одиниці, які складають суспільство, мають право на свою окремішність і всі спроби відібрати її і урівняти в суспільному житті слід називати тоталітаризмом

У той же час, за висловом К.Ушинського, «суспільство — це є знання більших особистостей, ..коли сила суспільства збільшується силою кожного й сила кожного — силою суспільства» [197, 340].

Саме тому у державній національній програмі «Освіта. Україна XXI століття» головною стала ідея формування глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю. Формування національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, бажання працювати задля розвитку держави стали пріоритетними напрямками реформування виховання в умовах незалежності.

Йде мова про баланс інтересів у громадянському суспільстві, коли має відбуватися оптимальне поєднання особистісних і загальних інтересів. Можливо було б доцільним не називати цю ситуацію як рівноцінність, оскільки все суспільство (політичне, економічне, соціальне) має працювати на інтерес, запити людини. Понятійний образ «людський вимір» мало-помалу починає ставати в українському суспільстві якщо не домінантою дії, то хоча б домінантою уваги. Урядові програми, які раніше за своєю методологією формувалися за принципами економіка ради економіки, економічний ріст ради економічного росту починають олюднюватися че-

рез інтереси і права людини. Це вже є ознакою того, що державні інституції у своїй діяльності переорієнтовуються на підтримку громадянських цінностей, оскільки, за конституційним визначенням, найбільшою соціальною цінністю є людина, від виховання якої залежить сила суспільства і держави, благопочуття родини, щаслива доля батька і матері. Саме у стосунках з ними визначається рівень громадянськості і патріотизму особистості.

Патріотом і громадянином може стати тільки людина з чуйним і мужнім серцем. Поняття Батьківщини досягнеться не тільки і не стільки розумом, — писав В.Сухомлинський, — скільки серцем. Патріотизм — це сплав почуттів і думки, і патріотизм починається з любові до людини.

Ніякі чесноти не знайдуть місця у серці, жорстокому до своєї матері. На чортополоху не розквітне троянда [184, 316-321].

Проблема громадянського суспільства не вирішується за рахунок кількісних показників. Практика показує, що збільшення громадянських інститутів, організацій не завжди формує знання, навички, моральні цінності громадянина. Але доконаним фактом залишається те, що найбільш значимий громадянський інститут самотужки не зможе справитися із цим завданням. Родина, сім'я, церква, ЗМІ, політичні і громадські організації, державні установи повинні інтегрувати зусилля і нести конкретну (моральну, правову, адміністративну) відповідальність за громадянське виховання в Україні.

На державному рівні потребує широкого впровадження національна мовна свідомість, яка завжди буде носієм державотворення і національної безпеки.

Для справжнього вирішення україномовної проблеми необхідно сформувати нову національну інтелігенцію, а політичні лідери, як це спостерігається в інших країнах у ставленні до державної мови, матимуть високу україномовну свідомість, необхідні уявлення про громадянські, демократичні, загальнолюдські, національні норми і цінності; культуру світової цивілізації та культурну спадщину українського народу [92, 7].

Це потребує значних зусиль усіх верств українського суспільства й держави. Важливо створювати та зміцнювати систему виховання кадрового українського потенціалу у вищих навчальних закладах, в університетах, спеціальних коледжах, академіях; актив-

но здійснювати перекладацьку та видавничу діяльність; створити умови доступності світових надбань з науки, літератури, політики, філософії українською мовою; виробити науково обґрунтовану термінологію для всіх галузей діяльності людини (технічну, економічну, біологічну, медичну, правничу); створити систему захисту української мови за допомогою державних і наукових інституцій; проводити активну топонімічну політику, повертаючи історичні назви містам, селищам, вулицям та географічним суб'єктам.

Прикладів, коли розвинуті демократичні країни дуже чутливо реагують на статус державної мови, є чимало. У цьому — очевидний зв'язок мовної політики із захистом національних інтересів. У 70-их роках ХХ століття Франція ввела «Закон про вживання французької мови», передусім акцентуючи увагу на якість застосування мови державними службовцями. Але опікатися державною мовою слід не лише українській інтелігенції, але й інтелігенціям національних меншин, більшість з яких продовжують за інерцією імперського часу підтримку російськомовної політики, нехтують українською мовною культурою.

Саме культурними, політичними, етнічними прикладами еліта і провідники держави закладають позитивну мотивацію для загальної соціальної дії.

Коли ціла нація — і ті, що правлять, і ті, якими правлять, — живе не різними вірами: «панською» і «народною», «буржуазною» і «пролетарською», а однією спільною вірою, і коли вся її громадська мораль побудована на вічному Божому законі: «В поті чола твого, будеш їсти хліб твій» — то при таких умовах вона може мати високу техніку і високу громадську організацію, високу матеріальну і духовну культуру.

Сусідні з Україною етнічні утворення — російське, польське, румунське мають дещо (на наш погляд вигіднішу) ситуацію щодо моделі церква — етнос — суспільство. Асоціація росіян з православл'ям, поляків з католицизмом, румунів з православною церквою, незважаючи на наявність у цих державах багатьох релігійних течій, національних меншин, які мають, на відміну від домінуючого етносу, іншу релігійну орієнтацію, створює оптимальні передумови для етнічної консолідації.

А тому, зважаючи на пріоритети в цій сфері завдання, яке стоїть перед державою, політичними партіями, громадськими організа-

ціями і суспільними лідерами, громадянською освітою — мінімувати причини, які б привели суспільство, етнічні і релігійні групи до «нервового зриву». Такі причини, критичний конфліктний потенціал, незважаючи на нормативно-правову базу, можуть виникати в різних сферах — конфесіях, політичній системі, державних і громадських інституціях, освіті...

Чи поліпшуватимуться умови для становлення громадянського суспільства, якщо на даний момент зреалізувати по всіх напрямках тезу «поменше держави», лібералізуючи загалом державно-суспільні стосунки? Можна, ідеалізуючи ситуацію, позитивно оцінювати такий підхід лише в тому разі, коли похідною і критерієм цього буде ріст соціальної стабільності. Проте на етапі перехідного періоду суспільна практика засвідчує протилежне. Послаблення держави, падіння в силу чи інших причин її авторитету адекватно робить народ незахищеним і психологічно нестійким.

Незважаючи на те, що Україна стала на шлях незалежності, чимало проблем, невіршуваних впродовж минулого ХХ століття, зберігають актуальність і понині.

У період становлення Української держави для формування громадянської культури необхідне усвідомлення важливої тези В.Липинського, що здобуття повної волі української нації, утвердження державної незалежності не можна доручати тим, хто в цю ідею ніколи не вірив, з погордою ставився до незалежності і самостійництва. Не розуміючи цього, українство не збагне причин поразки української революції у 17-20 роках минулого століття, як і не усвідомить багатьох невдач нинішнього поступу незалежної України. Незалежність, соборність, самостійність, справедливість до власного народу — ті непересічні цінності, на яких має виховуватися сучасне громадянське суспільство. а не бути посередником між Росією чи іншими державами й українським народом [107].

Це стосується економічних, правових, соціальних, гуманітарних систем. Скажімо, ріст злочинності, беззаконня, падіння авторитету органів правопорядку, армії як свого роду «вакуум влади» швидко призводить до того, що всі інститути, включаючи державу, є підсистемами етносу (його органами), створеними для досягнення певних цілей у процесі його еволюції і адаптації в навколишньому світі.

Глобальні процеси дедалі сильніше впливають на створення взаємозалежних сфер, більш мобільного інформаційного середо-

вища. І якщо ряд країн третього світу знаходиться на дуже низькому рівні, то чимало розвинутих, пройшовши постіндустріальний, ввійшли у постінформаційний стан. Інформація стає явищем, яке все більше впливає на суспільні, міждержавні, міжнародні процеси, може приносити як благо, так і негативні результати для того чи іншого народу, громади, особи. І навіть коли, здавалося б, реалізація української ідеї — це справа суто внутрішня, проте практика показує: зовнішні і внутрішні опоненти блокуватимуть її першочергово саме в інформаційному просторі. Інформація стає в сучасних умовах найбільш вразливою для націодержавотворення сферою. Адже інформаційні впливи можуть бути значно небезпечнішими для громадянської свідомості і культури, ніж найжорстокіші демпінгові війни за метал, зерно, вугілля тощо. Інформаційне середовище, інформаційний простір, інформаційний ізоляціонізм, інформаційна блокада, інформаційна диверсія, інформаційна безпека — це ті явища і фактори, які мають бути постійно в полі зору суспільно-державної уваги. Ці проблеми значно складніші і об'ємніші, ніж розгляд у ВР України діяльності Національної ради з питань теле- радіомовлення. Оцінювати інформаційну ситуацію потрібно не з вузько політичних, корисливих цілей, прицілюючись на президентські вибори-2004, а з точки зору загальнонаціональних інтересів, тим більше, що інформація — це не лише радіо, телебачення, а й книга, підручник і книговидавнича справа; газети, журнали, наукові вісники; інформаційні технології навчання; інтелектуальна власність науково-технічного, економічного, соціального, правового характеру. Не можна сподіватися на суспільний прогрес, якщо Україна не усвідомить, передусім через владні структури, значимість інформаційного простору, від якого залежить формування громадянської особистості, її знання, мораль, практичні дії, збереження й розвиток цінностей національної ідеї. Особливо важливо, коли країна переживає стан ризикованої державності, ризикованої демократії, ризикованої ринкової економіки. Щодо останнього, то Україна проводить величезну роботу по визнанню її європейським співтовариством як країни з ринковою економікою. Справи у багатьох напрямках могли б розв'язуватися успішніше, якби вдалося подолати інформаційну блокаду, якби події в Україні висвітлювалися не крізь призму Останкіно чи інших держав, а через створене власне сателітне теле-

бачення. Поки що неупереджено слід констатувати, що впродовж більше ніж десяти років незалежності Україні не вдалося прорубати інформаційне вікно у світ. А жаль, адже світ повинен об'єктивно знати правду про відмову (добровільну!) від ядерної зброї, Чорнобиль і подолання наслідків аварії, вирішення національно-культурних питань, прав національних меншин і «справу Гонгадзе», про свободу слова і законну (чи не законну) торгівлю зброєю, про мирні ініціативи України і участь у миротворчих операціях, про газо-нафтомагістралі і політику держави щодо НАТО, ЄС, СНД чи євро-азійської організації. Накінець, попри всі складнощі життя українського суспільства Україна варта того, щоб світ, як і наша діаспора, знав про її історію, культуру, видатні науково-технічні досягнення. Для цього у нас є можливості: технічні, наукові, інтелектуальні. Без цього інформаційного впливу «для нас» і «для них» продуктивна, творча, стабільна діяльність суспільства буде проблематичною. На даний час потрібно не лише захоплюватися дискусіями про інерцію «імперської» чи «загальносоюзної» експансії про комерціалізацію інфопростору і втрату ним національного продукту, змінювати кадри в інтересах партій, фракцій, а ще більше в інтересах фінансово-корпоративних груп і регіонів, необхідна дуже чітка, демократична, державницька (не космополітична, а українсько-свідома) позиція. Інформаційна політика громадянського суспільства має базуватися не лише на традиційному для 90-их років політично-агресивному розвінчуванню своїх опонентів, на безцензурних замовленнях, на критиці вчорашніх соратників, на надривних загальних негативах, а мусить слугувати етизації, інтелектуалізації, політичній культурі суспільства, поглиблюючи політичне, правове, економічне, моральне, історичне розуміння української нації у період глобалізації світу. Якщо українство через віки зуміло вижити в умовах бездержавності, зберегти свою національну ідентичність, мову, культуру, господарський механізм виживання, то, очевидно, зараз, коли розвитку національного «Я» сприяє держава, слід з допомогою інформації примножити колишнє і створити нові надбання не лише в уяві і образі, ідеалі, але й в реальній діяльності. Через інформацію, навчальний і виховний процес, від батьків, вчителів, вихователів, представників церкви і науки, мистецтва і культури, від сім'ї, громади, держави можна отримати знання, вміння, мотиваційну енер-

гію і стимули, національну свідомість і риси ментальності, які позбавлять громадянське суспільство непоправних деформацій. Яким буде інформаційне поле, інформаційна політика, такою буде свобода слова — ознака демократичного чи авторитарно-деспотичного суспільства. Чи вдаватиметься досягати громадянського консенсусу, чи закладатимуться соціально-деструктивні фактори? Такі запитання є логічними, оскільки функціонування українських ЗМІ, інформаційна політика фокусує ідеї демократії у суспільстві.

Нагромадження суспільством, індивідумом інформаційного капіталу уможливило перехід у нову якість для створення нової, прогресивної бази творчості. Проте не завжди кількісні нагромадження стають корисним надбанням для того чи іншого народу. Адже чимало прикладів уже в новітній історії, коли інформаційна політика виступала в ролі фактору насильства, денационалізації етнічних груп і національностей. Ці протиприродні, агресивні, бездуховні інформаційні диверсії були еталоном поведінки не лише в радянський період чи за панування Польщі, Угорщини, Румунії на українських землях. На жаль, вони мають місце і в сучасній незалежній Україні. Видається дивним, але факт, коли, завдяки неконституційним діям або бездіяльності великих і малих державних чиновників, попираються мовно-культурні права українців. Структурна мовна мережа радіо і телебачення, періодичної преси не відповідає демографічно-національній ситуації. Найпроблемнішими регіонами залишаються не лише Крим і східні регіони, швидкими темпами за часи незалежності україномовність втрачають великі і малі міста України, в тому числі і в західних областях, і м. Києві.

Щодо інформаційного простору Криму, то весь період другої половини 90-их років був заповнений російською пресою і російськомовною кримською, яка більше зорієнтована на Москву, ніж на Київ. Діяльність телепрограми ОРТ, «Транс-М-Радіо» ДТРК «Крим», майже двох з половиною сотень газет і журналів, безпосередній друк російських видань в Сімферополі засвідчують про незахищеність українського інформаційного простору. Не лише фактор мови, але й, передусім, зміст друкованих засобів і передач часто налаштовані на антиукраїнський, сепаратистський лад, що не стимулює консолідуючі процеси. Незважаючи на певну модернізацію російських видань, появу рубрик про життя українського

суспільства, можна однозначно стверджувати, що населення, окрім цікавої різножанрової інформації, постійно і цілеспрямовано отримує інформаційно-пропагандистський товар, прив'язуючись до інтересів хай і сусідньодружнього, але не державно-українського фактору.

«Российская газета», «Красная звезда», «Известия», «Московские новости», «Комсомольская правда», «Аргументы и факты», місцеві видання: «Крымская правда», «Крымские известия», «Мещанская газета», «Таврические ведомости», «Южный курьер», «Республика Крым», «Коммунист Крыма», «Русская правда Шувайникова», «Вечерний Севастополь», «Авдет», «Арекет», видання В.Жириновського — лідера ЛДПР та інших попри всі дискусії не налаштовані на удосконалення українського інформаційного простору. Поважаючи демократичні права і свободи громадян, плюралізм думок і світоглядів, національно-культурні запити росіян, татар, російськомовного населення, інших національних меншин, держава на рівні всіх її вертикальних і горизонтальних владних інституцій зобов'язана збалансувати ситуацію, враховуючи інтереси більш як 700-тисячної української спільноти, виходячи з інтересів національної безпеки. Нелогічним є навіть той факт, коли молода Українська держава найбільше зробивши для відновлення історичної справедливості стосовно до кримських татар, на рівні видання Національного руху Кримських татар (НРКТ), дотримується не української, а московсько-центристської орієнтації. А чого варті статті у незалежній громадсько-політичній газеті «Крымская правда», якщо виходить з державних інтересів України, на кшталт — «Слава и гордость России Севастополь, город-святыня, чей российский юридический статус многократно подтвержден международными правовыми экспертизами (?), находится в украинском подчинении, в полной экономической и информационной изоляции от своей Родины». У подібному тоні і провокативна публікація «Обращение к крымчанам»: «Будучи поставлені в разряд национального меньшинства, русские люди ныне лишены политических прав, которые им гарантировала Крымская Конституция, они лишены экономической защиты, национально-культурных прав и находятся в информационной блокаде от России», («Русская правда Шувайникова»).

Зовсім парадоксальною виглядає публікація в татарському часописі «Арекет»: «Зловещим планам мы должны противопоставить нашу непреклонную волю — воссоздать братский Союз народов... Стержнем такого нового суперсоюза равноправных народов может и должно стать славяно-тюркское содружество народов». Адже це не лише антиукраїнські випадки, які ставлять під сумнів саме існування незалежної України, це фальшування витолоченої історії кримських татар, які уже були жертвами «союзної» ідеології і практики.

Безперечно, що фактором, який сприяє перетворенню частини російської общини Криму у проросійську п'яту колону, є діяльність не стільки таких політиків-великодержавників, як Лужков, Затулін, а засобу масової інформації. Про це об'єктивно висвітлюється в ряді російських видань. У статті «Сосед з камнем за пазухой» (Дружба народов, 1995, № 10) йдеться: «Без преувеличения можно сказать, что с самого момента провозглашения Украиной независимости московский СМИ издают один сплошной рев, в котором на все лады варьируется одно и то же слово: Крым. В полном соответствии с принципами массовой пропаганды, открытыми Геббельсом, бесконечно повторяя несколько простейших тезисов: «Крым — исконно русская земля» [84, 10-11].

Це не прояв свободи творчості, громадсько-державна збайдужілість, політична недалекоглядність чи навіть свідомо направлені дії на творення аморфного, асоціального суспільства дії. Адже якщо творча свобода не узгоджується з людяністю, гуманізмом, правовими і моральними нормами, то державні інституції зобов'язані захищати інформаційний простір, в якому гребують моральними засобами, людською порядністю й духовною культурою? Якщо виникає загроза безпеці людини і суспільства, державний контроль інформаційної продукції ні власна, ні європейська спільнота не вважатиме за прояв недемократичності.

Суспільство тому і розробляє концепції і програми громадянської освіти, що конче потребує нових моральних й ідеологічних настанов, які б стизували міжлюдські, міжетнічні, міждержавні стосунки, збагачували їх цінностями миру, добра, істини, сприяли б зміцненню головного соціального середовища громадянськості — сім'ї.

Завдання з виховання громадянина зумовлюють не лише модернізацію громадянської освіти, а вимагають також якісних змін

у складному соціокультурному середовищі, без чого національна програма, концепція, доктрина матимуть декларативний характер. Аналіз свідчить насамперед що інформаційний простір не адекватний суспільним проблемам. Рівень життя і порушення прав людини, мільйонні стихійні міграційні процеси найбільш продуктивної частини населення, ріст асоціальних сімей, хвороб, проституції, дитячої безпритульності і злочинності, безробіття, демографічні зриви, розкрадання національного багатства потребують іншої — професійнішої, гуманнішої, більш соціалізованої державної й інформаційної політики.

Проблеми громадянської освіти нерозривно пов'язані зі станом загальнонаціональної освіти. Третє тисячоліття, яке більш активно формуватиме конкурентне середовище освітніх національних систем у контексті сталого розвитку, передбачає оптимізацію державних і неурядових капіталовкладень відповідно до суспільних потреб інтелектуального розвитку; забезпечення рівних і реальних можливостей в отриманні середньої і вищої освіти; якісних структурних змін у підготовці кадрів, щоб припинити інтелектуальну міграцію; формування платності навчання з урахуванням матеріального і соціального статусу суспільства, оскільки порушення цього підходу викликає суспільне невдоволення і протести, громадську нестабільність; впровадження таких національних і загальнолюдських світових освітніх стандартів, такого розуміння сутності національної ідеї, щоб одним з найвищих пріоритетів громадянського суспільства став рівень освіченості й інтелектуального розвитку нації. Слід зауважити, що через відсутність оптимального соціокультурного середовища для громадянського виховання фактор освіти, навіть за нинішнього стану, зберігає свою надзвичайну актуальність. При цьому не може викликати сумніву теза, що громадянська освіта повинна базуватися на етнокультурних цінностях й ідеалах; що відродження українського етносу і формування його культури безпосередньо пов'язане з розвитком національної системи освіти, національної школи; що етнічна культура, зі свого боку, головний складовий елемент відродження національної освіти. Безконфліктність і прогрес громадянського суспільства забезпечуватимуться формуванням в Україні такого етнокультурного комплексу, для задоволення потреб етносів, які проживають тут і входять до структури політичної нації. Домінуюча роль освіти у

становленні громадянськості зумовлена тим, що багато інших каналів трансмісійної етнокультурної інформації, включно сім'я, соціальна і духовна сфери, засоби масової інформації і навіть церква, денационалізовані, за ідеологізовані. А у мистецтві ми маємо справу, — писав Гегель, — не просто з приємною і корисною іграшкою, а з вивільненням людського духу, з розкриттям істини, яка не вичерпується природничою історією, але розкриває історію світу; таке розкриття (через мистецтво) являє собою кращу сторону цієї історії і кращу нагороду за важкі труди пізнання [36, 1]. Не можна звинувачувати людей, що вони не виявляють до вищого мистецтва того інтересу, на яке воно заслуговує, адже спочатку ми повинні навчитися поцінувати мистецтво [36, 14].

Етнополітологічні завдання для України і Європи полягають в тому, щоб мінімізувати міжетнічні, міждержавні конфлікти на цьому ґрунті, а також сприяти внутрішній стабільності кожної європейської спільноти для демократичних процесів і формування громадянського суспільства.

Гарантуванням цього шляху є: а) дотримання кожної із країн норм міжнародного права щодо захисту національних меншин; б) активізація двосторонніх зв'язків між державами, паритетна форма діяльності по вирішенню національно-культурних проблем; в) практика стосунків повинна базуватися на тому, що національні меншини не тільки мають права на захист свого розвитку, але й обов'язки поважати державу, в якій вони живуть як рівноправні громадяни, її символи і національні святині, державну мову, культуру, історію, традиції; г) національні меншини слід розглядати не як вічну для суспільства проблему, а як значний потенціал соціально-економічного, інтелектуально-культурного розвитку суспільства; д) культурно-освітня політика держави не повинна уніфікуватись у ставленні до нацменшин, які традиційно і реально мають відмінні і специфічні можливості розвивати свою окремішність; ж) одне з головних питань — навчання рідною мовою — може мати кілька напрямків у задоволенні мовних запитів (від недільних шкіл, мовних факультативів, мова як предмет або вивчення кількох предметів на рідній мові, до одержання базової і вищої освіти рідною мовою); з) Україна зобов'язана більш активно на міжнародному рівні вести діалог із зацікавленими суб'єктами, показуючи свої досягнення, які у багатьох напрямках значно перевищують рівень роботи європейських держав з національних проблем.

Стосунки України з Європою визначаються не лише міжнародно-правовими актами, рівнем демократичності вітчизняного законодавства і його реалізацією стосовно нацменшин, але й, передусім, двосторонніми стосунками. Вони ж далеко не без проблемні. Наприклад, відносини зі Словаччиною ускладнилися через русинську проблему. Різні погляди на окремішність русинів, невизнання в Словаччині, як і окремими політичними силами в Україні, факту, що русини є нерозривною частиною українського народу, накладають певне тертя у міжетнічних взаєминах. Судячи з того, як словацький уряд опікується русинською темою, активно фінансує культурні установи, засоби масової інформації, громадсько-політичне життя, можна передбачати існування певного міжетнічного і міждержавного дискомфорту.

Далеко не безхмарними, з точки зору національно-культурних, історичних, релігійних проблем, військових поховань, є стосунки з Польщею. А якщо оцінювати позиції навколо польських військових поховань на Личаківському кладовищі, то вони набрали політичного забарвлення. Разом з тим історія відносин України з багатьма державами, включно і з Польщею, не може ставати відправною точкою у вирішенні питань нинішнього і перспективного співробітництва. Адже польсько-український договір 1992 року, Декларація про принципи українсько-польського партнерства, підписані угоди на вищому рівні у 2000-2002 роках, є базою для демократичної політики щодо дотримання прав національних меншин, розвитку їх етнічних, культурних, мовних, релігійних особливостей.

Трактування кожним свого власного бачення історії не повинно заважати розвитку добрих стосунків між народами. Історична наука повинна не лише служити протистоянню, але й слугувати прогресу міжнаціональних взаємин.

Ф. Прокопович вважав за доцільне в навчанні користуватися як національними, так і загальнолюдськими надбаннями. Мета історії, — пише він, — приносити користь, але користь таку, очевидно, щоб ми знали, що слід робити, а чого уникати, як з чужих прикладів, так і власного досвіду [139, 337].

Зважаючи на важливість виховання історичної та політичної культури через громадянську освіту, щоб об'єктувати розвиток України, доречно нагадати слова Ф. Прокоповича, який стверджує, що найбільш важливо для історика — уникнути захоплення:

нехай він не намагається здобути для себе прихильності, не запалюється любов'ю, не спалахує гнівом, не дозволяє засліпити себе ненавистю чи заздрістю, — взагалі, нехай не буде прихильником жодної групи. Якщо йде бій, він повинен стояти посередині, і якщо відбувається дискусія чи суперечка, нехай поводитьсь він як слухач, а не як учасник дискусії, і нехай не дає перевагу ні друзям, ні своїй пристрасті, а стоїть тільки на боці правди [139, 340].

А право інших народів на свій національний розвиток українці завжди поцінювали, оскільки самі вічно прагнули до національної свободи. М. Драгоманов у праці «Що таке українофільство?» згадує, що ще за часів Хмельницького козаки визначали сутність міжнаціональних, зокрема українсько-польських, відносин словами: «Масте ви собі Польщу, а нам наша Україна останеться» [62, 435].

Відносини з Румунією могли б набрати більш конструктивного характеру. Проте територіальні домагання з боку нашого південно-західного сусіда щодо Північної Буковини, Бессарабії, острова Зміїний роблять переговірні процеси з гуманітарної політики розбалансованими і малоефективними.

Важливим чинником життя меншинних громад і національних груп є мова. Ніщо інше не характеризує так народ, як його мова, яка є оберегом і виразником його національної самобутності. Саме на мовних вимогах формувалися національні програми XIX-XX століть, хоча поняття мови і «національної меншини» не завжди узгоджуються. Достатньо показовим є приклад ірландців, які сприйняли англійську мову, але при цьому не втратили своєї самобутності.

У свій час президент Франції Ф. Міттеран заявив, що для майбутньої об'єднаної Європи своєрідний статус меншин дав би змогу врегулювати багато конфліктних і часто трагічних ситуацій, не переглядаючи при цьому кордони, і, отже цілісність держав, але визнаючи права окремих груп населення.

Слід повністю забезпечити побажання прав осіб, що належать до меншин, щоб вони могли без будь-якої прихованої думки виявити лояльність до країни, громадянами якої вони є.

Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території і врахуванні таких особливостей,

як «етнічні і культурні традиції». Тому Українська держава не виступає за творення національних автономій меншин, що колись вважалося важливим в УНР» [232, 27-32].

Особливістю ситуації в Україні є те, що український етнос був предметом інтенсивної русифікації й денаціоналізації впродовж багатьох століть, а тому в Україні постала проблема не лише захисту національних меншин, але й ослабленої культурно, політично етнічної більшості.

На період утворення СРСР в Донбасі, згідно з статистичними даними, налічувалось 64% українців, а у травні 1922 р. в Донбаській губернії було відкрито тільки 5 українських шкіл, або 0,2%. Чисельність російських шкіл складала 90,75% при загальній кількості російського населення 26%.

До революції в Україні не було жодної школи з мовою викладання корінної нації [108, 102].

Східні регіони, де проходив інтенсивний процес індустріалізації, активно русифікувалися і наблизилися до російської ментальності. Довгі роки русифікації зумовили пониження української мови. Найвищі сфери суспільства і практично все населення міст втратили українську мову [108, 32].

Процеси, які відбуваються в Україні, є не лише наслідком внутрішнього життя, але й глобальних процесів, що змінили для багатьох країн сутнісні основи. Передусім трансформація поступового переходу з постіндустріального в інформаційне суспільство; нова конфігурація геополітики у зв'язку з припиненням існування тоталітарної радянської імперії, домінування плюралізму в ідеологіях, культурах, релігіях; посилення конфліктності, зокрема і на етнічному ґрунті, змінюють світоглядні парадигми громадян. І те, що глобалізація не спричинила в Україні етнополітичних катаклізмів, а створилися певні умови для удосконалення самоорганізації поліетнічного суспільства, є заслугою держави, політичних організацій, науковців, політологів, засобів масової інформації, культури українського народу.

Конституція України як Основний Закон держави стала основою побудови громадянського суспільства та займає центральне місце у системі законодавства. Україна підтвердила, що найголовнішим у процесі державотворення, розвитку демократичного суспільства є створення умов та спонукування до поваги прав людини

і основних свобод, забезпечення консолідації, формування Миру та розвиток Культури Миру і Гідності.

Людина, її життя і здоров'я, честь, гідність, недоторканність та її безпека, згідно із Конституцією, є найвищою соціальною цінністю. На конституційному рівні закріплено найважливіший принцип державного будівництва: підпорядкування діяльності держави утворенню і забезпеченню прав та свобод людини. Держава взяла на себе зобов'язання визнавати, дотримувати і захищати основні права та свободи людини. Органи державної влади, органи громадського самоврядування, політичні партії, релігійні конфесії, громадські організації, їх посадові особи, лідери зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією України та законами України.

Основною засадою суспільного життя визнана його багатоманітність — культурна, економічна, політична та ідеологічна. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією України і законами України.

Держава забезпечує захист соціальних, національних, економічних, релігійних прав усіх суб'єктів, право власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки і визначає об'єкти права власності українського народу (культурна та духовна спадщина, достовірність розвитку історії, земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони). Предметом особливої уваги є забезпечення та реалізація прав дітей, учасників навчально-виховного процесу. Усі суб'єкти та об'єкти права є рівними перед законом. Право дітей є непорушним.

У проведенні зовнішньої політики Україна проголошує принцип забезпечення своїх національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного, партнерського і взаємовигідного співробітництва із зарубіжними країнами за загальними принципами і нормами міжнародного права. Це прогресивне положення Конституції України сприяє розвитку взаєморозуміння, консолідації та співпраці.

Надзвичайно важливим у Конституції України є положення про те, що держава зобов'язується сприяти консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а

також розвиткові культурної, етнічної, мовної та релігійної самобутності всіх національних меншин в Україні. Це є одним із вирішальних завдань держави, громадських організацій, окремих осіб, оскільки у ст. 5 Конституції зазначається, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ [91, 4], який складається із громадян України всіх національностей, і від його єдності залежить майбутнє нашої держави.

Все це спонукало виробляти і нову парадигму етнонаціонального життя з урахуванням історичного і політичного досвіду, перспектив розвитку громадянського суспільства, світової теорії і практики етнополітики.

Практично визріла проблема формувати по-новому міждисциплінарну галузь етнополітології. Для українського суспільства ця сфера була і залишається складною. Сама структура його як багатонаціонального, яке має своєрідний історичний, мовно-національний розвиток, зумовлювала появу безлічі теорій і поглядів щодо того, яку етнополітичну модель має обрати Україна. При цьому як у зарубіжних, так і у вітчизняних дослідженнях неоднозначно тлумачаться в методологічному і теоретичному планах такі наріжні поняття, як «нація», «етнос», «етнічність», віддаючи перевагу то соціо-біологічному, то еволюційно-історичному факторам.

Природно, що альтернативою формуванню держави на денационалізованій (стосовно українців), політичній основі ставала етнічна концепція, в якій визначальними позиціями були: генеза нації, український етнос — єдиний суб'єкт державонаціотворення; пріоритет корінного народу у порівнянні з нацменшинами, отримання громадянства іншими національностями відбувається за критеріями — знання української мови, повага до України, її законів. Ця концепція опиралась на історичний досвід боротьби українців за власну національну державу, наукову, суспільно-політичну думку українства впродовж багатьох століть.

Розвивалася за цих умов і третя етнополітична модель. Суть її, на думку фахівців, полягала в тому, що вона відображала певний синтез двох попередніх. Територіально-громадянсько-етнонаціональний — так можна було називати цей політично-науковий підхід. У Конституції він був уже в преамбулі, коли український народ — це громадяни України всіх національностей [91, 3]. Про-

гресивність цієї концепції була в тому, що головні етнокультурні цінності українського народу, його символіка, мова, назва держави, політичне самовизначення народу ставали пріоритетними, зробило її компромісно-перспективною і реальною. Практика діяльності Української держави у сфері регулювання міжетнічних відносин, у створенні політико-правових засад цього напрямку державотворення свідчить про її схильність до останньої моделі формування політичної нації. Крім того, виходячи з уроків історичного минулого, міжнародної практики, в Україні обрано таку модель взаємовідносин держави і етнічних груп, в якій держава займає пріоритетне місце у виробленні засад етнополітичного розвитку [5, 11].

- Суспільство завжди прагне стабільності, тому в економіці, і в політиці, і в культурі необхідно реалізувати концепцію єдності, що базується на розмаїтті, де були б враховані всі особливості регіонів, соціальних інститутів, соціальних груп. Вольова доцентрова сила єдності розмаїтостей — ось що може згуртувати українську спільноту, оскільки люди ідентифікують себе з тією чи іншою ідеєю, лозунгом, лідером, соціальною групою, навіть з державою. Але політична воля щодо інтеграції структурних елементів у єдине консолідоване громадянське суспільство не означає насильницьких дій. Її слід зреалізовувати за умов наявності і розвитку процесів, які засвідчують етнічні, загальнонаціональні, загальнолюдські й особисті інтереси.

Кожна нація, — писав Г.Ващенко, — виробляє свій національний світогляд, свою мову, свою національну культуру. Але відбувається також великий процес об'єднання людства, щоб сприяти мирному співжиттю народів і допомагати розвитку культури і їх добробуту.

Чи не потерпить (втратить — авт.) загальнолюдська культура, коли кожний народ буде розвиватись самостійно замість того, щоб спільними зусиллями творити єдину загальнолюдську культуру?.. На це питання, — зазначає Г.Ващенко, — можна відповісти так: від того, що кожний народ буде вільно творити свою національну культуру, загальнолюдська культура не програє, а, навпаки, виграє.

Багатство культури полягає в її різноманітності і всебічності. Вселюдська культура складається із надбань різних народів. Кож-

ний народ вкладає в загальнолюдську скарбницю свої скарби. Навіть найталановитіший народ не може створити всебічної культури [23, 293-294].

І найсуттєвіші відміни слід шукати у багатофакторній схемі на теренах культури, у всій системі життєдіяльності. Тільки з позицій геополітичних координат (правових, соціальних, культурних, економічних, екологічних, наукових, педагогічних) слід оцінювати необхідність тих чи інших трансформацій. Горизонти інтересів у шкалі «Я — людство» українського суспільства на середину 90-их років виглядали так:

- Інтереси власної сім'ї — 70%
- Доля культури мого народу — 41%
- Доля і честь України — 34%
- Доля всього людства — 29%

Становлення Української держави:

	Укр.	Рос.	Євр.	Пол.	Угор.	Мол.	Кр.	Тат.	Бол.	Середн.
За нез. України	84	84	88	93	69	77	63	66	80	
За єдине укр. громад.	60	25	23	39	24	29	10	23	35	
За рестав. СРСР	5	10	3	0	5	16	12	28	9	

Можливо, найбільш гострою потребою щодо визначення пріоритетів етнополітичного розвитку України був період розробки і прийняття Конституції. Адже в ній необхідно було закласти такі визначальні понятійні образи, як «український народ», «українська нація», «громадяни України», «національності», «державна мова», «національні меншини», «етнічна, культурна, мовна та релігійна самобутність», «національне багатство», «національні інтереси і безпека», «державний прапор України», «державний Герб України», «державний Гімн України», «громадянське суспільство», «українська діаспора», «права, свободи та обов'язки людини і громадянина» тощо.

Зважаючи на різке політичне протистояння, в суспільстві домінували різні погляди, що ускладнювало розуміння згаданих проблем. І дуже важливо, щоб основоположні принципи були закладені в Конституцію із конкретно-правовим визначенням місця і ролі

держави в етнополітичній сфері, адже згідно з чинним законодавством саме вона визначає і реалізує завдання етнополітики. Спонукала до цього також ситуація у сфері освіти, у змісті якої слід було закладати, зокрема на рівні суспільствознавчих і правових дисциплін, науково обгрунтовані і політично закріплені етнополітичні поняття, явища, процеси. Ввійшовши в стадію соціоцивілізаційної зрілості, становлення громадянського суспільства і політичної системи, конче було визначитися на рівні власного розуміння і цілей, щодо етнополітичної ситуації. Необхідно було визначитись з конкретною концепцією. Достатньо важливою із значною політичною підтримкою була модель за територіально-громадянським принципом, в якій ігнорувались чимало сутнісних положень. Двомовність, федеративні начала, ігнорування державно-національної символіки, утвердження поняття «народ України» замість «український народ», тенденційне висвітлення української історії — все це гальмувало інтеграційні процеси, розмивало національну свідомість.

Кожному громадянину, — писав один з відомих вчених С.Рудницький, — треба перейти елементи рідної історії, щоби пізнати бодай скелет рідної історичної традиції [147, 310].

Тому націотворча позиція має посідати особливе місце. Коли б українська нація, — вважає вчений, — не мала своїх питомих історичних політичних традицій, то не була б і не могла б зватися самостійним народом. Навіть коли б інші прикмети були б вдвоє сильніше зазначені [147, 350].

Для виходу українства з такого морально-психологічного уярмленого стану знадобився геній Тараса Шевченка, який, за влучним висловом С.Рудницького, виріс із руїн і недоламків [121]. Про значимість феномену Т.Шевченка для національного відродження на початку ХХ ст. писали так: «Націоналізм Шевченка, його народолюбство — це та здорова, поступова активна сила, що через безмірну любов до рідної країни, до рідного народу, простує до всесвітньої любови, до всіх людей.

Хто щиро кохає свій край, той любитиме й усіх людей на світі, — каже Шевченко своїми творами і сам особисто подає зразок такого правдивого націоналізму, показує, що можна не бути космополітом і щиро «людей любити», незважаючи на різницю націоналізму.

«І чужого научайтесь й свого не цурайтесь...» Це — правдивий, здоровий поступовий націоналізм. Не загибла ще та нація, що виступає на арену історії з таким творчим націоналізмом, і горе тим, що за провідну ідею мають націоналізм руйнуючий [217, 3-4].

Шевченко став одним із тих, хто направляв і направляє українців до творення організованої нації.

Факти сучасної і минулої історії свідчать, що основу політичного націотворення становить саме етнічний чинник. Кожна політична нація формується на основі певного конкретного етносу, який, створюючи її, домінує в національному житті України, надаючи їй свого етнічного забарвлення і етнічної специфіки. В Україні таким домінуючим етносом є українці, які впродовж віків вели боротьбу за незалежність України. Вони закономірно мають надати їй власного етнічного забарвлення [9, 29].

Все це не означатиме, що етнокультура українців загрожуватиме етнокультурам національних меншин, що їм слід уподібнюватися до тих, хто стосовно них здійснював національний гніт. захищати і забезпечувати свій національний інтерес за рахунок приниження і мовлення інших народів є справою невдячною. У цьому можна переконатися на історичних прикладах сусідньої Росії. Ще на початку ХХ століття Бодунч-де-Куртене так охарактеризував її антинаціональну політику: Росія, — писав він, — здатна загинути від всеросійського патріотизму, від національного егоїзму русифікаторів і загальнодержавних громил.

Загибель Росії може стати попередженням для інших держав, що йдуть шляхом ігнорування прав окремих людей і цілих народів.

Слід зберегти державну і суспільну енергію, яка витрачається на денационалізацію, направивши всі зусилля на вирішення питань загальнополітичних і економічних [15, 31].

Історія небагато може назвати прикладів такого неймовірного національного гніту, який відчувала Україна. Мова — знаряддя людської думки і розвитку духовного й матеріального — повністю була виключена з відносин адміністративних, суду, школи і навіть у найбільш інтимній частини людського духу — з релігійного вживання [175, 57].

Тому для України оптимальним є етнокультурний розвиток — перетворення нації етнічної в політичну, щоб не бути асимільованим сильнішим; максимальне зближення явищ нації етнічної і політичної, щоб утворити власну державу [9, 30].

Відмінності у соціальному статусі та в соціальному стані створюють соціальну напругу. Але дані фактори стають конфліктуотворюючими тільки тоді, коли ці відмінності використовуються для закріплення або зміни становища у системі політичної влади [102, 57].

Окрім цього, конфліктне середовище створюється залежно від ступеня громадянської культури, формування якої є найскладнішим і найбільшим тривалим інтересом.

Громадянське виховання можливе за умов розвитку української освіти, національної системи виховання. І найголовнішим педагогом є народ, що є оберегом мови, культури, релігії, звичаїв народу. «Почуття народності таке сильне у кожного, — писав К.Ушинський, — що в час загальної загибелі всього благородного і святого воно гине останнім» [199, 100].

При цьому не можна переоцінювати зовнішні ознаки, бо серцевиною виховної традиції є духовні надбання, що пов'язані з народним мисленням, світобаченням, релігією, історією і в яких відображена духовна сила народу, його моральність.

Справжнє виховання за своєю сутністю, змістом, характером має бути національним і виховання специфічних національних ознак можна забезпечити тими засобами, методами, традиціями, які вироблені народом упродовж усієї історії, цього специфічного культурного розвитку.

Значення національної системи полягає в тому, що лише вона, базуючись на підвалинах народної культури, відтворює емоційно-естетичний, художньо-творчий, моральний, інтелектуальний, трудовий досвід народу, його культуру і духовність.

Це високо оцінював уже згадуваний К.Ушинський. Він зазначав, що виховання створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу [200, 100].

Цим була пройнята і творча спадщина видатного українського просвітителя Г.Сковороди, який зазначав, що правильне виховання криється в природі самого народу. Кожен має пізнати свій народ, а в народі себе, і прекрасне все те, що не фальшиве, що ґрунтується на моралі народу [165, 53].

Становлення підростаючого покоління, виховання громадянськості в суспільстві — справа загальна. І щоб забезпечувати піднесення національної свідомості народу, слід відповідними засобами, змістом навчання і виховання долати комплекси національної меншовартості, найактивніше опиратися на етнопедагогіку і розвивати все те найважливіше для майбутнього нації.

Не є дискусійним питання, що на свідомість, характер, психіку значний вплив мають природа, клімат, географія життя, ландшафт, біологічні фактори, соціально-історичні умови, стан освіти, культури, виховання. Не фетишизуючи будь-який із названих чинників, необхідно виокремити роль соціально-культурного фактору впливу на людину, стиль і способу життя.

У зв'язку з цим не можна не визнати, що внаслідок різної історичної долі різних українських земель, які перебували у залежності іноземних держав, помітним є неоднаковий тип свідомості українця, неоднакові умови і вплив на виховання. Подібне спостерігається, коли навіть в межах одного регіону ситуація не є ідентичною. Історичні умови, багатонаціональний склад населення, полікультурність і багатомовність, різноконфесійність, соціальна психологія на рівні село — місто; інформаційний простір; домінування тієї чи іншої партійно-політичної ідеології; зовнішній вплив накладають (позитивно чи негативно) відбиток на сутність громадянського виховання.

Не можна не враховувати, що в багатьох областях України для посилення ідеології української державності конче важливими є вирішувальність, а для початку виокремленість ряду пріоритетів мовної, культурно-освітньої, інформаційної політики, щоб український народ за інерцією не продовжував перебувати у стані духовного, культурного, мовного поневолення. Незважаючи на певний спротив свідомої частини населення, ці процеси національно-культурного розвитку українства у багатьох поросійщених регіонах повинні опікатися державно-суспільною увагою.

Формуючи систему громадянської освіти, важливо усвідомити, що зміни в громадянській свідомості можливі лише за умов розвитку цивілізованості й культури. Відповідно до того, на яких ідеалах культури виховуватиметься людина, такою буде і громадянська ментальність. В умовах духовної кризи чи культурного занепаду неможливе успішне становлення громадянськості. Особливе занепокоєння викликає те, що громадянське виховання відбуваєть-

ся на ґрунті масового впровадження чужої ерзац-культури, передусім російськомовної, денаціоналізації міст, звуження соціокультурного середовища на селі, незадовільного його фінансування з боку держави. Нагальним завданням стає те, щоб українська етнокультура в умовах полікультурності посідала центральне місце. Виховання громадянина повинно відбуватися із врахуванням, але не з орієнтиром на багатокультурність. Етнічне в культурі не повинно поглинати загальнонаціональне, загальнолюдське. Водночас загальнонаціональне, як україномовнокультурне треба убезпечити від російськомовнокультурного надміру.

Автори громадянської концепції, її реалізатори, суспільство в цілому мають враховувати, що на становлення свідомості великий вплив матиме економічний, соціальний фактор. Різке розмежування на бідних і багатих, неврегульованість майнових відносин, зокрема власності на землю, несформоване почуття економічної свободи і власника, масове безробіття і трудова міграція за кордон не сприяють виникненню середнього класу. А це означає суспільний дискомфорт, соціальне напруження, відчуженість людей від влади. Тобто без вирішення нагальних соціальних і економічних проблем нелогічно приступати до завдань громадянської освіти. Бо ж очевидно, що соціально-економічне середовище має величезний вплив на громадянське суспільство, що загальне зубожіння народу, низький прожитковий рівень, мізерна зарплата і купівельна спроможність формують громадянську свідомість з Я-негативною концепцією. Тому розмірковування над категоріями рівності, свободи, справедливості неминуче наштовхуватимуться на економічно-соціальний чинник, який повинен знайти своє обґрунтування в контексті громадянської освіти.

Демократизація суспільства, необхідність толерантних стосунків між представниками різних етносів, конфесій, відкритість світу й активізація інтеграційних процесів — все це вимагає від громадян як особистостей вміння критично мислити. При цьому важливо, щоб такі риси формувалися не лише завдяки зовнішнім впливам соціальних інституцій, але особистому внутрішньому розвитку індивідууму, оскільки самовдосконалення — шлях до ідеалу людської гідності. Ознака критично мислячої особи, її небайдужість до морально-етичних, політичних, професійних, соціальних явищ у суспільстві, підвищена реактивність на соціокультурне середовище — сприятливі передумови для виховання свідомої індивіду-

альності, здатної осмислення свого суспільного обов'язку, до нових ідей, протидії асоціальним і аморальним проявам у різних сферах життєдіяльності громадянського суспільства.

Впроваджуючи громадянськість у зміст освіти, суб'єкти виховного процесу повинні усвідомлювати, що в основі мотиваційної сфери, норм поведінки і діяльності суспільства, держави, особистості є потреби. Але головною домінантою у цій системі Людини має стати потреба в розвитку, оскільки лише завдяки їй Людина збагачується духовно, професійно, спроможна впливати на інші індивідуальності, створюючи оптимальне середовище для соціальної активності маючи критичну масу громадян, у яких закладена мотивація до розвитку прогресу. Узгодження особистих і загальних інтересів, безконфліктності. І хоча цілковитого, абсолютного злиття загального і особистого інтересів в реальній практиці не відбувається, прагнути до цього громадянському суспільству необхідно.

З огляду на нинішній стан сучасної України, такий підхід повинен стати методологією поведінки держави у сфері етнонаціональної політики. Загальнонаціональні, політичні, економічні, соціальні, культурні завдання мають узгоджуватися з розвитком і збереженням духовних надбань етносів, які населяють Україну і, навпаки, етнічна, мовна, культурна, релігійна самобутність національних меншин, кожної людини не повинні призводити до соціального дискомфорту і антагонізму між загальнонаціональним, етнічним та індивідуальним. Не лише доладне законодавство, але й рівень громадянської культури стають необхідними умовами мінімізації конфліктності у різних регіонах України при вирішенні багатьох животрепетних питань. Це може стосуватися, скажімо, різних сфер діяльності й існування національних меншин, зокрема мовної політики, розвитку національних культурних традицій, збереження етнонаціональної спадщини, свободи світогляду і віросповідання; потреб в інформації рідною мовою, мистецьких і літературних засобах, удосконалення мережі закладів освіти, культури для меншин, вирішення соціальних і економічних завдань в місцях компактного їх проживання тощо.

Ці проблеми спільні для суспільства, держави і людини. Тож, окрім визначення загальних принципів і підходів громадянської дії, вимагають ще й всебічного розвитку індивідуальної свідомості, самостійності поглядів і думок. Робота над індивідуальністю у сфері

громадянської освіти забезпечуватиме прагнення до свободи, особистої гідності й самоповаги, рівноправності у стосунках з людьми, взаємодопомоги, солідарності. Звісно, вся ця боротьба за індивідуальність можлива лише за суспільних умов. Г. Ващенко, ведучи мову про систему виховання, зазначав, що у вихованні беруть участь виховник і вихованець, але є й інші чинники. Це — оточення, у якому живе людина, природа, суспільство, вроджені властивості [28, 326]. Готовність людини служити високим ідеалам, прагнути бути джерелом і рушієм морально-політичного вдосконалення країни міцнітиме тоді, коли на практиці зменшуватиметься аморальність, продажність, корупція, особливо у політико-владних структурах, коли в Україні утверджуватимуться загальнонаціональні ціннісні орієнтири, коли вищі державні керівники, національні лідери або ті, хто претендує на їх роль, політична еліта, яка формується, ставатимуть моральним, політичним, громадянським прикладом для наслідування, оскільки не можна ставити перед народом завдання, якими самі керівники і лідери не поспівають.

Аналіз сучасних наукових досліджень, ретроспектива показують, що громадянськості намагаються надавати універсальних характеристик, позбавляючи національного змісту, етнічних, соціокультурних безпросторових обмежень зорієнтованих на всезагальність і вселюдськість. Громадянськість при цьому розглядають як сукупність поглядів і переконань, що передбачають високий ступінь незалежності і свободи думок індивідуума щодо суспільства, інших людей, значну соціальну солідарність і активне соціальне життя в конкретному соціумі. Проте об'єктивно спроби уніфікувати національно-культурні аспекти і будувати громадянське суспільство на принципах позбавлення сутнісних форм не можуть успішно реалізуватися. Оскільки будь-яка індивідуальна свобода думки й дій в соціокультурній атмосфері перебуває під впливом етнокультури, традицій, історії, мови, церкви, суспільно-державних чинників. Неможливо поважати іншу національність, відстоювати власні і загальнонаціональні погляди відмежувавшись, від національно-культурних аспектів. Це неприпустима практика, особливо на сучасному етапі, коли в умовах глобалізації багато країн в системі громадянської освіти посилюють національно-патріотичні настрої, національно-державницьку політику у громадянському вихованні. Якщо порівняти ситуацію в Україні з гро-

мадянською політикою пострадянських країн, зокрема Росії, то стає дедалі помітнішою тенденція долучення до громадянського виховання патріотичних, історичних, національно-правових факторів. Новий 2002-й навчальний рік у всіх навчально-виховних закладах Росії розпочався з вивчення державної символіки, історії російського гімну, прапора, герба. Це логічне і суспільнозначуще підґрунтя змісту виховання, адже з державної, національної, особистої гідності, поваги до свого народу, країни, її історії розпочинається шлях особистості до високих громадянських ідеалів й обов'язків. Такі підходи відповідають не лише національним інтересам, але й духу міжнародних норм, завдань громадянської освіти. Ще в середині 80-х років ХХ століття ЮНЕСКО визначила пріоритети, які гармонізують світові, європейські, загальнонаціональні, етнічні, особистісні інтереси. Якщо зробити лише побіжний аналіз цієї програми, то стає очевидним, з одного боку, її універсальність і сприйнятність на будь-якому континенті для більшої частини держав і народів, а з іншого, достатньо вагомо презентований етнокультурний й етнополітичний інтерес. Великі і малі спільноти, держави, міжнародні інституції усвідомлюють, що без оптимального вирішення цих аспектів ілюзорною видається можливість реалізувати принципи миру і толерантності, діалогічності і співробітництва, взаєморозуміння і взаємозбагачення. Тому завданнями громадянської освіти стали: розвиток громадянської самосвідомості, виховання відповідальності за добробут і безпеку суспільства і особистісну, здатність до співробітництва і вирішення конфліктів ненасильницькими методами, виховання поваги до своєї та до інших націй і народностей, інших культур, толерантності, гуманізму, справедливості визнання прав людини та її індивідуальності, формування критичного мислення для усвідомлення особистого вибору. Зазвичай, кожна країна вирішує завдання у сфері громадянської освіти по-своєму, згідно з усталеними історичними і політичними традиціями, особливостями національно-культурного розвитку. Але водночас більшості розуміє, що громадянська освіта — це не лише сума отриманих знань, але й всесвітня (наскільки відповідає цьому соціальне середовище) соціалізація особистості. І якщо в Німеччині цю проблему вирішують через виховання у душі культури миру, толерантності, соціальної активності і ненасильницьких методів за конфліктних ситуацій, то громадянськість у США реалізується через знання Конституції, законодавства, прав і обов'язків громадянина, його стосунків з державою і навпаки.

Суттєві зміни відбулися в посткомуністичній Європі, де після тривалого періоду ігнорування демократичними цінностями відбулася переорієнтація на вивчення прав людини. Розмаїття навчальних програм, факультативів, соціальних громадсько- і суспільствознавчих дисциплін із врахуванням національно-регіональних планів, розробка навчально-методичних комплектів, особлива вузівська підготовка педагогів і суспільствознавців характеризують намагання політиків і науковців, соціологів і педагогів вийти на більш системний підхід до громадянського виховання. І цей процес, зі збереженням національних традицій і системи громадянської освіти, постійно розвиватиметься й удосконалюватиметься, оскільки суспільне буття, глобальний світ висуватиме нові й складні проблеми перед націями. Громадянська діяльність, — зазначав В.Сухомлинський, — це така праця, таке напруження фізичних і духовних сил, коли для людини особистим, моїм, дорогим, рідним стає те, що належить не їй особисто, а громаді, колективу, суспільству [179, 361].

Громадянське суспільство потребує якісних змін у змісті освіти і громадянської, зокрема. Її основні характеристики були б більш прийнятними, якби вона функціонувала у моноетнічному суспільстві і якщо б становлення української нації відбулось в усіх важливих параметрах. А тому навіть універсалізація концепцій не є гарантією того, що виховання громадянськості здійснюватиметься в регіонах на основі однакових ціннісних орієнтацій. І хоча така специфіка є сьогодні закономірною, вона не повинна наближатись до тієї критичної межі, за якою відбувається ігнорування загальнонаціональних інтересів. Існування в Україні освітньої системи, з урахуванням комплексу специфічних національних проблем, функціонування навчальних закладів за мовно-культурними ознаками, ідеалами і напрямками виховання в конкретній гетерогенній культурній ніші не повинно нівелювати пріоритети загальнонаціональних інтересів, позаяк освіта — найважливіший інструмент вирішення завдань національної політики і безпеки, формування громадянського суспільства. Демократична й національно зорієнтована, вона стимулюватиме й ріст демократизму, толерантності у сфері міжнаціональних відносин. На цьому вибудовувалися педагогічні системи світу. Школа, — зазначав російський педагог ХІХ ст. В.Стогонін, — повинна розвиватися на ідеї виховання людини для реального життя. А так як в реальному житті він є

громадянином свого народу і діячем в суспільстві, то наша вимога — не забувати цього.

Школа і суспільство взаємно діють друг на друга або плідно, або згубно. Якщо суспільство має сили розвиватися морально, то воно ставить перед школою високі вимоги. Дурна школа завжди приводить у суспільство людей або безсилених, або морально зіпсованих з хибними уявленнями про життя [55, 313-314]. Ця сфера і все, що пов'язане з національним питанням, потребує науково-теоретичних, експериментально-практичних обґрунтувань. Якщо державно-політична, соціальна, економічна галузі більш об'єктивовані і прозорі в оцінках, то національна сфера, неоднозначна, оскільки базується на етнокультурній, етнографічній, психологічній основі, яка важче піддається аналізу, а оцінки явищ і процесів мають полярний характер.

Нагромадженість негативних фактів в українській історії щодо міжнаціональних взаємин настільки значна і суперечлива, що інерція щодо ставлення один до одного ще довго позначатиметься на комплексі проблем між етносами. І якщо на офіційному рівні прояви нетолерантності, агресії, неповаги мінімізуються загальними правилами і нормами європейської політики, то на побутовому, партійно-політичному, а інколи і міждержавному простежуються тенденції на кшталт відомої притчі. Пригадується, якимось знахар запропонував представникові одного народу все, що той забажає, але за умови, що іншому дасть удвічі більше. Той погодився і попросив виколоти собі одне око, зловтішаючись, що сусіду виколуть обидва.

Але ефекту у національних питаннях можна досягнути лише, коли максимально враховувати сукупність дійових чинників як щодо державотворчого етносу, так і до тих, хто проживає в Україні зі статусом національних меншин, інші важливі аспекти, які характеризують новітній час української історії. Права людини, українська національна ідея, загальнолюдські цінності — основа становлення і перспективи розвитку громадянського суспільства.

ПІСЛЯМОВА

Світ і у XXI столітті зберігатиме тенденції суперечливого розвитку. Рівень розвитку демократії, нерівномірність економік і розподілу благ; культурні, духовні, релігійні, цивілізаційні відмінності; перманентні конфлікти між народом і владою; інформаційна, наукова, фінансова інтеграція; масові міграційні рухи, які далеко не завжди мають діловий, культурологічний характер; глобальні проблеми екології, демографії, злочинності і тероризму; конфлікти і війни, які відбуваються не лише на межі кордонів держав, але й всередині суспільств; дедалі частіші прояви застосування силових методів у розв'язанні конфліктних ситуацій; ідеологічні й світоглядні протистояння — такий далеко неповний перелік ознак, що супроводжуватимуть міжнародну спільноту на близьку і далеку перспективу. Нетерпимість і конфронтація або мир і кооперація, — це залежить від багатьох чинників. У значній мірі реальний стан визначатиметься спроможністю національних держав, міжнародних інститутів сформувати у народів, сукупність яких на середину століття може складати майже 9 млрд. мешканців, культуру миру, діалогу, толерантності, прагнення до прогресу. Важливим буде і те, наскільки вдасться сформувати громадянські цінності, які б оптимально поєднували універсальні, національні, особистісні інтереси, які етичні, моральні, політичні норми та поведінкові дії характеризуватимуть громадянські суспільства.

Все це зумовлюватиме подальшу актуалізацію значимості громадянської освіти. Попри всю неоднорідність і багатоманітність європейської освіти вона мусить опиратися на два визначальні пріоритети — право людини, що ґрунтується на вимірах законності і принципів природокультуровідповідності та культури людської відповідальності й обов'язку.

Для України реалізація цих завдань має свої особливості, що пов'язано з відновленням державності; складними й суперечливими державотворчими процесами у правовій, соціально-економічній, духовній, політичній сферах; незавершеністю реформ;

низьким життєвим рівнем народу; несформованими світоглядними орієнтирами, які б характеризували єдність політичної нації; неконструктивним політичним протистоянням; частими кризами в системі влади; успадкованими негативами минулого і набутими в період незалежності новими; надмірним впливом зовнішніх чинників стосовно політики, інформації, економіки, духовності, що не збігається з національними інтересами.

Україна, зробивши «європейський вибір» у політиці, у важких для суспільства умовах здійснюючи інтеграційні процеси, зобов'язана не лише мінімізувати дію негативних факторів, але й вчасно і адекватно реагувати на геополітичні зміни. Якщо виходити з точки зору прогнозованості, безпеки, послідовності, то неважко прослідкувати взаємозалежну тенденцію — освіченість й культура народу, соціальна захищеність і економічна розвинутість уможливають не лише загальносуспільну стабільність, але й впливи забезпечення власних інтересів у європейському і міжнародному середовищі. Навпаки, корупція і деспотичність влади, рецидиви антидемократії і порушення прав людини, різке зuboжіння населення і непомірне збагачення невеликої групи людей, які або презентують владу, або знаходяться під її протекціоністським покровительством. Компрадорство політичної й ділової еліти — все це робить країну залежною і несприйнятною для світу, суспільство — роз'єднаним, деградуєчим і агресивним з тенденційно антагоністичними культурними, ідеологічними відмінностями. Тому шкала оцінок здатності формувати громадянське суспільство повинна опиратися на конкретні характеристики соціосередовища, яке в Україні є різноманітним не лише щодо економіки, політики, соціального стану, а насамперед в силу етнічних, історичних, мовних, культурних, релігійних особливостей.

Зважаючи на реальний стан і перспективи розвитку українського суспільства, європейські і світові тенденції щодо формування людських цінностей можна зробити ряд висновків і припущень з огляду на якісний зміст громадянської освіти, еволюцію свободи, демократії і справедливості. А саме:

■ Для України особливої значущості набирають фактори етнокультури і етнополітики.

Принцип культуровідповідності, повага до етнонаціональної, релігійної, політичної різноманітності, терпимість до світоглядних цінностей, пізнання власного національного «Я» і діалогічність з

носіями інших культур стають стрижневими принципами і підходами демократичного громадянського суспільства.

■ Загальнонаціональний, етнонаціональний чинники є надзвичайно важливими для системи громадянського виховання, оскільки, по-перше, суттєво впливають на формування національної свідомості й світоглядних ідеалів; по-друге, протидіють денационалізації і тим впливам глобалістської політики, які мають згубний характер; по-третє, унеможливають механічність переймання цінностей, знань, досягнень інших народів, держав, культур, цивілізацій, трансформуючи їх в українське середовище через власні національні орієнтири, погляди, інтереси.

■ В умовах глобалізації не варто стояти обабіч цивілізаційних шляхів і загальних інтеграційних процесів. Світ дедалі більше стає відкритим, а тому національна самобутність не може бути єдиним головним пріоритетом. Але це аж ніяк не означає, що вищий рівень громадянської і політичної культури, соціального досвіду, самосвідомості, демократизм слід формувати лише з допомогою універсальних, загальнолюдських цінностей. Формуючи почуття громадянина планети, європейського дому, громадянська освіта повинна насамперед виконувати найголовніше завдання — виховання поваги до рідної землі, України, українського народу, власної культури, мови, історії, національних і державних святинь, сповідуючи максимум «вільний громадянин — розвинене громадянське суспільство — сильна нація і держава».

■ Громадянське суспільство стане повноцінним у тому разі, коли утвердиться тверда переконаність, що громадянське виховання можна здійснювати лише за умов опертя на історичну пам'ять, національну культуру, національну ідею, державну, національну й особисту гідність, вирішення значимих для українства завдань відповідно до його культурного, духовного, господарського, інтелектуального потенціалу і стратегічної перспективи.

■ Вхідження у процеси міжнародної кооперації зумовлюють більш якісне осмислення громадянською освітою ролі державницького і національного факторів, оптимально поєднуючи загальнолюдські, загальнонаціональні, а в умовах України й етнічні цінності задля консолідації і розвитку суспільства й інтересів людини.

■ Парадигма громадянської освіти має розвиватися у тому напрямку самоусвідомлення, при якому настає розуміння значимості української нації, коли національні цінності і досягнення є важ-

ливими не лише для власного народу, держави і людини, але й значимі у науково-технічній, культурній, еколого-економічній, а також у сфері безпеки для Європи і світу.

■ Громадянська освіта за своїм змістом базується на універсальних та етнокультурних вартостях, так і за формою організаційних впливів спільних зусиль державних та недержавних інституцій (політичних, громадських, наукових, духовно-релігійних). При цьому для опанування народом першочергово власного історичного досвіду необхідне їх єдине волевиявлення і спрямованість, щоб громадянська культура забезпечила її практичну самоорганізацію і змагальність з сучасними економічними, політичними, інформаційними, науковими системами і технологіями.

■ В етнополітичній сфері держава і громадсько-політичні організації повинні бути налаштовані на оптимальне поєднання загальноукраїнського і національного (етнічного) чинників, що дає можливість всім, хто проживає в українському суспільстві, як розвивати ріднонаціональну культуру, так і творити якісно нову загальноукраїнську стосовно потреб громадянського суспільства, в якому кожен відчуватиме себе політично українцем, а етнічно — представником свого народу, історичної батьківщини, мови, національної традиції, релігії. Гуманна, демократична громадянська освіта повинна насамперед допомогти людині виховати себе в повазі до рідного народу і тоді держава сприйматиметься національними меншинами не як апарат придушення національних цінностей, а як інституція підтримки і розвитку унікальності етносу.

■ Національно-культурний, політичний розвиток кожного із етносів, які проживають в Україні, здатні до розвитку не лише за умов діалогу з державою і суспільством, але й за належних взаємозв'язків, взаємопізнання, діалогу культур, співпраці з іншими етносами, об'єктивно і добровільно входячи в соціокультурне середовище, переймаючи і трансформуючи інокультурні вартості, взаємозбагачуючись.

■ Зміст громадянського виховання повинен базуватися як на зобов'язаннях держави щодо задоволення соціальних, культурно-освітніх, правових потреб національностей, так і усвідомленні важливості зобов'язань кожної етнічної групи, кожним індивідумом перед суспільством і державою, її конституцією, історією, культурою, мовою, національними традиціями і святинами.

■ Фактор етнополітики для українського громадянського суспільства має винятково важливе значення, оскільки представники неукраїнського етносу складають четверту частину населення України, що є значним економічним, інтелектуально-творчим, політичним капіталом для суспільно-державного будівництва і розвитку країни.

■ Становлення і розвиток української державності, історичні, етнічні, мовно-культурні, релігійні, соціально-економічні особливості України потребують, щоб система громадянської освіти формувала конструктивну і безконфліктну ідеологію впровадження українознавчих цінностей у полікультурне середовище, які стосуються не лише історичних, мовних, етнографічних проблем, але й правових, політичних, наукових, еколого-економічних, філософських, педагогічних, релігійних, етичних сфер.

Відриваність національних меншин від українознавчих цінностей (за традицією бездержавного простору) створює у суспільстві соціально-політичний дискомфорт, породжує відчуженість і сегрегацію, гальмує процеси громадянської і міжнаціональної толерантності.

■ Філософія громадянської освіти, державно-політична функція влади, з одного боку, направлені на підтримку і розвиток етносів (безнаціональним є лише безкультур'я), з другого, — на мінімізацію індиферентних, конфліктних етносостосунків, викликаних стереотипним ставленням до української мови, культури, історії національних меншин, що негативно впливає на загальний суспільний стан.

■ Суспільство, яке зацікавлене в тому, щоб між державою і етносами, між державою та індивідуумами, між етносами не існувало радикальних антагонізмів, а відбувалася гармонізація відносин, має сповідувати людиноцентристську ідеологію, а громадяни незалежно від національності, конфесійної приналежності визнавати необхідність всілякої підтримки держави, її символів і авторитету, визнаючи це як найголовнішу суспільну цінність.

■ Важливим фактором для консолідації суспільства є об'єднання навколо української національної ідеї всіх народностей, які проживають на теренах України. Це можливо за умов більш успішного розв'язання не лише економічних проблем, але й соціальних, політично-правових, культурно-освітніх, мовних, інформаційних, духовних, екологічних, міжнародних.

■ Позитивно на етнополітичну ситуацію всередині країни впливатимуть позитивні розв'язання в зарубіжних державах освітньо-культурних, релігійних, соціальних, правових питань для українців діаспори. За умов становлення української державності такий підхід видається закономірним. На сучасному етапі справа полягає не стільки в паритетних підходах країн, де проживають українці, скільки в розумінні необхідності і реальній здатності всіх сторін діяти оптимально у сфері національної політики відповідно до міжнародних норм, прав людини, перспективи міждержавних стосунків.

■ Кращі передумови для становлення громадянського суспільства, гармонізації міжетнічних і політичних стосунків в Україні створюватимуться тоді, коли вона разом з відповідними державами належно забезпечуватиме згідно з міжнародними нормами, державною програмою «Українська діаспора» розвиток самоідентичності і культурної спільності українців, їх національного самозбереження.

■ Суспільству, яке прагне стати громадянським, слід враховувати міжнародну практику, коли увага до закордонних співвітчизників є пріоритетною для більшості країн, зокрема тих, які межують з Україною, фактором міждержавних переговорів, а їх національна самоідентифікація була завжди міжнародним явищем, авторитетом і безпекою конкретної країни.

■ Громадянська і політична культура, потреба в якій визначається не лише практичними й соціальними чинниками, але й етичними, ідеологічними, політичними, психологічними, зможе виконувати свою роль як засіб виживання, розвитку і прогресу суспільства лише тоді, коли визначатиметься етнозахисною роллю, опиратиметься на українське світобачення і національну ідею.

■ Включення у світоглядну орієнтацію, сферу політичних і громадянських знань українознавчого компоненту не локалізує розуміння суспільно-політичних загальносвітових процесів і цінностей, а навпаки, сприяє формуванню світоглядних понять крізь призму історії, національних інтересів, українського фактору, не втрачаючи відчуття приналежності до власної держави, нації, етносу, національної свідомості під впливами цінностей інших держав і народів.

■ Одне із надскладних завдань громадянської освіти і суспільства — активно сприяти формуванню національної еліти, яка іден-

тифікує себе з українською державністю, її соборністю, незалежністю, історією, державною мовою, культурою, традиціями і національними святинями, вірить і утверджує принципи громадянського миру, міжетнічного порозуміння й єдності.

■ Значимість фактору громадянської освіченості посилюється особливо у час глобальних процесів, щоб краще усвідомлювати згубність окремих зовнішніх впливів, як їх позитив для національних інтересів України, якою буде подальша модель стосунків із світом — субраціональна, національна, субнаціональна, глобальна, виходячи з того, що відкритість суспільств і діалог культур має відбуватися на засадах рівності і взаємоповаги, а не на основі нівелювання культурно-історичної самобутності, уніфікації і стандартизації там, де це є протиприродним.

■ Громадянська культура — це насамперед громадянська відповідальність особи, утвердження в свідомості політичного плюралізму, свободи і толерантності. Відповідальна особистість небайдужа до всього, що стосується національних інтересів, реалізації національної ідеї, проблем держави, народу, громади, власної родини, їй притаманні народний світогляд, національна свідомість, соціальна активність, гуманістична спрямованість дій, реалізація своєї самоцінності.

■ Для громадянської освіти за умов державотворчих і глобальних процесів неприйнятним є національний нігілізм, який проповідує уніфікацію національних структур, традицій, формування ідеології всесвітньої держави, що веде до втрати культурної й політичної самобутності. Їй слід виходити з того, що держава й громадянське суспільство матимуть перспективу, коли творитимуться на основі української національної ідеї, яку, на жаль, в Україні сприймають неоднозначно а то й ігнорують. Разом з тим слід свідомо стверджувати, що українська ідея ніколи не вибудовувалася на завойовницьких чи дискримінаційних основах, що вона завжди оберігала соціокультурну ідентичність українців, політичну державність, соборність і свободу людини. Вона була для українства не лише політичною, а насамперед етнонаціональною ідеологією.

■ Історична, громадянська, політична, соціально-правова свідомість здатна поєднати загальнолюдські і національні, суспільні й індивідуальні інтереси, щоб уникати індивідуальності й космополітизму (моя вітчизна там, де мені добре); ксенофобії й вищості (я — кращий, а всі навколо мене — гірші) і формувати

громадянські почуття самоцінності нації (гідним громадянином світу може бути той, хто є гідним свого роду, народу, держави). Повага до держави є античною і вічною християнською традицією. Ідея власної Вітчизни, своєї держави, — писав Гегель, — була для вільних людей вищим началом, кінцевою метою життя. Перед цією ідеєю зникала навіть їхня індивідуальність. Бо навіщо невід рибаку, якщо русло його ріки пересохло [35, 186].

Громадянська освіта у стосунках з державою, церквою, політичними і громадськими організаціями повинна керуватися таким кодексом поведінки, щоб пропагувати правову, політичну рівність, забезпеченість кожному мінімальних соціальних стандартів, обов'язкового державного і судового захисту від дискримінаційних впливів політичного, конфесійного, соціального характеру. Оскільки лише соціальна справедливість стосовно особи, сім'ї, громади, етносу закладатиме позитивне свідоме ставлення до конкретних суб'єктів соціосередовища, олюднюватиме політику.

■ Етнотолерантність — один з важливих критеріїв оцінки громадянського суспільства і головних напрямків у громадянській освіті, яка зумовлена об'єктивною необхідністю внутрішнього і зовнішнього характеру. По-перше, українська спільнота прямо чи опосередковано, але постійно, перебуває у контактах міжетнічного характеру. По-друге, етнотолерантність потрібна для формування різноманітних нормальних стосунків з державами, де проживають співвітчизники. По-третє, етнотолерантність українства є одночасно як доброю передумовою для консолідації нації і стабільного розвитку суспільства, так і для успішної інтеграції України в Європу та світові організації.

■ Втїлити етичну концепцію міжетнічної, міжконфесійної терпимості неможливо за умов, коли, з одного боку, здійснювалися б антигуманні вчинки, примус і приниження, дискримінація й експлуатація, а з іншого — неспротив насильству. Формування на такій базі стосунків громадянського суспільства — утопія. Весь попередній історичний досвід, практика глобальних змін сьогодення засвідчують, що наявність у взаєминах між людьми, етносами, націями, державами, цивілізаційними культурами елементів експлуатації і несправедливості нівелює громадянські цінності, в основі яких — права людини, внутрішня свобода і гідність.

■ Прояви конфліктності, нетерпимості, агресії у політичному, етнополітичному, соціальному, релігійному аспекті спричинені

спадком минулого суспільного стану з насильницькими режимами, тоталітарною ідеологією і є свідченням масштабності, глибини денаціоналізації роз'єданого народу, відсутності історичного і соціального досвіду життя в демократичному суспільстві, в якому визнаються громадянські цінності. Проте об'єктивний аналіз сучасних фактів і явищ експресії, експансії, етнічної, світоглядної і релігійної нетерпимості, відмови від альтернатив, всемасштабності суперечок: різні верстви населення, етнічні групи, політичні і громадські організації, влада, ЗМІ, колективи, родини, сім'я засвідчують про дію комплексу помилок, прорахунків і труднощів, які переслідують українське суспільство. Неупереджене бачення ситуації показує, що в той час як педагоги, науковці шукають, досліджують, пропонують оптимальні шляхи суспільної стабілізації і прогресу, політики, здебільшого, замість віднайдення механізмів і засобів подолання нагромаджених проблем діють у двох вимірах — нагнітання агресії щодо своїх опонентів і вирішення власних егоцентричних інтересів, часто не узгоджених із законністю. Експансіонізм, нетерпимість стають реальністю, а освіченість і вихованість як політична, економічна, етична категорія, не стали суспільнозначимими.

Суспільство знаходитиметься у дискомфорті до тих пір, доки для людини в загальнонаціональному масштабі вихованість і освіченість не стануть життєвою необхідністю.

■ Педагогіка миру і ненасильства, педагогіка співробітництва, педагогіка діалогу, педагогіка успіху базується як на теоретичних розробках вітчизняних і зарубіжних вчених, практичному досвіді, так і є зумовленою суспільною необхідністю. Така педагогіка є методологічною основою толерантності як загальнолюдської цінності і має стати головним чинником сучасної громадянської гуманістичної освіти.

■ Педагогіка ненасильства і поваги важко трансформуватиметься в суспільстві, яке пережило періоди тоталітарних режимів, іноземного поневолення, геноциду, денаціоналізації, політичної, релігійної й духовної дискримінації, адже несе в психіці і свідомості не одного покоління реальний потенціал конфліктності, підозри, страху. Проте за будь-яких умов філософія і педагогіка тоталітаризму, ігноруючи категорії «національної культури», «духовного життя», «духовної свободи», «людської й національної гідності», несумісні з поняттями громадянського суспільства і освіти.

■ Один з найважливіших критеріїв прав і свобод людини, показником її духовної культури і громадянської свободи є мова. У сучасних умовах, розглядаючи її крізь призму етнополітики в Україні, її слід сприймати не лише як засіб передачі інформації наділеній комунікативною функцією, як прояв етнічної самобутності, а вона є основою суспільного взаєморозуміння, внутрішньою духовною силою нації. В Україні у багатоетнічному середовищі фактор мови має розглядатися у контексті громадянської освіти в трьох вимірах — права і свободи людини; національне право і національні інтереси; міжнародні зобов'язання і досвід.

■ Для громадянського суспільства українська мова як державна є найбільшою загальнонаціональною і етнокультурною цінністю українського народу і має винятково важливе значення для суспільно-політичного, духовного, інтелектуального розвитку; для формування громадянськості народу незалежно від етнічної приналежності, для становлення державницького мислення єдиної української нації; слугує для України стабілізуючою і консолідуючою основою. Українська мова має стати провідником до європеїзму і загальнолюдських надбань, а не послуговуватися для цього чужими мовами, нав'язаними нам силою, поневоленням і дискримінацією. Актуальними з цього приводу залишається сказане М. Драгомановим: «Я усно і печатно говорив, що українське письменство не стане на міцні ноги, доки українські письменники не будуть діставати всесвітні образовані думки й почуття просто з Західної Європи, а не через Петербург і Москву [63, 479]. За висловом М. Грушевського, сама українська ідея не може сприйматися інакше, як єдність політична і мовна.

■ Для національних меншин на рівні соціального, політичного, науково-освітнього і культурного осмислення українська мова, українознавчі цінності з позиції ідеології громадянськості, мають розглядатися як присутній, обов'язковий і значимий фактор їхнього етнічного, суспільного життя, що переріс власні етнічні рамки і сприймається як міжнаціональне й загальнолюдське надбання.

■ Громадянське виховання в незалежній державі започатковує впровадження нових духовних цінностей громадянського суспільства. Вивчення історії релігії, релігієзнавчих курсів, громадянознавства і суспільних наук, загальної історії людства і своєї країни, засвоєння нових літературних, філософських знань, виховання віротерпимості уможливило незаідеологізоване ставлення осо-

бистості до оцінок фактів і явищ про роль церкви і релігії у духовному житті українського народу. Соціосередовище, суспільна думка зумовлюють більш тісну інтеграцію громадянської освіти з релігією, церковними інституціями, що посилює духовний, морально-етичний вплив на суспільство.

■ Перспектива духовної єдності суспільства стане більш реальною, якщо виховувати нинішнє і наступні покоління на основі християнських цінностей і моралі української церкви, долаючи деформовану свідомість значної кількості населення кількох поколінь, вихованих в душі більшовицької ідеології, денационалізованих традицій, войовничого атеїзму. Коли вектор суспільної моралі і поведінки спрямований у бік зла, агресії, алкоголізму, наркоманії, віронетерпимості, то тісніша співпраця держави і церкви забезпечуватиме відхід суспільства від духовної деградації й аморфності до прогресу й удосконалення людського буття. За словами К.Ушинського є один ідеал досконалості перед яким поклоняються всі народності — це ідеал, представлений нам християнством [201, 67].

■ Пріоритетність творчих факторів у розвитку духовності й національної культури — помітна тенденція сучасних концепцій громадянської освіти. А тому культуротворча підготовка є методологічною основою професійної культури кадрів, що в сукупності не є уніфікованим явищем, оскільки на її формування впливають соціальні інститути, зміст освіти, політична й соціальна атмосфера в державі, регіонах, етнокультурна інфраструктура, рівень міжетнічних відносин. Орієнтація лишена на загальнолюдські чи прагматичні цінності є недостатньою для гуманітарної підготовки без національно-культурних і державотворчих ідей. Громадянське виховання знецінюється, коли в суспільстві не відбувається усвідомлення необхідних для нації і держави пріоритетів в духовній, політичній, економічній, інформаційній, екологічній, міжнародній сферах.

■ Етнокультура і етнополітика як складові громадянського суспільства не суперечать принципу інтеркультурності, який повинен слугувати подоланню релігійних, національних, расових упереджень. В умовах глобальних процесів, ринкової економіки, економічної свободи це не тимчасове суспільне замовлення, а адекватна потреба суспільства. Але він функціонує в контексті загальнонаціональної ідеї, формуючи український конституційний патріотизм.

■ Громадянська освіта, в основному обґрунтувавши вимоги щодо громадянського виховання в українському суспільстві, щоб трансформувати світоглядні пріоритети та ціннісні настанови в умовах незалежної держави, має опиратися на конкретно історичний підхід правдивих і об'єктивних знань про діяння і вчинки людей, народів, держав, виходячи з власного, а не запозиченого світобачення. Громадянська культура суспільства полягає в дотриманні соціальної справедливості, коли людина не може отримати більше і володіти ним ніж те, що отримано власною працею. Д.Локк писав, що лише завдяки своїй праці людина отримує власність, яка не може по праву належати іншим [109, 19].

■ У перехідний період від тоталітарного до громадянського суспільства на процеси становлення громадянськості негативно впливає неспроможність і небажання владних чинників конституційно захищати національний інформаційний простір, посилити фактор вітчизняного національного продукту в комунікативних сферах, що не відповідає загальнонаціональним інтересам, інтересам особи.

■ Реальна й оптимальна етнополітика в контексті громадянської освіти здатна розглядати задоволення потреб української нації як першорядне завдання, не ігноруючи при цьому будь-який інший етнічний чинник, лояльно налаштований до України. Все це базується на Конституції України, законодавчій і нормативній базі, міжнародних угодах, формуючи не лише терпимість, але й повагу, довіру, взаємодопомогу між етносами, що населяють Україну.

■ Етнокультура, етнополітика, громадянська освіта стають тими найбільш вагомими факторами, здатними з допомогою політичної державної волі, духовної місії церкви, громадянської і політичної культури суспільства, українознавчих, етнічних і загальнолюдських цінностей, духовної й економічної свободи, світоглядних орієнтирів, в основі яких — права людини національна ідея «європейський вибір», у зовнішній політиці консолідувати історично, політично, духовно, економічно український народ, забезпечити єдність правого і лівого берегів Дніпра, єдність України.

Список використаної літератури

1. Алчевська Х. Із практики недільних шкіл // Слово. — Кн. 5. — Український вісник. — 1912. — с.37.
2. Алчевская Х. Передуманное и пережитое. — М.: Тип. И. Сытина. — 1912. — 466 с.
3. Андрущенко В. Історія соціальної філософії. — К.: Тандем, 2000. — 416 с.
4. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — К.: Дніпро — 1991 — 238 с.
5. Антонюк О. Актуальні питання методології дослідження етнічної політики // Вісник Держ. Акад. кер. кадрів культури і мистецтва. — 1999. — №3. — С. 11.
6. Антонюк О. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // Український історичний журнал. — 1000. — №3. — С. 55.
7. Аркас-молодший М. З родинної хроніки. — Миколаїв, 1993. — 93 с.
8. Багалій Д. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. — К.: Орій, 1992. — 472 с.
9. Балушок В. Нації етнічні, нації політичні і перспективи етнонаціонального розвитку людства // Наука і суспільство. — 1997. — №9-10. — С. 29-30.
10. Бандера С. Перспективи української революції. — Дрогобич: Відродження, 1999. — 656 с.
11. Бердяев Н. Самопознание. — М.: Межд. отнош., 1990. — 336 с.
- 11.1 Бердяев Н. Судьба России: Опыт по психологии войны и национальности. — М.: изд.-во МГУ, 1990. — 240 с.
12. Берлін І. Націоналізм: знехтувана сила // Сучасність. — 1993. — №3—4. — С. 101—110.
13. Біблія або книги Святого письма старого і нового Завіту. — Укр.-бібл. тов-ство. — 1994. — 296 с.
14. Білінський А. Народ, нація, держава. // Віче. — 1994. — №9. — С. 90.
15. Бодуень-де-Куртенэ. По вопросу об автономии и равноправии национальностей // Украинский вестник. — 1906. — №1—7. — С. 31.
16. Борусевич О. Етносоціальні пріоритети українців // Віче. — 1999. — №11. — С. 106—108.
17. Бочковський І. Життя нації // Дзвін. — 1997. — №. — 1. — С. 103.

18. Боярський П.К. (Осип Бойдуник). Національний солідаризм // Хроніка. — 2000 — 1999. — №32. — С. 303—304.
19. Букалов А. Новая модель этноса и государства. Психоинформационное пространство этноса // Соционика, ментология и психология личности. — 1999. — №5. — С. 9—10.
20. Бунаков Н. Национальное и моральное воспитание. — Русская педагогика. — М., 1898. — С. 380—381.
21. Буонаротти Ф. Заговор во имя равенства. — Т. 1—2.: АН СССР. — 1963. — т.1 — 427 с., т.2 — 439 с.
22. Васянович Г. Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект). — Вид. 2. — Львів, 2002. — 232 с.
23. Ващенко Г. Виховання волі і характеру. — Твори. — Т. 3. — К.: Школяр, 1999. — 385.
24. Ващенко Г. Виховний ідеал. — Полтава: Полт. вісник, 1994. — 191 с.
25. Ващенко Г. Зміст, методи та чинники виховання. — Твори. — Т. 4. — Праці з педагогіки та психології. — К.: Школяр, 2000. — 4.2. — С. 115—361.
26. Ващенко Г. Проблема освіти й організації навчання. — Твори. — Т. 4. — Праці з педагогіки та психології. — К.: Школяр, 2000. — С. 416—420.
27. Ващенко Г. Роль релігії у житті людства і релігійне виховання молоді. — Твори. — Т. 4. — Праці з педагогіки та психології. — К.: Школяр, 2000. — 4.2. — Зміст, методи та чинники виховання. — С. 257—270.
28. Ващенко Г. Свобода людини, як філософічно-педагогічна і політична проблема. — Твори. — т.4. — Праці з педагогіки та психології. — К.: Школяр, 2000. — 4.2. — Зміст, методи та чинники виховання. — С. 326—361.
29. Вілсон Е. Національна ідентичність в Україні // Політична думка. — К., 1993. — №3. — С. 126.
30. Вишневецький О., Кобрій О., Чепіль М. Теоретичні основи педагогіки. — Курс лекцій. — Дрогобич: Відродження, 2001. — 268 с.
31. Власенко О. Українська політика — фактор суспільної єдності // Хроніка. — 2000 — 1999. — №31—32. — С. 331.
32. Войтыла К. Основания этики // Вопр. философии. — 1991. — №1. — С. 29—60.
33. Волох С. «Ви повинні» // Світло. — Кн. 8. — 1911. — С. 3—6.
34. В'ячеслав Липинський. Историко-політологічна спадщина і сучасна Україна. — Київ-Філадельфія, 1994. — 284 с.
35. Гегель Г. Позитивность христианской религии. — Раб. разных лет. — В двух т. — Т.1. — «Мысль» — 1972. — 668 с.
36. Гегель Г. Сочинения. — Лекции по эстетике. — Т. XIV. — М.: АН СССР. — 1958. — 440 с.
37. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. — К.: Альтернативи, 2001. — 544 с.
38. Гомон П. Потенціал літературної освіти в громадянському вихованні учнівської молоді // Українська література в загальноосвітній школі. — №5. — 2001. — С. 9.
39. Гонський В. Розквіт української держави — проблема педагогічна // Визвольний шлях. — 1998. — №3. — С. 305.
40. Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа. — К.: Громадська думка, 1906 — 50 с.
41. Грінченко Б. Перед широким світом. — К., 1907. — 320 с.
42. Грінченко Б. На безпросвітном пути. Обь украинской школь. — Київ: Тип. Н. Гирич, 1906. — 83 с.
43. Грушевський М. Вільна Україна: Статті з останніх днів (бер. квіт. 1917). — 2-е вид. — К.: Друк. т-ва «Барський», 1917. — 16 с. — Статті друк. в часописі «Нова Рада», №15, з 25 бер. — 15 квіт.
44. Грушевський М. Национальный вопрос и автономия. — Укр. вестник. — 1906. — №1—7. — С. 12—17.
45. Грушевський М. Нова рада. — К., 1917. — 8 листопада.
46. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. — К.: Веселка, 1991. — 46 с.
47. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? — К.: Знання, 1991. — 240 с.
- 47.1. Гумбольдт В. Изб. труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1984. — 397 с.
- 47.2. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.
48. Даниленко В., Добржанський О. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. — Київ — Чернівці, — Ін. історії НАН України, 1996. — 232 с.
49. Дейвіс Н. Європа: Історія // Пер. з англ. — К.: Основи, 2000. — 1463 с.
50. Декарт Р. Избранные произведения. — М.: Госполитиздат, 1950. — 710 с.
51. Декарт Р. Рассуждение о методе. — Л.: АН СССР, 1950. — 656 с.
52. Декларация про державний суверенітет України. — Асоціація нар. депутатів України. — К., 2000. — 46 с.
53. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М.: —Мысль, 1986. — 517 с.
54. Дистервег А. Об учительском образовании. — Изб. пед. соч. — М.: Госпедиздат, 1956. — С. 331—335.
- 54.1. Дистервег А. Основы обучения в современной школе. — Изб. пед. соч. — М.: Госпедиздат, 1956. — С. 282—292.
55. Демков М. Русская педагогика в главнейших ее представителях. — М.: Изд. К. Тихомирова, 1898. — 480 с.

56. Демократичний погляд на російську мову // *Голос України*. — 1995. — №138. — С. 9.
- 56.1. Деревінський В. Рівноправність національних меншин гарантувалась // *Віче*. — 2001. — № 8. — С.122—123.
57. Державна національна програма «Освіта. Україна ХХІ століття». — К., 1994. — 62 с.
58. Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. — Ужгород: Друк. «Свобода»: накладом. О. Цюпки, 1932. — Т.2: Доба Центральної Ради. — 1932. — 437. ХХІ с.
59. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства. — Вибр. — К.: Либідь, 1981. — С. 204—234.
60. Драгоманов М. Микола Іванович Костомарів: Життєвий очерк. — Львів: З друк. наук. тов-ва ім. Шевченка, 1901. — 41 с.
61. Драгоманов М. Переднє слово (До «Громади» 1878 р.) — Вибр. — К.: Либідь, 1991. — С. 276—326.
62. Драгоманов М. Что такое украинофильство? — Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 430—455.
63. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. — Вибране. — К. — 1981. — Либідь. — С. 461—558.
64. Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. — Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 327—429.
65. Дрофань Л. І правду і боротьбу благословити // *Дивослов*. — 1999. — №6. — С. 51.
66. Дюрозель, Жан Батіст. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів. — К.: Основи, 1995. — 903 с.
67. Эриксон Э. О тоталитаризме // *Семья и школа*. — 1996. — №1. — С. 25—27.
68. Євдокименко В., Ігнатов В. Націоналізм і нації. — К.: Наук. думка, 1981. — 207 с.
69. Єврейська освіта в Україні: проблеми, тенденції, розвиток // *Відродження*. — 1989. — №6.
70. Європа: ідеї та процеси. — Мат. наук. симпозіуму. — Чернівці: Прут, 1988. — 192 с.
71. Єдність раціонального та емоційно-почуттєвого в освітньо-виховних системах: Наук.-метод. зб. — Харків, 1966. — 380 с.
72. Єфремов С. Історія українського письменства. — 3-є вид., доп. — К.: Вік, 1917. — 459, ХХІ с.
73. Жулинський М. Духовна прага по втраченій Батьківщині. — К.: КМ Академія, 2002. — 67 с.
74. Жулинський М. Заявити про себе культурою. — К.: Генеза, 2001. — 680 с.: іл.
75. Законодавство України про освіту та науку. — К.: Парл. вид-во, 1999. — 128 с.
76. Зарубіжні українці. — К.: Україна, 1991. — 252 с.
77. Заславський В. Націоналізм і перехід до демократії в посткомуністичних суспільствах // *Сучасність*. — 1993. — №3. — С. 118—125.
78. Зенгхаас Д. Етнічні конфлікти: причини та шляхи розв'язання // *Політологічні читання*. — 1994. — №2. — С. 183—187.
79. Зязюн І. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод. посіб. — К.: МАУП, 2000. — 312 с.
80. Кант И. Метафизика нравов. — Собр. соч., в 8 т. — М., 1994. — Т.6.
81. Картунов О., Маруховська О. Головні віхи становлення зарубіжної етнополітичної держави // *Політологічні читання*. — 1994. — №4. — С. 229—230.
82. Квітковський Д. Боротьба за українську ідею. — Дейтрот. — Нью-Йорк — Торонто. — наук. досл. інст. ім. О. Ольжича. — 1993. — 604 с.
83. Кинг М. Філософія ненасилля. — Москва-Бостон. — 1991.
84. Коваленко В. Сосед с камнем за пазухой // *Дружба народов*. — 1995. — №10. — С. 71.
85. Колективізація і голод на Україні 1929—1933. — К.: Наукова думка, 1993.
86. Коменский Я. Великая дидактика. — Изб. пед. соч.: — В 2 т. — М.: Педагогика, т.1. — С. 242—276.
87. Коменский Я. Законы хорошо организованной школы. — Изб. пед. соч.: В 2 т. — Т.2. — М.: Педагогика, 1982. — 163 с.
88. Коментар до Конституції України. — Інст. зак-ва ВР України. — К., 1996. — 378 с.
89. Комплексна програма підвищення рівня політичної культури та правової освіти національних меншин та релігійних громадян України // *Інф. зб. МО України*. — 1989. — №10. — С. 29—31.
90. Кононенко П., Кононенко Т. Освіта ХХІ століття: філософія родинності. — К.: Артек, 2001. — 240 с.
91. Конституція України. — К.: Преса України, 1997. — 80 с.
92. Концепція громадянської освіти. — К., 2000. — 12 с.
93. Корж К. З історії народної просвіти на Україні // *Слово*. — 1912. — С. 27-30.
94. Корженко В. Філософія виховання: зміна орієнтацій / Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України. — К., 1998. — 302 с.
95. Корнієнко Н. Лесь Курбас: репетиція майбутнього. — К., 1998. — 469 с.
96. Косик В. Україна під час другої світової війни 1938—1945. — Київ-Париж-Нью-Йорк-Торонто, 1991. — 729 с.
97. Костомаров М. Наук.-публ. і полем. писання Костомарова, збір. заходом Академічної комісії української історіографії / *Іст. секц. Всеукр. АН; Ред. М. Грушевський*. — К.: Держвидав, 1928. — ХХІ (V) — 315 с.

98. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — Книга 1. — М.: Книга, 1990. — 741 с.
99. Костюк Г. Изб. псих. труды. — М.: Педагогика, 1988. — 304 с.
100. Костюк Г. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. — К.: Рад. школа, 1989. — 608 с.
101. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. — К.: Друк, 1998. — 446 с.
102. Кривицька О. Вектори етноконфліктного потенціалу України // Нова політика. — 2001. — №1 (33). — С. 57.
103. Лаврінченко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933: поезія.— проза-драма-есеї. — К.: Просвіта, 2001. — 794 с.
104. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Книга 1. — Львів: Просвіта, 1993. — 800 с.
105. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Книга 2. — Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. — 664 с.
106. Леонова А. Культурний розвиток національних меншин в Україні в 90-і роки // Вісник держ. Акад. кер. кадрів культури і мистецтв. — 1999. — №1. — С. 58.
107. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — Київ-філадельфія. — Твори. — Т.6. — 1995. — 470 с.
108. Липинський В.В. Державна мовна політика в Україні у галузі загальної освіти та її реалізація у 20-ті роки // 36. наук. праць. — Вип. 3. — Харків: Основа, 1939. — С. 102.
109. Локк Д. О государственном правлении. — Изб. фил. произв. — В. 2 т. — Т. 2. — М., 1960. — 137 с.
110. Локк Д. Письмо о веротерпимости. — Изб. фил. произв. — В 2 т. — Т.2. — М., 1960. — 42 с.
111. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! — К.: Софія, 1994. — 512 с.
112. Максименко С. Общая психология. — М: Рефл.-Бук., К.: Ваклер, 1999. — 528 с.
113. Маланюк Є. Книга спостережень: фрагменти: Від Кобзаря до нації. Студії і роздуми. — К.: Атіка, 1995. — 237 с.
114. Міхновський М. Самостійна Україна. — Українські політичні партії кінця 19 — поч. 20 століття. — К., 1928. — С. 283.
115. Мироненко М. Думки про визволення України. — К.: Слово, 1994. — 176 с.
116. Мовчан П. Мова — явище космічне. — К.: Просвіта, 1994. — 168 с.
117. Монтень М. Опытты. — Изб. главы. — М.: Правда, 1991. — 656 с.
- 117.1. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. — К.: Український письменник, 1993. — 413 с.
118. Нариси з історії дипломатії України. — К. — «Альтернативи». — 2001. — 736 с.
119. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. — К.: Шк. світ, 2001. — 24 с.
120. Нікітюк В. Етнонаціональні конфлікти і європейська безпека // Проблема міграції. — 1999. — №3—4. — С.4.
121. Обушний М. Теорія нації у науковій спадщині С. Рудницького // Визвольний шлях. — 1998. — Кн.6. — С. 709—710.
122. Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. — Вінніпег, 1968. — С. 6—7.
123. Огієнко І. Українська культура. — К.: Вид. Є. Череповського, 1918. — 272 с.
124. Ольжич О. Цитаделя духа. — Слов. вид. у Братиславі — Фунд. ім. О. Ольжича у Лондоні, 1991. — 239 с.
125. Оніщенко І. Етноконфліктогенний потенціал політичної еліти // Хроніка. — 2000—1999. — №31—32. — С. 333—335.
126. Оніщенко І. Розробка моделі консенсусної демократії — Шлях до забезпечення міжетнічної злагоди у суспільстві // Відродження. — 1999. — №6. — С. 19—20.
127. Оржеський В. Від громадянської освіти до громадянської культури / Відродження. — 1999. — №6. — С. 25.
128. Освіта в Україні. — Національний звіт. — К., 2000. — 24 с.
129. Педагогический словарь. В 2-х т. — М.: АПН РСФСР, 1960. — Т.1. — 774 с. — Т.2. — 766 с.
130. Педагогічний словник. — К.: АПН, Пед. думка. — 2001. — 516 с.
131. Пісочинець Д. Народні читання українською мовою. — Світло. — Кн. 5. — 1912. — 7-10 с.
132. Подминогин В., Потапова Ж. Возможности использования Украинной опыта развития германской воспитательной-образовательной системы в послевоенный период // Матер. всеукр. наук. практ. конф. — Харків, 2002. — С. 34.
133. Полунев Ю., Загоруйко Ю. Культурний шок в посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації // Сучасність — 1994. — №10. — с. 78—91, №11. — С. 143—155.
134. Попович М. Нарис історії культури України. — 2-е вид. — К.: Артєк, 2001. — 728 с.
135. Попок А. До питання про збереження потреб українців у Румунії // Визвольний шлях. — Кн. 1 — 1999. — С. 57—58.
136. Постановление Российской Федерации «Патреотическое испытание граждан Российской Федерации на 2001—2005 годы». — М. — 16.02.2001. — №122.
137. Потебня А.А. Язык и народность // Эстетика и поэтика. — М., 1976. — С. 258—259.
138. Предки о воспитании юных. — М: Просвещение, 1994. — 62 с.

139. Прокопович Ф. — Філософські твори. — Т.1. — Про риторичне мистецтво. — К.: Наукова думка, 1979. — 511 с.
140. Прокопович Ф. — Філософські твори. — Т.3. — Історичні праці. Додатки. — К.: Наукова думка, 1979. — 523 с.
141. Про мови в Українській РСР: Закон Української РСР // Відом. Верховної Ради Української РСР. — 1989. — №43. — С. 58—66.
142. Про національні меншини. Прийн. 25 червня 1992 р. №2 494— XII // Закони України. — 1996. — т.3. — С. 362—364.
143. Пушкин А. Полтава. — Изб. произв. — В 2-х т. — Т. 1. — М.: Изд. «Худ. лит.», 1970. — С. 346—387.
144. Рогозинський В. Роль засобів масової інформації в етнокультурному відродженні національних меншин України // Відродження. — 1999. — №5. — С. 17.
145. Російщення України. — Наук.-пол. збірн. — К.: УККА, 1992. — 408 с.
146. Рудницька Т. Етнос. Нація. А коли ж — народ? // Віче — 1996. — №2. — С. 99.
147. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? — Львів: Світ, 1994. — 413 с.
148. Рудько М. А Фарватері державної етнополітики України // Літературна Україна. — 1989. — №46. — С. 1—2.
149. Руснак І. Розвиток українського шкільництва в Канаді (кінець XIX—XX століття). — Чернівці: Рута, 2000. — 364 с.
150. Русова С. До становища народного учителя // Світло. — Кн. 5. — Укр. учитель, 1912. — С. 36—48.
151. Русова С. Нова школа соціального виховання // Український освітній журнал. — 1994. — №1. — С. 13.
152. Русова С. Пам'яті О. Андрієвського // Слово. — 1912. — С. 44.
153. Русова С. Україна у творах її письменників // Початкова школа. — 1992. — №1. — С. 62.
154. Русова С. Шкільні екскурсії і їх значення / Світло. — Кн. 8. — 1911. — С. 25—34.
155. Рябчук М. Від «Малоросії» до «Індоевропи»: стереотип народу в українській суспільній свідомості та громадській думці // Політологічні читання. — 1994. — №2. — С. 123—131.
156. Саснко Ю. До єдності розмаїтностей // Політика і час. — 1995. — №2. — С. 73—75.
157. Самосоздание европейской культуры XX века. — М.: Политиздат, 1991. — 366 с.
- 157.1. Сапухин П. Про мову українського вчителя // Шлях освіти. — 1926. — № 10. — С.113—115.
158. Себайн Д., Торсон Т. Історія політичної думки / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — 839 с.
159. Свідзинський А. Це складне національне питання. — К.: Вид-во О.Теліги, 1994. — 70 с.
160. Семчишин М. Тисяча років української культури. — 2-е вид. — К.: Фенікс, 1993. — 550 с.
161. Середа Г. Міжнародні відносини // Урядовий кур'єр. — 2000. — №177.
162. Серова Г. Формування етнографічного компонента змісту шкільної історичної освіти в Україні // Історія в школах України. — 2001. — №1. — С. 6.
163. Сімович В. Рідна мова й інтелектуальний розвиток дитини. — Пед. тримісячник. — Львів, 1934. — 276 с.
- 163.1. Система освіти в Україні: стан та перспективи розвитку // Національна безпека і оборона, — 2002. — № 4.— С.2—20.
164. Скрипнюк О. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми, теорії і практики. — К.: Інст. держ. і права ім. В. Корецького НАН України, 2000. — 600 с.
164. Сірополько С. Історія освіти в Україні. — К.: Наук. думка, 2001. — С. 912.
165. Сковорода Г. Вірші, пісні, байки, діалоги, трактати, притчі. — К.: Наук. думка, 1983. — 542 с.
166. Сковорода Г. Пізнай в собі людину. — Львів: Світ, 1995. — 528 с.
167. Смоль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика української руської мови. — 4 вид. — Львів: Держ. видав. шк. книжок, 1929. — 209 с.
168. Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. — К.: Наук. думка. — 110 с.
169. Сніжко В. Нариси з психологічної екології України. — К.: Веселка, 2001. — С. 912.
170. Соловейчик С. Педагогіка для всіх. — М., 1987. — 367 с.
171. Сосюра В. Мазепа: Поема // Сосюра В. Мазепа: Поема; Лірика; — К.: Дніпро, 2001. — С.5—97.
172. Социальное развитие Украины. Национальный доклад на всемирной встрече на высшем уровне в интересах национального развития — (11—12 марта 1995 г., Копенгаген). — К., 1995. — С. 48.
173. Спиноза Б. Краткий трактат о Боге, человеке и его счастье. — Изб. произв. — Т. 1. — М.: Политиздат, 1957. — С. 67—171.
174. Спиноза Б. О человеческом рабстве или о силах эффектов. — Избр. произв. — Т.1 — М.: Политиздат, 1957.
175. Spectator. На пути освобождения. Украинский вестник. — 1906 — №1—7. — С. 57.
176. Стан дотримання захисту прав і свобод людини в Україні. Перша щорічна доповідь уповноваженого ВР України з прав людини. — К., 2000. — 387 с.

177. Сухомлинський В. Батьківська педагогіка. — Вибр. твори. — У 5 т. — Т. 5. — К.: Рад. школа, 1977. — С. 410—414.
178. Сухомлинський В. Вчити вчитися. — Вибр. твори. — У 5 т. — Т. 5. — К.: Рад. школа, 1977. — С. 426—436.
179. Сухомлинський В. З кого починається громадянин. — Вибр. твори. — У 5 т. — Т. 5. — К.: Рад. школа, 1977. — С. 359—366.
180. Сухомлинський В. Лист молодому батьку. — Вибр. твори. — У 5 т. — Т. 5. — К.: Рад. школа, 1977. — С. 440—446.
181. Сухомлинський В. Людина — найвища цінність. — Вибр. Тв. — В 5-и т. — Т. 5. — К.: Рад. школа, 1977. — С. 446—472.
182. Сухомлинський В. Обережно дитина. — Вибр. твори. — У 5 т. — Т. 5. — К.: Рад. школа, 1977. — С. 422—426.
183. Сухомлинський В. особлива місія. — Вибр. твори. — У 5 т. — Т. 5. — К.: Рад. школа, 1977. — С. 418—422.
184. Сухомлинський В. педагогіка серця. Вибр. тв. — В 5-и т. — Т. 5. — К.: Рад. школа, 1976. — С. 316—321 с.
185. Сухомлинський В. Шматок хліба. — Вибр. Твори. — В 5-и т. — Т. 5. — К.: Рад. школа, 1977. — С. 308—316.
186. Сухомлинський В. Щоб душа не була пустою. Вибр. твори. — У 5 т. — Т. 5. — К.: Рад. школа, 1977. — С. 255—269.
187. Сухомлинський В. О. Як виховати справжн. Людину. — Вибр. тв. У 5 т. — Т. 2. К.: Рад. школа, 1976. — С. 147—408.
188. Сухомлинський В. Як любити дітей. — Вибр. твори. — У 5 т. — Т. 5. — К.: Рад. школа, 1977. — С. 292—308.
189. Тагор Р. Націоналізм // Всесвіт. — 1997. — №1. — С. 140—150.
190. Танчин І. Європейський сепаратизм: Урок для України // Європа: ідеї та процеси. — Чернівці: Прут, 1998. — С. 40—43.
191. Темнов С. Макиавелли. — М.: Юр. лит., 1979. — 72 с.
192. Титаренко С. З біжучого життя. // Світло. — Кн. 5. — 1912. — С. 44—45.
193. Тюрменко І. Іван Огієнко — головноуповноважений уряду УНР // Український історичний журнал. — 1999. — №5. — С. 104.
194. Українка Л. До О. Маковея. 12 листопада 1893 р. // Українка Л. — Збір. тв. — У 12 т. — К.: Наук. думка, 1978. — Т. 10: Листи. — С. 179—181.
195. Український варіант пошуку процедурного консенсусу. — Контекст. — №9. — 2001.
196. Ушинский К. Общий взгляд на возникновение наших школ. — Изб. пед. соч. — М. — 1945. — 526—539 с.
197. У пошуках історичної правди. Збір. на пошану Миколи Чубатого. — 1889—1975. — Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1987. — 548 с.
197. Ушинський К. Матеріали до третього тому «Педагогічної антропології». — Твори. — У 6-и т. — Т. 6. — С. 37—399.
198. Ушинський К. Педагогічні твори М.І. Пирогова. — Твори. — У 6-и т. — Т. 1. — С. 281—329.
199. Ушинський К. Про народність у громадянському вихованні. Вибр. Тв.: В 2-х т. — Т. 1. — К., 1983. — С. 100.
200. Ушинський К. Теоретичні проблеми виховання і освіти. — Вибр. Тв.: В 2-х т. К. — т. 1. — С. 100.
201. Ушинский К. Изб. педагог. произв. — М.: АПН РСФСР., Учпедгиз. — 1945. — 568 с.
202. Філософія освіти ХХІ століття: Проблеми і перспективи. — 3б. наукових праць. — Вип. 3. — К.: Знання, 2000. — 520 с.
203. Франко І. До М.П. Павлика, кін. Січня 1900 р. // Зіб. тв.: У 50 т. — Т. 50. — К., 1986. — С. 148.
204. Франко І. Найновіші напрями в народознавстві. // Зібр. тв.: У 50 т. — Т. 45. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 254—267.
205. Франко І. Поза межами можливого. — Зібр. Тв.: У 50 т. — Т. 45. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 276—285.
206. Франко І. На кн.: Народники і марксистки. // Зібр. Тв.: У 50 т. — Т. 45. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 272.
207. Франко І. Селянський рух у Галичині // Зібр. Тв.: У 50 т. — К.: Наук. думка, 1986. — Т. 46. — С. 242.
- 207.1. Хаммонд А. Три глобальні сценарії. Вибір бажаного світу // Віче. — 1999. — № 12. — С. 139.
208. Харахаш Б. Націоналізм: ідеологія чи доктрина? // Розбудова держави. — 1998. — №3—4. — С. 63.
209. Харахаш Б. Національне самовизначення як політико-теоретичний і міжнародно-правовий принцип // Визвольний шлях. — 1998. — №3. — С. 341.
210. Хартія регіональних мов або мов меншин. — ВР України. — 1999. — 24 с.
211. Хоткевич Г. Про українську інтелігенцію // Український засів. — Харків, 1993. — №4.
212. Хоффманн Л., Мьолерс Ф. Україна на шляху до Європи / Пер. з англ. — К.: Фенікс, 2001. — 344 с.
213. Центр плюралізму. Інститут демократії ім. Пилипа Орлика. — 1966. — №2. — С. 10—11.
214. Цимбалістий Б. Тавро бездержавности. — К., 1994. — С. 17.
215. Цимбалістий Б. Тавро державности. — Джерзі-сіті (3Са), 1982. — 39 с.
216. Чабан Л. Система громадянської освіти // Педагогічна скарбниця Донецьчини. — 2001. — №2. — С. 7.
217. Черкасенко С. Пам'яті українського генія (з нагоди роковин). — Світло. — Кн. 5. — Укр. учитель. — 1912. — 3—4 с.

218. Черкасенко С. Шевченко педагогом. — Світло. — 1911. — С. 11—13.
219. Чижевський Д. Нариси з історії філософії в Україні. — К.: Орія, 1992. — 228 с.
219. Чилачава Г. Национальные меньшинства в демократическом пространстве // Відродження. — 1999. — №2. — С. 13.
220. Чміль Г. Момент принциповий і втішний // Українська культура // — 200. — №3. — С. 7.
221. Шаповал М. Соціологія українського відродження. К.: Україна, 1994. — 45 с.
- 221.1. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. — К.: Сучасність, 1987. — 295 с.
222. Шевченко Т. Великий Льох. — Повн. збір. тв.: У 12 т. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1989. — 528 с.
223. Шевченко Т. До Основ'яненка. — Повн. збір. тв.: У 12 т. — т. 1. — К.: Наукова думка, 1989. — 528 с.
224. Шевченко Т. Не гріє сонце на чужині. — Повн. збір. тв.: У 12 т. — т. 2. — К.: Наукова думка, 1989. — с. 592.
225. Шевченко Т. Чигрине, Чигрине. — К.: Наук. думка, 1989. — Повн. збір. тв. — У 12 т. — Т. 1. — 528 с.
226. Шевченко Т. Якби-то ти, Богдане п'яний. — Поезія 1947—1861. — К., 1989. — Повн. збір. тв. — У 12 т. — Т. 2. — 592 с.
227. Щкільна хроніка // Слово. — 1912. — С. 58.
- 227.1. Школа життєтворчої особистості. — Наук.-метод. збірн. — К., 1995. — ІСДО — 480 с.
228. Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу. 2-вид. — К.: Таксон, 1997. — 237 с.
229. Юркевич П. Курс общей педагогики. — М., 1869. — 404 с.
230. Юркевич П. Чтеніє о воспитаніи. М.: Изд. Чепелевского Н., 1865. — С. 272.
231. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — У 3-х т. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1990. — 585 с.
232. Якемчук Р. Міжнародний захист меншин // Політика і час. — 1997. — №10. — С. 27—32.

ЗМІСТ

Вступ	5
1. Громадянське суспільство і освіта в у мовах етнонаціональних і глобальних процесів	10
2. Політична і громадянська культура	77
3. Національна освіта і громадянське виховання — основа суспільного прогресу	133
4. Етнополітика: синтез загальнолюдського, національного і етнокультурного	203
5. Національна ідея, українознавчі цінності і світоглядні орієнтири	255
6. Мова — фактор духовності, соціалізації і консолідації	361
7. Духовна свобода, толерантність, мир, діалог як універсальні цінності	389
8. Соціокультурне середовище і становлення громадянськості	431
Післямова	463
Список використаної літератури	475

НБ ПНУС

760665

Наукове видання

Філіпчук Георгій Георгійович

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
освіта, етнокультура, етнополітика

Головний редактор *Андрій Квасецький*

Технічні редактори *Ірина Семенюк, Наталя Фрацив'ір*

Коректор *Галина Ніколаєва*

Підписано до друку 11.12.2002.

Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.

Ум. друк. арк. 28,36. Тираж 1000 прим.

Замовлення 518. Ціна договірна.

Видавництво редакції журналу "Зелена Буковина" —
вул. Кошубинського, 2, м. Чернівці, 58012. Тел. (0372) 58-48-59.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції -
ДК № 563 від 10 серпня 2001 р.

Надруковано поліграфічним підприємством "АНТ ЛТД" —
вул. Зелена, 5, м. Чернівці, 58003